

В.Ф. Солдатенко

УКРАЇНА В РЕВОЛЮЦІЙНУ ДОВУ

ІСТОРИЧНІ ЕСЕ-ХРОНІКИ

У 4-х томах

Том IV

РІК

1920

Київ
«Світогляд»
2010

УДК 94 (477) «1917/1920»
ББК 63.3 (4Укр.)6
С60

*Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту
політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса
НАН України (протокол № 4 від 29 вересня 2009 р.)*

Солдатенко В. Ф.

С60 Україна в революційну добу: Іст. есе-хроніки. У 4-х т.: Т. IV.
Рік 1920. – К., Світогляд, 2010, – 442 с.

ISBN 978-966-8837-18-5

ISBN 978-966-8837-22-7

Остання, четверта книга історичних есе-хронік присвячена відтворенню й оцінці подій 1920 р. в Україні. Завершальний етап громадянської війни ознаменувався вирішальними перемогами Червоної армії над польськими інтервентами, залишками білогвардійських військ. Практично вичерпаними виявилися потенції Української національно-демократичної революції і повстанського руху, в тому числі махновського. З відновленням радянської влади на переважній частині України починалася нова історична доба.

Видання розраховане на науковців, викладачів, студентів, усіх, хто цікавиться історією України.

УДК 94 (477) «1917/1920»
ББК 63.3 (4Укр.)6

ISBN 978-966-8837-18-5

ISBN 978-966-8837-22-7

© Солдатенко В. Ф., 2010

У нескінченній канві історії кожен день, кожен місяць, кожен рік займає своє неповторне місце, по-особливому, своєрідно відбивається у суспільній свідомості. Є й такі часові відтинки, які слугують вододілами цілих епох. Саме до таких, гадається, є всі підстави віднести рік 1920, рік порубіжний, коли закінчувалося небувале, велетенське революційне збурення, завершувалася ненависна, спустошлива, кровопролитна війна й робилися перші кроки в мирне життя, народжувалися неслівливі надії, що все найстрашніше, найгірше вже позаду.

Щоправда, далеко не всі політичні сили на початку року прагнули миру. Були ті, які планували нові воєнні акції. Одні (політичний табір С. Петлюри) до часу робили це таємно. Інші (угруповання під командуванням барона П. Врангеля) відкрито нагромаджували сили, сподівалися за допомогою міжнародних чинників (Антанта) взяти такі реванш за програні попередні збройні кампанії. Не можна було напевне сказати, чи з приходом теплих місяців не здійметься нова повстанська хвиля.

Однак було й спільне практично для всіх відчуття – відчуття втоми, яке позначалося на загальних настроях, паралізувало колишню активність, рішучість, породжувало млявість, апатію. Нове дихання в суспільні процеси могли влити лише рішучі зміни векторів руху, оскільки потенції попередніх поволі, але невідворотно наближалися до стану вичерпаності.

Подібні ситуації в історії неодноразово використовувалися політичними авантюристами, заводили народи ще в більшу, трагічнішу

безвихідь. Та й тут, схоже, навіть на таку роль не було ні скільки-небудь реальних претендентів, ні достатніх бажання й рішучості зітціювати будь-які енергійні дії взагалі.

Одним словом, у повітрі літала невизначеність, якою латентно вже проєктувалася об'єктивна зламність, порубіжність. В усякому разі для того історією витворювалися серйозні, фундаментальні підстави.

Те, що саме 1920 року належало стати останнім роком революційної доби, завершальним етапом громадянської війни, погоджує позиції переважної більшості вітчизняних істориків.

Мабуть, якнайбільше до такого висновку логічно підводить інтегральна оцінка тогочасних процесів. Як відомо, існує чимало точок зору щодо кінцевої грані Жовтневої соціалістичної, чи ж то російської революції, початку й закінчення громадянської війни. Немало й відмінних підходів до визначення рубежу завершення Української революції.

Якщо не персоніфікувати наявні позиції, тут називаються і початок 1918 р. (поразка УНР у війні з радянською владою), і грудень 1918 р. (перемога антигетьманського повстання й втрата Директорією принципового стратегічного курсу (відхід від нього) на заснування Республіки трудового народу, заміна народоправчої перспективи творення УНР режимом отаманщини), і кінець 1919 р. (Любарська катастрофа) і пізня осінь 1921 р. (поразка Другого зимового походу), і кінець 1922 р. (утворення Союзу РСР й істотне обмеження суверенітету УРСР), і середина 1923 р. (перемога сталінського автономістського плану уконституювання федеративної держави).

У кожній з означених позицій є своя логіка, яку було б необачно без застережень відхиляти. Однак, усе ж здебільшого вони ґрунтуються на врахуванні одного критерію. Немаловажно, зокрема, те, що на 1918, 1919, та й на початок 1920 р. потенції Української революції не можна визначити за такі, що вичерпали себе. Зберігалися й достатньо серйозні політичні й військові сили, що могли вплинути на перебіг подій. 1920 рік, точніше його кінець у вищезначеному сенсі видається за такий, якому можна надати перевагу на підставі, передусім, того, що саме в цій часовій точці сходяться рубежі дії різних критеріїв, а відтак саме цей пункт є найприйнятнішим вододілом якісно відмінних процесів.

Наприкінці 1920 р. на етнічно-українських теренах перестала існувати УНР. Саме тоді на переважній частині українських земель (окрім Східної Галичини, Західної Волині, Північної Буковини, Закарпаття, Придунав'я) остаточно (на десятиліття) закріпилася радянська влада.

З розгромом П. Врангеля в Криму на європейському театрі військових дій завершилася громадянська війна (ще раніше зазнала поразки Польща, що змушена була сісти за стіл переговорів з РСФРР і

УСРР), припинилися спроби змінити вектор суспільного життя силовим, збройним шляхом.

Що ж до протирадянських селянських заворушень і навіть повстань 1921 р., то їх ніяк не можна віднести до домінуючих тенденцій реального життя в Україні. Не більше як крупномасштабною терористичною акцією (а, можливо, й провокацією) слід визнати Другий зимовий похід в радянську Україну військового формування Ю. Тютюнника.

1921 р. знаменував повноцінний, широкомасштабний перехід від війни (й революції) до миру. Саме ця характеристика суспільних процесів була визначальною, що поступово підготувала й зумовила об'єднаний процес за утворення СРСР, який хронологічно охопив і 1922, і 1923 рр.

То ж у 1920 р. є значно більше підстав, ніж у будь-якого іншого, бути визнаним порубіжним.

Об'єктивно ж це означає необхідність аналізу зламних, за природою – складних, суперечливих, багатопланових процесів.

І все ж, порівняно з попередніми трьома роками революційної доби (1917, 1918 і 1919) двадцятий рік мав більше підстав бути надійніше спрогнозованим від самого початку: прийдешні перемоги одних, як і поразки інших сил, у найголовніших контурах «проглядали», «промальовувалися» надійніше, точніше, зумовленіше.

Все це, звісно, зовсім не означає, що історії залишалося лише покірно, день за днем втілювати в практику наперед прораховане, передбачене. При всій нездоланності дії закономірностей однозначної впевненості у перевазі того чи іншого суспільного сценарію бути просто не могло. То ж тим цікавіше, як реальне життя справджувало одні надії й перекреслювало інші, «спрацьовувало» на одні альтернативи, й «вимивало» ґрунт з-під інших.

У подібних, як, втім, і в багатьох інших випадках шлях до істини – якомога послідовніше відтворення розвитку подій з початку року до його завершення.

Розділ I

ТОРУВАННЯ НЕЗВОРОТНОСТІ

4 січня 1920 р. більшовицька «Правда» надрукувала ленінський «Лист до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним».

Чим було викликано затримку з оприлюдненням твору, глави уряду радянської держави, написаного ще 28 грудня попереднього року, невідомо. Доводиться лише здогадуватися, оскільки новорічні свята не могли стати тут серйозною перешкодою: праці вождя йшли в друк, як мовиться, «теплыми», буквально з письмового столу, коли ще чорнила «не встигли висохнути».

Можливо В. Ленін деякий час ще зважував, наскільки висловлені в листі міркування (а вони торкалися надважливих, водночас дуже делікатних і, без перебільшення, прогностичних, навіть, стратегічних моментів) обґрунтовані, переконливі, у всіх деталях вивірені. Можливо, грав свою роль й вибір найсприятливішого моменту, розрахунок на максимальний ефект сприйняття документа.

Й одне, й інше міркування можуть бути небезпідставними. Адже йшлося, з одного боку, про наближення завершальної стадії боротьби з одним з найгрізніших ворогів радянської влади (сумніву у повній і не такій уже й далекій перемозі Червоної армії у вождя не було), а, з іншого, про вироблення принципів стосунків між двома соціалістичними радянськими республіками (Росією й Україною) на тривалу перспективу. При цьому дуже важливо було опанувати непростими уроками з досвіду попередніх етапів громадянської війни й інтер-

венції, пошуків оптимальних варіантів взаємин національно-державних суб'єктів.

Одним із найнагальніших завдань в міру розгрому денікінщини В. Ленін вважав закріплення повного «знищення поміщицького землеволодіння» і «повне визволення українських робітників і селян від будь-якого гніту поміщиків і від самих поміщиків»¹. Власне, цим вождь РКП(б) і обмежив формулювання закликів у соціальній сфері. Головний же акцент робився на іншому. Надзвичайної уваги, – наголошувалося в листі, – заслуговує «питання національне або питання про те, чи бути Україні окремою і незалежною Українською Радянською Соціалістичною Республікою, зв'язаною в союз (федерацію) з Російською Соціалістичною Федеративною Радянською Республікою, чи злитися Україні з Росією в єдину Радянську республіку. Всі більшовики, всі свідомі робітники і селяни повинні уважно подумати над цим питанням»².

Відразу впадає у вічі тон документа. Як правило категоричний, чіткий, нерідко безапеляційно директивний характер настанов у даному разі поступається безумовній обережній гнучкості, апріорній поліваріантності вибору перспективи. І, за великим рахунком, це можна зрозуміти, хоча в сучасній історіографії трапляються випадки на адресу більшовиків і їх лідера, які нібито надто слабо орієнтувалися в національному питанні, пішли на створення таких штучних республік як УСРР і, як наслідок, мали низку проблем, розв'язати які було дуже й дуже непросто.

Так О. Широкоград у книзі з явно тенденційною (якщо не провокативною назвою) «Россия и Украина. Когда заговорят пушки...», випущеній в серії «Великие противостояния», стверджує, що такі держави як Українська республіка «...ніколи раніше не існували й були плодом великої фантазії кабінетних теоретиків, вождем яких був Ленін.

Немає спору, це була дуже освічена людина геніального ума. Однак молодість вождя пройшла в Симбірську та Казані, крім того він був у Петербурзі й селі Шушенському, потім більшу частину життя провів у еміграції.

В 1917 р. Ленін приїхав до Петрограда, а потім відправився в Москву і більше нікуди не виїжджав. Про життя в Малоросії, Середній Азії й на Кавказі він судив за газетними статтями.

Ленін та інші кабінетні теоретики не бажали чути людей, які народилися й прожили довгі роки на національних окраїнах імперії. Той же уродженець Черкаського повіту Г. Пятаков стверджував: «Партія повинна зовсім відмовитися від права націй на самовизначення». Кавказці Сталін і Орджонікідзе пропонували не запроваджу-

¹ Ленін В. І. Лист до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним. // Повне збір. тв. – Т. 40. – С. 40.

² Там само.

вати республіки, а замінити їх автономіями. Але, на жаль, Ілліч був непохитним»¹.

Можливо, про подібний прояв крайнього шовінізму і національної нетактовності, міцно змішаний на вульгарному примітивізмі, краще було б згадувати у суто політичній, а не науковій полеміці. Та, на жаль, кількість спекуляцій на незнанні історичного минулого, документів дуже зростає, проникаючи й на сторінки солідних обсягом видань, що нерідко сприймаються за наукові витвори.

Втім, лише уважного ознайомлення з «Листом до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним» достатньо, щоб переконатися, як глибоко, сутнісно, предметно розумів В. Ленін усю складність національної проблеми, як співчутливо він ставився до національних почуттів, породжених віковим гнобленням, як виважено намагався підходити до пропозицій щодо здійснення кроків у налагодженні рівноправних стосунків між націями.

Нагадавши, що незалежність України визнана і ВЦВК РСФРР і РКП(б), В. Ленін писав: «Тому само собою є очевидним і цілком загально визнаним, що тільки самі українські робітники і селяни на своєму Всеукраїнському з'їзді Рад можуть розв'язати і розв'яжуть питання про те, чи зливати Україну з Росією, чи лишати Україну самостійною і незалежною республікою і в останньому разі який саме федеративний зв'язок установити між цією республікою і Росією»².

Потім В. Ленін спробував сформулювати власну відповідь на питання, як варто розв'язати проблему стосунків України й Росії.

Висхідні позиції при цьому він виклав наступним чином: «Капітал є сила міжнародна. Щоб її перемогти, потрібен міжнародний союз робітників, міжнародне братерство їх.

Ми – противники національної ворожнечі, національного розбрату, національної відособленості. Ми – міжнародники, інтернаціоналісти. Ми прагнемо до тісного об'єднання і повного злиття робітників і селян усіх націй світу в єдину всесвітню Радянську республіку...

Ми хочемо добровільного союзу націй, – такого союзу, який не допускав би ніякого насильства однієї нації над одною, – такого союзу, який ґрунтувався б на цілковитому довір'ї, на ясному усвідомленні братерської єдності, на цілком добровільній згоді. Такий союз не можна здійснити відразу; до нього треба допрацюватися надзвичайно терпеливо й обережно, щоб не зіпсувати справу, щоб не викликати недовір'я, щоб дати жжити недовір'я, залишене віками гніту поміщиків і капіталістів, приватної власності і ворожнечі за її поділи і переділи»³.

¹ Широкоград А. Россия и Украина. Когда заговорят пушки... – М., 2007. – С. 288–289.

² Ленін В. І. Назв. праця. – С. 40.

³ Там само. – С. 41.

Будучи реалістом в політиці, лідер комуністів застерігав: «Тому, неухильно прагнучи до єдності нації, нещадно переслідуючи все, що роз'єднує їх, ми повинні бути дуже обережні, терпеливі, поступливі до пережитків національного недовір'я. Непоступливі, непримиренні ми повинні бути до всього того, що стосується основних інтересів праці в боротьбі за її визволення з-під ярма капіталу. А питання про те, як визначити державні кордони тепер, на якийсь час – бо ми прагнемо до повного знищення державних кордонів – є питання не основне, не важливе, другорядне. З цим питанням можна почекати і треба почекати, бо національне недовір'я у широкої маси селян і дрібних хазяйчиків тримається часто дуже міцно, і поспішністю можна його посилити, тобто зашкодити справі повної і остаточної єдності»¹.

Тому В. Ленін закликав до якнайтактовнішого ставлення, всілякої взаємної толерантності, поміркованості, виключення підстав для можливих звинувачень комуністів у схильності до будь-якого з проявів націоналізму. «Якщо великоруський комуніст наполягає на злитті України з Росією, його легко запідозрять українці в тому, що він захищає таку політику не з міркувань єдності пролетарів у боротьбі з капіталом, а через передсуди старого великоруського націоналізму, імперіалізму, – підкреслювалося у листі. – Таке недовір'я природне, до певної міри неминуче і законне, бо віками великороси вбирали в себе, під гнітом поміщиків та капіталістів, ганебні і погані передсуди великоруського шовінізму.

Якщо український комуніст наполягає на безумовній державній незалежності України, його можна запідозрити в тому, що він захищає таку політику не з точки зору тимчасових інтересів українських робітників і селян в їх боротьбі проти ярма капіталу, а внаслідок дрібнобуржуазних, дрібнохазяйських національних передсудів»².

Вважаючи найефективнішим та й єдино справедливим шляхом до міжнаціонального єднання повну незалежність, рівноправність усіх націй, вождь більшовизму спеціально зупинився і на такій особливості розбудови радянської України як входження до урядової коаліції (Всеукраєвкому) представників Української комуністичної партії (боротьбистів).

Останні, на думку В. Леніна, перш за все «відрізняються від більшовиків, між іншим, тим, що обстоюють безумовну незалежність України. Більшовики з цього не роблять предмета розходження і роз'єднання, в цьому не вбачають ніякої перешкоди дружній пролетарській роботі.

Була б єдність у боротьбі проти ярма капіталу, за диктатуру пролетаріату, а через питання про національні кордони, про федеративний чи інший зв'язок між державами комуністи розходяться не по-

¹ Ленін В. І. Назв. праця. – С. 41–42.

² Там само. – С. 43.

винні. Серед більшовиків є прихильники повної незалежності України, є прихильники більш або менш тісного федеративного зв'язку, є прихильники повного злиття України з Росією.

Через ці питання розходження недопустиме»¹.

В. Ленін закликав постійно піклуватися про те, щоб виключити можливість виникнення непорозумінь, породження недовіри між двома слов'янськими народами, вказував, що «найкращий засіб для того – спільна робота по відстоюванню диктатури пролетаріату і Радянської влади в боротьбі проти поміщиків і капіталістів усіх країн, проти їх спроб відновити своє всевладдя. Така спільна боротьба ясно покаже на практиці, що при будь-якому розв'язанні питання про державну незалежність або про державні кордони великоруським і українським робітникам обов'язково потрібен тісний військовий і господарський союз, бо інакше капіталісти «Антанти», «Згоди», тобто союзу найбагатших капіталістичних країн – Англії, Франції, Америки, Японії, Італії, задавлять і задушять нас поодиночі. Приклад боротьби нашої проти Колчака і Денікіна, яким постачали гроші і зброю ці капіталісти, ясно показав цю небезпеку.

Хто порушує єдність і найтісніший союз великоруських і українських робітників і селян, той допомагає Колчакам, Денікіним, капіталістам-хизакам усіх країн»².

Виходячи з нагальних завдань боротьби за захист революційних завоювань, комуністичний лідер ще й ще раз рішуче виступав проти можливих проявів великодержавності, тавруючи їх як «зраду щодо комунізму», радив якнайуважніше ставитися до національних прагнень більшовиків і боротьбистів України. «...Ми, великоруські комуністи, повинні якнайсуворіше переслідувати в своєму середовищі найменший прояв великоруського націоналізму, бо ці прояви, будучи взагалі зрадою щодо комунізму, завдають величезної шкоди, роз'єднуючи нас з українськими товаришами і тим граючи на руку Денікіну і денікінщині.

Тому ми, великоруські комуністи, повинні бути поступливі при незгодах з українськими комуністами-більшовиками і боротьбистами, якщо незгоди стосуються державної незалежності України, форми союзу з Росією, взагалі національного питання. Непоступливі й непримиренні ми всі, і великоруські, і українські, і якої завгодно іншої нації комуністи, повинні бути щодо основних, корінних, однакових для всіх націй питань пролетарської боротьби, питань пролетарської диктатури, недопущення угодовства з буржуазією, недопущення роздроблення сил, які захищають нас від Денікіна»³.

Увесь пафос ленінського твору був спрямований на те, щоб домогтися єдності дій трудящих України й Росії як найважливішої за-

¹ Ленін В. І. Назв. праця. – С. 42–43.

² Там само. – С. 44.

³ Там само.

поруки в боротьбі проти всіх ворогів соціалістичної революції. «Перемогти Денікіна, знищити його, зробити неможливим повторення подібного нашествия – таким є корінний інтерес і великоруських і українських робітників і селян. Боротьба довга й важка, бо капіталісти всього світу допомагають Денікіну і допомагатимуть різного роду Денікіним.

У цій довгій і важкій боротьбі ми, великоруські й українські робітники, повинні йти найтіснішим союзом, бо поодинці нам, напевно, не справитись. Які б не були кордони України і Росії, які б не були форми їх державних взаємовідносин, це не так важливо, в цьому можна і треба йти на поступки, в цьому можна перепробувати і те, і друге, і третє, – від цього справа робітників і селян, справа перемоги над капіталізмом не загине.

А от коли ми не зуміємо зберегти найтіснішого союзу між собою, союзу проти Денікіна, союзу проти капіталістів і куркулів наших країн і всіх країн, тоді справа праці напевно загине на довгі роки в тому розумінні, що і Радянську Україну і Радянську Росію тоді зможуть задавити і задушити капіталісти»¹.

Останні рядки листа-звернення В. Леніна до українських трударів звучать, з одного боку, як своєрідний заклик-заповіт, з іншого – як тверда впевненість у мудрій поведінці комуністів Росії й України: «Хай же комуністам Росії і України вдасться терпеливою, наполегливою, упертою спільною роботою перемогти націоналістські підступи всякої буржуазії, націоналістські передсуди всякого роду і показати трудящим усього світу приклад дійсно міцного союзу робітників і селян різних націй у боротьбі за Радянську владу, за знищення гніту поміщиків і капіталістів, за всевітню Федеративну Радянську Республіку»².

Наведені розлогі міркування, висловлювання В. Леніна, як видається, зовсім не надмірні. Йдеться про принципи речі.

У радянській історіографії також неодмінно вдавалися до використання ленінського твору, коли аналізувалися і конкретні події революційного процесу, і коли з'ясовувалися засади концептуальних вибудов національної політики РКП(б), радянської влади. Однак увага загострювалася більше на загально-теоретичних положеннях документа і чомусь (хоча мотивація тут достатньо прозора) здебільшого обходились принципові положення, пов'язані з необхідністю мудрого врахування української національної специфіки. Осторога була пов'язана з тим, що вони могли бути витлумачені як занадто активна підтримка тенденцій місцевого націоналізму на шкоду інтернаціоналістських векторів. З тих же мотивів замовчувалися і застереження щодо проявів великоруського шовінізму. Що ж до боротьбистів, то залучалися оцінки з інших праць переважно з негативним

¹ Ленін В. І. Назв. праця. – С. 44–45.

² Там само. – С. 45.

компонентом. Однак, ленінський лист виявився по суті програмним документом, який багато де в чому визначив спрямування суспільних процесів України в ключовому для того часу, можна сказати й болісному пункті.

Від змісту й форми рішень і кроків у цій надскладній, надчутливій сфері справді багато й багато що залежало. То ж ленінський лист виявився своєчасною реакцією на події, передбачливо намічав достатньо привабливі шляхи підходів до розв'язання проблеми. Ці шляхи мали стратегічний характер і потребували для своєї реалізації достатньо кваліфікованих, вмілих виконавців, в чому як покаже досвід наступних років, виявився очевидний брак. Для 1920 ж року поява ленінського твору, безперечно, відіграла значну мобілізуючу роль, надихала прихильників соціалістичної ідеї, в тому числі і з національно-демократичного табору (йдеться, передусім, про боротьбистів), на примноження зусиль у боротьбі за новий лад, проти ворогів радянської України.

Звісно, для розуміння причинно-наслідкового зв'язку розвитку процесів 1920 р. неможливо обмежуватися лише означеними елементами – діяла величезна низка й інших доволі потужних чинників, передусім економічних, на селі – земельних, продовольчих тощо. Однак у наявності не безгрунтовне, навпаки, надійно оперте на реалістичний розрахунок перспективи, прагнення включити в дію механізми, латентно присутні в українському суспільстві, домогтися значного розширення бази прихильників радикальних змін вікових порядків.

І досвід свідчить, що сподівання справджувалися, політика більшовиків достатньо ефективно спрацьовувала. Без цього навіть істотне примноження військового потенціалу радянських республік, зміцнення їх воєнно-політичного союзу навряд чи принесло б такі вагомий і швидкі результати.

Розвиваючи грудневий (1919 р.) наступ на південному напрямку, червоногвардійці при підтримці місцевих партизанів у перший день Нового року зайняли Черкаси.

Долаючи шалений опір білогвардійців, уже на початку січня було визволено Донбас. Цей успіх мав особливе значення. Денікінці зосередили тут значні сили кавалерії, 5 піхотних дивізій, бронепоезди. Вони розуміли, що втрата такого економічно важливого регіону вкрай згубно позначиться на загальних спробах протистояти радянській владі. Та ударне угруповання червоних під командуванням С. Будьонного разом з місцевими партизанськими загонами і при активній допомозі робітників блискавично розбили білі загоны.

Розвиваючи наступ на Правобережжі в південному напрямку, радянські війська уже наприкінці січня визволили від супротивника Миколаїв і Херсон, а 7 лютого й Одесу. Тут особливо відзначилася кіннотна бригада Г. Котовського. Втім, як і в інших місцях, велика

заслуга й одеських робітників, що підняли в тилу повстання на заклик місцевого ревкому.

Довідка: *БУДЬОННИЙ Семен Михайлович* (13(25).IV.1883 р., хутір Козюрин, Облaстi Вiйська Донського – 1973 р., Москва) – радянський вiйськовий дiяч, Маршал Радянського Союзу, тричі Герой Радянського Союзу.

Походив із бiдних селян. З 1903 р. служив у армiї, брав участь в російсько-японській вiйні 1904–1905 рр. В 1908 р. закінчив Петербурзьку школу наiзників. В роки Першої свiтової вiйни на фронтах, старший унтер-офiцер, за виявлену хоробрiсть нагороджений чотирма георгiївськими хрестами. В 1917 р. – голова полкового комiтету.

Пiсля Жовтневої революцiї повернувся на Дон, в станицю Платонiвську, був обраний членом Сальського окружного виконкому ради. В лютому 1918 р. для боротьби з бiлогвардiйцями створив Платовський революцiйний загiн, який вирiс в полк, бригаду, дивiзiю, якi успішно дiяли на Царицинському фронтi. З 1919 р. – член РКП(б). В червнi 1919 р. під комоандуванням С. Будьонного було створено кiнний корпус, який вiдiграв велику роль у боротьбi з Добровольчою армiєю А. Денiкiна. В листопадi 1919 р. корпус був розгорнутий у 1-шу кiнну армiю, яка зробила вагомий внесок у розгром бiлих армiй в 1919–1920 рр. Пiсля завершення громадянської вiйни С. Будьонний на високих командних посадах в Червонiй армiї – аж до першого заступника мiнiстра оборони СРСР. В роки Другої свiтової вiйни – член Ставки Верховного Головнокомандування, командуючий фронтами, групами вiйськ. Автор спогадiв «Пройдений шлях» (1959–1965 рр.). Похований бiля Кремльвської стiни.

КОТОВСЬКИЙ Григорiй Иванович (12(24)VI.1881 р. м. Генчешти в Бессарабiї – 6.VIII.1925 р., радгосп Чабанцi неподалiк Одеси).

Походив з робiтників. В революцiйному русi – з 1900 р. У 1905 р. Г. Котовський органiзував збройний загiн з повсталих селян Бессарабiї для боротьби з помiщиками. За революцiйну дiяльнiсть, пiсля численних арештiв, ув'язнень i втеч з тюрем навеснi 1910 р. був засланий на Нерчинську каторгу. В лютому 1913 р. втiк з каторги i, повернувшись у Бессарабiю, знову очолив боротьбу повсталих селян. Навеснi 1916 р. Г. Котовський був заарештований полiцiєю під чужим прiзвищем.

У жовтнi 1916 р. був засуджений до страти, яка пiзніше була замiнена довiчною каторгою. В травнi 1917 р. Г. Котовського було звiльнено з тюрми. З серпня 1917 р. він на Румунському фронтi. 25 жовтня 1917 р. на з'їздi солдатських делегатiв 6-ї армiї в м. Галацi Г. Котовський приєднався до фракцiї бiльшовикiв i був обраний членом армiйського комiтету, який вiдрядив його представником до Кишинiвської ради робiтничих i солдатських депутатiв.

У 1918 р. він організатор партизанського загону, що вів боротьбу з румунськими окупантами в Молдавії і Україні. В квітні 1918 р. – березні 1919 р. в Одесі провадив військову та диверсійну роботу під керівництвом одеського підпільного ревкому. 5 квітня 1919 р. на чолі створеного ним партизанського загону Г. Котовський брав участь у визволенні Одеси від інтервентів та встановленні там радянської влади.

У липні 1919 р. Г. Котовський був призначений командиром 2-ї бригади 45-ї стрілецької дивізії. В складі Південної групи військ 12-ї армії (під командуванням Й. Якіра) в серпні-вересні 1919 бригада в жорстоких боях завершила 400-кілометровий похід від берегів Дністра до Житомира, взяла участь у розгромі білогвардійських військ під Києвом. У листопаді 1919 р. Г. Котовський брав участь у розгромі військ Юденича під Петроградом. У грудні 1919 р., повернувшись в Україну, очолив окрему кавалерійську бригаду, яка брала участь у розгромі денікінських військ, визволенні 7 лютого 1920 р. Одеси. В 1920–1921 рр. на чолі кавалерійської бригади брав участь у боях проти білополяків, у ліквідації військових підрозділів С. Петлюри, Н. Махна, Ю. Тютюнника. 3 жовтня 1922 Г. Котовський командир 2-го кавалерійського корпусу. Член ЦВК СРСР, ЦВК УРСР.

Підступно вбитий. Похований у м. Бірзулі.

Вийшовши на Азовське й Чорноморське узбережжя, Червона армія переслідувала білогвардійців, ядро яких складала ударна група генерала Я. Слацова, і відкинула їх на Кримський півострів. Однак, вичерпавши сили, припустившись помилку, командування радянських з'єднань не змогло організувати належного штурму Перекопських укріплень (Турецький вал), за якими розташувалися рештки денікінців¹.

Вони одержали можливість для перепочинку і реорганізації сил, підготовки до затяжного спротиву. Ті ж, хто відступав на Північний Кавказ, були розбиті, а ті, хто вціліли й не встигли евакуюватися до Криму після взяття в березні Новоросійська, були притиснуті до моря і в районі Сочі змушені були здатися в полон.

Розгром основних сил білогвардійців, підтриманих Антантою, довів переваги Воєнно-політичного союзу радянських республік, підтвердив, що об'єднання людських і матеріальних ресурсів – ефективна запорука навіть від такої загрози як гучно розрекламований спільний похід 14 держав проти країни рад.

Для керівництва КП(б)У, УСРР, що найтісніше координувало свої дії з Москвою, проблемним залишився не лише Крим, але й

¹ Див.: Історія Української РСР. У восьми томах, десяти книгах. – Т. 5. – Велика Жовтнева соціалістична революція і громадянська війна на Україні (1917–1920). – К., 1977. – С. 441–446; Супруненко Н. И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918–1920). – М., 1966. – С. 330–334.

значною мірою Правобережжя, частково зайняте білополяками, які не полишали намірів розширення своєї «присутності» в кордонах колишньої Речі Посполитої. Орудували тут і розрізнені, почасти деморалізовані невеличкі групи колишньої петлюрівської армії. Більш-менш боєздатне її ядро, розпочавши ще 6 грудня 1920 р. свій похід по тилах денікінців, продовжувало його й по тилах червоних.

Зимовий рейд близько 5 тис. (за іншими даними – від 3 до 6 тис.) українських вояків, що тривав рівно 5 місяців, і простягся на 2,5 тис. кілометрів перманентних бойових сутичок, постійних небезпек і тяжких поневірянь, займає поважне місце в українській історіографії. Історії походу присвячені сотні публікацій.

Серед них чільне місце посідають спогади командира угруповання – генерала М. Омеляновича-Павленка. Вперше вони побачили світ в кінці 20-х – на початку 30-х рр.¹ і з того часу не один раз перевидавалися. Одна з останніх публікацій – частина великого обсягом тому².

Природно, ніхто за М. Омеляновича-Павленка краще, до найменших деталей (про це свідчать включені до тексту десятки військових карт з ретельно вивіреними передислокаціями кожної частини, окремо означеними й датованими маршрутами їх переміщення³) та об'єктивніше не міг оцінити в цілому значення всієї військової акції. Автор спогадів не обходить помилок, у тому числі й власних, під час походу, невдач, чесно аналізує й поразки, що мали місце, з'ясовує їх причини. Додаткову довіру до висновків командарма викликають зауваження, застереження, коли він через брак своєї безпосередньої участі в тому чи іншому епізоді змушений був вдаватися до свідчень своїх підлеглих, бойових командирів. Це ж стосується й достатньо коректних переконливих історіографічних «вкраплень»⁴.

Разом із тим, слід враховувати, що через свою винятковість історична акція досить швидко набула в сприйнятті, оцінках, історіографічних тлумаченнях самодостатності. Подібно до бою під Крутами, Зимовий похід став тим поодиноким випадком, очевидний позитив якого майже від самого початку почав перебільшуватися. Завищенню оцінок чималою мірою сприяло й те, що неприязні стосунки, які

¹ Омелянович-Павленко М. Зимовий похід // За державність (Каліш). – Зб. 1. – 1929. – С. 9–52; Зб. 2. – 1931. – С. 9–46; Зб. 3. – 1933. – С. 9–54; Зб. 4. – 1934. – С. 9–72.

² Омелянович-Павленко М. Зимовий похід (6.XII.1919 – 6.05.1920 рр.) // Спогади командарма (1917–1920): Документально-художнє видання. – К., 2007. – С. 228–397.

³ Див.: Там само. – С. 398–406.

⁴ Там само. – С. 376–379.

з часу зимової акції склалися у М. Омеляновича-Павленка з С. Петлюрою, в особистому досвіді якого не було гучних, яскравих воєнних перемог, приводили до відтворення походу як аргумента ідейно-політичної боротьби, своєрідного змагальництва: хто з українських військових насправді мав полководчеський хист і заслуги, а чий здобутки на цій ниві були сумнівними.

Слід сказати, що головну провину за виникнення нездорових стосунків бойовий генерал покладав на Головного отамана. В своїх нотатках М. Омелянович-Павленко так описує візит С. Петлюри до вояків Зимового походу після закінчення останнього: «Не краще (за особисту, дуже прохолодну зустріч командарма з державним очільником – В. С.) була його зустріч з частинами, які в бойовій уніформі, всі уквітчані квітами та зеленню (травень 1920 р. – В. С.) були виладнані для зустрічі верховного вождя, з розказу якого вони майже півріччя провели в поході, де небезпека й труднощі чекали їх на кожному кроці.

Він, вождь, не знайшов для них жодного привітного слова; сам, можливо, того не розуміючи, він поклав в той день першу цеглину в творення тих нездорових взаємовідносин, що з кожним днем після того все глибшали й врешті привели в армії до двох ворожих таборів – «петлюрівців» й «зимопоходників»¹.

Болісно сприймаючи слова С. Петлюри про те, що навіть талановитий генерал «повести *«душу»* козака – армії до бою не може, бо для цього він не має в собі одної речі: він не персоніфікує собою душі нації і волі державної», М. Омелянович-Павленко з сумом констатує: «Певно з цих мотивів починається ігнорація цієї славної події, навмисне його зменшування, ні зведення (очевидно, *нізведення* – В. С.) цього безсмертного факту на лінію «бандитського набігу»»².

«На карб» Голові Директорії ставилося й те, що він з великою неохотою згодився нагородити М. Омеляновича-Павленка Залізним хрестом, зволював із відзначенням тощо. У цьому контексті певний суб'єктивізм М. Омеляновича-Павленка, як ефект «зворотної реакції», зрозумілий і просто має враховуватися при використанні мемуарів.

Широку документальну основу (210 документів), численні публікації сучасників використав для своєї спеціальної праці колишній ад'ютант Головного отамана військ УНР О. Доценко, що ввійшла до його масштабного проекту «Літопис Української революції» (шоста книга другого тому) і була випущена окремим виданням у «Працях Українського наукового інституту у Варшаві (т. XIII)³, а затим перевидана і в новітній час уже в Києві⁴. Щоправда, О. Доценко нерідко без належної об'єктивної критичності сприймає й передає (часом

¹ Омелянович-Павленко М. Без дати і фактів // Назв. праця. – С. 489.

² Там само.

³ Доценко О. Зимовий похід (6.XII–6.V.1920) – Варшава, 1932. – 237 с.

⁴ Доценко О. Зимовий похід (6.XII–6.V.1920) – К., 2001. – 237 с.

буквально текстуально) доповідь політичного референта при Запорізькій дивізії старшини В. Савенка Головному отаману С. Петлюрі. Власне, документ практично без змін перетворено на канву й головне оціночне мірило всього походу. Не змогли істотно вплинути на корекцію підходів і залучені до предметного вивчення, почасти непогано документовані й наповнені об'єктивними свідченнями, брошури добре поінформованих учасників походу – П. Певного і Ю. Тютюнника¹.

Перший, очолював редакцію газети «Україна», що пересувалася у складі учасників походу, за можливості видавав чергові числа друкованого органу, в якому вміщувалися документи (накази, розпорядження, відозви, воєнні зведення, телеграфні повідомлення тощо), по суті вів літопис дій військового угруповання. На окрему увагу заслуговують неординарні міркування щодо політичного контексту акції, її історичної ролі, які містяться в публікації полковника Ю. Тютюнника – заступника М. Омеляновича-Павленка, до компетенції якого відносилось ідейно-політичне забезпечення операцій.

Втім, на позиції обох авторів позначилася дещо пізніша кон'юнктура, що не пройшло повз прискіпливий погляд М. Омеляновича-Павленка, який чутливо реагував на будь-які деталі, оцінки чи їх спотворення у відтворенні історії воєнної акції².

З числа узагальнюючих праць порівняно найповніше перший Зимовий похід, особливо його заключну стадію, відтворено у тритомнику І. Мазепи «Україна в огні й бурі революції». Цей твір, вперше вийшовши друком ще 1942 р. у Празі³, згодом перевидавався в 50-ті роки у Мюнхені і в кількох різних форматах (двотомник, одностомник) поширений і в наш час. Крім спеціального розділу «Моя подорож до армії. Кінець Зимового походу», у додатках до видання вміщено уривок з реферату колишнього Голови Ради народних міністрів УНР на урочистостях з нагоди 15-річчя Зимового походу⁴, де зроблено спробу дати теоретичне осмислення, тлумачення військової акції.

У наступному історики мало що додавали до фактологічного боку висвітлення непростой сторінки революційного досвіду, послу-

¹ Певний П. За волю та державність. Похід української армії в запілля ворога з 5 грудня 1919 по 5 травня 1920. – Кн. 1. – Станіслав, 1920. – 88 с.; Тютюнник Ю. Зимовий похід 1919–1920 рр. Ч. 1 (Політичний огляд): 3 документами в тексті і додатками. – Коломия – К.; 1923. – 99 с.

² Див.: Омелянович-Павленко М. Назв. праця. – С. 489, 493–495.

³ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції: 1917–1921. – Прага, 1942, – Т. 1. Центральна Рада–Гетьманщина–Директорія – 212 с.; –Т. II. Кам'янецька доба – Зимовий похід. – 232 с.; – Т. III. Польсько-український союз. Кінець збройних змагань УНР. – Прага, 1943. – 234 с.

⁴ Див.: Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. 1917–1921. – Т. II. Зимовий похід. – Т. III. Польсько-український союз. Кінець збройних змагань УНР. – Дніпропетровськ, 2002. – С. 83–116, 245–251.

говуючись згаданим нагромадженим матеріалом і практично не виходячи за межі набутих у перші два десятиліття аналізу й оцінок¹.

За наближеними підрахунками, на момент початку походу в ньому готові були взяти участь до 10 тис. осіб (2 тис. шабель і багнетів та 12 гармат)². Однак до 75% від загальної кількості склали штаби, немущтрові частини, обози та транспорти хворих. То ж боєздатних було не більше 2 тис. вояків³.

Однак ситуація складалася сприятливо для проникнення окремих груп на запланованих напрямках. Денікінці швидко, почасти безладно, відступали, створюючи обширні «безвладні» анклавні. Почасті вони робили це і з тактичних розрахунків. Коли в місця їх недавнього перебування вступали підрозділи українських вояків, вони створювали своєрідні буферні зони, приймаючи на себе тиск червоних і надаючи можливість білогвардійцям для перепочинку, переформувань, нагромадження сил, підготовки для воєнних операцій. Така поведінка регламентувалася спеціальними наказами штабу Добровольчої армії⁴. А в ході безпосередніх контактів офіцери з обох сторін висловлювали бажання не вдаватися до взаємної жорстокості, яка виявлялася щодо більшовиків⁵. Відтак окремі зіткнення підрозділів білих і українських підрозділів більше виникали внаслідок непорозумінь, відсутності елементарного порядку у виконанні наказів командування.

Особливого значення набувала якомога точніша реалізація поставлених перед кожною бойовою одиницею завдань, жорстка дисципліна. Водночас багато що залежало від ініціативи старшин. М. Омелянович-Павленко зазначав: «Марш цей можна ілюструвати багатьма цікавими прикладами, коли дотепність, відвага, бистра орієнтовка виводили частини з прикрої, а дуже часто й важкої ситуації.

Були випадки, коли наша колона входила в один бік села, а з протилежного виходили денікінці й навпаки: обозам в цих випадках приходилося відігравати роль першої допомоги тильній охороні»⁶.

Певною, а можливо, й значною мірою успішному початку походу сприяло й те, що в таборі денікінців опинилися частини УГА, національні почуття вояків яких переважали інші мотиви при ставленні до підрозділів Зимового походу. М. Омелянович-Павленко зазначав: «Внаслідок політичного порозуміння між диктатором Петрушевичем з одного боку й заступником генерала Денікіна з другого 6.П.

¹ Доценко О. Зимовий похід (6.XII.1919 – 6.V.1920). – К., 2001. – С. 17.

² Там само.

³ Див., напр.: У 50-річчя Зимового походу Армії УНР, 1919–1920. – Нью-Йорк, 1973. – 280 с.; Верига В. Зимовий похід та УГА // Визвольні змагання в Україні 1914–1923 рр. У 2-х т. – Т. 2. – Львів, 1998. – С. 179–187.

⁴ Див.: там само. – С. 34–35.

⁵ Там само. – С. 35, 186.

⁶ Омелянович-Павленко М. Назв. праця. – С. 241.

Галицька армія припинила свою військову акцію супроти Добровольчої російської армії і з того моменту слід уважати, що обидві українські армії – Наддніпрянська та Галицька – йдуть різними шляхами, але це тільки формально, бо командування наше настільки було упевнене в приязні галичан, що ані на хвильку не вагалось призначити район для прориву Наддніпрянської армії дільницю Добровольчого фронту, що входили в район розташування Галицької Армії. Галицьке командування і сама армія робили все можливе, аби полегшити наддніпрянцям цю небезпечну акцію»¹.

Отже, таке становище загалом було на користь учасникам походу на його початку. Однак не могло тривати довго. На білогвардійські частини йшов наступ із Лівобережжя, завужуючи для них самих оперативний простір і з неминучістю змушуючи активізувати боротьбу за ті чи інші пункти. Та й галичани, вступивши в порозуміння з радянською владою, почали перетворюватися на Червону українську галицьку армію (ЧУГА)², припиняючи переміщення разом з білогвардійськими порядками. Слід було поспішати.

Тому, ще в ніч з 30 на 31 грудня 1919 р., 6-й загін полку Запорізької групи під командуванням К. Гордієнка після тригодинного бою з білими зайняв Умань. А 1 січня 1920 р. до міста вступили основні сили полку³.

Опанувавши Уманщиною, командарм М. Омелянович-Павленко вирішив реорганізувати формацію, щоб наблизити підрозділи до умов партизанської війни і зберегти засади і якості, необхідні для перетворення за інших умов у регулярні частини. Було вироблено й реалізовано наступний план: 1. кожна групу перетворено в дивізію тієї самої назви у складі одної пішої бригади, одної гарматної частини (з 2–4 гармат) і технічної сотні. 2. кожна дивізія мала зміцнити свій кінний полк різними дрібними кінними частинами і, в разі можливості, приступити до формування полку другої черги. 3. рештки 3-ї Стрілецької дивізії мали й далі переформуватися в 3-й кінний полк. 4. всім частинам наказано зняти свої попередні назви. 5. зайві штаби мали розформувати та вжити заходів на зміцнення бойових частин. 6. всі дивізії особливу увагу мали звернути на розформування всіх зайвих обозів та немуштрових частин.

Командарм збільшив штаб Запорозької дивізії, що одночасно виконував і обов'язки Штабу рмії, призначивши вартовим отамана (тобто, своїм представником, довіреною особою – В. С.) полковника Ткачука. При штабі ще були: Головний священник армії П. Пашевський, в. о. начальника штабу полковник Долуд, ад'ютанти – сотник

¹ Омелянович-Павленко М. Назв. праця. – С. 262.

² Див.: Солдатенко В. Ф., Савчук Б. П. Галицька армія у Наддніпрянській Україні. – К., 2004. – С. 127–159; Омелянович-Павленко М. Назв. праця. – С. 263–266.

³ Доценко О. Назв. праця. – С. 34–35.

Миколаєнко та чотир Кочуржук, начальник технічних військ сотник Копач, скарбник штабу і сотник Пругло.

Забезпечення армії харчами загалом було добрим, бо село охоче годувало козаків по три-чотири доби. Бракувало тільки ліків та медичного персоналу. Кінний склад армії, через безперестанні марші, звівся теж нанівець. Найтяжчим моментом було озброєння армії. Селяни дуже неохоче віддавали свою зброю, кажучи, що вона їм самим потрібна для боротьби з ворогом¹.

По захопленні Умані сюди оперативно переїхала редакція газети «Україна». Тут було видано 5 чисел газети, у яких містився інформаційно-агітаційний матеріал, подавалися відомості про перебіг воєнних подій, детально розповідалося про те, як формація вирушила в свій похід, було надруковано останні накази командування, інші документи.

Там само, в Умані, було видрукувано до 200 тисяч відозв – «До інтелігенції України», «Офіцерам, казакам и солдатам Добровольческой армии» і «Селяне», укладених і підписаних отаманом Ю. Тютником².

У відозві «До інтелігенції України» говорилося, що «платонічної любови для народу мало, йому потрібні жертви, необхідні подвиги». Відозва закликала інтелігенцію до боротьби з большевиками, підкреслюючи, що «Україна, як держава, може бути тільки демократичною, і вона такою буде»³.

Офіцери, козаки і солдати Добрармії – говорилося в відозві – хотіли створити «єдиную недільную Росію» за допомогою цілого світу, а створили фікцію перемоги над українським народом, який має вождів «не своекорыстных, не приверженцев какой-либо классовой политики, а вождей, преданных своему народу и любящих свой народ до самозабвения»... «Вашу армію, – говорилося у відозві, – разбил украинский народ, борясь за свое священное право на свободную жизнь...». Там же заявлялося, що Головна команда українських військ ніколи не заплямує себе союзом з командуванням Добровольчої армії, але всім, хто перейде на бік УНР, обіцялося вибачення помилок і висловлено було готовність прийняти їх до українського війська.

У відозві «Селяне» йшлося про розстріл більшовиками народних представників – членів Центральної Ради та про те, як більшовики спочатку вели переговори з гетьманом і як потім вони, коли український народ його скинув, знову пішли війною на Україну, давши змогу Денікінові зорганізувати армію. Закінчувалася відозва кличем: «Нехай живе Вільна Селянська Українська Народня Республіка!»

¹ Доценко О. Назв. праця. – С. 37.

² Див.: Певний П. Назв. праця. – С. 32–33; Омелянович-Павленко М. Назв. праця. – С. 249.

³ Там само.

Ці відозви передавалися з рук до рук, діставалися вони й до рук повстанчих організацій, які передруковували їх¹. Тут же, в Умані трапився епізод, найменований «волохівщиною»².

У своїй праці «Зимовий похід» командарм М. Омелянович-Павленко присвятив чимало сторінок з'ясуванню особистості О. Волоха, його прибічникам «волохівцям», оскільки отаман «наробив стільки школи українській армії, що на цьому слід більш зупинитися»³.

Довідка: *ВОЛОХ Омелян Іванович* (18.07.1886 р., станиця Калниболотська Кубанської області – 1937 р.) – отаман, політичний авантюрист.

Походив з робітничого середовища. Сам був робітником на Донбасі. До 20-ти років не мав систематичної освіти, хоча деякий час навчався в Харківській школі живопису. Потрапивши до армії в час Першої світової війни, одержав елементарну освіту, дослужився до підпрапорщика, а в 1915 р. закінчив школу прапорщиків, служив у артилерійських частинах, одержав чин штабс-капітана і бойові нагороди.

У 1917 р. долучився в Москві й Харкові до процесів українізації армії й був обраний командиром 3-го запасного українського полку. Оскільки полк перейшов на бік більшовиків, О. Волох збіг до Києва, приєднався до гайдамацьких частин С. Петлюри.

Під час антигетьманського повстання О. Волох був на боці Директорії, конкурував з П. Балбочаном за роль командувача Запорізької дивізії, однак зазнав невдачі і очолив повстанські виступи в районі Проскурова. З вересня 1919 р. – головний отаман повстанців УНР. У листопаді 1919 р. – командир ударної гайдамацької бригади Запорізької групи.

У кризовій ситуації в армії УНР наприкінці листопада – на початку грудня 1919 р. виступив проти С. Петлюри, здійняв заколот і перейшов на бік радянської влади, контактуючи з боротьбистами.

За деякими відомостями, після закінчення громадянської війни працював у радянських органах. У 1923–1925 рр. – завідувач приймальною Голови ВУЦВК УСРР. У 1925–1928 рр. – завідувач відділом Держстраху, працівник Коопбудспілки. У 1929–1932 рр. – директор науково-дослідного інституту при Головному шляховому управлінні УРСР. Заарештований органами НКВС СРСР у 1933 р. Розстріляний.

М. Омелянович-Павленко зазначав: на самому початку січня 1920 р. 1-й і 2-й гайдамацькі полки під командуванням отамана О. Волоха зазнали поразки в зіткненні з денікінцями й розпалися. Отаман з невеликою групою прихильників кинувся в район Чуднова, де в с. Троща спробував переконати командування одного з червоних

¹ Тютюнник Ю. Назв. праця. – С. 35, 90–93.

² Омелянович-Павленко М. Назв. праця. – С. 252.

³ Там само. – С. 254.

полків у визнанні більшовизму й бажанні приєднання до радянських військ. Однак досягти цього не вдалося – більшовики віднесли до українських вояків з підозрою. Тому О. Волох повів своїх гайдамаків на Троянців, Чуднів і Житомир. Саме тоді, під Житомиром, було створено Волинську революційну раду, що в скорому часі оголосила себе «Всеукраїнською». Ввійшовши з нею в контакт, О. Волох з кількома посланцями від ради спробували зв'язатися з боротьбистами, ЦК яких перебував у Житомирі.

Не знайшовши виходу на лідерів УКП(б), без порозуміння з боротьбистами, Волох через місцевих більшовиків розпочав переговори зі штабом 12-ї армії червоних в Коростені. Делегація, згідно інструкцій О. Волоха, висунула вимоги: «Визнання незалежності УСРР; утворення української червоної армії з власним командуванням; недоторканність українців, що раніше боролися з більшовиками, однак нині визнають їх владу». За умови виконання висунутих положень Волох обіцяв більшовикам «військовий союз в боротьбі проти світової буржуазії»¹.

Більшовики відкинули домагання українських військовиків, пообіцявши лише «помилувати» О. Волоха та його прибічників у разі згоди на роззброєння та залишення району військових дій для подальшого переформування частин. В іншому випадку, за непослух погрожували застосувати репресії (суд ревтрибуналу). Однак не встигли збігти відведені ультиматумом 24 години, як до В. Волоха прибули керівники боротьбистів – О. Шумський, І. Немоловський, С. Савицький, до яких дійшли чутки про «прибуле якесь українське військо». Засудивши нерозважливу поведінку отамана й знову «познивши ранг» «Всеукраїнської» революційної ради до регіональної – «Волинської», вони утворили Революційний комітет Правобережжя у складі І. Немоловського (голова), Войцеховського і С. Савицького. Новоутворений орган затвердив О. Волоха на посаді «головнокомандуючого військ України» (при цьому отаман приховав, що він відколовся й, по-суті, втік від української армії – тобто, формації під командуванням М. Омеляновича-Павленка). Новоспечений «головнокомандувач» і ревком вирішили не чекати роззброєння, яке чекало ослушників більшовицького ультиматума й вирішили негайно шукати «нейтральної смуги» (оскільки червоні, як і раніше, вважали своїм головним ворогом білогвардійців і не хотіли витратити сили на українські частини, прагнули уникати сутичок, а до боротьбистів ставилися якщо не примирливо, то, принаймні, вичікувально, зробити це було не надто складно).

Звідти планувалося «пролетіти метеором через всю Україну», об'єднати всі повстанчі відділи й розпочати створення самостійної соціалістичної радянської республіки².

¹ Доценко О. Назв. праця. – С. 40.

² Там само. – С. 41.

У пошуках згаданої смуги О. Волох зі своїми козаками помандрував через Чуднів–Янушпіль–Уланів–Пиків–Калинівку–Липовець–Вороновиці–Ільїнці–Дашів–Гранів і, зрештою, потрапив до Умані. Червоні не чинили цьому рейду жодних перешкод, розраховуючи, що суперечності між Волохом і основним контингентом українського війська внесуть в їх ряди розлад і значно їх послаблять. Так воно, власне, і сталося.

В районі Липовців загін О. Волоха був атакований і розбитий добровольцями – з 5 тис. вояків під командою отамана залишилося менше 1 тис.¹ Останніх чекав другий нищівний удар білих біля Голованівська. Добровольці звідкись взяли, ніби у О. Волоха є великі гроші, тому й атакували козаків, відбивши обози, кулемети та гармати.

Сам же отаман весь час хитрував, переконував своїх вояків, що веде їх на з'єднання з «армією УНР», поширював дезінформацію про неіснуючі контакти й переговори тощо. Насправді, вкрай заплутавшись, він направив одного з боротьбистів на зустріч з М. Омеляновичем-Павленком і Ю. Тютюнником з пропозицією «забути старе» і порозумітися на платформі утворення Української Червоної армії (природно, зі збереженням життя самому Волоху). Йому ж було дано негативну відповідь і попереджено, що лише несприятливі обставини (наближення червоних) не дозволяють вжити активних заходів проти розкольників².

Однак О. Волох, користуючись своєю колишньою популярністю в Запорозькій дивізії, ввійшов у контакт з командуванням 6-го загону запорожців, що стояв в Умані, і розпочав заходи, щоб хоч цю частину приєднати до себе, водночас виславши своїх представників до більшовицьких військ, що наближалися до Христинівки. 10 січня до Умані прибула делегація боротьбистів на чолі з С. Савицьким. Командир 6-го загону полковник І. Литвиненко прийняв цю делегацію, пригостив вечерою й умовився зустрітися з нею на другий день для переговорів, але своєчасно не повідомив про прибуття цієї делегації Ю. Тютюнника, а тільки переслав йому записку Савицького такого змісту: «Товариш Юрко! Революційний Комітет Правобережжя стоїть на платформі Самостійної Соціалістичної Радянської Української Республіки зі своєю національною червоною армією, своїми фінансами і т. д. Зі Світською Росією можливий тільки союз для боротьби з ворогами обох республік. Армію ми творимо явочним порядком. Росіяне будуть примушені рахуватися з фактом існування Української Червоної Армії і припинять свою дотеперішню політику стосовно України. Але для того треба домовитися на чому-небудь нам з Вами». Отаман Ю. Тютюнник у відповіді С. Савицькому пропонував звернутися офіційно до армії³.

¹ Доценко О. Назв. праця. – С. 41.

² Див.: Омелянович-Павленко М. Назв. праця. – С. 258.

³ Доценко О. Назв. праця. – С. 42.

Не дивлячись на попередження Штабу армії про небезпеку, полковник І. Литвиненко не звернув на це належної уваги і, приспаний запевненнями делегації, не забезпечив охорону підступів до міста. 11 січня, о 4 год. ранку, до Умані увійшов Ю. Волох і майже без пострілу обеззброїв і забрав до полону цілу залoгу. Козаків просто було влито до волохівської частини, а старшин, для форми, судив революційний трибунал і позбавив їх рангів. Потім їх приєднали до різних частин.

Ю. Тютюнник, не знаючи нічого про захоплення м. Умані О. Волохом, послав того дня полковнику І. Литвиненкові для передачі командуванню більшовицьких військ пропозицію такого змісту: «Зважаючи на те, що Урядом Російської Федеративної Совітської Республіки провадяться переговори про полагодження взаємовідношень поміж обома Республіками мирним шляхом, до одержання директив від Головної Команди українських військ, я, Командуючий Київською Групою військ, пропоную командуванню Червоної армії припинити рух підлеглих їм військових частин в районах, захоплених українськими військами, а саме: на південь від залізниці Христинівка–Цвітково–Христинівка–Вапнярка. Неприйняття командуванням Червоної армії вищезазначеної пропозиції буде вважатись мною як відновлення збройної боротьби поміж Республіками з усіма впливаючими від того наслідками». Пропозиції цієї не було вручено свого часу адресату через ситуацію в Умані, але пізніше, за вказівками Штабу Армії її передано було червоному командуванню. Одначе це вже не мало жодного впливу на події: більшовики крок за кроком ішли за добровольцями, опановуючи Україну. 12 січня до Умані вступили частини 44-ї більшовицької дивізії з метою ліквідації «нерегулярних банд» – в тому числі й О. Волоха.

Командування регулярних частин 44-ї дивізії Червоної армії змусило самоліквідуватися і Ревком Правобережжя, й гайдамацькі підрозділи О. Волоха, вливши їх до своїх формувань¹. Отаман з цього приводу видав прощальний наказ до українських вояків, в якому на всі лади ляв петлюрівщину й вітав «день об'єднання червоного шлика з червоною зіркою – велике об'єднання для спільної праці бідного селянства та робітництва»².

Таким виявився кінець волохівщини.

Командуванню Зимового походу слід було оперативно приймати рішення про подальші дії. Причому мова йшла не лише про поведінку, військові зусилля у вузькому регіоні, а ще більшою мірою про загальні орієнтації, для визначення яких бракувало надійних відомостей про плани ворожих сил. Причому тривалий час теплилися надії на досягнення угод як з більшовиками, з одного боку, так і з денікінцями – з іншого.

¹ Тютюнник Ю. Назв. праця. – С. 44–45.

² Омелянович-Павленко М. Назв. праця. – С. 259.

Адже, всупереч твердженням деяких сучасних авторів про незво-
рщійну позицію С. Петлюри щодо більшовиків (жодних поступок і
т. ін.), саме з його ініціативи ще в листопаді-грудні 1919 р. в над-
складних для армії УНР обставинах було надіслано до політичного і
військового радянського керівництва одну за одну три делегації¹.
Комуністи, командування Червоної армії вміло затягували перегово-
ри: нічого певного не обіцяючи й зволікаючи з реальними кроками,
вправно користувалися вигодами становища. Керівництво ж україн-
ських вояків все чекало на позитивні сигнали від переговорщиків, та
й сил особливих для іншої поведінки воно не мало². Тому на нараді
командирів у с. Гусівка (поблизу Єлисаветграда) було вирішено:
«а) по змозі і надалі уникати сутичок з червоними військами; б) по
змозі і надалі продовжувати марш одною групою, і тільки коли того
вимагатимуть обставини, продовжувати операції невеликими група-
ми; в) з огляду на відірваність від уряду, армія мала взяти на себе ще
й нове завдання – підтримувати в народних масах віру в нашу спра-
ву і задля цього намагатися в дальших своїх акціях охопити, можли-
во більший район»³.

Поступова ж активізація дій червоноармійців, які в міру перемог
над денікінцями могли вивільняти частини й на акції проти україн-
ського війська, змушувала останніх турбуватися не стільки про роз-
ширення ареалу своєї присутності, скільки шукати шляхи самозбе-
реження.

На згаданій нараді було вирішено використати своєрідний «ні-
чийний» клин між червоними і білими й кожному підрозділу само-
стійно, однак оперативно, перебазуватися в район Черкаси–Чиги-
рин–Канів, де відновити зв'язок, організаційну цілість⁴.

Приймаючи рішення, до уваги було взято й те, що в районі Зна-
м'янки–Єлисаветграда діяв сильний повстанський загін Гулого-Гу-
ленка⁵, що в наступному влився в формацію походу, став одним з
його надійних бойових підрозділів, перетворившись на дивізію. По-
ступово викристалізувалися і ясність в суспільно-політичних орієн-
таціях командування походу та й рядових його учасників. М. Омеля-
нович-Павленко так пояснював зміцнення національно-визвольної
ідеї у війську: «... Опинившись в самому серці України, армія побачи-
ла тотожність своєї ідеології з ідеологією повстанців і бажанням се-
лянської маси, що повстанців тих з себе видала; також армія відчула,
що маса дивиться на неї як на свою оружну силу – крім назви «пет-
люрівці» часто-густо можна було вже чути ще назви «українці»,

¹ Див.: Доценко О. Назв. праця. – С. 45–47.

² Див.: Омелянович-Павленко М. Назв. праця. – С. 267.

³ Там само. – С. 269; Доценко О. Назв. праця. – С. 48.

⁴ Доценко О. Назв. праця. – С. 52–53; Омелянович-Павленко М. Назв. праця. – С. 270.

⁵ Там само. – С. 270, 277–279.

«наше військо», бо, зрештою, не було вже родини, яка б так чи інакше не була зв'язана з військом: той загинув у наших лавах від ворожої кулі, той покалічений, перебував як інвалід вдома, не мало було і таких вояків, яких доля була цілком невідома і т. п.

Присутність у війську українському священників і щире виконання релігійних треб також дуже імпонувало селянським масам: можна було спостерігати, як у спільній молитві село і військо єдналися в загальній журбі про долю рідного краю; при похоронах забитих або померлих від тифу козаків звичайно брало участь все село – всі жінки загалом клопоталися щоб прибрати гарно покійника, кладучи його в домовину. Святочно, з великим піднесенням духу відбувався такий похорон, і тут над новою труною знов було єднання. На крові та сльозах зміцнялася козацька й селянська думка – прокльони і заклики до помсти змішувались салютаційними сальвами та співом гімну «Ще не вмерла Україна».

Нарешті українська мова, що вже лунала у війську, єднала його з суспільством.

У нашому війську під той час вже не було ані зрадників, ані втікачів, не вважаючи на те, що чимало вояків проходило повз самі свої хати. Оце ж той ґрунт, на якому не тільки не деморалізувалось, а навпаки, зміцнилось і гуртувалося в тісне коло військової сім'ї наше військо, що... виявило себе як ідейних борців, що мали свій певний шлях, а шлях цей був «Заповіт» Тарасів Шевченків:

...вставайте,
Кайдани порвіте,
І вражою злою кров'ю
Волю окропіте!..»¹

У подальшому поході армія поділилася на дві колони – Північну під командуванням отамана Ю. Тютюнника (сюди входили Київська й Волинська дивізії) й Південну (у складі Запорозької дивізії, 3-го кінного полку та штабу армії) під орудою М. Омеляновича-Павленка.

У ніч з 3 на 4 лютого 1920 р. силами Північної групи було проведено успішну операцію по зайняттю Канева. Наступного дня під контроль українських вояків перейшли Черкаси. Кілька спроб нерегулярних частин, вибитих з міста (регулярних військ тут не було) успіху не принесли. «Полонених не брали, – відзначав О. Доценко. – Перерубано ревком і чрезвычайку. Захопили величезне майно, якогось ніяк не можна було відразу вивезти»².

Більшовицьке керівництво, зайняте перекиданням своїх частин на польський фронт, змушене було відреагувати на успіхи українських вояків. Перекинуті назустріч їм частини не дали можливості розвинути наступ на Бобринецьку–Смілу (остання була таки захоплена на кілька годин, але потім здана).

¹ Омелянович-Павленко М. Назв. праця. – С. 268.

² Доценко О. Назв. праця. – С. 56.

На південному напрямку підрозділами Запорозького корпусу при допомозі місцевих селян були вибиті з Голти достатньо численні загони добровольців¹.

Вдало маневруючи, Північна група після низки дрібних сутичок вийшла 11 лютого в околиці с. Медведівки між Черкасами і Чигирином, де наступного дня з'єднався з Південною групою. В цьому районі оперували повстанці під орудою отамана Гулого-Гуленка.

Зустрічаючи по ходу рейду прихильне ставлення селян, відчуваючи їх підтримку, що почасти була й реакцією на агітаційно-пропагандистську, роз'яснювальну роботу, яку вели українські підрозділи, командування вирішило перенести хоча б на короткий час корисну акцію на терени Лівобережжя².

Аналізуючи спробу керівництва Зимового маршу перенести військові дії на Лівобережжя, слід сказати, що великої перспективи тут було очікувати важко. І не лише тому, що місцеві залоги червоних надійно контролювали ситуацію, а на допомогу їм, у разі потреби, оперативно прибували спеціальні загони. Населення просто знемагало від втоми, яку несла перманентна зміна властей з новими ризиками, грабунками, насильством тощо. Так, описуючи реакцію жителів Полтавщини на прибуття українських підрозділів, М. Омелянович-Павленко констатує брак очікуваної активності: «Щодо відношення населення до нас, то воно було якесь загадкове: вороженечі не було, але й не було щирої відвертості – можна було сказати, що людність придивлялася до нас, щоб пізнати як слід». А в листі до С. Петлюри командарм зазначав: «На Полтавщині помічається сильний вплив більшовизму, чому населення відноситься до нас байдуже»³.

Тому мітинги, лекції, поширення прокламацій (в тому числі й вглиб – за лінію фронту) бажаного ефекту не мали. Нечисленні ж підрозділи, до яких майже не приставали місцеві жителі, були не здатні на масштабні дії, обмежуючись такими акціями, як похід на Золотоношу, що так і не привів до її захоплення⁴. Сплановані кіннотні атаки на Лубни і Хорол було відмінено й ухвалено рішення повернутися на Правобережжя.

Пояснювалося це і бажанням відновити на весну зв'язок з політичним центром УНР, що перебував почасти в Польщі, почасти (як прем'єр І. Мазепа) в Кам'янці-Подільському, звідки вдавалося зрідка переправляти лише підбадьорливі листи. «Повна несвідомість

¹ Доценко О. Назв. праця. – С. 61.

² Омелянович-Павленко М. Назв. праця. – С. 299; Доценко О. Назв. праця. – С. 68.

³ Там само. – С. 243.

⁴ Доценко О. Назв. праця. – С. 73.

про наш Уряд, – писав Головному отаману М. Омелянович-Павленку, – його віддаленість від армії робить на армію тяжке враження, чим користуються вороги і розповсюджують провокаційні чутки про Уряд, хоч наше військо не звертає на це уваги, але все-таки єсть і легкодухі, у котрих в душі уже закрадається сумнів»¹.

Однак головною причиною був все ж тяжкий стан війська, яке не могло міцно опертися на підтримку селян, повстанців. «Зброї від селян дістать неможливо, – повідомляв голові українського проводу командувач українських вояків, – тому що в селах заводяться самоохорони – невеличкі озброєні відділи для свого захисту від бандитизму, котрий був розвився до надзвичайних розмірів і примусив селянство організуватися. Багато було випадків коли села з'єднувалися, вилловлювали навколо бандитів і забивали, чим примусили такий елемент тікати з сел. Всі ці бандити, кинувши свої села, знаходять притулок у Коцура (отаман одного з підрозділів українського війська – В. С.), чому населення дуже вороже і не співчуваюче ставиться до Коцура...»².

В останньому зізнанні бойовий генерал прямо натякає, що регулярна військова формація не може нормально існувати без державної підтримки, неминуче перетворюючись на чинник, що рано чи пізно через потреби власного виживання входить у суперечність з інтересами місцевого населення.

Відтак, навіть дотримуючись офіційного такту, М. Омелянович-Павленко недвозначно заявляє: «Час іде і дальніше існування Української Армії, як організованої армії, може бути тільки в тім разі, коли нам конкретно буде сказано, на що можна надіятися. Чи можна для організації і переформування нашої, ставшої на партізанщину (негативний смисл вжитого терміну цілком очевидний – В. С.) армії в організовану регулярну армію – мати надію на плацдарм відпочинок, одягу зброю, знарядю і особисто (так в документі – очевидно помилково, мабуть треба «особливо – В. С.) гроші. Не виявленість обставин може постатити (мабуть, «поставити» – В. С.) армію в тяжке і навіть критичне становище. ...Армія мандрує вже 2-й місяць і не отримала не одного разу конкретної допомоги, не одної конкретної і реальної думи і надії на будуче. Це все вкупі зібране ставить армію в невимовно тяжкі обставини»³.

У листах командарма до державного центру звертають на себе увагу ще два аргументи. Він, по-перше, скаржиться на те, що українські політичні партії не ведуть на селах жодної праці «і навіть при всім бажанні не має змоги їх розшукати»⁴. По-друге, це безгрунтовність розрахунків на прихильне ставлення вояків Галицької армії, ко-

¹ Доценко О. Назв. праця. – С. 243.

² Там само. – С. 244.

³ Там само. – С. 244–245.

⁴ Там само. – С. 244.

тра є «зараз тліючий мрець, пасивний до всего, крім своєї власної шкіри»¹.

Тож загалом розраховувати на успіх акції на Лівобережжі просто не доводилося. Більше того – залишатися за Дніпром на весну було просто небезпечно.

Відтак, пробувши на Лівому березі лише 4 дні, армія Зимового походу, нагадавши населенню про своє існування головно агітаційною роботою (особливого поширення набула відозва Ю. Тютюнника «Селяне...»), повернула назад.

Переpravившись в різних пунктах через Дніпро, вона стала на відпочинок в районі Холодного Яру. Дальший її шлях (він дуже ретельно простежений за наявними документами у праці О. Доценка²) проліг дрібними населеними пунктами, де не могло бути хоч скільки-небудь серйозного збройного опору, там, де можна було уникнути боїв, сутичок з Червоною армією. Якщо такі ставали невідворотними, то після коротких зіткнень, українські вояки не залишалися навіть у захоплених пунктах (наприклад, Голованівськ), а швидко відходили.

Не останню роль грав і великий брак набоїв, захопити які у ворога не вдалося. Основна запорука самозбереження вбачалася в маневреності, швидкості переміщень.

У районі Бершаді вояки Зимового походу ввійшли в контакт з представниками частин УГА, що були підрозділами Червоної армії й, знаходячись по інший бік лінії фронту, відповіли відмовою на перші пропозиції об'єднання українських сил³.

Знову поставало питання: як діяти далі?

«Переходить Буг, вішать на шибеницях російських комісарів і приєднувать Українську Галицьку армію, чи ні? – конкретизує проблему Ю. Тютюнник. – А коли приєднаємо, то що будемо з нею робити? Відсутність інформацій з-поза кордону тяжко відбивалася на цілій справі. При більшій енергії ворог міг вирвати від нас ініціативу і тоді було би кепсько. Армія була втомлена. У декого з командного складу нерви почали псуватися.

Боролися дві думки: одна – переходити Буг і форсованими маршами підійти до фронтів з метою прорватись до Поляків, котрі нібито не повинні ставитись вороже до нас; друга – не переходить р. Буга до нав'язання зв'язку з Нач. Ком. Укр. Гал. армії і до одержання певних відомостей про стан за кордоном, а розпочати більш активні акції проти червоних москалів»⁴.

На користь першого варіанту говорило те, що армія за кілька днів могла вже відпочити, не маючи загрози з боку більшовиків, а про-

¹ Доценка О. Назв. праця. – С. 244.

² Там само. – С. 78–87.

³ Там само. – С. 87; Омелянович-Павленко М. Назв. праця. – С. 302–312.

⁴ Тютюнник Ю. Назв. праця. – С. 62–63.

ти – можливість обеззброєння української армії, інтернування її поляками та ліквідація Галицької армії.

За другу думку промовляла можливість виграти час (і активнішими операціями дати знати за кордон про район перебування української армії).

Перше рішення давало мінімум ризику і надію на відпочинок, друге – значний ризик, але «більше активні операції підносили авторитет нашої армії не тільки поміж населенням і Укр. Галицькою армією, а також і серед Поляків, котрі мусіли відчути вплив нашої праці на фронт»¹.

За першу думку стояли полковник Никонів (т. в. о. комдива Волинської дивізії замість хворого на тиф отамана Загородського), полковник Стефанів і полковник Долуд. Другу думку боронили Ю. Тютюнник та отаман Гулий.

Ю. Тютюнник мотивував свою позицію ще й тим, що перебування в заплілі ворога мусить бути позитивним чинником для української дипломатії, котра повинна би використати цей факт (за кордоном ніхто не знав дійсної чисельності армії). Відомості про пересування більшовиками 14-ї армії з півдня України на польський фронт ще більш переконували Ю. Тютюнника, що час до прориву на захід ще не прийшов.

Прорив цей, на його переконання, треба було зробити в момент найкритичніших боїв поміж поляками та червоними. Тому Ю. Тютюнник в категоричній формі заявив, що йти на захід було річчю недопустимою. Його енергійно підтримав Гулий. Нарешті до них прилучився і М. Омелянович-Павленко. Для решти нічого не лишалося, як погодитися на дальшу боротьбу в заплілі.

На військовій нараді 12 березня 1920 р. було вирішено розташувати наявні дивізії в районі Умань–Гайсин–Ольвіопіль–Ольгопіль–Христинівка у напрямку польського фронту, не зосереджуючи значних сил у великих містах і не розквартируючи в них штабів². Почавши виконання наміченого плану, армія УНР опановувала простір в основному між населеними пунктами, де стояли сильні червоноармійські залоги. Однак її переслідування радянськими військами та й тактичні розрахунки приводили часом до зайняття порівняно великих пунктів, зокрема залізничних станцій і вузлів. Так, після тяжкого тригодинного бою Київська дивізія ввійшла 17 березня до Гайсина, а через два дні – в Христинівку і Тальне.

Одночасно Волинською дивізією було зайнято Умань, однак наступного дня було віддано наказ про залишення міста з міркувань вигіднішого розташування всієї формації по лінії Вапнярка–Христинівка–Цвітково³.

¹ Тютюнник Ю. Назв. праця. – С. 63–64.

² Там само. – С. 279–280.

³ Там само. – С. 280–282.

Зусиллями Запорозької дивізії, окремі підрозділи якої очолювали полковники Дяченко та І. Литвиненко, за участі повстанців під орудою отаманів Нестеренка і Сірка, в двадцятих числах березня було захоплено міста Богопіль, Орлик і Голту. Оперативно було здійснено низку агітаційно-пропагандистських заходів. Зокрема, за підписом командуючого Запорозькою дивізією і повстанцями Херсонщини та Катеринославщини отамана Гулого-Гуленка великим накладом віддруковано й поширено листівку «Народе український!» В ній повністю відтворювалася інструкція наркома військових справ Л. Троцького агітаторам-комуністам, яких направляли в Україну, спростовувалося її спрямування і на протигагу десяти сформульованим завданням («заповідям») було висунуто 12 власних положень:

І. Ми воюєм за те, що і зразу воювали – за право українського народу порякувати на своїй землі, за народню владу.

II. Йде весна, Гаргуйтесь! Будемо випроважати непроханих гостей. Рушниці мусять бути прочищені.

III. Не піднімайте самі дрібних повстань. Організуйтеся і чекайте наказу. Наказ буде даний скоро Головним Отаманом Петлюрою.

IV. Під час повстання ні один ворог не повинен утікти з України. Вся зброя однята у ворогів мусить бути в руках Українського народу.

V. Не вірьте, що українського війська немає, що ніби-то Головний Отаман Петлюра пристав до ворогів Українського Народу. Брехня і провокація! Зброя не буде положена, поки хоч один ворог буде сидіти на шиї українського селянина.

VI. Міняйте хліб тільки на сукна, мануфактуру, сіль, цукор. Не беріть совітських грошей, за які нічого не купите, тому що вони скасовані Правительством Української Народньої Республіки.

VII. Земля тому хто на ній працює. Геть дармоїдів!

VIII. Чужинців хто б вони не були у себе на шиї не потерпимо. Геть від влади чужинців спекулянтів і жуликів.

IX. Всі держави світу визнали самостійну Україну тільки росіяне добровільці та комуністи проти нас.

X. Засівайте землі. Хліб збере той, хто засіє.

XI. Вся влада мусить бути в руках українського трудового люду.

XII. Україною будуть правити люди, яких вибере народ»¹.

Паралельно була поширена за тим же підписом й інша прокламація «Селянин!». Безпосередньо звернена до сільських трударів, вона переслдувала мету довести, що радянська влада чужа українству й воно має піднятися за свої права й інтереси на підтримку повстанців.

«Хіба ця влада твоя, хіба вона в твоїх руках? – запитував отаман Гулий-Гуленко й тут же відповідав, – З'явилися ревкоми, ісполкоми, профкоми, наркоми, комбіді і інші «беди» в яких сидять зовсім чужі тобі люди. Якого ж добра бажає тобі отой безбатченко комуніст

¹ Тютюнник Ю. Назв. праця. – С. 286.

якому все ідно, як би тільки добре пожити – чи те на Москівщині, чи на Україні, чи в Німеччині? Цей інтернаціоналіст не маючи сеї хати, чи може подбати про твій спокій, про забезпечення твоїх потреб?

А що роблять комуністи з тими лицарями, які б'ються з ворогами за твою батьківщину, за кращу долю українського народу. Скільки їх сидить по в'язницях та порострілюване по черезвичайках. Скільки кращіх синів України гине під ярмом комуні.

До якого ж часу ми будем терпіти таке знущання чужинців?

Годі! Терпець увирвався. Треба раз на завжди покінчить з такими катами. Бери рушницю, вила, лопату, і гони з рідної землі дармоїдів. Ти їх виженеш як вигнав Деникіна, як вигнав і уже два рази.

Геть чужинців з України!

Хай живе Українська селянська Республіка!»¹

У ніч з 24 на 25 березня загін червоноармійців зненацька атакував с. Ємилівку, де розташувався штаб Запорозької дивізії. і після запеклого бою, захопив його разом з допоміжними підрозділами. Це призвело до загального відступу всієї формації, проти якої буквально щоденно збільшувалися радянські сили.

Здійснюючи рейд поміж невеликими населеними пунктами південної Херсонщини, українські вояки на короткий час оволоділи м. Бобринець і залізничною станцією Долинська, але, не затримуючись надовго, рушили в район м. Вознесенська, який захопили 16 квітня². Цю перемогу, яка далася в надзвичайно скрутних обставинах, за умов величезного браку набоїв М. Омелянович-Павленко назвав днем «нагороди нашому козацтву за довгий, тяжкий і славний похід»³.

Власне, завдяки цій операції вдалося зберегти формування Зимового походу, оскільки українські вояки практично не мали вже боєприпасів і могли продовжувати боротьбу лише холодною зброєю. Правда, в наказі по Запорозькій збірній дивізії від 1 квітня 1920 р., виданому отаманом Гулим-Гуленко і начальником штабу дивізії полковником Кратом, а також у звіті Голові Директорії та Голові Ради народних міністрів політичного референта при Запорозькій дивізії старшини В. Савенка перебіг бою подано з очевидними перебільшеннями щодо звитяги козаків, котрі начебто майже беззбройні подолали спротив дуже добре озброєного червоного гарнізону⁴. Відчайдушність тих, хто наступав, викликана переважно безвихіддю їх становища, звісно, багато що пояснює, як втім і накази воєнної доби, покликані піднімати солдатський дух. Однак беззастережно приймати й повторювати явно сумнівні факти і оцінки без скільки-небудь

¹ Тютюнник Ю. Назв. праця. – С. 287.

² Там само. – С. 100–101; Омелянович-Павленко М. Назв. праця. – С. 334–345.

³ Доценко О. Назв. праця. – С. 102.

⁴ Див.: Там само. – С. 160–161, 303.

реалістичної їх оцінки, як це допускається в деяких сучасних публікаціях, не варто.

Взагалі на подібні перебільшення щодо бойової поведінки, втрат з обох боків (сотні знищених, добре озброєних червоних військовослужбовців у кожній операції і буквально одиниці малоозброєних українських вояків) можна було б звертати увагу неодноразово, скажімо, у хронологічно найближчому епізоді під Ананївим¹. Це неважко зробити, звертаючись до простої логіки, виявляючи суперечності документів, історичних розвідок при їх співставленні, перехресній критиці тощо.

Однак кожного разу стримують моральні гальма – неначебто подібна, загалом цілком природна, дослідницька робота має на меті якщо не явно, то десь там підспудно викликати не зовсім позитивну реакцію на дії людей, які волею долі опинилися в екстремальних обставинах, у яких навіть вижити вже значило багато, було мало не подвигом.

І все ж жодна міра співчуття до учасників бойових дій, з найглибшим розумінням мотивації їх поведінки, зовсім не привід для свідомого переінакшення суті подій. А полягала вона в тому, що відірвані від керівних державних центрів, без скільки-небудь сталої матеріальної допомоги, за надзвичайної втоми від нескінченної війни населення, яке щонайбільше прагнуло припинення кривавої вахханалії, рештки армії УНР могли розраховувати лише на тимчасовий успіх в слабких для радянської влади пунктах, що з часом дедалі зміцнювалися. Не випадково, навіть у порівнянні з махновцями, невелика формація українських вояків (вся вона могла розташуватися на околицях маленького провінційного Ананьїва²) жодного разу не затрималася бодай на короткий час (тиждень-два) в одному пункті, регіоні. Тобто, з точки зору військової стратегії вона могла здійснювати окремі, часом дошкульні «уколи», «прориви» – перемоги не на головних напрямках протиборства з червоними, а в їх слабких – «вузьких» місцях, які не були визначальними для загальнонаціональних, українських процесів. Тож і пропагандистський ефект мав усе ж більше локальне, а не загальне значення.

Слід, мабуть, враховувати й ту обставину, що радянська влада не тільки не могла своєчасно виділяти належних військових сил для боротьби з українськими козаками, а й далеко не відразу встигала пристосуватися до повстанчих по-суті дій, не дуже оперативно враховувала природні коливання в настроях населення, особливо селянства, а то й припускалася істотних помилок, зокрема в аграрному й національному питаннях, викликаючи антипатії й спротив жителів цілих регіонів.

¹ Доценко О. Назв. праця. – С. 103, 161–162, 262 та ін.; Омелянович-Павленко М. Назв. праця. – С. 348–355.

² Доценко О. Назв. праця. – С. 105, 162.

Однак потенціал червоних неухильно наростав. Силами 14-ї армії вони майже оточили військові підрозділи УНР в районі Ольгополя, звідки довелося відступати на Бершадь–Тульчин–Ямпіль¹. Українські вояки, дедалі відчуваючи скруту, нервували, давали ненависті, люті (нерідко – показники безсилля) виходити на перший план у мотивації поведінки².

Накази, звіти, інші документи зарясніли згадками про сотні порубаних, потоплених супротивників тощо³: «Те, що творила наша кіннота над ворогом, який палив села, трудно уявити, – констатував політичний референт УНР В. Савенко. – То було щось нелюдсько-страшне»⁴. І хоча така поведінка нерідко пояснювалася реакцією на червоний терор, антинародні й антинаціональні дії, зокрема на спалення каральними відділами навколо Ананьїва п'яти повстанських сіл⁵, мирне населення вона й насторожувала, й лякала, особливо з точки зору суспільної перспективи, яка ставала дедалі прозорішою, прогнозованішою.

Та й взагалі акти крайньої жорстокості, коли вони й мали ту чи іншу ступінь причинності, все одно не могли сприйматися всіма однозначно. Тож і говорити про тотальну підтримку місцевим населенням українських вояків і масовій його ворожості до радянської влади не доводиться, або ж – слід вести мову з певними застереженнями. Не випадково в документах не наводиться даних про приєднання до армії під командуванням М. Омеляновича-Павленка скільки-небудь значимих контингентів повстанців, патріотів, готових до боротьби за відновлення влади УНР.

Все ж, як це часто бувало в ході громадянської війни, ситуацію різко змінили привхідні чинники.

Зайнявши на марші Балту, витиснувши червоних до Бірзули («пощастило» – вважав М. Омелянович-Павленко⁶), армія Зимового походу 25 квітня 1920 р. зненацька біля Бершаді натрапила на Галицьку кінну бригаду під командуванням полковника Шепаровича, яка ще з початку квітня вийшла з покори червоному командуванню й зчинила бунт проти радянської влади. Галичани влилися у формуцію під командуванням М. Омеляновича-Павленка⁷. Тоді ж виступили проти більшовиків й інші підрозділи ЧУГА.

Дії ж галичан, своєю чергою, були зумовлені змінами міжнародного плану, початком наступу польської армії в Україну, що становить предмет спеціальної розмови, в якій була своя передісторія.

¹ Омелянович-Павленко М. Назв. праця. – С. 403.

² Там само. – С. 341–342.

³ Там само. – С. 343; Доценко О. Назв. праця. – С. 161–162.

⁴ Там само. – с. 162.

⁵ Омелянович-Павленко М. Назв. праця. – С. 348.

⁶ Там само. – С. 357.

⁷ Там само.

На початку 1920 р. Українська Галицька армія все ще балансувала на межі катастрофи. Хоча формально вдалося зберегти її єдність як військової формації, але вона не могла відновити своєї боєздатності, тобто не в спроможності була виконувати свої функції.

Питання ж про те, як скоро це вдасться зробити (якщо вдасться взагалі!) керівництво УГА намагалось відганяти від свідомості. Та й об'єктивно його заступали інші, значно складніші і потужніші чинники.

Розгром Добровольчої армії генерала А. Денікіна повертав керівництво УГА до розв'язання старих проблем, однак навіть не з нульової позначки, як це було, скажімо, у жовтні-листопаді 1919 р., а в незрівнянно гірших стартових обставинах. Якщо на момент заключення договору з білогвардійцями наочно виявилися ознаки вже недалекого краху білого руху (хоча «перечекати» до того часу можливості у галичан теж не було), що в недалекій перспективі давало надію увільнення від вимушених, невігідних зобов'язань, то Червона армія, що переможно наступала в Україні, знищуючи добровольців, була на небувалому піднесенні, переживала стадію енергійного, масштабного організаційного і воєнно-політичного зміцнення. Вона спиралася на чималу підтримку населення, яке після білогвардійського терору здебільшого було переконане, що червоні – то все ж «менша з двох бід», плекали надію, що стабілізація будь-якої влади, врешті, покладе край мукам страшного воєнного лихоліття.

Отже, не в силах протистояти Червоній армії ні зі своїм уже надто ослабким союзником (Добровольчою армією), ні – тим паче – самотужки, на горизонті замаячила ще зовсім недавно малоочікувана, маловиразна перспектива пошуку шляхів замирення з більшовиками і вироблення тактичної лінії щодо вчорашнього суперника, який був незрівнянно сильнішим і дедалі нарощував свій потенціал. Сподіватися, що ця тенденція скоро урветься, було годі.

Тобто, з будь-якого розрахунку, прийняти дуже відповідальне рішення командуванню Галицької армії було неймовірно важко – настільки малою, просто мізерною виглядала перспектива виживання вкрай знесиленої військової формації.

Однак і не використовувати щонайменшу можливість у боротьбі зі смертю, що наблизилася впритул, будь-який живий організм (а армія – такий же організм, що об'єднує тисячі живих істот, індивідумів), хай навіть інстинктивно – все ж не може. І якою б ненадійною не виглядала та «рятівна соломинка», за яку мала вчепитися на новому відтинку своїх випробувань Українська галицька армія, іншого варіанту історія знову, здається, їй не залишала.

Очевидно, свою роль відігравав і попередній досвід переговорів, угод, який породжував віру в те, що головне пережити скруту у да-

ний, найближчий момент, самозберегтися, а далі – видно буде. Можливо, доля врешті-решт і зглянеться над бідолахами – не може ж не таланити без кінця. Тим більше у такий непевний, багатий на несподіванки час, який переживало людство наприкінці другого десятиліття ХХ віку.

Не «дрімали» й більшовики, для яких уже звичною стала боротьба проти багатьох суперників відразу, а виключення з ланцюга ворогів хоча б однієї ланки («розрив кільця фронтів») – завжди бажаний результат, на який спрямовувалися чималі дипломатичні та ідеологічні (агітаційно-пропагандистські зусилля).

Намагаючись зрозуміти витоки нової, прийдешньої віхи історичного поступу Галицької армії, розібратися у мотиваціях поведінки, що сприймається часом просто незбагненною – настільки вона позірно виглядає буцімто протиприродною, гідною лише безпорадного жалю, варто, гадається, заперечити досить усталеній історіографічній традиції.

Сутність її полягає в тому, нібито галичани мали «менше досвіду» у стосунках з більшовицькою Росією, тому покладали «більше надій» на порозуміння з нею, ніж наддніпрянський табір, який, займаючи «непримиримі позиції» до більшовиків, покладався виключно на свої сили¹. Неодмінною складовою подібних міркувань є твердження й про демагогічну, облудну політику більшовиків, радянської влади, у якій довірливі галичани ще не мали змоги розібратися². Це не зовсім так. Адже сумнозвісна «змова орієнтацій» однаковою мірою опанувала як наддніпрянський, так і галицький табори, проте їхні лідери шукали різні шляхи виходу з критичного становища.

Можливість та й спроби досягти угоди між українськими арміями (Наддніпрянською і Галицькою) та більшовиками мали місце, як відомо, й раніше.

Зокрема, в попередній книзі детально йшлося про специфічну «місію» у вересні 1919 р. швейцарського комуніста Ф. Платтена до Москви, що закінчилася безрезультатно, про намагання С. Петлюри від'їздом з України «розв'язати руки» своїм прибічникам у налагодженні контактів з більшовиками у екстремальній ситуації наприкінці листопада, зрештою – про союз галичан (через Вінницький ревком) з більшовиками в останні дні грудня цього ж року³.

Звісно, більшовики, загалом з недовірою ставлячись до ініціатив українців, були зовсім не проти того, щоб у окремих випадках скористатись обставинами, що виникали. Так, заключивши в ніч на 1 січня 1920 р. вінницьку угоду з УГА, вони спробували пришвидшити події, якомога оперативніше продемонструвати ефект здійс-

¹ Тютюнник Ю. Зимовий похід 1919–1920 рр. – Нью-Йорк, 1966. – С. 48.

² Там само.

³ Див. Солдатенко В. Ф. Україна в революційну добу. Історичні есе-хроніки. – Т. III. – К., 2010. – С. 400–402, 423–424, 436–439.

неного кроку. Так, А. Хвиля вимагав негайно вислати галицькі частини на протиденікінський фронт, де вони вістрями багнетів довели б, що «це не армія тифозників і трупів», а реальна військова сила¹. Щоб продемонструвати щирість своїх намірів, Вінницький ревком вирішив здійснити такий виступ під Калинівкою.

Щоправда, «важку руку» нових союзників галичани вперше відчули вже на нараді у штабі 12-ї радянської армії, що відбулася тієї ж Новорічної ночі 1920 р. Головував на ній член ЦК КП(б)У та революційної військової ради Червоної армії В. Затонський. Він заявив, що можливість об'єднання ЧУГА в «одне оперативне тіло» з'явиться лише тоді, коли її корпуси, реформовані на три червоні дивізії, «переваряться в революційному котлі» та «пройдуть політичний перевишкіл»². Самі більшовики виявляли певну осторогу щодо нового союзника. Вони, зокрема, намагалися запобігти спілкуванню червоногвардійців з галичанами на тій підставі, що останні, як носії вірусу, несуть загрозу епідемії. Насправді ж контактам перешкодити було неможливо, а приводили вони нерідко до грабунків і брутального насильства над військовиками УГА.

Через брак архівних матеріалів, спираючись головню на більшовицькі видання, а також на мемуаристику, де з названої проблеми висловлювалося багато суб'єктивних і суперечливих думок, важко з'ясувати справжні тогочасні настрої стрілецтва, яке в черговий раз без його згоди змусили перейти з одного ворожого табору до іншого.

Для прикладу, Н. Гірняк, критикуючи договір з Добрармією, прагнув водночас усіляко довести, нібито угода із більшовиками була значно прийнятливою та доцільнішою, а її укладення підтримала більшість галичан. При цьому він намагався переконати, що «ми ні на хвилину не допускали думки про компроміс з чужою та ворожою... більшовицькою ідеологією», що ревкомівці навіть «не збиралися грати в їхню дудку», а вели «дуже небезпечну ризиковану гру», зберігаючи армію для подальших змагань³.

Насправді ж договір із більшовиками, як і з Денікіним, був укладений таємно та без відома і згоди маси вояцтва. Його оприлюднили на віче 1 січня 1920 р. у Вінниці й зробили це головним чином для того, щоб публічно задекларувати відданість новому союзникові.

Мемуаристи докладно переоповідають про «переживання» ревкомівців, які буцімто, побоювалися, щоб впливи більшовицької пропаганди не позначилися на поглядах стрілецтва. Проте самі вони навмисно або й несвідомо посилювали такі прокомуністичні

¹ Гірняк Н. Останній акт трагедії Української Галицької Армії. Спогади учасника подій за час від половини грудня 1919 до половини вересня 1929 р. – Нью-Йорк, 1959. – С. 25.

² Там само. – С. 27.

³ Там само. – С. 5–30.

настрої. Видана Вінницьким ревкомом 1 січня 1920 р. відозва «До галицьких стрільців і старшин» приголомшувала окресленими в ній перспективами боротьби, які вже викладалися у формі більшовицької революційної фразеології. Після повідомлення про виникнення у Вінниці ревкому Галицької армії, який стоїть на «платформі Української Радянської Соціалістичної Республіки», у цьому документі проголошувалося, що УГА «має стати Червоною в цілості... і захвати [зберігати] повну дисципліну». Відзначалося, що вона «понесе разом із синьо-жовтим прапором – червоний прапор революції» як відповідь «Денікіну за київську зраду» і як протест Антанті за «торг нашою кров'ю»¹. Про визволення Галичини від поляків тут не говорилося жодного слова.

У першому числі нового друкованого органу Галицької армії «Червоний стрілець», що з'явився 6 січня 1920 р., були вміщені програмні статті ревкому. Їхній зміст також ґрунтувався на більшовицькій доктрині. У першій з них під назвою «Всесвітня революція і Українська Галицька Армія» проголошувалося, що «великий вогонь соціалістичної революції... докотився аж до галицьких кордонів... Він творив Українську Галицьку Армію». Хоча «тодішні провідники революції знехтували національним питанням», проте «обставини змінилися» і «такі велети революції, як тов. Ленін і Троцький, признали справедливими домагання українських трудових мас на самостійне життя національне... Повне право самому свobodно собі вибирати форму державного устрою і життя»². У другій статті-прокламації під назвою «Чому Українська Галицька Армія приєдналась до Червоної армії?» наголошувалося, що УГА як «армія українських галицьких селян та робітників» через «ряд прикрих непорозумінь» була спрямована проти Червоної армії. Але тепер вони з'єдналися, щоб «спільно виступити проти польської буржуазії»³.

Важко погодитись із твердженнями мемуаристів, нібито такі виступи переслідували лише одну мету – переконати більшовиків у щирості прагнень Вінницького ревкому, який від самого початку вів «подвійну гру». Тим більше, не відповідають дійсності виправдовування, що він не порушував політичних питань і більшовицьких гасел серед стрільцтва не пропагував⁴.

Справа в тому, що маса вояцтва не могла знати про всі, та й взагалі – будь-які, «тонкощі» такої «подвійної гри». Отже, прокомуністична агітація галицьких офіцерів, які завжди користувалися повагою та довірою серед стрільцтва, нехай і проти їх бажання й волі, безумовно, мала реальні впливи на погляди рядового загалу. Умови

¹ Цит. за: Тютюнник Ю. Назв. праця. – С. 47.

² Червоний стрілець. – 1920. – 6 січня.

³ Там само.

⁴ Див.: Гірняк Н. Назв. праця. – С. 33.

договору з більшовиками передбачали нагальні заходи щодо відновлення боєздатності Галицької армії. Одним із перших був виконаний пункт про створення комуністичної організації. Вже в січні 1920 р. заходами Є. Коханенка та А. Хвилі виник «Комітет Української Компартії Прикарпаття» зі своїм друкованим органом «Комуніст Прикарпаття». За наполяганням В. Затонського в лютому він злився з Комітетом Компартії Східної Галичини і таким чином утворилася Комуністична партія більшовиків Галичини і Буковини, яка підпорядковувалась безпосередньо РКП(б)–КП(б)У.

З січня 1920 р. Галицька армія почала розвиватися у площині якісно нових військово-політичних процесів, що зумовило її остаточний розкол і втрату внутрішньої організаційної єдності (тобто якраз те, чого найбільше боялися і заради відвернення чого вдавалися до непростих військово-політичних комбінацій, ішли на ризиковані, сумнівні, непопулярні кроки тощо). Відбулося «роздвоєння» УГА: з одного боку, частини, підпорядковані Начальній команді, продовжували орієнтуватися на Добровольчу армію, фактично залишаючись в її військово-політичному фарватері, а, з другого, війська, що опинилися під командою Вінницького ревкому, стали перетворюватися на складову Червоної армії. Відновлення боротьби соборницьким фронтом стало неможливим, а стосунки між УГА та армією УНР, яка і далі спиралася на власні сили, стали ще однією трагічною сторінкою історії Української національно-демократичної революції.

Після залишення Вінниці, керовані Начальною Командою голівні частини УГА продовжували відходити у південному напрямку. Командування кількаразово змінювало райони, призначені для відпочинку перевтомленого війська, але реалізувати це першочергове завдання так і не вдалося. Дезертирство не припинялося, причому нерідко до нього підштовхували самі денікінці. Про це промовисто свідчить епізод, коли на станції Демків добровольці помилково роззброїли стрілецький курінь, а коли дізналися, що це союзники-галичани, то почали питати, чому ті продовжують воювати у такому лахмітті, а не повертаються до домівок. Після цього випадку відразу розбіглася більшість вояків 6-го піхотного полку, до якого належав цей курінь¹. У той же час багато стрільців втікало до більшовиків. Зокрема, після того, як з кінного полку I корпусу УГА до Червоної армії добровільно перейшло 30 вояків разом із кіннями та зброєю, у цього полку залишилося лише 20 офіцерів та обози².

Незважаючи на те, що УГА вийшла з районів поширення епідемії та залишила хворих вояків, тиф в її частинах і далі лютував.

¹ Денник Начальної Команди Української Галицької Армії. – Нью-Йорк, 1974. – С. 165–167.

² Там само. – С. 164.

Лише в II корпусі протягом одного місяця захворіло 500 чоловік. На кінець січня 1920 р. у трьох галицьких корпусах залишилося 1372 офіцери та близько 14 тис. вояків, з яких бойовий склад становив лише 10%¹. Тоді через виснаження почало вмирати багато стрільців, які після перенесеної хвороби не мали можливості відновити сили.

У січні 1920 р. зіткнень між УГА та Червоною армією майже не було, але галичанам дедалі більше дошкуляли повстанці, що нібито відплачували їм за brutальний терор проти українського населення з боку Добрармії, яка відступала. В Монастирищі, наприклад, денікінці вбили тисячу та важко поранили 8 тис. мешканців. Вони влаштовували жорстокі погроми у місцевостях з численним єврейським населенням. Зокрема, в Одесі грабіжництво і бандитизм досягли небачених за все воєнне лихоліття масштабів. Тут зберігався відносний порядок лише в районі Збірної Станиці УГА, до якої у пошуках захисту та зі сподіваннями вирішення різних життєвих проблем щодня зверталися сотні галицьких військовополонених та цивільних осіб. Жовто-блакитний прапор і Тризуб над станицею символізували присутність в Одесі українського війська².

Складного характеру набирали стосунки між «денікінською» та «більшовицькою» частинами Галицької армії, які передусім зводилися до вирішення питання про вибір шляхів продовження боротьби. Починаючи від 13 січня 1920 р., Вінницький ревком став надсилати до Начальної команди і безпосередньо до корпусів УГА накази з вимогами негайно припинити відступ та вивезення хворих, а також із закликами про обов'язкове «примирення» у разі зіткнення з військами Червоної армії тощо. За їхнє невиконання погрожувався революційним трибуналом. Поряд з цим, до Начальної команди надходили пропозиції щодо створення нового спільного ревкому ЧУГА та ін.³

Зі свого боку, Начальна команда видала наказ, щоб галицькі війська не реагувати на домагання Вінницького ревкому. Командування вдавалося до рішучих заходів, щоб припинити поширення пробільшовицьких настроїв. Ще не повністю видужавши від хвороби, 15 січня генерал О. Микитка повернувся до виконання обов'язків командувача армією і відразу видав два досить категоричних, гострих розпорядження. В них йшлося про необхідність за будь-яку ціну зберегти «теперішній склад» і дисципліну УГА, відновити її

¹ Денник Начальної Команди Української Галицької Армії. – С. 177, 183–184.

² Див.: Бистренко О. В більшовицьких лабетах // Літопис Червоної Калини. – 1933. – № 9. – С. 11–12; Паліїв Д. З моїх споминів. – Львів, 1929. – С. 6–8.

³ Денник Начальної Команди Української Галицької Армії. – С. 179–180, 184–185.

босздатність, а також вимагалось жертовно виконувати військовий обов'язок. Фронтовим частинам дозволялося вступати у переговори із загонами Червоної армії лише у випадку, якщо вони проривалися на територію розташування УГА, і тільки з питань, які стосувалися хворих і полонених¹. Тоді ж при Начальній команді був створений новий політвідділ, що наділявся широкими повноваженнями та контролюючими функціями.

Але ці та інші заходи не могли врятувати ситуацію, тому Начальна команда вирішила спробувати перевести підконтрольні їй частини УГА до Румунії. Такий варіант порятунку з катастрофічного становища не був несподіванкою. Він вже давно обговорювався військовим керівництвом. Для переговорів з румунським урядом та узгодження технічної сторони цієї справи 19 січня 1920 р. була направлена делегація на чолі з отаманом Ціммерманом. Тоді ж корпусам видали наказ просуватися вздовж залізниці в напрямку до Дністра. Переправу через ріку передбачалося здійснити в районі Тираспіль – Рибниця–Дубоссари. На українській території мали залишити хворих стрільців, а для їхньої опіки було створено спеціальний підрозділ на чолі із сотником Кондратським. Підготовку до цієї акції Начальна команда здійснювала у порозумінні з денікінським штабом, а при її проведенні вона також розраховувала на підтримку Антанти.

Головний автор «румунського плану» генерал Г. Ціріц при його розробці офіційно керувався наступними мотивами. Оскільки Добровольча армія залишає Одесу, то договір з нею втрачає силу, а також переривається зв'язок з Антантою. Як наслідок, УГА позбавляється матеріальної бази. Створення ж нового запілля можливе тільки за умови переходу на румунську територію. Там Галицька армія буде прийнята як союзна армія, оскільки є частиною Добрармії. Чим сильнішою стане УГА в Румунії, тим вагомішими будуть аргументи політичних лідерів у подальшому вирішенні проблеми західноукраїнської державності. УГА ніколи не повинна стати знаряддям більшовицького уряду².

Проте таку позицію не поділяла значна частина галицького стрілецтва, яка дедалі більше просякалася вірою, що саме союз із більшовиками відкриває шлях для спільної боротьби проти Польщі: щире сподівання отримати від «нового опікуна» зброю, гроші, одяг «підносило у нас духа і надії на переможне повернення до Галичини...»³. Небезпідставним було і побоювання, що Румунія може видати УГА польському урядові. Супроти таких настроїв, які

¹ Денник Начальної Команди Української Галицької Армії. – С. 160–170; 173–174, 176.

² Там само. – С. 192–193.

³ Алиськевич М. Півроку під більшовиками // Літопис Червоної Калини. – 1933. – № 9. – С. 22–24.

опановували військо, виявлялися безсильними накази та погрози Начальної команди, яку фактично підтримала лише частина команди етапу і III корпусу. Відтак з'явилася компромісна платформа розділу УГА, згідно з якою одна її частина мала приєднатися до Червоної армії, а друга – перейти до Румунії. Таким чином, її ініціатори сподівалися «мати своїх людей серед більшовиків та Антанти». Але такий варіант розвитку подій не знайшов багато прихильників, бо виглядав безглуздим з військово-політичної та моральної точок зору.

На початку лютого 1920 р. відбувся фактичний розрив з Начальною командою більшості бойових підрозділів Галицької армії, які перестали надсилати до неї щоденні звіти про своє становище.

Всупереч наказам головного командування, керівництво I і II корпусів самостійно вступило у переговори з частинами 45-ї радянської дивізії, яка просувалася на Балту. Перейшовши у місце розташування I корпусу, політвідділ УГА 7 лютого проголосив себе «Начальним Ревкомом Червоної Галицької Армії» (ввійшов до історико-мемуарної літератури під назвами «Балтський» або «Начальний» ревком). Його начальником штабу став полковник А. Шаманек. Відразу були встановлені зв'язки з Вінницьким ревкомом, який виступив посередником у порозумінні з більшовиками¹.

Ці події відкрили нову трагічну сторінку історії Галицької армії. Становище, в якому вона опинилася, викликає асоціації, пов'язані із сумнозвісною «Руїною» XVII ст., коли через внутрішні суперечності, які використовували зовнішні сили, Україну охопили розбрат та братовбивчі війни. Згідно з виданими 7, 8, 10 лютого 1920 р. наказами Начального ревкому всі частини УГА, розташовані на схід від Дністра, повинні були увійти до складу Червоної Української Галицької армії, стати союзниками радянських військ. Начальний ревком оголосив себе вищою політичною владою УГА–ЧУГА, йому мала підпорядкуватися Начальна команда, компетенції якої, відповідно, обмежувалися б вирішенням оперативних питань. Балтські ревкомівці закликали не переходити Дністер та вжити заходів, щоб на румунську територію не потрапив жоден стрілець. Вони вимагали добровільної (під розписку) здачі зброї більшовикам, щоб ті повірили «у ширість переходу» в лави Червоної армії².

Явище добровільної здачі зброї до того не мало місця в досвіді УГА, тому ця вимога викликала найбільше невдоволення серед стрілецтва.

Незважаючи на таку зміну ситуації, Начальна команда знову направила свого представника до уряду Румунії для з'ясування умов переходу залишків УГА на її територію та прискорення цієї акції.

¹ Ярославин С. Як ми ставали більшовиками // Літопис Червоної Калини. – 1933. – № 9. – С. 3–4.

² Денник Начальної Команди Української Галицької Армії. – С. 198–199; 202–203.

Покликаючись на дотримання присяги, вона вимагала від військ негайно перейти Дністер. Проте, коли 10 лютого 1920 р. спробу перейти ріку здійснила невелика група галицьких офіцерів і вояків, їх затримали румуни. Ніякі зусилля Начальної команди уже не могли нічого змінити, бо перехід більшості частин УГА на бік Червоної армії став dokonаним фактом. Документи, пов'язані з цими подіями, залишають враження, нібито члени Начальної команди, загалом не плекаючи ілюзій щодо свого становища, прагнули якщо не на загал, то хоча у власних очах виправдатися та заспокоїти своє вояцьке сумління. Передаючи пануючі серед галицького офіцерства настрої, літописець у своєму славетному «Деннику» записав: «Антанта дала нам вільну руку і прямо вгнала нас у союз з більшовиками. Іншої дороги для Галицької армії не було»; УГА «підняла червоний прапор, щоб застромити його на гордих верхах Карпат, звільнивши в союзі з російсько-українською совітською армією прикарпатську Україну з-під корми польських шляхтичів»¹.

Представники відомих «галицької», навіть «наддніпрянської» концепцій, по суті, однодушні, вважаючи, що УГА пішла на союз з більшовиками, як і з А. Денікіним, лише задля самозбереження та продовження боротьби з Польщею. Водночас більшість галицького стрілецтва була щиро переконана в тому, що звільнити Галичину можна було шляхом спільного походу з Червоною армією².

Однією з найсумніших сторінок в історії Галицької армії стала відома видача радянським властям пробільшовицького настроєним офіцерством своїх генералів. Рішення про арешт командувача О. Микитки та начальника штабу Г. Ціріца прийняли спочатку Вінницький, а потім і Балтський ревкоми.

На цій підставі Одеський воєнком Краєвський 20 лютого 1920 р. зажадав, щоб вони стали перед ревтрибуналом армії (навіть не ЧУГА). Це було майже рівносильно смертному вироку.

Навколо проблеми, пов'язаної з арештом генералів УГА в історико-мемуарній літературі існує багато суперечок й точилося чимало дискусій. Зокрема, безпосередній свідок тих подій С. Шухевич повідомляє, що при розгляді цього питання голоси вінницьких ревкомівців розділилися, тому його голос «за» став вирішальним і він «мимоволі причинився до їхньої незавидної долі». С. Шухевич також визнає, що «цей акт не може впасти плямою на цілу УГА», а є результатом дій «лише кількох людей»³. Твердження Н. Гірняка, нібито Начальний ревком прагнув лише «усунути» О. Микитку та Г. Ціріца «від впливів в УГА», але не хотів притягти їх до судової

¹ Денник Начальної Команди Української Галицької Армії. – С. 198–199; 202–203.

² Див., напр.: Тютюнник Ю. Назв. праця. – С. 46–49.

³ Див.: Шухевич С. Споми́ни з Української Галицької Армії. – Ч. IV. – Львів, 1929. – С. 105–110.

відповідальності¹, є наївною спробою самовиправдання, бо, знаючи порядки в Червоній армії в часи громадянської війни, справжні наслідки такого кроку не важко було передбачити.

Можна, звісно, знову наполягати на безправності рішень самочинних ревкомів, ставити під сумнів юридичні підстави ревтрибуналів судити конкретних осіб тощо, однак це вже ті нюанси, які на практиці головної ролі для подальшої ролі Української галицької армії не мали.

Глибокий трагізм ситуації передає поведінка самих командантів. Коли арештантів перевозили, генерал О. Микитка «із страшного жалю розплакався», а Г. Ціріц сказав: «Це сором для цілої армії, що видає своїх генералів»². В той же час кар'єрист, сотник В. Гандзінський таємно арештував М. Тарнавського і доставив його більшовицькому командуванню. Але М. Тарнавського відпустили під «слово честі», а потім посадили під домашній арешт у Балті.

Після укладення договору з більшовиками формальний статус Галицької армії і надалі залишався невизначеним. Висланий для з'ясування ситуації в кінці січня 1920 р. до Києва, чотар О. Ганкевич повернувся з переконанням, що угоду необхідно якомога швидше розірвати. Тоді 6 лютого з Вінниці до столиці виїхала представницька делегація галицьких військових і партійних діячів у складі Ф. Кондратського (голова), М. Опоки, М. Кураха, М. Угриня-Безгрішного, Є. Коханенка та ін. Делегація відразу з'ясувала, що доля УГА вирішується в Москві, а український радянський уряд є мовчазним виконавцем її волі.

Справжнє ставлення до Галицької армії з боку РКП(б) і КП(б)У передав у своєму виступі один із комуністичних працівників Приходько, який сказав, що то «гніздо націоналістичної контрреволюції та пристанище для недобитків петлюрівщини». Він пропонував армію негайно роззброїти, офіцерів заарештувати, а стрільців відправити на «перевишкіл до таборів».

На київських нарадах з'ясувалося, що договір від 1 січня 1920 р. «не має ніякого значення», що «уряд ніколи його не ратифікує», а представники політичних угруповань взагалі не мали повноважень підписувати такий документ. Становище галицького війська прямо і чітко передав В. Затонський: «Ми з денікінцями не говоримо, а просто б'ємо; вас (УГА. – В. С.) не б'ємо, бо просто немає кого бити, вас б'ють тепер тиф і манівці вашого політичного бездоріжжя, безхарактерність ваших політичних провідників і командувачів»³. Хоча підписаний в результаті нарад кінцевий протокол не мав практичного значення, він чітко зафіксував ставлення радянського керівництва до УГА.

¹ Див.: Гірняк Н. Назв. праця. – С. 133.

² Цит. за: Шухевич С. Назв. праця. – С. 133.

³ Цит. за: Гірняк Н. Назв. праця. – С. 68–116.

Потрапивши у залізні лещата нового союзника, галичанам нічого не залишалося, як повірити у запевнення, що в їх армії не буде здійснено «радикальних змін», зокрема роззброєння, та її не примусять воювати проти військ УНР, якими командує М. Омелянович-Павленко.

Відразу після київської конференції з Москви надійшли умови реорганізації ЧУГА, на які вінницька делегація була змушена безапеляційно погодитися. Їхня суть зводилася до перетворення галицьких корпусів на бригади, що ділилися на полки та інші дрібніші підрозділи, які як «допоміжні формації» мали підпорядковуватися дивізіям Червоної армії. Політичний вишкіл в цих структурах передавався Комуністичній партії, а їхні командні кадри мали призначатися чи затверджуватися в Москві. Питання перспектив боротьби у цьому документі не піднімалося.

Таким чином, після внутрішнього розколу Українська галицька армія була фактично ліквідована як самостійна військова формація, а її основною наступницею в організаційно-військовому відношенні стала Червона українська галицька армія.

З переходом Галицької армії на сторону більшовиків вона, тим не менше, намагалася підтримувати зв'язки із наддніпрянськими військовими та урядовими колами. На початку своєї діяльності навіть Вінницький і Начальний ревкоми надсилали до них кур'єрів. Розроблялися плани, згідно з якими у разі наближення військ М. Омеляновича-Павленка до Вінниці галицькі частини мали перейти на їхню сторону. Крім того, ЧУГА прагнула встановити контакти з деякими групами повстанців. Близько 3 тис. вояків двох українських армій від серпня 1919 р. до березня 1920 р. спільними силами утримували українську владу на території, що охоплювала Старі Прилуки, Козятин, Райгород, Люба, Остропіль, Стару Синяву з мільйонним населенням.

Сформовані тут групи «Бердичів» та «Хмельник» під командою відомих старшини УГА отамана В. Колодницького та поручника К. Шостака поповнилися 1,5 тис. галицьких вояків, що видужали від тифу. Завдяки проведеній за наказом Головного отамана мобілізації тут почалося формування третьої групи – «Північ». Регулярним військам активно допомагали повстанці Шепеля і Степанишина, а також місцеве населення.

Після виїзду більшості членів уряду Директорії за кордон офіційна влада на цій території перейшла до Української крайової ради, що перебувала у Хмельнику, а пізніше тут оформилася Рада республіки, яка знаходилася в районі Літина. Ці владні органи очолював галицький радикал Іван Макух¹.

¹ Колодницький В. Галицька залога в Хмельнику і Українська Краєва Рада // Українська Галицька Армія: матеріали до історії. – Т. 1. – Вінніпег, 1958. – С. 545–546.

Ініціаторами реанімації та втілення в життя відомого договору від 24 грудня 1919 р. головним чином виступали наддніпрянці. В першій половині січня 1920 р. М. Омелянович-Павленко направив дві делегації до Начальної команди УГА, намагався налагодити постійний телеграфний зв'язок з нею. Але ці та інші заходи, передусім через «пасивність» галицького військово-політичного керівництва, не принесли реальних результатів. На нараді представників обох українських армій 11 січня 1920 р. у Брацлаві після звіту про становище УГА–ЧУГА її політичний референт В. Чайківський повідомляв, буцімто Начальна команда та Вінницький ревком, отримуючи накази від командування Добровольчої та Червоної армій про відступ, відповідно, на південь та північ, не знали який виконувати. У своїх спогадах І. Мазепа прокоментував цю подію так, що УГА більш охоче виконувала б накази М. Омеляновича-Павленка¹. Проте, вочевидь, таке твердження є намаганням видати бажане за дійсне, бо підстав продовжувати боротьбу соборницьким фронтом уже фактично не залишилося.

Загалом у наддніпрянському таборі панував погляд, що УГА «пливе за течією», а факт її «почервоніння» сприймався спокійно і вважався «черговою ланкою в ланцюгу галицької трагедії – від Денікіна до більшовиків». Відтак Ю. Тютюнник стверджував, що цей крок серед вояків армії УНР навіть не засуджувався².

З початком реорганізації галицьких частин та їх перетворення на складову Червоної армії навіть перспектива з'єднання обох українських армій зникла остаточно. Стосунки між Галицькою та Червоною арміями у січні-лютому 1920 р. склалися по-різному. В. Затонський стверджував, що стрільців не роззброїли лише тому, що в районі їхнього розташування знаходилася Тарашанська бригада, в якій переважали українці.

Є також і свідчення про доброзичливе ставлення, навіть доброзичливу допомогу галицьким частинам з боку кінного загону Г. Котовського³. Але, як показують численні донесення, переважаючим явищем стало те, що потрапивши в місця розташування УГА–ЧУГА, червоноармійці починали відразу грабувати її склади, обози й навіть шпитали⁴. На цукроварні, гуральні, гарбарні, млини, які знаходилися у віданні галичан, а також торговельні операції, що ними велись, були накладені «ордери», тому без спеціального дозволу радянських органів вони не могли функціонувати. З галицьких частин повсюдно конфісковувалися коні, кулемети, боєприпаси тощо.

¹ Див.: Мазепа І. Назв. праця. – С. 181–183.

² Тютюнник Ю. Назв. праця. – С. 50.

³ Див.: Шкрумеляк Ю. Поїзд мерців. Картина жертв і трудів. – Львів, 1922. – С. 75–76.

⁴ Див.: Денник Начальної Команди Української Галицької Армії. – С. 202–205; Гіряк Н. – С. 27, 123–124.

Проте, незважаючи на відомі накази, спроби роззброєння стрільців повторювалися, на цьому ґрунті виникали гострі суперечності. Зокрема, протестуючи проти такої «сваволі», 4-та бригада ЧУГА ледь не вдалася до самовільного переходу румунського кордону, а її кінна сотня перекинулася до повстанців.

У найважчому становищі опинився розташований під Одесою III корпус УГА, що першим серед галицьких частин був змушений доводити вірність новому союзникові. З 3314 чоловік особового складу в його бойових частинах залишилося всього 660 вояків. Спільно із військами 45-ї радянської дивізії з 12 по 22 лютого 1920 р. III корпус здійснив низку бойових операцій проти денікінської групи генерала М. Бредова, який відступав уздовж Дністра для з'єднання з поляками. Під час кровопролитних боїв багато добровольців було захоплено у полон.

У таких військово-політичних умовах розгорталася реорганізація ЧУГА. Через розкиданість по різних місцевостях її частин, а також суперечливість оперативних даних важко визначити бойовий стан Галицької армії на момент переходу до більшовиків. У списках Начальної команди було зареєстровано 16785 хворих стрільців, але про багатьох з них відомостей не існувало. Нараховувалося 38137 осіб, які видужували, проте почастишали випадки повторного захворювання на тиф. Отже, у бойових частинах продовжували нести службу всього 18243 офіцерів і стрільців¹.

Згідно з директивами командування Червоної армії, реформування ЧУГА в місцях розташування частин мало тривати з середини січня до 10 березня 1920 р., а потім вона вливалася до складу призначених радянських дивізій. Цей процес розпочався під проводом власних командирів за участю представників армії, а завершували його більшовицькі військові та партійні діячі. Після укладення відомого договору в Києві Начальний (Балтський) ревком, що поступово привласнив собі назву «Начальна команда», відразу опинився у фарватері більшовицької політики. Найактивнішу діяльність у Балті демонстрував т. зв. польовий суд (фактично більшовицький ревтрибунал. – В. С.). За словами М. Алиськевича, його присуди «були єдиними подіями, що збуджували наші приспані нерви»², тобто, свідчили про реальну небезпеку, яку несе новий союзник.

З переїздом Вінницького ревкому, який очолював згадуваний сотник В. Гандзінський, до Балти 21 лютого 1920 р. було створено об'єднаний ревком. Він усіяко демонстрував свою лояльність до нового союзника, за що навіть отримав назву «надкомуністичний». Незважаючи на це, плани щодо збереження цілісності та зміцнення

¹ Денник Начальної Команди Української Галицької Армії. – С. 209–213; Гірняк Н. Назв. праця. – С. 120.

² Алиськевич М. Назв. праця. – С. 22–24.

боєздатності Галицької армії залишилися нездійсненими. Галичанам навіть не дозволили провести свій військовий з'їзд, на який вже почали обирати делегатів. «Похороном» УГА і «народженням» ЧУГА військові літописці згодом назвали приїзд 27 лютого 1920 р. до Балти В. Затонського. На проведених тоді нарадах більшість галицького військового командування виступила проти запропонованої ним концепції реорганізації УГА, але їхніми думками відверто знехтували. Відтак об'єднаний ревком відразу розпустили, його військово-оперативні функції передали новоствореній комендатурі на чолі з галицьким сотником Вациком, а ведення ідейно-політичної роботи серед вояцтва перейшло до Комуністичної партії (більшовиків) Східної Галичини та Буковини¹. Слід визнати, що певною мірою внутрішні суперечності між обома галицькими ревкомаами, які «списували» один на одного свої помилки та прорахунки, все ж пов'язані з арештом командного складу УГА.

За рішенням уряду УСРР на початку березня 1920 р. замість призначеного Балтським ревкомом 4 лютого тимчасовим Начальним вождем ЧУГА підполковника Амврозія Вітошинського, цю посаду обійняв тридцятирічний галичанин Василь Порайко. Потрапивши в роки Першої світової війни до російського полону, він вступив до більшовицької партії. Проте В. Порайко перебував у Києві і лише двічі приїжджав у місце розташування ЧУГА. Тому її реформуванням фактично керував його заступник у військових справах Солодуб, який, до речі, очолював більшовицький штаб оборони Києва під час наступу на українську столицю об'єднаних українських армій у серпні 1919 р. У той же час Начальна команда була офіційно «перейменована» (фактично скасована) на Польовий штаб ЧУГА, а її начальником призначено колишнього царського полковника В. Іванова, який прихильно ставився і цінував галичан за їх військові якості. У Польовому штабі залишилося багато колишніх службовців, зокрема, начальником оперативного відділу став полковник А. Шаманек, якому часто приписують головне авторство планів «перетворення» УГА на ЧУГА. Створений при штабі політвідділ, крім виховних завдань, був передусім покликаний виконувати фіскальні функції, тому стрільці називали його «око чрезвичайки».

Політвідділ очолив комуніст, галичанин П. Михайлик. На місце скасованого інституту військових судів УГА запровадили Револьюційний трибунал ЧУГА, який очолив Пучко, а потім його змінив Кириченко. Їхніми заступниками були С. Шухевич та В. Гандзінський. Керівником найгрізнішої в армії установи – «особового відділу», тобто «чрезвичайки», став В. Сірко, колишній учень Рогатинської гімназії.

¹ Українська РСР в період громадянської війни. 1917–1920 рр. – В 3-х тт. – Т. III. – К., 1970. – С. 157.

Призначення партійних діячів помітного рангу на командні посади ЧУГА свідчить, що, приступаючи до її реформування, більшовицьке керівництво головну увагу приділяло політичним, а не військовим аспектам. Над національно свідомим галицьким вояцтвом нависла загроза репресій з боку революційного правосуддя. Однак багатьом галичанам удалося уникнути покарання завдяки С. Шухевичу. Ревтрибунал виніс тільки два смертні вироки, але й вони не були виконані¹.

Після проведених кадрових змін у керівному складі, реформування ЧУГА пішло прискореними темпами. Більшовицьке керівництво постійно підкреслювало, що, «приймавши до себе» УГА, воно зробило їй велику послугу. Насправді ж, із наближенням війни з Польщею, воно прагнуло примножити свої сили, а також використати галицьких українців як додатковий аргумент для реалізації своїх політичних цілей. Форсування процесу передислокації та «розчинення» галицьких частин у Червоній армії зумовлювалося бажанням уникнути непередбачених виступів з боку вояцтва, адже в районі розташування УГА знаходилися численні повстанські загони, а неподалік від неї проходив маршрут Зимового походу військ М. Омеляновича-Павленка.

Реорганізація УГА дала такі наслідки. Другий корпус, що знаходився в Бершаді, було перетворено на 1-шу бригаду Червоних українських січових стрільців (ЧУСС), командантами якої були А. Шаманек, потім Б. Білінкевич, а начальником штабу – А. Бізанц. Цю найбоєздатнішу галицьку частину приєднали до 44-ї дивізії І. Дубового.

На основі І корпусу УГА (Чичельник) створено 2-гу бригаду ЧУГА (команданти О. Лисняк, Ю. Головінський, начальник штабу М. Луцький), яку було підпорядковано 45-ій радянській дивізії Й. Якіра. Із залишків ІІІ корпусу, що дислокувався у Бергфорді на Херсонщині, сформовано 3-тю бригаду (команданти А. Кравс, О. Станімір, начальник штабу В. Льобковіц), яка ставала складовою 58-ої радянської дивізії. Хоча керівництво бригадами ЧУГА залишалося в руках галичан, від командування були усунуті найдосвідченіші особи. У вирішенні військово-стратегічних питань вони були підпорядковані червоним командирам.

Колишні корпуси УГА перетворювалися на бригади ЧУГА, які склалися з трьох полків піхоти по три курені в кожному, а також мали по одному кінному полку, легкого і важкого гарматних дивізіонів та різні допоміжні частини. Через значні людські втрати чотири бригади та етап УГА були розділені між новоутвореними бригадами ЧУГА. Три залізничні сотні УГА з'єднали в одну, а галицьку лєтунську сотню було переведено з Одеси до Києва.

¹ Снохацький І. Польовий Штаб ЧУГА // Українська Галицька Армія: матеріали до історії. – Т. 1. – С. 535.

Процес відновлення та зміцнення боєздатності різних родів військ проходив нерівномірно. На початок березня 1920 р. в ЧУГА були в цілому сформовані лише технічні частини, а піхота та кіннота укомплектовані тільки наполовину штатного розпису. Через поганий стан доріг і брак обслуги артилерію й обози так і не вдалося реанімувати.

Важливо відзначати, що вся громіздка реорганізаційна діяльність проводилася виключно на основі власних ресурсів галицьких частин ЧУГА, а командування радармій, до яких вони стали входити, не виділило на цю справу жодного карбованця. Запроваджені в усіх армійських підрозділах ЧУГА політвідділи були покликані формувати серед вояцтва комуністичну ідейність, а також слідкувати за їхньою поведінкою та особливо пильно стежити за «націоналістичними ухилами». Крім цих офіційних завдань вони намагалися розшарувати армію зсередини, викликаючи серед рядового складу антиофіцерські настрої.

Така діяльність багатьох політкомісарів (політруків) викликала відкрите обурення з боку стрільцтва. В історико-мемуарній літературі поширений погляд, нібито всі комісари Червоної армії були комуністами.

Проте в галицьких, на відміну від інших її підрозділів, їхні функції також виконували анархісти, радикали, навіть позапартійні. Особливо болісно вояцький загал сприйняв заміну національних символів і атрибутів на комуністичні: замість жовто-блакитного прапора – запроваджено червоний; місце Тризуба зайняла п'ятикутна зірка з серпом і молотом; замість гімну «Ще не вмерла України» бійців примушували співати «Інтернаціонал». Вони мали вітати своїх командирів та відповідати на поздоровлення словами: «Хай живе радянська влада!» і т. ін. Були скасовані старшинські ступені та відзнаки, тому при офіційному звертанні, навіть в особистому спілкуванні, після слова «товариш» слід було вживати лише назву посади: стрілець, рядовий, чотовий, сотенний, курінний, полковий та ін.

Випадків публічного невдоволення, а тим більше відкритого протесту з приводу цих та інших нововведень майже не було. Найбільш відомим такого роду фактом, що відобразив загальні настрої вояцтва, став виступ 10-го гарматного полку проти запровадження червоної зірки на місце Тризуба. Стрільці були переконані, що саме Тризуб є «історичною відзнакою» самостійності України, під якою «пролилося немало крові». Спеціальна комісія, що розслідувала цей інцидент, погрожувала «зачинщикам» ревтрибуналом, але обмежилася рішенням про необхідність «посилення політроботи» в названому підрозділі. Відтак Польовий штаб направив у частини ЧУГА попереджувальні накази про недопустимість будь-яких виявів «політичної незрілості»¹.

¹ Денник Начальної Команди Української Галицької Армії. – С. 230.

У становищі невизначеності та постійної небезпеки опинилися офіцери та духовники УГА. Після усунення «політично ненадійних елементів» офіцерів намагалися «селекціонувати» й «перевишколити», у чому вирішальна роль відводилася політрукам. Компартійні діячі постійно вимагали вилучити з ЧУГА душпастирів, яких залишилося усього 60 осіб. Але, зважаючи на рішучий протест вояцького загалу, їх залишили в ролі «учителів» і вони надалі виконували свої обов'язки. Водночас, ішов цілеспрямований відбір «ідейно зрілих» рядовиків для перепідготовки на червоних командирів. З цією метою лише 10 березня 1920 р. з Балти до Києва направили 100 галичан, багато з яких згодом зазнали репресій.

У лавах ЧУГА постійно посилювалася більшовицька пропаганда. Характерно, що зміст, спрямованість, зрештою, й термінологія численних відозв і розпоряджень, що видавалися як галицькими ревкомми і командирами, так і радянським військово-політичним керівництвом, ставали дедалі схожими. «Добільшовицький» період визвольної боротьби Галицької армії в них визначався як «соромний», бо він слугував «реакційній політиці Антанти». С. Петлюра, Є. Петрушевич та інші провідні діячі Української революції оголошувалися «приспівниками» імперіалізму, «зрадниками свого народу», реакційними «контрреволюціонерами» та ін.

Таким чином комуністичні агітатори намагалися довести, що лише тепер галицьке вояцтво «прозріває», бере «свою судьбу в свої руки» та піднімається на боротьбу за «справжню ціль», якою є «визволення робітничих і селянських мас від влади буржуазії»¹.

Тотальна, цілеспрямована і ефективна ідеологічна пропаганда приносила свої плоди. Слід визнати, що частина вояцтва щиро повірила в те, що за допомогою Червоної армії можна вигнати поляків та відновити самостійну українську владу в Галичині. Проте ідеологічний тиск чимдалі викликав і зворотну реакцію. Тому навіть тих стрільців, які спочатку зі щирим ентузіазмом сприйняли більшовицький союз, поступово опановували неприховані невдоволення, що переростали у ворожість, ненависть.

Всупереч сподіванням радянського керівництва, Червона українська галицька армія не стала «революційним авангардом» у більшовицькому поході на Захід. Причини цього полягали не лише у глибоких національно-патріотичних переконаннях стрільцтва, але й, великою мірою, у помилках і прорахунках більшовицької політики. Зокрема, А. Хвиля цілком слушно закидав, що у відношенні до Галицької армії В. Затонський діяв не як «революціонер», а як «бюрократ». А. Хвиля доводив, що «революція не потребує того, щоб тисячі галичан заганяти в чека..., щоб брудними ногами топтати святощі галичан..., щоб грабити шпиталі, грабувати їх постачання,

¹ Денник Начальної Команди Української Галицької Армії. – С. 204–206, 212–214, 221–223.

насилувати їх жінок... Це все є найчорніша контрреволюція»¹. Отже, терор і насилля великою мірою підірвали довіря стрілецьтва до радянського уряду, що невдовзі спричинилося до нових колізій.

З узагальнення різних даних випливає, що у березні 1920 р. в ЧУГА нараховувалося близько 1,5 тис. офіцерів та понад 15 тис. стрільців, з яких хворі складали близько 1,2 %, а ті, що видужували, – 1,6 %².

Оперуючи наявними загальними даними, можна стверджувати, що з липня 1919 р., за дев'ять наступних місяців перебування на Наддніпрянщині, чисельність УГА зменшилася на 68 тис. вояків, причому з них 6–7 тис. загинули на полі бою, а більшість (близько 60 %) – розбіглася. Такою була доля війська, яке кинув напризволяще політичний провід і перекроювали на свій розсуд, для своїх потреб різні «союзники».

З середини березня 1920 р. галицькі частини почали відправляти на фронт. Перша бригада ЧУСС (нараховувала 7,4 тис. бійців) перейшла в район Чуднова, 2-га бригада ЧУГА (4,8 тис.) зайняла позиції в околицях Літина, а 3-тя бригада (3,7 тис.) в середині квітня була переведена в район на південь від Бару.

Питання про відновлення боротьби за звільнення Галичини залишалось мрією, абстракцією. Переведення заповітних прагнень галичан у практичну площину виглядало дедалі примарніше, безнадійніше.

Польовий штаб ЧУГА виконав своє призначення щодо реформування армії. Проте його не ліквідували, а перевели до Києва, де радянське керівництво, напевно, збиралося використати його у прийдешній війні проти Польщі.

Галицька ж армія на тому остаточно припинила існування як цілісна самостійна військова формація. Однак уже та обставина, що колишні вояки УГА входили до лав Червоної армії компактними національними підрозділами, залишало бодай невеликі, обмежені можливості для формування осібних настроїв, що могли стати основою і вельми масштабних дій.

Слід сказати, що від самого початку альянсу з більшовиками в галицьких частинах зростала напруженість, виникали тертя, суперечності, виявлялася непокоря.

Першою, ще в кінці лютого 1920 р., відкрито відмовилася вступити в ЧУГА 4-та Золочівська бригада під командуванням отамана Богуслава Шашкевича, яка відійшла в нейтральну зону до ріки

¹ Цит. за: Курах М. В союзі з більшовиками. Причини до історії наших визвольних змагань в 1920 р. – Мюнхен, 1967.

² Українська Галицька Армія: матеріали до історії. – Т. 1. – С. 563; Денник Начальної Команди Української Галицької Армії. – С. 223–224; Шевчук С. Пора сказати правду про наші визвольні змагання добитися волі для Галицької землі. – С. 114–115; Шухевич С. Назв. праця. – С. 154.

Дністер¹. Однак тоді галицькому командуванню вдалося переконати органи радянської влади, що подібний факт більше не повториться в інших частинах.

Близько трьох місяців вояки ЧУГА жили сподіваннями на відновлення боротьби за українську державу в Галичині спільно із більшовиками. Проте хід подій вилився у зовсім інше русло. Випереджаючи передислокацію 1-ї кінної бригади ЧУГА, що складалася з тисячі бійців, 90 офіцерів, а також 300 кулеметів², на більшовицький фронт, її командант отаман Едмунд Шепарович 6 квітня 1920 р. підняв у Тирасполі жовто-блакитний прапор. Успіху повстання мало сприяти стратегічне розташування бригади та вдало обраний час, коли спрямована на захід Червона армія у Південній Україні майже не залишила своїх резервів.

Прибувши наступного дня у місце постою 3-ої бригади, Е. Шепарович намагався схилити її приєднатися до виступу. Але тверезо оцінивши ситуацію, командування бригади відмовилося від такого кроку, щоб не наражати на небезпеку інші частини.

Після цього Е. Шепарович вирішив приєднатися до армії УНР. Побивши у бою під Бобриками частини Г. Котовського, його бригада переправилася через р. Буг та ввійшла в район уманської «повстанської республіки». Зустріч бригади Е. Шепаровича та військ М. Омеляновича-Павленка відбулася 25 квітня в Ободівці³. До річч, після розриву соборницького фронту це був єдиний факт переходу чисельного галицького підрозділу до армії УНР, хоча до неї постійно прилучалися дрібніші загони та окремі вояки. Майже одночасно, неподалік від Балти, до війська Омеляновича-Павленка прилучився Технічний курінь ЧУГА під командою поручика Кізюка.

Чимало мемуаристів та істориків критично оцінюють цей виступ як «передчасний» і навіть «шкідливий». Проте сам Е. Шепарович стверджував, що не прагнув до «сепаратизму», а узгоджував свої дії з генералом А. Кравсом, який водночас підтримував зв'язки із 1-ю та 2-ю бригадами ЧУГА. Згідно з думкою отамана, цей виступ міг стати сигналом для загального повстання⁴. Разом з тим, 400-кілометровий рейд 1-ї Кінної бригади в запіллі більшовицьких військ засвідчив широкі можливості для ведення партизанської війни⁵.

¹ Шанковський Л. Українська армія в боротьбі за державність. – Мюнхен, 1958. – С. 259.

² Шанковський Л. Назв. праця. – С. 195.

³ Шепарович Е. Повстанський рейд 1-шої Кінної Бригади // Літопис Червоної Калини. – 1939. – №1. – С. 5–8; – №2. – С. 5–8; – №3. – С. 9–12.

⁴ Див.: Там само.

⁵ Шанковський Л. Назв. праця. – С. 262.

Повстання Е. Шепаровича не знайшло загальної підтримки, бо серед галицького та наддніпрянського військового командування панувало переконання, що успішним міг бути тільки всезагальний одночасний виступ проти більшовиків, а всі інші «локальні зриви» – приречені на поразку.

Для підготовки такого виступу в кінці березня 1920 р. при збірній старшинській станиці у Бірзулі виник таємний комітет з молодих офіцерів. Це були «недосвідчені гарячі голови». Комітет встановив контакти з іншими бригадами та армією УНР, проте у своїх планах орієнтувався передусім на політичні чинники. Через кур'єрів підтримувалися зносини з Є. Петрушевичем та С. Петлюрою, від яких очікувалися накази щодо подальших дій¹. Однак, Диктатор, що перебував у Відні, недостатньо володів ситуацією і не міг реально вплинути на хід подій, а Головний отаман не бажав відійти від польського альянсу, тому відмовився використати останній «галицький шанс».

І знову промайнула перспектива відновлення боротьби соборницьким фронтом. Ініціатива, як і раніше, виходила з боку наддніпрянських військових кіл. Проте на переговорах з їхніми представниками 10 березня 1920 р. посланці від галицького командування заявили, що бригада ЧУСС входить до складу Червоної армії і буде вжита проти поляків. У відповідь на цю заяву М. Омелянович-Павленко через три дні заявив, що коли питання ставиться таким чином, то всілякі зносини припиняються². Проте, коли через тиждень антибільшовицький виступ ЧУГА безпосередньо став на порядок денний, галицька сторона стала знову шукати контактів з різними збройними силами наддніпрянських українців. При цьому вона розраховувала то на підтримку повстанських загонів, то на приєднання до Дієвої армії або ж, принаймні, до Залізної дивізії полковника О. Удовиченка.

Галицькі командири не встигли спланувати й остаточно підготувати антибільшовицький виступ ЧУГА, його передчасний вибух прискорили важливі міжнародні чинники. 21 квітня 1920 р. С. Петлюра уклав у Варшаві договір з Ю. Пілсудським. За його умовами до Польщі відходила частина української етнічної території Галичини та Волині до річки Прип'ять.

В обмін на це польський уряд зобов'язувався визнати самостійну Українську державу, надати їй військову допомогу у боротьбі з більшовиками, а також не укладати міжнародних угод проти України. Тоді ж на 25 квітня був призначений спільний виступ Дієвої армії та польських військ на Київ. Дізнавшись про це, М. Омелянович-Павленко запропонував галицьким бригадам підняти антибільшовицький виступ. Звісно, українці були дуже приголомшені звісткою

¹ Українська Галицька Армія. Матеріали до історії. – Т. 1. – С. 547.

² Денник Начальної Команди Української Галицької Армії. – С. 229–231.

про те, що «Петлюра продав Галичину полякам», були готові до радикальних дій.

Брак документальних джерел та суперечливість мемуарної літератури ускладнюють відтворення подій, які зумовили початок нового зриву. Ймовірно, що одним з його головних ініціаторів виступив комендант 2-ї бригади сотник Юліан Головінський, бо саме він отримав згадувану пропозицію М. Омеляновича-Павленка. Через кур'єрів Ю. Головінський розіслав план повстання, що призначалося на 23 квітня. Виданий ним наказ передавав глибоку морально-психологічну драму, яку переживало галицьке вояцтво і водночас відкривав перспективу нового етапу боротьби. У цьому документі відзначалося: союз з більшовиками «веде стрілецьтво до нової неволі... московської комуни... Може знову закинуть нам зраду? Однак ні один щирий українець не посміє закинуть нам, що ми зрадили свого народу... В історії не було другої подібної армії, яка б перейшла стільки горя, злиднів і наруг... Але й нема другого приміру в цілім світі, щоб хто так непохитно стояв за ідею визволення свого народу... Нехай ніхто з вас не вагається, куди йому тепер іти. Наш клич один: скинути ярмо опікунів, обпертися на власних силах і бити всіх ворогів»¹.

Проте важко визначити, які галицькі частини і коли отримали цей наказ. Чимало дослідників і мемуаристів стверджують, що до бірзульського комітету, до 1-ї бригади ЧУГА та інших важливих підрозділів повідомлення про виступ взагалі не дійшло². З іншого боку, свідки-кур'єри запевняють, що вони все-таки мали посвідчення від названих частин про одержання ними наказу Ю. Головінського³. Зрештою, це не має принципового значення, бо фактом залишається загальна неузгодженість дій, що прирікало акцію на невдачу. Крім її непередготовленості, не було чітких перспектив подальшої боротьби.

Спільний виступ з армією М. Омеляновича-Павленка нібито давав формальну запоруку, що поляки не роззброять Галицьку армію, але відомі угоди С. Петлюри, навіть за умов вигнання більшовиків з Києва, не збільшували, а можливо, й зменшували шанси на звільнення Галичини.

Головною стратегічною помилкою стало те, що повстання галицьких частин випереджало загальний польсько-український наступ на Київ. Пополудні 23 квітня 2-га і 3-тя бригади ЧУГА несподівано атакували частини радянської армії під Вінницею, де розгорілися бої. Наступного дня польські війська досить легко проломи-

¹ Літопис Червоної Калини. – 1937. – №5. – С. 23.

² Сумерк УГА // Українська Галицька Армія: матеріали до історії. – Т. 1. – С. 548–549.

³ Див.: Макарушка Л. Фрагменти з Чортківської офензиви // Історичний календар-альманах Червоної Калини на 1935 рік. – Львів, 1934. – С. 68–80.

ли більшовицький фронт у тому місці, де його відкрила ЧУГА. У складному становищі опинилася 2-га бригада ЧУГА, яка, просуваючись на Літин, зіткнулася з польськими військами, але звіт про диспозицію від 23 квітня засвідчив про їхню співдію проти Червоної армії. Разом із повстанцями 28 квітня галицькі частини зайняли Вінницю. Проте цей виступ не підтримала бригада ЧУСС, що мала прикривати північне крило ЧУГА. Це мало фатальні наслідки, бо саме сюди вдарила кавалерійська бригада Г. Котовського, яка наводила жах на цілий фронт. Галицькі війська почали в паніці відступати¹.

Антибільшовицький виступ мав трагічний фінал. Пройшовши через важкі випробування долі, Галицька армія у черговий раз опинилася між молотом і ковадлом: її почали роззброювати та інтернувати як поляки, так і більшовики. Допомогти галичанам намагалося командування Дієвої армії, зокрема, після приєднання загону Е. Шепаровича розроблялися плани про створення на Півдні України опорної бази для відновлення боротьби соборним фронтом. Але в штабі Дієвої армії також точилися суперечки між прихильниками двох позицій: переходити форсованим маршем через Буг до поляків (було видано, а потім відмінено два відповідних накази) чи прориватися в райони розташування ЧУГА для спільної протибільшовицької боротьби (після переговорів з ЧУГА у Бершаді представники М. Омеляновича-Павленка повернулися переконані, що там «всі за нами, окрім російських комісарів»²). Прихильники останньої точки зору на деякий час взяли гору. Частини Дієвої армії 1–3 травня прорвали центр армії червоних у районі Тульчин–Вапнярка–Крижопіль, але цим не змогли допомогти ЧУГА.

Нелегкими виявилися тогочасні події і для 1-ї бригади ЧУСС, що, як відзначалося, не підтримала загального виступу. Аналіз мемуарної та історичної літератури, присвяченої цій проблемі³, дозволяє стверджувати, що від участі у антибільшовицькому повстанні її стримав тодішній командант Михайло Баран, колишній сотник Легіону УСС, який, потрапивши до російського полону, став відданим

¹ Байдак І. Наступ на Вінницю в квітні 1920 р. // Літопис Червоної Калини. – 1936. – №6. – С. 11–13.

² Тютюнник Ю. Назв. праця. – С. 62–65.

³ Див.: Венгринович С. Весна 1920 на Україні // Літопис Червоної Калини. – 1932. – №5 – 6. – С. 10–14; Голинський П. Останні дні УГА: (Уривки із споминів) // Календар Червоної Калини за 1931. – Львів, 1930. – С. 142–155; Дидик Є. З повстанцями (Весна 1920 р. на Великій Україні): // Календар Червоної Калини за 1930. – Львів, 1929. – С. 88; Магович П. При 1-ій Бригаді Червоних Українських Січових Стрільців (хронологічний хід подій) // Літопис Червоної Калини. – 1938. – Ч. 10. – С. 10–15; Гірняк Н. Назв. праця. – С. 169–177; Литвин М. Р., Науменко К. Є. Історія ЗУНР. – Львів, 1995. – С. 304–305.

більшовиком. Йому разом з А. Бізанцем та З. Носковським вдалося переконати В. Затонського й І. Дубового, які 23 квітня прибули до Чуднова, у недоцільності розформування бригади, тому червоних стрільців відразу кинули проти поляків, що наступали. Вони вперто боронилися перед переважаючими силами польської дивізії генерала Ромера – це була перша велика сутичка з головним ворогом західноукраїнської державності. Після того, коли Таращанська бригада, яка на лівому фланзі прикривала головні сили ЧУСС (понад 2 тис. багнетів, 56 гармат та обози), відступила, польська піхота почала оточувати червоне стрілецьтво. Від повного розгрому 24 квітня під Махнівкою його врятував несподіваний удар з тилу стрілецької кінноти С. Шухевича.

Відтак сили ЧУСС були розпорошені. Одна – найбільша – група червоних стрільців незабаром була полонена поляками. Двом іншим групам на чолі з А. Бізанцем та М. Ірчаном різними шляхами вдалося прорватися на схід, де вони з'єдналася з червоними частинами.

Щодо армії Зимового походу, то її останні дні, як і весь попередній період, були в невпинному русі. А він, своєю чергою, був дещо полегшений загальним наступом поляків, від яких малоуспішно відбивалися червоні підрозділи й залишали мізерні сили для перешкод нересуванню українських вояків. Тому останні, здавалось до краю знесилені, могли 2 травня 1920 р. вирушити в похід для зайняття Тульчина–Крижополя–Вапнярки. Саме на цій ділянці фронту знаходилися підрозділи ЧУГА. У деяких з них, як стало відомо, «було неспокійно»¹, а інші й взагалі виступили проти червоних. Уже надвечір 3 травня вдалося ввійти й закріпитися у Вапнярці, а ситуація в Крижополі кілька разів змінювалася. Коли через станцію під натиском поляків відступали значні підрозділи червоних, вони контролювали залізницю й населений пункт. Коли вони відкочувалися у напрямку Києва, Крижополем знову опановували українські частини².

В с. Марківці М. Омелянович-Павленко зустрівся з Головою Ради міністрів І. Мазепою, який поспішив привітати командарма з успішним закінченням Зимового походу³. Та залишалось ще здійснити останні кроки. Між тим, становище української армії загострилося. Формация М. Омеляновича-Павленка вклинилася в розташування 14-ї Червоної армії, що значно її переважала. В бою біля с. Савчине виникла ситуація, «що межує з повною катастрофою»⁴. Врятувала ніч. Однак на 4 травня 1920 р. армія УНР перетнула за-

¹ Див.: Омелянович-Павленко М. Назв. праця. – С. 359.

² Доценко О. Назв. праця. – С. 113–114; Омелянович-Павленко М. Назв. праця. – С. 361–366.

³ Там само. – С. 366.

⁴ Там само. – С. 372.

лізничну колію Вапнярка–Бірзула й була вже за 30 верст від польських військ. Навіть долинали гарматні постріли, надихаючи вояків на мобілізацію останніх зусиль.

Загалом же говорити про організовані дії, їх координацію між окремими частинами не доводиться. Намагаючись прослідкувати буквально по годинно зміну надто заплутаної військової обстановки, О. Доценко так змальовує фінальні акції армії Зимового походу: «Під час останніх боїв нашим тяжко було зорієнтуватися, звідки наступає ворог, а ворогові тяжко було встановити, де були наші частини.

Керуванню військами перешкоджали величезні обози. Дивізія смерком закінчила свої операції успішно, – ворог був розпорошений, дивізія перейшла в район с. Ольшаниця, стала на відпочинок, куди мала перейти ціла Українська армія, і вислала свій роз'їзд для зв'язку з дивізією полковника Удовиченка (вона наступала у складі Польської армії – В. С.).

Після цих тяжких боїв армія опинилася в такій ситуації, що не могла ні наступати, ні оборонятися: зв'язку між частинами не було, обози та кіннота перемішалися з піхотою, частини одної дивізії з частинами другої: гармати, оточені з усіх боків обозами, не мали виходу в разі негайної потреби.

Але й ворог був у подібному стані і теж не міг далі провадити бойових акцій проти Української армії, тим більше, що він був остаточно здеморалізований, понісши великі втрати в боях, а перед нашим військом відкривалися перспективи нової успішної боротьби.

XIV совітська армія розбилася на невеличкі відділи, які бродили по лісах та ярах, рятуючись від частин Української армії та повстанців-селян. Сопітське військo не тільки розгубило майже всю свою живу людську силу, але втратило всю свою артилерію, кулемети, рушниці, набої, обози, господарче, технічне і санітарне майно, – канцелярії, гроші, інтендантські склади, телефонні й телеграфні апарати, радіо, медикаменти, – все це або попало до рук Української армії, або було розібрано селянами за дозволом Команди Армії.

Не було просто фізичної змоги забрати все, що покинула XIV совітська армія, розбігаючись панічно і ховаючись по лісах та байраках. Але Команда Армії УНР мала інші завдання, а знесилення та втома людей і коней та розпорошеність частин не давали змоги переслідувати ворога, – не вистачало сил...»¹.

Виходячи з такого воєнного стану і настроїв, отаман Ю. Тютюнник почав налагоджувати зв'язки між частинами дивізій і збирати їх докупи та упорядковувати обози і піхоту, розташувавшись для цього на відпочинку між селами Дмитрашівкою і Христомем².

¹ Доценко О. Назв. праця. – С. 116.

² Див.: Певний П. Назв. праця. – С. 58.

5 травня 1920 р. вислані в напрямку Ямполья кінні роз'їзди зустрілися з підрозділами полковника О. Удовиченка. В оперативному відношенні вони підлягали начальникові 7-ої польської дивізії генералу Крайовському й займали фронт між Борівкою і Дністром (частина підрозділів була зосереджена в районі Вінниці разом з польськими угрупованнями)¹.

6 травня 1920 р. командарм М. Омелянович-Павленко разом з командуючими дивізій направили С. Петлюрі ситуаційний звіт. До нього було включено стислий огляд подій з середини квітня 1920 р., зокрема, про спроби налагодження взаємодії з вояками УГА².

Закінчувався звіт словами:

«Сьогодні 6.V з особливим почуттям висилаються роз'їзди для зв'язку з Вами. Після п'ятимісячного роз'їзнення Армія щаслива знову витати Головного Отамана і знаючи фактичні обставини на Україні переконана в остаточній перемозі українського народу над всіма його ворогами. Хай живе вільний Український Нарід! Слава Головному Отаманові!»³

Приблизний чисельний склад учасників Зимового походу (разом з Галицькою кінною бригадою А. Шепаровича) був таким: 397 старшин, 5950 козаків. На озброєнні вони мали 14 гармат і 144 кулемети⁴.

Уже ранком 7 травня вояки армії Зимового походу отримали новий фронт під командуванням Головного отамана С. Петлюри.

М. Омелянович-Павленко звернувся з проханням до Голови Директорії й Голови Ради народних міністрів про звільнення з посади командарма, але йому було відмовлено. Підвищивши його до рангу генерала-поручника, С. Петлюра дозволив тижневу відпустку, поклавши тимчасове виконання обов'язків командарма на Ю. Тютюнника⁵.

Узагальнену оцінку сутності й здобутків Зимового походу дав після ретельного аналізу всіх документів, співставлення відомих фактів, спогадів О. Доценко. Умовно весь похід він поділив на два періоди.

«У першій половині Зимового походу (6.XII.1919–16.II.1920) Армія, перейшовши спочатку в запілля добровольців, а потім і большевиків, опинилася в центрі народного руху і морально зміцнилася. Командування користувалося такими тактичними прийомами і ставило такі завдання до частин:

1. Уникання великих ворожих частин та нападань на малі, знищення залізниць, зв'язку та тилових установ.

¹ Див.: Доценко О. Назв. праця. – С. 117.

² Омелянович-Павленко М. Назв. праця. – С. 331–332.

³ Там само. – С. 332.

⁴ Там само. – С. 335.

⁵ Там само. – С. 332–334.

2. Розташування групами на випадок несподіваних ворожих нападів, а також вживання заходів до швидкого поготівля.

3. Переведення маршів манівцями та кількома колонами, користування місцевими провідниками, зосереджування здала від головних залізничних ліній та великих селищ, в момент критичний – проведення нічних формованих маршів.

4. Ведення поспішної розвідки навкруги – військової й агентурної, останньої – за допомогою селянства.

5. Несення охорони на походах лише роз'їздами, на місці – за допомогою селян.

6. У керуванні – самодіяльність командирів та періодичні наради їх в Штабі Армії...»¹.

Військовий фахівець вважає, що своїми діями формація сприяла («допомогла») ліквідації військ А. Денікіна.

«У другій половині Зимового походу, – продовжує він, – армії бракує найнеобхідніших речей, а головне набоїв. Вона вибирає:

1) попередній маршрут і на початку застосовує попередню тактику;

2) Армія входить в большевицьке запілля;

3) приковує ворога, який купчиться великими силами, щоб її знищити;

4) Команда Армії інтенсивно співпрацює з повстанцями, даючи їм належні директиви та використовуючи їх у своїх оперативних планах;

5) Команда Армії, опинившись у ворожих районах, відважується на захоплення великих міст, і це переводить успішно, застосовуючи тактику нищення ворога ударними групами (дивізіями);

6) частини армії збільшуються численно, людським та кінським складом, і забезпечують себе зброєю й харчами вже на місяць;

7) в кінці походу армія проводить одчайдушні регулярні бої з переважаючим ворогом;

8) армія дезорганізує большевицьке запілля безпосередньо перед наступом польських військ на Київ.

За час Зимового походу армія усвідомила національно і політично населення більшої частини Правобережжя, частини півдня України і частини Лівобережжя.

З походу вона вийшла цілою, незнищеною, даючи єдиний може в історії приклад провадження партизанської боротьби за подібних умов та протягом такого довгого часу і вписавши в історію нашого війська і нашого національного визволення виняткову щодо краси подвигу й самопожертви сторінку»².

Принагідно варто сказати про те, що й досьгодні загальна оцінка Зимового походу дуже різниться. Звичайно, тут привносяться і

¹ Доценко О. Назв. праця. – С. 118–119.

² Там само. – С. 119.

елементи політизації, кон'юнктури. Так, у відверто українофобській праці А. Дикого «Красная свитка. Неизвращенная история Украины-Руси от запорожцев до коммунистов» у спеціальному розділі доводиться, ніби акція не мала жодного сенсу й успіху. Незважаючи на виявлений героїзм і поневіряння «результат дорівнював нулю»¹. Головний аргумент зводиться до того, що абсолютною оманною виявилися переконання українського керівництва про масштабність повстанського руху проти радянської влади, учасники якого начебто якнайбільше прагнули про приєднання до петлюрівської (уенерівської) армії². Всупереч цьому, наполягає автор історичного трилера, «дійсність показала, що населення України жодного бажання підтримати Петлюру і його політику не мають»³.

Визнаючи, що певна доля правди у подібних міркуваннях загалом є, все ж варто враховувати, що своєю метою ні керівництво УНР, ні формації М. Омеляновича-Павленка, ні рядові її учасники не ставили формування й збільшення республіканського війська, тим більше – зміну політичної ситуації, режиму в УРСР. Завдання було значно скромніше – зберегти кадри армії на українській території, у ворожому заплілі, вдаючись якнайбільше до партизанських дій. З цього погляду висувати завищені претензії чи критерії до акції, мабуть, не доцільно.

¹ Дикий А. Красная свитка: неизвращенная история Украины-Руси от запорожцев до коммунистов. – М., 2007. – С. 265.

² Там же. – С. 265–266.

³ Там же. – С. 266.

Розділ II

ПРОТИБОРСТВО І СПІВДІЯ

Саме такою формулою можна позначити сутність стосунків, які склалися з кінця 1919 р. – на початку 1920 р. в дещо розмаїтому комуністично-му середовищі України – у КП(б)У з лівими течіями українських партій. Мова, передусім, про боротьбистів – Українську комуністичну партію (боротьбистів), боротьбистів і «незалежників», що утворили ядро Української Комуністичної партії. Певною мірою таку формулу можна застосувати і до характеристики взаємовідносин з повстанським рухом, який, втім, був дуже неоднорідним і у багатьох випадках вимагає дуже складних кваліфікацій і оцінок, особливо ж ставлення до нього.

Звісно, визначальними при цьому були позиції більшовиків, що характеризувалися істотними трансформаційними тенденціями і призвели до непростих колізій, рельєфно виявлених IV конференцією Комуністичної партії (більшовиків) України, яка посідає в історичному досвіді особливе, навіть, унікальне місце. І пояснюється це відразу цілою низкою, навіть цілим комплексом об'єктивних реалій, які і за сутнісними, змістовними кваліфікаціями, і за органічно пов'язаною з ними формою втілення практично не мають аналогів. Багато до яких аспектів тому доводиться підходити з оцінками винятковості – «вперше», «востаннє» тощо¹. Мова може йти про те, що після трьох з'їздів вперше роль вищого партійного форуму було

відведено конференції. Вперше не було відкритої, гострої боротьби між «лівими» і правими в КП(б)У, яка до того наповнювала головний зміст внутрішнього розвитку партійного організму, складала його своєрідну пружину, детермінувала інтригу і височенну напругу. Вперше були відсутні Георгій Пятаков і Микола Скрипник, непересічні особистісні якості яких справили величезний, визначальний вплив на процес створення Компартії України, вибір орієнтацій, конкретних політичних кроків упродовж початкового етапу її існування.

Вперше не звітував про політичну роботу ЦК діяч, який очолював до того виборний партійний орган (до речі, започаткувавши на довгі роки традицію, коли ключова роль тут відводилася главам урядів і керівних радянських республіканських установ). Вперше не виявилось очевидного лідера, моральна велич, інтелектуальний рівень, організаторські здібності якого (знову доводиться згадати того ж таки Г. Пятакова) дозволяли раніше забезпечити високе зібрання від довготривалих безплідних дискусій, пустих тупцювань на місці з приводу в принципі-то не надміру складних питань.

Вперше було зроблено загальом перспективну спробу перейти від конфронтації між різними політичними течіями, двома партійними організаціями з комуністичною складовою у назвах (УКП(б) і КП(б)У) не лише до координації зусиль, співпраці (хай навіть у широких чи високих сегментах – урядових), а до організаційного об'єднання.

Вперше (втім, тут – і востаннє) організаційна перевага виявилася на боці фракціонерів (окрема розмова – як те досягалось), а саме – учасників і прихильників групи «демократичного централізму», які не відбивали інтересів ані більшості комуністів республіки, ані більшості трудящих України. Вперше (і знову востаннє) керувати роботою з'їзду на заключній фазі довелося офіційному представнику ЦК РКП(б) Й. Сталіну. І хоча він мав також мандат делегата конференції від місцевих комуністів, сумнівів щодо того, якими чинниками передусім визначалась його позиція, ні у кого не виникало. Вперше (і востаннє) Центральний Комітет КП(б)У, обраний партійною конференцією, було невдовзі розформовано (розпущено) Центральним Комітетом РКП(б) і, по-суті, призначено (не обрано) новий склад керівного органу КП(б)У.

Врешті, згідно домінуючих оцінок істориків, IV конференція КП(б)У, більше за будь-який інший партійний форум, ухвалила невірних, хибних рішень, стала втіленням антиленінських (за тогочасними уявами – невідповідних комунізмові) підходів до партійного, державного і господарського будівництва.

Означене (хоч ним і не обмежується перелік того, що вибивається зі звичного логічного контексту) дозволяє характеризувати IV конференцію КП(б)У як справді оригінальне у своєму роді і, на-

віль, унікальне явище, як справді непростий феномен, а відтак вимагає ставитися до її перебігу, матеріалів з особливою увагою, уваженістю, неупередженістю, розумінням, виправданим прагненням розібратися у мотивації вчинків, рішень делегатів, по можливості виключити їх позірно-зверхню, не аргументовану оцінку. З позицій сьогодення, вочевидь, не можна надійно орієнтуватися на міркування, узагальнення і висновки, притаманні публікаціям, що з'явилися багато років тому.

До речі, історіографія тут неймовірно бідна, обмежується лише брошурою О. Юрченка¹, статтею Р. Пирога², стислою, енциклопедичного характеру довідкою у книзі «Комуністична партія України. З'їзди і конференції»³, вступною статтею автора цих рядків до видання стенограми форуму⁴. До того ж вона несе на собі доволі істотні відбитки, нашарування часу: наприклад, затримка з реабілітацією деяких особистостей, що відігравали ключову роль на конференції, таких, як Х. Раковський, не дозволяла до середини – кінця 80-х рр. XX ст. навіть згадувати про них; вільні чи невільні перекося тощо. В результаті окремі сюжети виглядали малозрозумілими, навіть важкозбагненними. Читачеві залишалось багато про що лише гадати, намагаючись віднайти істину, як мовиться, «між рядками». До того ж позначалася неповнота стенограми, що відклалася в фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України, відсутність багатьох дуже важливих документів – проектів резолюцій, заяв, звернень, протестів, списків і т. ін., на які є посилення у записах, що збереглися. На жаль, доводиться констатувати, що, незважаючи на проведену спеціальну пошукову роботу, згадані матеріали так і не виявлені, доводиться змиритися з фактом їх остаточної втрати, у всякому разі надій на те, що вони існують, практично немає.

Відтворення ходу роботи конференції, оцінка ухвалених нею рішень має принципове значення з точки зору проблеми, поставленої в даному розділі, оскільки вони не просто стали одними з важливих кроків на шляху її розв'язання, а й слугували платформою, на яку мали погоджуватися, чи, навпаки, не погоджуватися націонал-комуністичні групи і утворення, а також учасники протестно-повстанських рухів.

IV конференція КП(б)У проходила 17–23 березня 1920 р. в Харкові. Вона мала права вищого партійного форуму – положення про те, що компартії національних республік проводять не з'їзди, а кон-

¹ Юрченко О. Четверта конференція КП(б)У. – К., 1961. – 184 с.

² Пиріг Р. Четверта конференція КП(б)У» // Під прапором ленінізму. – 1990. – № 2. – С. 61–66.

³ Комуністична партія України. З'їзди і конференції. – К., 1991. – С. 38–45.

⁴ Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України 17–23 березня 1920 р. Стенограма. – К., 2003. – С. 5–22.

ференції на правах з'їздів, було включено до Статуту VIII конференцією РКП(б) у грудні 1919 р.

З часу попереднього партійного форуму – III з'їзду КП(б)У (1–6 грудня 1919 р.) – пройшов рівно рік. А змістив він надзвичайно багато: до літа 1919 р. – період інтенсивного радянського будівництва і боротьби з військами Директорії УНР; літо–осінь 1919 р. – період денікінської навали, втрати радянської влади, відступу з України, підпільної діяльності; кінець 1919 р. – перші місяці 1920 р. – час розгрому Денікіна, відродження УСРР, налагодження функціонування радянської системи, легальних партійних організацій.

На початок весни 1920 р. майже вся територія України вже була звільнена від денікінських військ. Однак процес переходу до мирного життя відбувався у вкрай складних умовах. Прийшли у занепад головні галузі промисловості, транспорт. Знекровленим був робітничий клас. Посилилися економічні позиції куркульства. Активізувалися антисоціалістичні настрої, процвітала партизанщина, населенню дошкуляв бандитизм. Чергові завдання більшовиків України, визначення їх політичного курсу, вироблення підходів до нагальних питань життя – господарчого, земельного, продовольчого, національного та ін. і була покликана розв'язати IV конференція КП(б)У.

На момент її скликання в республіканській партійній організації досить істотні позиції завоювала група «демократичного централізму». Вона виникла в РКП(б) на самому початку 1919 р. і відразу розвинула бурхливу, галасливу діяльність. В умовах загальної перевтоми, зниження соціальної активності, розвитку дрібновласницьких настроїв «децисти» виступили проти впровадження принципів єдиноначальності на виробництві, строгої дисципліни, за безбережну колегіальність у вирішенні господарських питань, відстоювали право створення в партії груп і фракцій, домагалися обмеження керівної ролі ЦК РКП(б).

Частина положень платформи «децистів» була правильною по суті, абстрактно-теоретично навіть бездоганною, однак не могла бути реалізованою в конкретних складних умовах громадянської війни, нагальної необхідності якнайоперативнішого одержання обов'язкового, гарантованого економічного ефекту.

Спроби групи «демократичного централізму» нав'язати свої погляди всій партії були засуджені VIII з'їздом (березень 1919 р.) і VIII Всеросійською конференцією (грудень 1919 р.) РКП(б). Але «децисти» не змирилися з поразкою і обрали плацдармом для розгортання нового етапу боротьби Комуністичну партію України. Справа в тому, що в республіці тоді працювали активні діячі «децистської» опозиції – Т. Сапронов, В. Максимовський, Л. Сосновський, Я. Дробніс, Р. Фарбман (Рафаїл), О. Іванов та інші. Частину з них було направлено сюди в порядку партійної мобілізації у про-

цесі боротьби з білогвардійцями, розгортання партійної і радянської роботи, решту становили місцеві працівники.

Т. Сапронов очолював Харківський, а Я. Дробніс – Полтавський губкому КП(б)У. Прагнучи домогтися якнайбільшого представництва на конференції своїх прихильників, вони спішно поповнювали партійні лави новими, часто малопідготовленими, незрілими, молодими членами партії.

Так, у ході партійного тижня в Міському районі Харкова, найбільш міщанському, до партії було прийнято 1033 чоловіка, тоді як у пролетарському Основ'янському районі міста – лише 175. Загалом губернська парторганізація всього за тиждень зросла до 7 тисяч чоловік. Відповідно збільшилась і кількість делегатів на конференцію КП(б)У – в основному за рахунок прихильників групи «децистів». Подібно діяли і їх однодумці у Полтавській губернській партійній організації.

Довідка: САПРОНОВ Тимофій Володимирович (1887–1937) – партійний і радянський працівник.

У Комуністичній партії з 1912 р. До Лютневої революції 1917 р. працював у профспілках, проводив нелегальну партійну роботу.

В 1917 р. – земський працівник у Москві, Московській губернії. З жовтня 1917 р. – до 1920 р. – член Московського комітету РСДРП(б) – РКП(б), член правління профспілки будівельників, член ВЦВК, голова Московського губернського виконкому рад.

З початку 1920 р. – секретар Харківського губкому КП(б)У і голова губернського ревкому.

ДРОБНИС (Самуїл) Яків Наумович (1890–1937) – партійний і радянський працівник.

Член Комуністичної партії з 1906 р. В 1917–1918 рр. – член Полтавського комітету РСДРП(б), Полтавської ради робітничих і солдатських депутатів. В 1918 р. – на підпільній роботі. В 1919 р. – воєнком 2-ї зведеної дивізії, голова Полтавського губкому КП(б)У.

З 1921 р. – голова Одеського губвиконкому. Потім – на відповідальних посадах в РНК РСФРР і СРСР. В 1936 р. заарештований у справі «антирадянського троцькістського центру» і в січні 1937 р. засуджений до розстрілу. Реабілітований посмертно.

Наміри децистів при цьому були очевидними – домогтися прийняття ІV конференцією КП(б)У своїх резолюцій з корінних питань внутріпартійного життя та економічного розвитку, одержати більшість у ЦК КП(б)У і протиставити його, всю республіканську партійну організацію Центральному Комітету РКП(б), вступити з останнім у конфронтацію, а то й у двобій на черговому, ІХ з'їзді РКП(б), призначеному на 29 березня 1920 р.

На момент обрання делегатів на IV конференцію КП(б)У республіканська організація нараховувала у своїх лавах 25 тис. членів. У роботі форуму взяло участь 242 делегати з ухвальним і 38 з дорадчим голосом.

З політичною доповіддю ЦК виступав Голова РНК України Х. Раковський. Справа в тому, що обраний після III з'їзду КП(б)У секретарем ЦК Г. Пятаков з початком наступу Добровольчої армії, за рішенням Політбюро ЦК РКП(б) був направлений ще наприкінці травня 1919 р. для термінової мобілізаційної роботи на Донбас, потім перебував на відповідальній політичній роботі в діючій армії, а в 1920 р. за наполяганням Л. Троцького став Головою Ради Першої трудової армії, дислокованої на Уралі, .

С. Косіор, який виконував обов'язки секретаря ЦК КП(б)У після Г. Пятакова, уже в процесі денікінського наступу припинив виконання покладених на нього функцій, очоливши на початку липня 1919 р. Зафронтбюро ЦК КП(б)У, тобто не керував всією роботою ЦК досить тривалий час. Він знову повернувся до виконання обов'язків Секретаря ЦК КП(б)У лише 10 грудня 1919 р., після ліквідації Зафронтного бюро ЦК і відновлення Секретаріату ЦК КП(б)У. Отже об'єктивно сталося так, що достатньо глибокого і всебічного політичного звіту зробити було просто нікому. В результаті сам Х. Раковський змушений був неодноразово пояснювати делегатам, що він не володіє достатньою інформацією з багатьох питань, які мали бути обов'язково висвітлені в повноцінному звіті і тому вдається до матеріалів про діяльність РНК.

Доповідач наголосив на тому, що карколомна зміна обставин протягом року дуже вплинула на діяльність ЦК, його функції, зміну обов'язків усіх, без винятку, членів ЦК. Мирний період (до травня 1919 р.) був дуже коротким.

З наступом А. Денікіна довелося істотно перебудуватися, адже «питання про радянське будівництво покривалося, головним чином, єдиним питанням – питанням воєнним»¹, а з відступом з Києва уряд довелося взагалі ліквідувати. На фронт було мобілізовано всі можливі партійні сили.

Вся керівна робота тоді була сконцентрована в руках двох трійок (до ЦК, обраного III з'їздом КП(б)У, ввійшло 15 чоловік): Х. Раковський, Г. Петровський і А. Іоффе уособили Раду Оборони і ЦК КП(б)У, від'їхали до Москви; С. Косіор, Я. Дробніс і Р. Фарбман склали Прифронтове (Зафронтове) бюро ЦК КП(б)У і залишалися в Новозибкові для налагодження підпільної роботи. На перебіг подій в Україні за таких обставин впливати було важко.

Делегати конференції висловили чимало критичних зауважень на адресу ухвалених рішень, дій згаданих центрів, які втратили ре-

¹ Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України 17–23 березня 1920 р. – С. 50.

альний зв'язок з більшістю місцевих організацій, не змогли надавати їм своєчасної допомоги, що врешті негативно позначилося на всій діяльності КП(б)У у надскладних обставинах боротьби з денікінщиною, повстанством і т. ін. Ухвалені ЦК РКП(б) з ініціативи керівництва КП(б)У документи (щодо національної, продовольчої, господарської політики – в концентрованому вигляді вони втілились у резолюції «Про Радянську владу на Україні», підтвердженій VIII конференцією РКП(б), при всій своїй винятковій важливості, не могли компенсувати браку практичної організаторської, координаційної роботи.

Як і Х. Раковський, С. Косіор в організаційній доповіді змушений був також застерігатися, що більш-менш вичерпного звіту про діяльність ЦК він надати не може. Основну увагу він приділив розгляду роботи ЦК у справі організації боротьби з денікінською навалюю. З 35 тис. членів КП(б)У влітку 1919 р. 20 тис. вступили до лав Червоної армії.

За часів денікінщини Зафронтове бюро ЦК КП(б)У зосередило головну увагу на розгортанні підпільної та партизанської боротьби. У доповіді йшлося також про роботу ЦК напередодні конференції, коли розпочали діяльність кілька відділів ЦК, налагодився випуск газет, партійні комітети було забезпечено кадрами, літературою, коштами. Вказувалося й на істотні недоліки у роботі ЦК, зокрема на слабкий зв'язок з місцевими організаціями.

Очевидна поверховість, уривчастість звітів ЦК, відсутність ділового, предметного аналізу роботи керівних структур республіканської партійної організації апіорі робила вразливою для критики діяльність ЦК КП(б)У, чим і поспішили скористатися «децисти». У затяжній дискусії, що набрала дуже гострого, напруженого характеру, Р. Фарбман, О. Іванов, Ф. Скрипка, Я. Ліфшиць, В. Косіор, Й. Бик, Б. Борисов не скупилися на найрізноманітніші негативні оцінки, не зупинялися перед свідомим перекрученням фактів, підводили до однозначно-негативних оцінок попереднього етапу партійного досвіду, кваліфікували ЦК КП(б)У як фікцію¹, структуру, нездатну реалістично орієнтуватися і діяти, керувати. Радянська влада, за їх твердженнями, не змогла розв'язати жодного з нагальних, злободенних питань життя².

Загальний висновок зводився до того, що треба докорінно змінити лінію, характер діяльності ЦК КП(б)У, ввести до нього нових людей, знайти нові параметри стосунків з ЦК РКП(б)³. Г. Петровський, Д. Мануїльський та й Х. Раковський, С. Косіор у заключних словах, не заперечуючи проти наявності серйозних недоліків, низ-

¹ Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України 17–23 березня 1920 р. – С. 71.

² Там само. – С. 73–74.

³ Там само. – С. 82.

ки прорахунків, особливо у земельній та національній сферах, намагалися пояснити їх переважно складністю обстановки, новизною розв'язуваних завдань, водночас доводили, що партійна лінія, скоординована, узгоджена з ЦК РКП(б), була принципово вірною, перспективною.

Значна частина делегатів – Є. Бош, Ф. Кон та ін. – солідаризувалася з такою позицією, у своїх виступах позитивно оцінювала роботу ЦК КП(б)У щодо розгортання соціалістичного будівництва, організації захисту радянської влади, налагодження підпільної боротьби проти денікінців, анархо-бандитизму, зміцнення парторганізацій.

На звіт ЦК КП(б)У було подано відразу кілька проектів резолюцій (В. Косіора, Ф. Кона, О. Фуфлянського), які істотно суперечили одна одній. За таких обставин Х. Раковський запропонував прийняти доповідь ЦК до відома і перейти до інших справ¹. Однак на це більшість делегатів не погодилася. В результаті домагань «децистів» 145 голосами проти 79 була ухвалена резолюція, в якій відзначалося, що головне завдання весни 1919 р. ЦК «було проведено, але не досить задовільно». ЦК звинувачувався у відсутності «самостійності у вирішенні питань партійної і радянської роботи на Україні». Зазначалося також, що його члени «не могли справитися з величезним завданням відновлення партійних організацій і керівництва всіма галузями роботи на Україні»².

Поряд із певною об'єктивною основою, рішення мало значну долю суб'єктивного підходу до оцінки діяльності ЦК КП(б)У. Причини його крилися, зокрема, в упередженому ставленні «децистів» до окремих членів ЦК, у намаганні набути політичний капітал, захопити ініціативу, нав'язати форуму погляди і позиції фракції.

Принципового значення за умов загострення національних проблем, появи резолюції VIII конференції РКП(б) «Про Радянську владу на Україні» набуло питання про державні взаємини УСРР та РСФРР. У лютому 1920 р. ЦК КП(б)У опублікував спеціальні тези, в яких була обґрунтована історична, політична, економічна і воєнна необхідність найтіснішого союзу двох республік.

У доповіді з цього питання Г. Петровський відзначив, що першочергові завдання – «воєнне і необхідність подолання розрухи за глибоким одностайним переконанням ЦК і всіх товаришів комуністів із губкомітетів можуть бути успішно розв'язані лише за найглибшої спайки, за єдності планів і за одного центру»³. Він також підкреслив, що радянська влада надає трудящим України широкі можливості для розвитку національної культури і мови.

¹ Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України 17–23 березня 1920 р. – С. 111–113.

² Там само. – С. 443.

³ Там само. – С. 132.

Довідка: *ПЕТРОВСЬКИЙ Григорій Іванович* (4(16).ІІ.1878 р., м Харків – 9.І.1958 р., Москва) – професіональний революціонер, радянський державний і партійний діяч, один з провідних керівників КП(б)У і УРСР.

Народився в родині робітника-кравця. З 11 років почав працювати – учнем слюсара, потім слюсарем і токарем на Брянському заводі в Катеринославі. В 1897 р. познайомився з І. В. Бабушкіним і під його впливом вступив до катеринославського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу». Керував нелегальними робітничими гуртками, друкував і поширював листівки. В 1899 р. Г. Петровський працював токарем і провадив революційну роботу на Харківському паровозобудівному і на Миколаївському суднобудівному заводах. У Миколаєві брав участь в організації страйків суднобудівників. Висланий поліцією, повернувся до Катеринослава, де продовжував революційну діяльність. Після арешту майже рік сидів у тюрмах Павлограда, Полтави. Звільнений 1901 р., зблизився з В. Шелгуновим, соратником В. Леніна по петербурзькому «Союзу боротьби за визволення робітничого класу», брав участь у поширенні ленінської газети «Искра». У зв'язку з масовими арештами виїхав на Нелепо-Щербинівський рудник (Донбас), де організував соціал-демократичний робітничий гурток. У 1903 р. його знову заарештували і півроку тримали в тюрмі. З 1904 р. працював у Катеринославській організації. В 1905 р. Г. Петровський – один з організаторів Катеринославської ради робітничих депутатів і бойового страйкового комітету, який керував повстанням. Влітку 1906 р. емігрував до Німеччини. Повернувшись в Україну восени 1906 р., працював на різних заводах у Маріуполі і водночас вів роботу в нелегальних соціал-демократичних організаціях.

У 1912 р. Г. Петровського обрали депутатом ІV Державної думи від Катеринославської губернії по робітничій курії. Він виступав у Думі з викриттям політики самодержавства, октябристів і кадетів, захищаючи інтереси робітничого класу та селянства, тавруючи національні утиски, що їх терпів український народ.

Як голова більшовицької фракції Державної думи Г. Петровський брав участь у Краківській і Поронінській нарадах ЦК партії. Допомігав зміцнювати більшовицькі підпільні організації на місцях. Активно спіробітничав у «Правде». З початку Першої світової війни він викривав її імперіалістичні антинародні цілі, пропагуючи лозунги більшовицької партії. В листопаді 1914 р., як і інші більшовицькі депутати, був заарештований і засуджений на заслання до Західного Сибіру.

Після Лютневої революції 1917 р. Г. Петровський провадив партійну роботу в Петрограді. За завданням ЦК РСДРП(б) виїжджав у промислові центри України, викривав контрреволюційну політику Тим-

часового уряду, угодовство есерів і меншовиків, мобілізуючи робітників на боротьбу за перемогу соціалістичної революції. Як член Катеринославського комітету РСДРП(б) брав участь у боротьбі за встановлення влади рад у Донбасі.

В 1917–1919 рр. Г. Петровський був народним комісаром внутрішніх справ РСФРР, віддавав багато сил організації органів радянської влади.

У березні 1919 р. на III Всеукраїнському з'їзді Рад Г. Петровський був обраний головою вищого органу радянської влади в Україні – ВУЦВК і залишався на цьому посту до 1938 р. У 1922–1938 рр. – заступник Голови ЦВК СРСР. Брав активну участь у соціалістичному будівництві. Як голова Центрального комітету незаможних селян Г. Петровський надавав великої уваги політичній організації незаможного селянства, поданню йому економічної і культурної допомоги. Протягом багатьох років був головою всеукраїнських добровільних товариств по організації допомоги дітям, по ліквідації неписьменності. Часто виїжджав на заводи, відвідував села, новобудови, підтримуючи особистий контакт з робітниками й селянами. Всеукраїнського «старосту» відвідували тисячі трудящих, які зверталися до нього в громадських та особистих справах.

На IX з'їзді РКП(б) був обраний кандидатом у члени ЦК, а на X–XVII з'їздах – членом ЦК партії. З 1926 р. до 1938 р. – кандидат у члени Політбюро ЦК ВКП(б). З 1919 р. до 1938 р. – член Політбюро ЦК КП(б)У. Критично ставився до порушень ленінських норм партійного життя, радянської законності, пов'язаних з культом особи Й. Сталіна.

З 1939 р. Г. Петровський працював заступником директора Музею Революції СРСР у Москві. Урна з його прахом встановлена у Кремлівській стіні.

Рішучий відпір на конференції одержали лівацькі гасла І. Дашковського, який закликав «відкинути всяку гру в український уряд і поставити відкрито, ясно і рішуче питання про злиття обох республік в одну Радянську Республіку»¹.

При цьому він намагався доводити, що українські трудящі, зокрема селянство, національним питанням зовсім не цікавляться. Подібні мотиви підхопив і П. Залуцький², акцентуючи особливу увагу на слабкості пролетаріату України, відсутності у нього чіткої позиції з національного питання.

Конференція відмежувалася від помилкових міркувань і абсолютною більшістю (проти – 2, утрималися 6) прийняла резолюцію «Державні відносини Радянської України і Радянської Росії». У про-

¹ Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України 17–23 березня 1920 р. – С. 134.

² Див.: Там само. – С. 139–141.

низаному інтернаціоналістським духом документі підкреслювалося значення тісної братерської солідарності між робітниками і селянами всіх країн, відзначалася велика роль радянської Росії як керівника і організатора боротьби проти міжнародного імперіалізму, обґрунтовувалася необхідність якнайтіснішого союзу УСРР і РСФРР¹.

Як і попередні форуми партії, IV конференція КП(б)У розглянула питання про ставлення до інших партій. Доповідач з цього питання Я. Яковлев (Епштейн) торкнувся історії еволюції головних українських партій доби революції – УСДРП і УПСР, нагадав про цілу низку розмежувань і розколів у них, зупинився спеціально на процесі «кристалізації комуністичної свідомості» у тих елементів, які оформилися останнім часом у окремі течії та організації – боротьбистів і незалежників-укапістів². Тим, хто твердо ставав на шлях підтримки соціалістичної революції, більшовики готові були широко відкрити двері для приходу в КП(б)У, закликаючи водночас їх до рішучого розриву з тими, хто коливався, хто стояв на контрреволюційних позиціях і прагнув використати своїх учорашніх однопартійців з контрреволюційною метою. Певну увагу було надано також аналізу зростання впливу у робітничому середовищі меншовиків, а у селянському середовищі – анархо-махновців³.

Дуже багато часу конференція витратила на суперечки, які виникли навколо доповіді мандатної комісії. Зокрема, виникали питання щодо правомірності обрання делегатів від Харківської організації, де всього за тиждень до форуму завершився партійний тиждень. При вирішенні питання про рівень представництва, на конференції були враховані майже всі новоприйняті члени партії (значна частина їх на момент конференції залишалася незатвердженою) і в результаті харківська делегація виявилася найчисельнішою – 64 чоловіка.

Подібно діяла і Полтавська організація, що також перебувала під впливом «децистів». Вона провела на форум 21 делегата (для порівняння: Катеринославська – 18, Донецька – 25, Чернігівська – 19). Однак завойованих уже «децистами» позицій виявилось досить, щоб відхилити рішення про перегляд правочинності мандатів, хоча упродовж конференції різні аспекти питання піднімалися ще не один раз, до президії надходили запити, протести, а цілі засідання витрачалися на з'ясування стосунків, взаємних претензій тощо⁴.

Справжній бій курсу РКП(б) «децисти» дали відразу ж після підтвердження усіх своїх мандатів при розгляді питання «Про чергові завдання господарського будівництва». Справедливо передба-

¹ Див.: Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України – С. 145, 444–449.

² Там само. – С. 152.

³ Там само. – С. 465–467.

⁴ Там само. – С. 185–194, 311–324

чаючи, що це питання буде головним на черговому – IX з'їзді партії, вони прагнули провести на конференції однієї з найбільших республіканських організацій рішення, які б можна було протиставити загальнопартійній лінії. Особливого звучання досягнення такого результату фракціонерами набувало ще й тому, що доповідачем з цього питання був член Політбюро ЦК РКП(б) Й. Сталін.

У його доповіді доводилася необхідність висунення Радою праці і оборони, ЦК РКП(б) нового лозунга: «Все для народного господарства!» Розлад паливної бази, металургійної промисловості, транспорту, напівголодне життя робітників при значних нагромадженнях хліба на селі – все це робило боротьбу з розрухою першочерговим завданням.

Як надзвичайні заходи, викликані напруженістю обстановки в період короткочасного мирного перепочинку (невідворотність війни з Польщею була очевидною для всіх), розглядалися питання про організацію трудармій і мілітаризацію основних галузей промисловості, створення політвідділів у Донбасі, на залізничному транспорті. Й. Сталін оголосив тези ЦК РКП(б) про господарське будівництво і закликав делегатів схвалити їх¹.

З цього питання «децисти» виставили співдоповідачів. Зокрема, Т. Сапронов обрушився на принцип єдиноначальності в управлінні промисловістю, відстоював широку колегіальність, запевняв, що централізація керівництва неодмінно викличе невдоволення робітничих мас. Р. Фарбман, В. Косіор, В. Максимовський, О. Іванов виступили проти тих форм мілітаризації промисловості, які могли в умовах розрухи забезпечити швидко відбудову народного господарства².

З критикою поглядів «децистів» виступили С. Косіор, Х. Раковський. Відстоюючи вироблені РКП(б) принципи господарського будівництва в нових умовах, Я. Яковлев у своєму виступі доводив, що єдиноначальність не обмежує участі робітників в управлінні виробництвом. Шахтар з Донбасу М. Дороган вказав на необхідність мілітаризації праці, яку робітники, на його переконання, безперечно підтримають³.

На голосування було подано два проекти резолюції: тези ЦК РКП(б) і тези «децистів». На зміст останніх намагався певним чином вплинути В. Чубар, який одержав слово для співповіді і, як практик, висловив немало конструктивних думок, пропозицій, однак власної резолюції не вносив, солідаризуючись із загальним напрямком документа Т. Сапронова. Тези ЦК він кваліфікував як скоростиглі, неконкретні. Крім того, право на співповідь одержав і

¹ Див.: Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України. – С. 194–203, 267–273.

² Там само. – С. 205–215, 230–235, 240–245.

³ Там само. – С. 215–224, 236, 239, 245–248, 251–258.

С. Гандзей, який підготував спеціальну резолюцію щодо проблем на транспорті та шляхів їх вирішення¹.

Захищаючи тези ЦК РКП(б), Й. Сталін намагався переконати делегатів у їх перевагах над іншими проектами. І полягали вони, передусім, у принципово гнучкому, діалектичному підході до розв'язання найскладніших економічних проблем (і перспективних, і першочергових). «... Ми зуміємо відновити промисловість лише в тому разі, – наголошував він, – якщо нам вдасться сумістити, поєднати керівництво центру з проявами максимуму ініціативи на місцях. Тези ЦК уміло враховують керівну роль і дають із Центру широку ініціативу масам, яким відкривається доступ до управління промисловістю. Ось, товариші, вся суть цих тез»².

Однак за проект Й. Сталіна було подано 87 голосів, тоді як за альтернативний документ – 117 (за уточненими даними – 138), 4 делегати утрималися³. Ніякі апеляції до процедурно-регламентних моментів, спроби з їх допомогою добитися зламу під час поіменного голосування успіху не принесли, хоча частина делегатів висловлювала невдоволення фракційними діями «децистів», грубим тиском з метою примусити голосувати за проект їх резолюції.

Дуже гостро і зацікавлено (на участь в дискусії записалося 60 делегатів) проходив і розгляд питання про роботу на селі, яке, між тим, з метою економії часу об'єднали із земельним питанням. Доповідач Х. Раковський підкреслив, що питання про роботу на селі «є для нас найактуальнішим, найжиттєвішим, ...від правильного розв'язання якого залежить вся наша радянська партійна робота на Україні»⁴.

У той же час голова РНК України визнав, що становище в українському селі залишалося надто складним. Незаможні селяни далеко не скрізь і не в повному обсязі отримали землю, на яку мали законне право, у діяльності колективних радянських господарств виявилася маса помилок, нерідко у ревкомках та радах верховодили куркулі, в сільській місцевості був поширений бандитизм, так звана отаманщина. Бурхливі події громадянської війни значно затримали процес класового розшарування в українському селі. Українське куркульство, нагромадивши за роки війни великі запаси хліба, наживалося на зубожінні дрібних селянських господарств, на голоді в містах і, зміцнившись економічно, становило серйозну деструктивну силу. Виходячи із ситуації, у доповіді визначалися першочергові заходи щодо поглиблення революційних змін на селі⁵.

¹ Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України. – С. 258–263.

² Там само. – С. 273.

³ Там само. – С. 274, 430, 467.

⁴ Там само. – С. 283.

⁵ Там само. – С. 283–294, 326–331.

З цього питання «децисти» також виступили зі своєю платформою (Т. Сапронов), яку розвивали, обґрунтовували С. Мінін, І. Дашковський. Вони заперечували необхідність створення класових організацій незаможного селянства, твердячи, що це приведе до появи органів, паралельних радам, до боротьби з ними, сприятиме зближенню середняка з куркульством¹.

Делегати конференції піддали ґрунтовній критиці теоретично неспроможні і практично шкідливі погляди «децистів». Зокрема, О. Шліхтер переконливо довів, що без класового розшарування села неможливо добитися виконання радянського законодавства про землю, досягти беззастережної підтримки селянством радянської влади². Про необхідність класової диференціації на селі говорив Г. Петровський, який перед конференцією об'їхав декілька губерній і вивчав настрої селян, зі свіжими враженнями відстоював логіку підходу до надскладних соціальних проблем³.

Довідка: *ШЛІХТЕР Олександр Григорович (псевдоніми – Ананьїн, Апрелев, Євгенєв, Никодим, Нестеров, ін.)* – (1(13)1868, м. Лубни Полтавської губ. – 2.XII.1940, Москва) – професійний революціонер, партійний і державний діяч Української РСР, академік АН УРСР.

Походив з родини ремісника-столяра. В революційному русі з 1887 р. За організацію страйку гімназистів 1888 р. був виключений з Прилуцької гімназії і заарештований. У 1890–1891 рр. вчився в Бернському університеті (Швейцарія), де був одним з організаторів соціал-демократичного гуртка. З 1891 р. вів революційну пропаганду і створював соціал-демократичні гуртки в Україні.

Член Комуністичної партії з 1891 р. В 1893 р. був заарештований і після ув'язнення у київській тюрмі висланий до Полтави, а згодом засланий на 5 років у Сольвичегодськ. З 1896 р. відбував заслання в м. Самарі. В 1900 р. – один із організаторів місцевої групи «іскрівців». В 1901 р. – член Тульського, 1902–1904 рр. – Київського комітетів РСДРП. Вів боротьбу з народниками, легальними марксистами, «економістами» тощо.

Після II з'їзду РСДРП – більшовик. Влітку 1903 О. Шліхтер – один з організаторів і керівників страйкового руху в Києві. В лютому 1905 р. керував політичним страйком робітників і службовців Південно-Західної залізниці. В 1905 р. – голова 1-го і 2-го з'їздів Всеросійської спілки залізничників у Москві. О. Шліхтер – один з організаторів київської більшовицької групи «Вперед», за дорученням якої в жовтні 1905 р. керував загальним страйком і низкою революційних

¹ Див.: Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України. – С. 295–302.

² Там само. – С. 308–311.

³ Там само. – С. 331–333.

виступів у Києві. У наступні роки вів нелегальну роботу в Петербурзі та інших містах, працював у більшовицькій газеті «Пролетарий», друкувався в легальних більшовицьких періодичних виданнях, написав кілька політичних брошур.

У 1906 р. уповноважений ЦК РСДРП по керівництву Свеаборзьким повстанням. У 1907 р. за дорученням ЦК провадив роботу по підготовці V з'їзду РСДРП; делегат і секретар більшовицької фракції з'їзду. У 1907–1908 рр. – член Московського комітету РСДРП. В 1908 р. був заарештований і 1909 р. засланий до Сибіру, де продовжував вести нелегальну революційну, а також наукову роботу. Під час Першої світової війни займав інтернаціоналістську позицію, вів боротьбу проти оборонців.

Учасник Лютневої революції 1917 р., один з організаторів і член Красноярського губкому партії та Красноярського губвиконкому. Проводив партійну роботу в Петрограді. Делегат VI з'їзду РСДРП(б). Брав участь у підготовці збройного повстання в Москві, був членом міського військово-революційного комітету і комісаром продовольчих справ.

У 1917–1918 рр. – нарком землеробства, нарком продовольчих справ РСФРР, надзвичайний комісар продовольчих справ у Сибіру, Тульській та інших губерніях. В 1919 р. – нарком продовольчих справ радянської України. В 1920 р. – голова Тамбовського губвиконкому. Активний учасник громадянської війни.

В 1921–27 рр. – на дипломатичній роботі: голова Російсько-Фінляндської комісії щодо дотримання умов мирного договору (1921–1922 рр.), повпред і торгпред РСФРР і радянської України в Австрії (1922–1923 рр.), уповноважений Наркомату іноземних справ по УСРР і член колегії Наркомату іноземних справ СРСР (1923–1927 рр.). Одночасно (1924–1927 рр.) – ректор Комуністичного університету ім. Артема в м. Харкові, де читав лекції з історії партії. В 1927–1929 рр. – нарком землеробства УСРР, один з ініціаторів створення радгоспних машинно-тракторних колон і станцій.

З 1928 р. – академік, потім віце-президент АН УРСР. Голова Ради з вивчення продуктивних сил при АН УРСР. З 1930 р. О. Шліхтер – директор Українського інституту марксизму-ленінізму, потім президент Всеукраїнської асоціації марксистсько-ленінських інститутів. Брав активну участь у боротьбі проти троцькістів та інших течій у ВКП(б). Делегат XIV–XVII з'їздів ВКП(б). Делегат V конгресу Комінтерну. Делегат VIII конференції та IX–XIII з'їздів КП(б)У, на яких був обраний членом ЦК КП(б)У. В 1926–1937 рр. – кандидат у члени Політбюро ЦК КП(б)У. Був членом ВЦВК кількох скликань, ЦВК СРСР усіх скликань, двічі обирався кандидатом у члени Президії ЦВК СРСР. З 1923 р. – член Президії ЦВК УРСР усіх скликань.

О. Шліхтер – автор багатьох економічних, історичних і публіцистичних праць.

Зі співдоповіддю (довповіддю із земельного питання) виступив Вікторов, який відзначив, що земельне законодавство реалізовується дуже повільно, ускладнюючи становище найбідніших селян, породжуючи невдоволення серед них¹.

Дещо відмінним від інших, однак досить цікавим, діловим, був виступ О. Шумського. Він критично оцінив доповідь і співдоповіді, вказав на природу помилкової позиції Т. Сапронова, його одностумців – незнання, нерозуміння української дійсності, підхід до проблем українського села з мірками російського досвіду – тобто роботи в центральних губерніях Росії, де ситуація багато в чому відрізнялася від української².

Пафос промови недавнього боротьбиста підтримав Я. Яковлев, хоча тут же виявилось і несприйняття ним, а також значною частиною делегатів міркувань О. Шумського, зокрема поділу останнім селян на «господарів» і «напівгосподарів», перекосів у оцінках радянських господарств тощо³.

Незважаючи на активну протидію «децистів», більшістю голосів (121 – за, 75 – проти), за основу була прийнята резолюція, запропонована Х. Раковським. Незначні доповнення не змінили її характеру. У документі прямо зазначалося, що найважливішим завданням КП(б)У є «створення бойових класових організацій, які б об'єднували всі пролетарські і напівпролетарські елементи на селі...»⁴. Внесений Вікторовим проект резолюції із земельного питання було вирішено використати при остаточному редагуванні інших документів конференції.

З роботою на селі було тісно пов'язане ще одне питання порядку денного конференції – продовольче. У доповіді наркома продовольства УСРР М. Владимірова були охарактеризовані основні заходи, проведені на Україні щодо створення апарату продорганів та виконання розкладки.

Більшість делегатів, які взяли участь у обговоренні доповіді, підтримали продовольчу політику партії, підкреслювали необхідність рішучої боротьби з куркульством.

Конференція прийняла внесу М. Владиміровим резолюцію з продовольчого питання. В ній були підтверджені головні принципи радянської продовольчої політики – державна хлібна монополія та продрозкладка, підкреслена необхідність класового розшарування села, зміцнення комуністами продорганів, посилення керівництва останніми з боку партійних комітетів⁵.

¹ Див.: Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України. – С. 302–308.

² Там само. – С. 339–341.

³ Там само. – С. 344–345.

⁴ Там само. – С. 360–362, 449, 452.

⁵ Там само. – С. 382–420, 422–430, 452.455.

Дезорганізаторські дії «децистів» створювали на конференції дуже напружену обстановку. Делегати змушені були відволікатися на зовсім не продуктивні, схоластичні суперечки. Внаслідок не вдалося розглянути такі важливі питання, як завдання партійного та радянського будівництва, звіти губкомів. По-суті, лише позначеним, а не обговореним залишилось і земельне питання, що викликало справедливі нарікання багатьох делегатів.

Одержавши чисельну перевагу у складі президії, «децисти» під кінець конференції почали дедалі більше користуватися цією обставиною для ефективнішого досягнення бажаних результатів. Не витримавши, Х. Раковський і Ф. Кон, після чергового інциденту під час вечірнього засідання 21 березня 1920 р. вирішили скласти з себе повноваження членів керівного органа конференції. Склока, в яку вилилося все ранкове засідання 22 березня, привела, врешті, до того, що більшістю голосів (за – 100, проти – 84, при 9 тих, хто утримався) президії було висловлено недовіру. Останні засідання, на прохання конфліктуючих сторін, вів представник ЦК РКП(б) Й. Сталін, хоча й вдалося обрати новий склад президії: Й. Сталін, М. Дороган, О. Шумський, Е. Квірінг, В. Чубар¹.

Найбільші колізії виникли на останньому засіданні, коли почалися вибори делегатів на IX з'їзд РКП(б) і Центрального Комітету КП(б)У. Фракційні тенденції вирвалися назовні, хоча вже 20 березня 1920 р., тобто ще в середині роботи форуму, під час чергового зіткнення на ґрунті маніпуляцій делегатами з метою забезпечення переваги «децистській» течії, заявлялося, що на конференції «гуляє два списки майбутніх членів ЦК»².

За остаточними даними мандатної комісії в конференції взяло участь 242 делегати з ухвальним голосом. Таке ж право, як зазначалося, одержали 18 представників від колишньої УКП(б). Разом це становило 260 делегатів. Згідно модусу представництва, на всеросійський партійний з'їзд слід було обрати 26 посланців. Голосування здійснювалося списками: прибічники ЦК РКП(б) і «децисти».

В результаті обидва списки отримали рівну, або практично рівну кількість голосів – по 113 (за даними одного з тих, хто здійснював підрахунок, за список «децистів» подали голоси 114 чоловік). Й. Сталін, як головуючий, заявив, що різниця у 1 голос, якщо й існує, настільки неістотна, що брати до уваги її не варто, і запропонував послати на з'їзд по 13 делегатів від обох сторін і затвердити по 5 кандидатів (у разі необхідності заміни). З цим погодилися.

Домовилися сформувати ЦК КП(б)У із 17 членів: по 5 осіб мали зати бути обраними до Політбюро і Оргбюро ЦК (один член мав одержати місце водночас в обох згаданих органах), а решта працю-

¹ Див.: Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України. – С. 362–374.

² Там само. – С. 258.

вали б на місцях). 7 членів ЦК мали займатись роботою в столиці. Один раз на місяць мав скликатись пленум ЦК на сесійній основі.

При виборах ЦК КП(б)У «децисти» знову домоглися голосування списками. Зі всього попереднього ходу конференції було очевидним (принаймні, дуже ймовірним), що до майбутнього складу ЦК увійдуть переважно «децисти» та їх прихильники. За таких умов 83 делегати, від імені яких виступив Г. Петровський, зробили заяву. В ній наголошувалося, що вибори ЦК КП(б)У, за представництва на конференції, яке зовсім не відповідає складу республіканської організації (основні робітничі райони – Донбас, Катеринославщина, а також Червона армія мали порівняно з Харківською губернією незначну кількість голосів), «в обстановці, коли дві рівні частини конференції не знаходять спільної мови і особистий момент покриває всі принципи розбіжності, не можуть користуватися необхідним авторитетом ні перед партією і пролетаріатом України, ні перед ЦК РКП(б), ні перед Третім Інтернаціоналом»¹. Тому вибори ЦК визнавалися абсолютно неможливими. До 83 згаданих делегатів продовжували приєднуватися інші учасники зібрання, відмовляючись брати участь у голосуванні і пропонуючи перенести розв'язання питання на розсуд ЦК РКП(б) і IX з'їзду партії. Природно, Г. Петровський зняв і свою кандидатуру, яка була внесена до списку «децистів»².

В. Блакитний заявив, що «в ненормальних умовах, які утворилися на конференції», група колишніх боротьбистів також відмовилася брати участь у виборах. Про зняття своїх кандидатур зі списку, запропонованого «децистами», заявили також В. Чубар і О. Шумський³.

Однак більшістю конференції була підтримана пропозиція про те, що висунуті до списків кандидатури не можуть за власним бажанням зніматися з голосування. За відсутності значної кількості делегатів, вибори ЦК все ж були проведені. 112 голосами, при 8 тих, хто утримався, до ЦК КП(б)У були обрані: В. Блакитний, К. Ворошилов, Я. Гамарник, С. Гандзей, Я. Дробніс, В. Затонський, О. Іванов, Е. Квірінг, В. Косіор, С. Мінін, Г. Петровський, Г. Пятаков, Т. Сапронов, Р. Фарбман, Т. Харечко, В. Чубар, О. Шумський. Кандидатами – В. Аверін, Антонов, М. Безчетвертний, Й. Бик, С. Діманштейн, Ю. Коцюбинський, А. Падерін, М. Рафес, О. Сербіченко⁴.

Як видно, в голосуванні взяло участь менше половини присутніх на IV конференції делегатів з ухвальним голосом (120 із 260), що за будь-яких демократичних підходів автоматично робило ре-

¹ Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України. – С. 430–433.

² Там само. – С. 436–440.

³ Там само. – С. 439–440.

⁴ Там само.

зультати виборів не лише проблематичними, а й апріорно нелегітимними.

Закрив короткою промовою конференцію Й. Сталін. Він розцінив як «велику, серйозну помилку» прийняття «децистської» резолюції з питань господарського будівництва, прозоро натякнувши на те, що це питання ще обговорюватиметься на загальнопартійному з'їзді, а відтак при ухвалі іншого варіанту, може втратити своє значення ухваленій конференцією документ і для КП(б)У. Позитивної оцінки члена Політбюро ЦК РКП(б) заслужила резолюція конференції про роботу на селі¹.

Схоже, Й. Сталіна не дуже збентежив останній інцидент – відмова від голосування практично половини делегатів конференції і перемога «децистів» при виборах ЦК КП(б)У. В усякому разі, він досить спокійно (і водночас – багатозначно) заявив: «...Я гадаю, що ЦК РКП зможе розібратися в цих питаннях і встановити порядок, або створивши новий ЦК шляхом комбінації з делегатів з обох сторін, або, можливо, що сам ІХ Всеросійський з'їзд займеться цим питанням. У всякому разі ясно, що питання так чи інакше буде розв'язане»².

Вже наступного дня, тобто 24 березня 1920 р., Політбюро ЦК РКП(б) розглянуло становище, що склалося в КП(б)У, і прийняло постанову про розпуск обраного ЦК як неправомірного, та призначення тимчасового бюро ЦК КП(б)У. До нього мали увійти по два представники від старого і нового складів ЦК та один боротьбист. Незабаром бюро було створено і очолив його С. Косіор.

Лідери «децистів» не погодилися з такими рішенням. Напередодні ІХ з'їзду РКП(б) Т. Сапронов зустрівся з В. Леніним, вимагав розглянути на пленумі ЦК РКП(б) постанову Політбюро про розпуск ЦК, обраного конференцією. 31 березня група «децистів» – делегатів України – звернулася до з'їзду з заявою про неправомірність дій Політбюро ЦК щодо «нового» ЦК КП(б)У.

ІХ з'їзд РКП(б) рішуче відкинув погляди «децистів», засудив їх фракційну діяльність. Зокрема, В. Ленін, критикуючи дії «децистів» на Україні, підкреслював: «...Ми знаємо, що донецькі та миколаївські робітники дали відсіч захистові напівдемагогічної колегіальності, в яку впадав т. Сапронов»³.

Відразу ж після закінчення з'їзду, 5 квітня 1920 р., новообраний ЦК РКП(б) розглянув питання про становище в КП(б)У. Було підтверджено рішення Політбюро про розпуск ЦК, обраного на конференції, та затверджено тимчасовий ЦК КП(б)У у складі 13 чоловік: В. Блакитний, П. Залуцький, В. Затонський, Ф. Кон, С. Косіор,

¹ Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України. – С. 440–442.

² Там само. – С. 442.

³ Ленін В. І. Повне збір. тв. – Т. 40. – С. 261.

Д. Мануїльський, С. Мінін, Г. Петровський, Х. Раковський, Ф. Сергеев (Артем), В. Чубар, О. Шумський, Я. Яковлев (Епштейн)¹.

З метою оздоровлення обстановки в КП(б)У ЦК РКП(б) відкликав з України активних «децистів» Т. Сапронова, В. Косіора, Р. Фарбмана та інших. ЦК партії схвалив лист «До всіх організацій Комуністичної партії України», у якому було доведено необхідність і обґрунтованість заходів, вжитих ЦК РКП(б) для припинення дезорганізаторської діяльності «децистів» в Україні, показано небезпечність їх фракційних дій.

У листі проведено ретельний аналіз соціально-політичних причин активізації «децистської» опозиції. Зокрема, відзначено свідоме порушення принципів прийому до партії в Харківській організації КП(б)У, що створило сприятливу базу для посилення впливу «децистів». Було вказано на необхідність якнайшвидшого очищення КП(б)У від випадкових, міщанських елементів, залучення до неї кращих представників робітничого класу та біднішого селянства. В листі висловлювалася впевненість, що комуністи України правильно зрозуміють і підтримають заходи ЦК РКП(б), спрямовані на організаційно-політичне зміцнення КП(б)У.

15 квітня 1920 р. відбувся пленум ЦК КП(б)У, на якому були утворені Політбюро ЦК (С. Косіор – секретар ЦК, Г. Петровський – голова ВУЦВК, Х. Раковський – голова РНК УСРР, О. Шумський – член РВР 12-ї армії, Я. Яковлев – секретар Харківського губкому КП(б)У і Оргбюро ЦК (С. Косіор, О. Шумський, Я. Яковлев).

Першочерговим заходом щодо посилення боєздатності місцевих парторганізацій, ліквідації наслідків розкладницької діяльності «децистів» було проведення перереєстрації членів КП(б)У влітку 1920 р. Вона була спрямована на звільнення від випадкових, нестійких, а інколи й чужих партії елементів. Наприклад, у Харківській міській парторганізації, непомірно роздутій з вини «децистського» керівництва, з 6489 членів партії на перереєстрацію з'явилися лише 4634, а були затверджені в членах і кандидатах у члени партії 3300 чоловік. Майже наполовину зменшилася кількість комуністів у Миському районі м. Катеринослава – з 840 до 440 осіб, у Миколаєві з 700 до 500 осіб. Цей захід значно вплинув на склад парторганізації. За станом на 1 листопада 1920 р. робітники та селяни становили в КП(б)У 72,5%.

Значну допомогу у зміцненні КП(б)У подав ЦК РКП(б). За період з квітня по жовтень 1920 р. у розпорядження ЦК КП(б)У прибуло 1042 досвідчених членів партії, в тому числі чимало колишніх українських партпрацівників, які з різних причин (передусім, денікінської окупації) змушені були залишити Україну і деякий час затримувалися з поверненням після відновлення радянської влади. Для

¹ Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України. – С. 476.

вирішення практичних завдань політичної та господарської роботи в Україні приїздили М. Калінін, А. Луначарський, Ф. Держинський, Й. Сталін. Постійно станом справ в регіоні займався В. Ленін.

Подолання наслідків діяльності «децистів», посилення згуртованості більшовицьких організацій дало змогу КП(б)У, зосередити головні зусилля на відбудові народного господарства, поглибленні соціалістичних перетворень на селі, зміцненні єдності радянських республік.

Подальша перспектива України, масштаби і характер радянського державотворення, налагодження соціалістичного господарювання, культурне будівництво, тобто прогрес у всіх галузях буття суспільства значною мірою залежали від консолідації зусиль усіх тих, хто прагнув змінити обличчя республіки, забезпечити її революційне оновлення. Крім КП(б)У це були течії і групи, партії націонал-комуністичного спрямування.

Після тривалого негативного (часом, вкрай негативного) ставлення до представників небільшовицької партії, керівництво КП(б)У поволі почало розуміти невігоди сектантської, ізоляціоністської політики, реально оцінювати позитивні результати спорадичної на початках співпраці з боротьбистами, враховувати їхній та близьких до них ідейно-політичних течій вплив на маси, який можна було використати за умови конструктивних компромісів, блоків, координації й об'єднання дій тощо.

Можливо й не дуже рішуче, однак неухильно, більшовики України дозрівали до необхідності коригування своєї лінії щодо можливих партнерів, дедали вбачаючи в них реальних союзників у досягненні мети, а не загрозу своїм стратегічним планам. Дедали частіше мова заходила не просто про співпрацю, а й про принципову можливість організаційного об'єднання. Навряд чи в такій еволюції поглядів варто відразу й головним чином вбачати розрахунок на поглинання вчорашніх політичних суперників, підступну тактику їх неодмінного наступного знищення й т. ін., хоча без проявів рішучої боротьби різних партій, таборів практично ніколи не обходилося. Не були винятком, звісно, й більшовики, як втім і їх вчорашні суперники. Однак «хитромудрі» більшовицькі плани заманювання українських комуністів у заготовану пастку – об'єднання (розчинення, знищення) – це очевидне перебільшення й, навіть, фантазування.

До висновків про бажаність, а то й об'єднання з КП(б)У поступово дозрівали й націонал-комуністичні сили. Недооцінювати їх здатності до самостійного політичного мислення, прийняття аргументованих, розважливих, заснованих на глибокому розумінні сутності суспільних процесів рішень не варто. Їх лідери зовсім не були схожими на недосвідчених, малотямущих дітей, яких легко обдури-

ли негідні, не добросесні політикани-шахраї. Подібний погляд легковажний, поверховий, входить в пряму суперечність з тими ідейними та організаційними тенденціями, якими наповнювалася діяльність національних патріотів і революціонерів.

Слід сказати, що усвідомлення вітчизняною історіографією феномену українського комунізму виявилось дуже непростим і вкрай зтяжним процесом, постійно зазнаючи кон'юнктурно-ідеологічних впливів і нашарувань.

За винятком хіба що публікацій першого пожовтневого десятиліття¹, в працях істориків радянської доби і на цю категорію націонал-комуністів повною мірою поширювали кваліфікації структур, з яких вони вийшли – буржуазно-націоналістичні, контрреволюційні, антинародні, підступні, неширі тощо².

¹ Див., напр.: Об'єднання українських комуністичних сил (Злиття УСР(комуністів) і УСДРП (незалежних лівих). – К., 1919 – 14 с.; Блакитний В. Правда про боротьбистів (Хто такі комуністи-боротьбисти). – К., 1919. – 31 с.; Ковалевський М. Од романтики до реалізму (З історії однієї партії // Літературно-науковий вісник. – К., 1919. – Кн. 2. – С. 213–225; За що і як бореться Українська партія лівих соціалістів-революціонерів (боротьбистів). – К., 1919. – 31 с. Те ж саме – 1920 р. і рос. мовою видання в Одесі й Києві 1920 рр.; Гремучанський М. «Боротьбисти» (Дещо з матеріалів по історії, програмі і тактиці Української комуністичної партії (боротьбистів) – Вінниця, 1920. – 24 с.; Блакитний В. Що таке комуністи-боротьбисти. Історичний начерк // Боротьбист (Київ). – 1920. – № 1–2; Хто такі комуністи-боротьбисти – Лубни, 1920 – 12 с.; Слынько И. Петр Слынько // Летопись революции. – 1923. – № 3; Буценко А. О расколе УСДРП (1917–1918 гг.). – Там само. – 1923. – № 4. – С. 121–122; Шумський О. Стара і нова Україна // Червоний шлях. – 1923. – № 2. – С. 105–112; Равич-Черкаський М. История Коммунистической партии Украины – К., 1923. – 248 с.; Попов Н. Н. Мелкобуржуазные антисоветские партии (Шесть лекций). – М., 1924. – 121 с.; Яворський М. Проблеми національно-демократичної революції на Україні // Червоний шлях. – 1927. – № 2. – С. 101–116.

² Див., напр.: Загрецький М. В боротьбі з якими дрібнобуржуазними українськими націоналістичними партіями КП(б)У забезпечила перемогу пролетарської революції на Україні // Більшовик України. – К., 1933. – № 7/8. – С. 73–80; Овчаров Г. По поводу освещения вопроса о боротьбизме // Коммунист Украины. – 1958. – № 2. – С. 36–47; Курас І. Ф., Полушкіна В. О. До питання про політичний та організаційний крах українських буржуазно-націоналістичних партій (1917–1920 рр.) // Наукові праці з історії КПРС. – К., 1968. – Вип. 22. – С. 71–92; Чирко В. А. Крах ідеології та політики націоналістичної партії укапів // Український історичний журнал. – 1968. – № 12. – С. 24–35; Полушкіна В. А. Рост влияния большевиков и крах мелкобуржуазных партий на Украине на завершающем этапе гражданской войны: Автореф. дис... канд. ист. наук. – К., 1972. – 40 с.; Сабинин А. С. Идеиный и организационный крах мелкобуржуазных партий на

Такі ж оцінки домінували і в енциклопедично-довідкових виданнях, що містили окремі інформації про українські комуністичні організації¹.

З вищеперерахованих праць неважко помітити, що як самостійну проблему в концептуально-узагальнюючому плані історію націонал-комунізму в радянський час науковці не розглядали. Власне до такого завдання впродовж довгих десятиліть також тільки підходили зарубіжні дослідники та діаспорні автори².

Украине (конец 1920 – 1925 гг.). – Автореф. дис... канд. ист. наук. – К., 1972. – 48 с.; Клинтух Ю. Ф. Тактика Коммунистической партии по отношению к мелкобуржуазной националистической партии боротьбистов. – Автореф. дис... канд. ист. наук. – Одесса, 1973. – 33 с.; Гамрецкий Ю. М. О расколе УСДРП и выделении из ее состава левых групп // Непролетарские партии и организации национальных районов России в Октябрьской революции и гражданской войне: Материалы конф. – М., 1980. – С. 21–29; Курас І. Ф. Повчальний урок історії (Ідейно-політичне банкрутство Української соціал-демократичної робітничої партії. – К., 1986. – 183 с.; Диброва С. С. Борьба КП(б)У против национал-уклонистской группы «федералистов» // Научные труды по истории КПСС. – Вып. 154. – К., 1988. – С. 78–86.

¹ Боротьбисты; Украинская Коммунистическая партия // Гражданская война и военная интервенция в СССР. Энциклопедия. – М., 1983. – С. 71, 608–609; Боротьбисты; Украинская партия социалистов-революционеров. Украинская социал-демократическая рабочая партия // Великая Октябрьская социалистическая революция. Энциклопедия. – М., 1987. – С. 65, 539, 540; Боротьбисти. «Незалежники»; Укапісти; Українська партія соціалістів-революціонерів; Українська соціал-демократична робітнича партія. Український буржуазний націоналізм // Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Енциклопедичний довідник. – К., 1987. – С. 64–65, 367, 559, 562, 563–564, 565.

² Винниченко В. Українська Комуністична партія (УКП) і Комуністична партія (більшовиків) України КП(б)У. – Відень, К., 1921. – 32 с.; Lawrynenko J. Ukrainian Communism and Soviet Russian Policy Toward the Ukraine; An Annotated Bibliography. – New York, 1953; Majstrenko I. Borot'bism, A Chapter in the History of Ukrainian Communism. – New York, 1954; Майстренко І. Боротьбизм. Історія однієї течії українського комунізму. – Мюнхен, 1954. – 341 с.; Dmytryshyn V. Moscow and the Ukraine, 1918–1953. – New York, 1956; Документи українського комунізму (Вступна стаття І. Майстренка). – Нью-Йорк, 1962. – 232 с.; Феденко П. Соціалізм давній і новочасний. – Лондон–Париж–Мюнхен. – 1968. – 229 с.; Лисяк-Рудницький І. Український комуністичний маніфест // Сучасність. – 1971. – № 9(129). – С. 100–107; Radziejowski Janusz. Kwestia narodowa w partii komunistycznej na Ukrainie radzieckiej (1920–1927) // Przeglad historyczny. – 1971. – N 3. – S. 477–498; Borys J. Who Ruled Soviet Ukraine in Stalin's Time // Canadian Papers. XIV. 2. 1972. – P. 213–233; Radziejowski Janusz. Komunistyczna partia zachodniej Ukrainy, 1919–1929; Wezlowe Problemy ideologiczne. – Warszawa, 1976.;

Їх напрацювання закумулював і віддзеркалив Дж. Мейс¹. Прийшовши на початку 90-х років минулого століття в Україну, він оприлюднив висновки своїх досліджень у стислом варіанті в публікації «Український національний комунізм. Трагічні ілюзії»².

Співавтором праці виступив М. І. Панчук, який дещо раніше, в роки горбачовської перебудови, звертався до аналізу ідейно-політичного явища, найменованого «націонал-ухильництвом», і опублікував статті, в центрі яких була доля боротьбиста, одного з провідних діячів КП(б)У середини 20-х років, наркома освіти О. Шумського³.

Однак у згаданій спільній брошурі впливу М. Панчука на раніше викристалізовані позицію, висновки Дж. Мейса не відчувається (звісно, цілком ймовірна й еволюція київського історика до абсолютної ідейної солідарності зі співавтором), що й зумовлює відносити оцінки публікації в першу чергу на рахунок заокеанського дослідника.

Як і всі вищеназвані зарубіжні праці, концепція Дж. Мейса базується на «двох китах». По-перше, на апріорному відкиданні будь-якої, навіть гіпотетичної можливості поєднання марксистського вчення з національними інтересами українства. А відтак, ще до аналізу праць, документів націонал-комуністів, предметного з'ясування їх поглядів, оцінки мотивацій теоретичних розрахунків і поведінки відразу ж, на перших же сторінках робиться категоричний висновок – «на генеральне питання – чи можливий симбіоз марксистсько-ленінської ідеології і національних побажань, переважна

Майстренко І. Історія Комуністичної партії України. Б. м., 1979. – 259 с.; Woytyl J. The Sovietization of Ukraine. – Edmonton, 1980. – Майстренко І. Історія мого покоління. Спогади революційних подій в Україні. Едмонтон, 1985. – 434 с.; Прокоп М. Про український націонал-комунізм // Сучасність. – 1986. – № 3. – С. 65–78; L. Rudnytsky I. Trends in Ukrainian Political Thought // Essays in Modern Ukrainian History by Ivan L. Rudnytsky. – Edmonton, 1987.

¹ Див.: Mace J. Communism and Dilemmas of National Liberation. National Communism in Soviet Ukraine, 1918–1933. – Harvard college, 1983. – 334 p.; Його ж. National communism // Encyclopedia of Ukraine. – Toronto, Buffalo, London, 1993. – vol. III.

² Мейс Д., Панчук М. Український національний комунізм. Трагічні ілюзії // Наукові записки Інституту національних відносин і політології НАН України. Вип. 3. – К., 1997. – 82 с.

³ Панчук М. Історична пам'ять – фактор перебудови // Літературна Україна. – 1988. – № 27. – 7 липня; Його ж. Життя і смерть Олександра Шумського // Про минуле заради майбутнього. – К., 1989. – С. 319–331; Його ж. «Націонал-ухильництво». Анатомія проблеми // Маршрутами історії. – К., 1990. – С. 215–243; Його ж. Партії українського національного комунізму // Наукові праці з питань політичної історії. – К., 1992. – Вип. 172. – С. 85–105.

більшість дослідників винесли свій однозначний вердикт: ні! неможливий!»¹

Полишаючи поза увагою очевидну підміну фактів «грізними» знаками оклику, не можна збентежено не подивуватися сусідній сентенції: «Коли б суспільний розвиток в Україні пішов під проводом українських національних комуністів, то суспільний лад міг би бути демократичним і некомуністичним»².

Звичайно, фантазуванню меж не існує. Однак, сумнівно, щоб те було фаховою функцією науковця. Втім, для Д. Мейса, судячи з усього, важливо не стільки аргументувати подібні тези (коли ж до того все-таки доходить, трапляються непоодинокі прикрі неточності, помилки, а то й свідомі перетримки³), скільки перевести розмову на інший об'єкт – «другого кита». Це ідейно-політична, організаційна, непримиренна й терористична за своєю природою діяльність більшовицької, комуністичної партії, її регіонального осередку, слухняного знаряддя – КП(б)У. Саме останні (до них, природно, добираються якомога непривабливіші – аж до образливо-нищівних, характеристики-епітети) унеможливили існування націонал-комуністичних груп, організацій, течій. Нещадно засуджуючи методи боротьби комуністів з тими, хто сповідував відмінні погляди, Д. Мейс навіть сприйняття комуністичної, радянської платформи, а тим більше вступ представників націонал-комуністичних течій до КП(б)У подає як сплановану безвихідь, пастку з неодмінним розрахунком на подальше фізичне винищення неординарних особистостей, неспроможних між тим, передбачити свою трагічну перспективу⁴.

Якщо навіть умовно прийняти запропоновану логіку, то всеодно наявного вітчизняного досвіду («експерименту» – Д. Мейс) зовсім недостатньо для того, щоб безапеляційно заперечувати, скажімо, теоретичну можливість поєднання в світоглядно-політичних платформах ідейних елементів, яким, зрештою, не іманентна антагоністична взаємоворожість.

Та й практика появи у пізніші десятиліття таких феноменів як єврокомунізм, національні (шведська, австрійська, німецька, інші) моделі соціалізму, «соціалізму із китайською специфікою» тощо свідчить на користь того, що особистості й сили (і як видно, достатньо потужні) шукали й шукають шляхів поєднання комуністичного (соціалістичного) вчення, обґрунтовуваних ним моделей суспільного, державного устрою з національними інтересами.

По суті, не здійснивши серйозного аналізу ідейно-теоретичної платформи українського комунізму, позірно вважаючи, що його ре-

¹ Мейс Д., Панчук М. Назв. праця. – С. 5.

² Там само. – С. 3.

³ Там само. – С. 9, 10, 17, 20, 27, 28, 39, 40, 42, 43, 48, 60.

⁴ Там само. – С. 23, 33, 37, 55.

презентанти уособили «трагічні ілюзії», Д. Мейс тим не менше, у заключних рядках публікації пов'язує загальновідомі зрушення у національній сфері, у прогресивному поступі українства, передусім, з діяльністю саме того політичного напрямку, історична алогічність, протиприродність якого для нього самоочевидні¹.

Така суперечлива точка зору притаманна й пізнішим публіцистичним виступам історика, які ввійшли до посмертного видання «День і вічність Джеймса Мейса»².

Принагідно можна зауважити, що значно виваженіше підходив до розгляду феномена та його оцінки авторитетний діаспорний дослідник І. Лисяк-Рудницький, глибокі й аргументовані публікації якого фахівці відносять до розряду історіософських. «Для мене, – писав науковець, – не підлягає ніякому сумніву, що «український комунізм» треба розглядати як частину українського історичного процесу [...]. Моя критика українського комунізму (виходить – В. С.) більше із соціальних, устроєвих і загально-ідеологічних, як із національно-самостійницьких позицій. Не сумніваюся, що боротьби й укаписти були суб'єктивно не меншими патріотами й самостійниками, як напр. «петлюрівці». Не сумніваюся теж, що для української справи вони зробили, в певних періодах, дуже багато, що були ситуації, коли вони ставали її прапороносцями (Напр., згідно з моєю «єретичною» думкою, під час советсько-польської війни 1920 р. правий був не Петлюра, але українські радянські кола)»³.

Зовсім не претендуючи на оцінку всього новітнього доробку Д. Мейса, гадається, є вагомі підстави вважати, що згадана вище праця стала простою пропагандою, популяризацією тих постулатів, до яких призвичаїлися зарубіжні вчені в умовах боротьби з радянською історіографією і здобули від останньої кваліфікацію «антикомуністів», «радянологів» і т. ін. Водночас, заради справедливості слід зазначити: звертання заокеанського науковця до предметного аналізу першоджерел і неупередженої оцінки фактів виводили його за поле жорстко засвоєних штучних схем, дозволяли хоча б частково долати догматичні кліше, стереотипи. В останньому була можливість наочно переконатись і автору цих рядків, коли довелося мати досвід спорадичної співпраці з американським істориком⁴. Разом із тим, прагнення досягти компромісу, при наявності неспівпа-

¹ Мейс Д., Панчук М. Назв. праця. – С. 79–80.

² День і вічність Джеймса Мейса. – К., 2005. – С. 36, 37, 106, 208–209 та ін.

³ Лисяк-Рудницький І. Напрями української політичної думки // Історичні есе. – Т. 2. – К., 1994. – С. 73–76, 502–503.

⁴ Див., напр.: Мейс Д., Солдатенко В. Ф. Національне питання в житті й творчості Миколи Скрипника // Український історичний журнал. – 1996. – № 2. – С. 74–86; № 3. – С. 130–142.

днів поглядів, а іноді й полярних уяв та підходів, привели до деяких невинуватених поступок. Самокритичне визнання сумнівності, недоречності останніх стало очевидним в наступному і нині видається виправданим, необхідним.

Вітчизняні історики, які торкаються проблем українського комунізму, продовжують здебільшого «вписувати» феномен у широкий історичний контекст суперечливих процесів 20–30-х років, використовують як достатньо переконливі ілюстрації для відтворення загальної картини наростання тоталітарних тенденцій в СРСР¹.

Під специфічним кутом зору – боротьби за ліквідацію багатопартійності в Україні, а відтак і переважно акцентуючи увагу на зусиллях РКП(б), КП(б)У, радянської влади, спрямованих проти будь-яких відхилень від «ортодоксії» (тобто більшовизму), в тому числі й українських комуністів, – в останні роки було захищено кілька дисертацій².

Виняток становить хіба що достатньо предметне, насичене цікавими підходами й подробицями, бажанням об'єктивно, всебічно розібратися у тонкощах проблеми дослідження В. І. Огієнка³.

Невеличкі за обсягом публікації присвячувались окремим течіям українського комунізму⁴. Власне, це були не стільки досліджен-

¹ Шаповал Ю. І. Україна 20-х – 50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К., 1993. – 352 с.; Кульчицький С. В. Політичні суперники державної партії // Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – К., 1996. – С. 242–251; Новохатько Л. М. Проблеми соціально-економічного і культурного розвитку України в контексті національної політики (20–30-ті рр. ХХ ст.). – К., 1998. – 320 с.; Українізація 1920–30-х років: передумови, здобутки, уроки. – К., 2003. – С. 207–223; Дорошко М. С. Компартійно-державна номенклатура УРСР у 20-ті – 30-ті роки ХХ століття: соціоісторичний аналіз. – К., 2004. – 154 с.

² Нагорний В. І. Більшовизм та український націонал-комунізм в добу революції (1917–1920 рр.) – Дис. ...канд. іст. наук. – К., 1995. – 227 с. (Автореф. – 16 с.); Сергієнко Ю. Г. Етика лівого радикалізму в суспільно-політичному житті України з початку ХХ століття до 60-х років. Дис. ... докт. іст. наук. – К., 1996. – 380 с. (Автореф. – 32 с.); Козак О. В. Багатопартійність на Україні (1917–1925 рр.): Історіографія проблеми. Автореф. дис.... канд. іст. наук. – Харків, 1999. – 16 с.

³ Огієнко В. І. Діяльність українських націонал-комуністів (1918–1920 рр.) – Дис. ...канд. іст. наук. – К., 2008. – 186 с.

⁴ Див., напр.: Нагорний В. І. Націонал-комунізм в історії КП(б)У на Вінничині в 1919–1920 рр. // Тези доповіді дванадцятої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця, 1993. – С. 44; Гарань О. Націонал-комунізм та українська революція: романтика і реальність // Сучасність. – К., 1994. – № 1. – С. 158–161; Єфименко О. Г. Політична доктрина боротьбистів: витоки та сучасність // Вісник Харківського університету. – 1996. – № 387: Історія України. Вип. 1. – С. 166–171; Ї ж. Укапісти:

ня, які поглиблювали знання про дуже непростий феномен, скільки спорадичні запозичення (передусім у концептуальному відношенні) з діаспорної літератури, що до того була мало поширеною й маловідомою в Україні. Особливо це впадає у вічі, коли автори намагаються вийти за рамки окремих, скупих коментарів до сюжетів та документів і запропонувати більш-менш узагальнений, комплексний погляд на проблему¹, зокрема і в енциклопедичних виданнях² (принагідно можна зауважити, що до першого тому «Енциклопедії історії України» чомусь не потрапив термін «боротьбизм» – очевидно йтиметься про цю течію в наступних томах, коли дійде до символу «УКП(б)»).

Істотного «прориву» не змогли здійснити у цій сфері й ті, хто об'єктом наукового аналізу обрав історію партій, у середовищі яких зародилися й розвинулися течії, які згодом були кваліфіковані як націонал-комуністичні³.

Певний виняток становить висвітлення функціонування українських комуністичних груп в емігрантському середовищі в 20–30-ті оцінка організаційної консолідації через призму ідейної еволюції // Вісник Харківського університету. – 1998. – № 401: Історія України. Вип. 2. – С. 370–376; Ветров Р. І. Історія становлення націонал-комуністичних партій в Україні (1917–1920 рр.) // Етнополітологія в Україні: здобутки, проблеми, перспективи. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Київ, 27–28 вересня 2003 р. – К., 2004. – С. 226–233.

¹ Див., напр.: Потульніцький В. Теорія української політології. Курс лекцій. – К., 1993. – С. 100–103; Дичковська Г. Український націонал-комунізм. – К., 1998. – 35 с.; Нагорний В. І. Генеза українського націонал-комунізму (1917–1920 рр.) // Україна: минуле, сьогодення, майбутнє. Зб. наук. праць. – К., 1999. – С. 169–182.

² Див.: Украинская Коммунистическая партия. Украинская коммунистическая партия (боротьбистов). Украинская партия социалистов-революционеров. Украинская партия социалистов-революционеров (боротьбистов) (коммунистов). Украинская социал-демократическая рабочая партия. // Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века. Энциклопедия. – М., 1996. – С. 635–636, 639–642, 644–646.

³ Чайківський І. Я. Українська соціал-демократична партія (1918–1939 рр.). Автореф. дис... канд. іст.наук. – Львів, 1996. – 20 с.; Калмакан І. К., Бриндак О. Б. Виникнення та еволюція національної партійної системи в Україні в XX ст. – Одеса, 1997. – 192 с.; Бевз Т. А. Між романтизмом і реалізмом (сторінки історії УПСР. – К., 1999. – 272 с.; Ветров Р. І., Донченко С. П. Політичні партії України в першій чверті XX століття (1900–1925 рр.) – Дніпропетровськ–Дніпродзержинськ. – 2001. – 245 с.; Висоцький О. Ю. Українські національні партії початку XX століття: соціалістичний сегмент (УСДРП та УПСР у компаративістському вивченні. – Дніпропетровськ, 2001. – 160 с.; Бевз Т. А. Партія соціальних перспектив і національних інтересів (Політична історія УПСР). – К., 2008. – 587 с.

роки¹. Однак, як відомо, реального впливу на перебіг подій в Україні вони справили уже не могли, залишаючись радше інтелектуальним витвором. Тому аналіз в даному випадку вимушено обмежується ідеологічним зрізом.

Як своєрідний підсумковий на сьогодні (звісно – не остаточний) варіант дослідження феномена українського комунізму в революційну добу 1917–1920 рр. можуть розглядатися публікації О. М. Любовець. Вона займається розробкою проблеми упродовж тривалого часу, поетапно розширюючи масштаби об'єкта вивчення й органічно залучаючи набутки інших авторів².

У концентрованому вигляді результати наукових пошуків відбилися в монографії, присвяченій з'ясуванню тенденцій, якими наповнювалося життя українських партій відповідно до суспільно-політичних альтернатив, що виникали в добу національно-демократичної революції³.

Спеціальний, досить розлогий параграф має назву «Феномен українського націонал-комунізму через призму еволюції національно-визвольної революції»⁴. Полишаючи осторонь питання до формулювання («еволюція... революції»), слід сказати, що зібраний і проаналізований автором матеріал становить чималий інтерес та істотно збагачує фактологічну базу осмислення проблеми. Приваблює й «ключ підходу» до тлумачення складних, «неоднolitних» процесів – народження, формування, функціонування націонал-комуністичних течій і організацій через їх детермінованість об'єктивними й суб'єктивними чинниками (життєвими альтернативами). Гадається, що тут знайдено генеральний стрижень, найголовніший «нерв» унікального явища, який дозволяє не стільки засуджувати його «з порога», а постаратись зрозуміти логіку вчинків поведінки достатньо широкої когорти неординарних українських політичних діячів. Жаль лише, що при першому наближенні до розв'я-

¹ Див., напр.: Трощинський В. П. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. – К., 1994. – С. 99–120; Політична історія України ХХ століття. У шести томах. – Т. 2. – Українці за межами УРСР (1918–1940). – К., 2003. – С. 213–225; Піскун В. Політичний вибір української еміграції (20-ті роки ХХ ст.). – К., 2006. – 672 с.; Українська політична еміграція 1919–1945. Документи і матеріали. – К., 2008. – 928 с.

² Любовець О. М. Партія боротьбистів в Українській революції 1917–1920 рр.: Автореферат дис... канд.. іст. наук. – К., 1993. – 15 с.; Ї ж. Боротьбисти і більшовики: співпраця та протиборство // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень. – К., 1999. – Вип. 7. – С. 121–134; Ї ж. Український націонал-комунізм як ідейно-політична течія // Комуніст України. – К., 2000. – № 1. – С. 64–67.

³ Любовець О. М. Українські партії й політичні альтернативи 1917–1920 років. – К., 2005. – 311 с.

⁴ Там само. – С. 244–301.

зання поставленого завдання автору вдалося не найоптимальнішим чином реалізувати багатообіцяючий задум, збиваючись часом на проторованій попередниками шлях, не намагаючись «замахнутись» на те, щоб поколювати деякі стереотипи, які видаються непохитними не стільки через свою обґрунтованість, вираженість, а через широку вживаність, кон'юнктуру доцільності тощо.

Чекати ж відтворення більш-менш повної картини українського комунізму від праці О. М. Любець загалом не можна, оскільки вона свідомо вичленовує окремих сегмент, абстрагується від процесів, які відбувалися в КП(б)У, а аналіз явища хронологічно обмежується 1920 роком.

З вищевикладеного зрозуміло, що феномен українського комунізму до цього часу не знайшов свого ґрунтового всебічного вивчення, осмислення, а відтак постає як нагальна потреба заповнення по суті «білої плями» вітчизняної історії. Добре розуміючи, що зробити це відразу, якісно, в одній праці, «червоногвардійською атакою» – нереально, свого часу автор даної книги спробував лише «накидати» своєрідні «ескізи» щодо повномасштабного дослідження унікального й непростого вітчизняного явища¹.

Ставлячи завдання поглибити вивчення проблеми, видається принципово важливим подолати застарілі уяви про націонал-комунізм як обов'язково організаційно формалізоване, фракційне явище. Як щось чуже власне комуністичному (інтернаціональному) організму, воно засуджувалося, а заходи, акції проти нього навіть готували виправдовуватись у свідомості послідовних прибічників класового підходу.

Ревнителі національних традицій, навпаки, вбачали неприпустиме, ганебну зраду в поведінці тих, хто ладен був з метою компромісу з поборниками соціальних прагнень хоч у чомусь відійти від категоричних, безапеляційних (на практиці вони нерідко доходили до абсолютизацій) наполягань на визначальності національного чинника. Звести до єдиного знаменника погляди подібної різновекторності апріорі неможливо, а висновки й узагальнення завжди будуть для обох ідеологічно конфліктуючих сторін залишатися тенденційними, однобічними, вразливими.

Модернізуючи підходи до феномена національного комунізму, з багатьох позицій видається виправданим розглядати його як природну, зумовлену самим суспільним життям спробу (бажання, принаймні) максимально наблизити, органічно поєднати в ідеології, політичній практиці два фундаментальних начала (і не сперечатись з приводу їх переваг чи пріоритетів, тим більше доводити до антагоністичного їх протиставлення, непримиренно ворожих колізій) – плани соціального вдосконалення суспільства, його прогресивного

¹ Солдатенко В. Ф. У пошуках соціальної й національної гармонії (ескізи до історії українського комунізму). – К., 2006. – 479 с.

переустрою (концентровано вони представлені в теорії комунізму) з потребами національної самореалізації, всебічного національного розвою. Адже в житті репрезентанти обох начал, виходячи з різних відправних точок, все ж зрештою йшли назустріч один-одному (звісно, з різними настроями, наполегливістю, темпом, застереженнями й т. ін.) до однієї й тієї ж мети – забезпечення справжнього соціального й національного прогресу кожному окремому соціуму і суспільству в цілому.

У такому разі не доведеться, скажімо, зайве мудрувати й вигадувати еkleктичні пояснення (які все-одно залишаються не до кінця переконливими) щодо незбагненності поведінки боротьбистів чи «незалежників», безпорадно копирсаться у пошуках відповідності термінів «шумскізм», «хвильовим», «волобуєвщина», «скрипниківщина» та ін. загальноприйнятим поняттям «національного ухилу» й т. п. Раз за разом виникає ситуація, коли партійні рішення давноминутих десятиліть або ж засуджуються, або, принаймні, ставляться під серйозний сумнів. Однак за інерцією тлумачення, кваліфікацію документів, дій українських комуністів намагаються втиснути у систему координат, яка визначена тими ж таки засудженими рішеннями.

Принагідно варто зауважити, що слід відмовитися і від очевидної, зовсім недоречної, однак поширеної тавтології «український національний комунізм». Якщо комунізм український, то, зрозуміло – він уже національний і ніяким іншим бути просто не може.

Узагальнений, «укрупнений» погляд на 1920 р. дає вагомий підстави для висновку, що КП(б)У, яка впродовж 1918–1919 рр. в цілому з великою неприхильністю, настороженістю, а то й ворожістю ставилася до всіх своїх політичних суперників, особливо – українських партій, гнівно таврувала їх угодовськими, зрадницькими, антинародними, а в рішеннях I–III з'їздів категорично не допускала жодних зближень із ними, тим більше співдій, під впливом обставин, набутого на 1920 р. досвіду істотно змінює свої позиції. Безперечно, далася взнаки і корекція лінії Москви, втілена в резолюції VIII конференції РКП(б) «Про Радянську владу на Україні» (грудень 1919 р.) й ленінському «Листі до робітників і селян України з приводу перемоги над Денікіним».

В обох документах містилися висновки, що частково витікали і з практики взаємин КП(б)У з лівими течіями українських партій, передусім з боротьбистами, які впродовж 1918–1919 рр. своєю самовідданою боротьбою за народні, національні інтереси здобули собі значний авторитет.

З розвитком подій, які чимдалі виявляли не лише успіхи радянської влади, а й чималі проблеми, породжені, зокрема, очевидними помилками в національному й земельному питаннях, керівництво КП(б)У переконалося в нагальній потребі зміцнення підтримки в

різних верствах українського населення. Природно, погляди звернулися, передусім, у бік тих сил, які не просто іменували себе комуністичними, пропонували координацію, об'єднання зусиль, а були достатньо авторитетними в масах.

Вплив лівих українських політичних груп, організацій, течій наростав у міру полівіння мас, котрі з радикалізацією дій дедалі пов'язували надію на припинення безкінечних випробувань, від яких дуже й дуже втомилися.

Ідейно-теоретична робота українських комуністів приводила їх до висновків про об'єктивне переростання національної революції в соціальну (у деяких модифікаціях доповнення першої другою або їх переплетіння), до оцінки останньої складовою якщо не світового, то, принаймні, європейського революційного процесу, який уявлявся рухом соціалістичним, а то й комуністичним. Спроби затримати Українську революцію лише в національно-визвольних рамках, відгородитися від поглиблення її соціальних аспектів, відкласти на майбутнє реалізацію соціальних вимог мас розглядалися як основна причина поразок попередніх зусиль українства. Так вважали, зокрема, В. Винниченко, А. Річицький, інші націонал-комуністичні діячі¹.

Довідка: РІЧИЦЬКИЙ Андрій (псевдонім Пісоцький Анатоль – 1882–1937) – політичний діяч, науковець, академік УАН.

Брав участь в українському національно-визвольному русі. В 1917–1918 рр. – член Центральної Ради і Малої Ради. З січня 1919 р. – один із головних ідеологів «незалежних» в УСДРП та засновників УКП («укапістів») і її керівник. Співредактор органу УКП «Червоний Прапор», в якому в 1920 різко критикував політику КП(б)У. Після розпуску УКП (1924) – член КП(б)У, в якій був одноступенем М. Скрипника і головним інтерпретатором його лінії в здійсненні політики українізації; разом з ним був противником «шумськізму» і гостро критикував М. Волобуєва, М. Грушевського, М. Хвильового. Тоді ж А. Річицький став викладачем Всеукраїнської асоціації марксистсько-ленінських інститутів й науковим співробітником Науково-дослідного інституту літератури ім. Т. Шевченка. Опублікував праці з літературознавства («Тарас Шевченко в світлі епохи», 1923, «Винниченко в літературі й політиці», 1928), новітньої історії («Центральна Рада від лютого до жовтня», 1928), українознавства («Основи українознавства», 1929): марксистської теорії «Національного питання доби наступу соціалізму», 1931, («Карл Маркс, його життя й діяльність», 1929). За редакцією А. Річицького вийшов вперше українською мовою «Капітал» К. Маркса (1927–29).

¹ Див.: Винниченко В. Відродження нації. – К., Відень, 1920. – Ч. I. – С. 90, 174–175, 180; ЦДАГО України. – Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 38, 39 та ін.

Після самогубства М. Скрипника зазнав нищівної критики з боку офіційних властей, під провокаційним приводом «перевиконання» планів хлібозаготівель заарештований і згодом репресований.

Зокрема, В. Винниченко поспішив написати тритомник «Відродження нації», щоб донести результати аналізу процесів в Україні учасникам революційних рухів, озброїти їх уроками набутого досвіду. Він енергійно відстоював позицію про необхідність якнайтіснішого поєднання соціальних і національних аспектів прийдешньої боротьби, наголошував, що без подолання буржуазного ладу в Україні не доводиться говорити і про повне національне визволення¹. В. Винниченко писав: «Що повніше буде соціальне визволення, то необхідно тягтиме з собою й повне національне визволення... Бо природа сеї влади, її соціальна суть і завдання необхідно й неминуче ведуть її до найбільш національного розневолення. Як влада кляс експлуаторських, паразитарних мусить національно поневолювати для можливості поневолити соціально, так влада кляс експлуатованих, працюючих мусить національно визволяти, мусить сприяти й допомагати цьому визволенню, коли хоче найповніше визволити соціально... І з цілковитою певністю можна сказати, що доля відродження й визволення української нації залежить від всевітньої боротьби соціалізма з капіталізмом»².

Дещо навіть радикальніше підходили до проблеми боротьбисти та «незалежні»-ліві. Розв'язання національного питання вони ставили в залежність від встановлення соціалістичного устрою. А Хвиля в нарисах з історії УПСР писав: «В боротьбі пригнобленого люду за своє всебічне визволення, національна боротьба (так само як і політична) мусить отже трактуватися як засіб і не застувати собою клясової боротьби: тим більше недопустима підміна нею остаточної мети – встановлення соціалістичного ладу, в межах якого лише можливе здійснення повної, всебічної суверенної волі людини»³. Отже, в даному випадку, національне питання вмонтовувалося у контекст вирішення загального, соціального питання, тобто підпорядковувалося необхідності його першочергової реалізації.

Водночас вони були проти сліпого копіювання зразків російських більшовиків, їх революційної практики, що, зокрема, приводило в минулому до селянських повстань проти радянської влади. Предметно аналізуючи причини останніх, представники націонал-комуністичних уподобань, доводили, що до негативних наслідків більшовицької політики можна віднести: ігнорування українських мас, які могли стати помічником у становленні радянського устрою,

¹ Винниченко В. Назв. праця. – Ч. I. – С. 178; Ч. II. – С. 109.

² Винниченко В. Назв. праця. – Ч. III. – С. 499–501.

³ Хвиля А. Нариси з історії партії (продовження) // Боротьба (Чернігів). – 1919. – 5 червня.

а натомість нерідко стали його ворогами; поширення в Комуністичній партії люксембургіанських поглядів на питання самовизначення націй; відсутність чіткої визначеності щодо низки нагальних тогочасних питань та розходження між деклараціями і реальними справами; впровадження централізованої моделі управління в Україні при ігноруванні українського партійного й державного центрів та українських радянських партій¹.

Надзвичайно важливою специфічною особливістю Української революції, на думку боротьбистів і борьбистів, було яскраво виражене її аграрне забарвлення. Це зумовлювалося економічною структурою України, де значна частка промисловості була пов'язана з обробкою сільськогосподарських продуктів². Україну від Росії відрізняли різні форми землекористування. В Україні домінувала подвірно-спадкова форма землекористування. Тому для впровадження тут комун в сільське господарство, як того вимагали більшовики, не було підстав³. З огляду на це, в Україні відмітними були і рушійні сили революції. Так, боротьбисти гадали, що в процесі економічного розвитку в регіоні до початку революції виділилося лише 15% пролетаріату, включно з індустріальним пролетаріатом та частиною сільського пролетаріату. Соціальною силою, що наближалася до пролетаріату, було напівпролетарізоване бідніше селянство, яке складало приблизно 30% населення⁴. У зв'язку з цим, боротьбисти вважали, що для досягнення успіху Українська революція повинна спиратися як на сільських пролетарів, так і на напівпролетарів.

Окрім того, всі націонал-комуністи були єдині в тому, що міський індустріальний пролетаріат значною мірою залишався зрусифікованим та ізольованим від сільського пролетаріату. Проте, зокрема незалежники вважали, що з розвитком подій неукраїнський пролетаріат буде дедалі втягуватися в усі форми життя в Україні, позбавиться пережитків старої Росії та «підє разом з українським народом і пролетаріатом»⁵.

Природно, думки націонал-комуністів постійно доторкалися проблем взаємостосунків з радянською Росією. Зрештою тут пробивали собі дорогу федералістські настрої та концепції, хоча практично всі ліві українські течії виходили з потреби самостійної і не-

¹ Мазлах С., Шахрай В. До хвилі (Що діється на Україні і з Україною?). – Саратов, 1919. – С. 55, 75.

² Меморандум Української Комуністичної Партії (боротьбистів) Виконкому Комінтерну // Документи трагічної історії України (1917–1927 рр.). – К., 1999. – С. 196; Борьба. – 1919. – 11 лютого.

³ ЦДАГО України. – Ф. 43. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 2.

⁴ Меморандум Української Комуністичної Партії (боротьбистів) Виконкому Комінтерну. – С. 196.

⁵ Червоний прапор. – 1919. – 22 січня.

залежної Української Соціалістичної Республіки. Та розвиток геополітичних процесів, зокрема експансіоністські тенденції, загрози з боку різних інтервенційних сил об'єктивно штовхали радянські республіки до зближення, згуртування.

Були й дещо ідеалістичні підходи, як у боротьбистів, які дотримувалися думки, що незалежність держави не може бути самодостатньою цінністю й кінцевим гаслом трудового люду в його революційній боротьбі. З огляду на це, а також зважаючи на наближення, як вважали боротьбисти, перемоги комунізму у світі, лише гасло «Всесвітньої Федерації Соціалістичних Республік» задовольняло боротьбистське керівництво¹. Природним вважалося, що започаткувати таку Всесвітню Федерацію мала Російська соціалістична республіка, перебудована на федералістських засадах².

Водночас боротьбисти допускали в короткотерміновій перспективі навіть елементи механічного об'єднання радянських України та Росії, зокрема у військовій сфері. Тривале ж політичне об'єднання двох республік вважалося можливим лише на добровільних засадах, тобто до «червоної республіки» інші суб'єкти мали приєднуватися лише з власної ініціативи. А щоб об'єднання стало реальним, боротьбисти пропонували надати всім членам федерації однакові, досить значні повноваження, а саме національні республіки мали отримати повну автономію, зокрема, у сфері економіки³.

За Всесвітню соціалістичну федерацію радянських республік ратували також боротьбисти та УСДРП («незалежні»). Обґрунтовував подібну думку й В. Винниченко⁴. Щоправда, «незалежники» настоювали ставилися до федерації лише двох республік – Української й Російської, зважаючи, що тут гаслом федерації просто маскується прагнення до централізму, підпорядкування України Росії⁵.

Хоча українські комуністи були проти радикалізму в проведенні більшовицької аграрної політики, виступали за поступовість, еволюціонізм, вони принципово підтримували курс на націоналізацію землі, політику класового розшарування на селі й запровадження комун.

Природно, що принципово важливим, зрештою стрижньовим моментом підходів українських комуністів до вироблення політичної стратегії стало визнання необхідності влади рад як державної форми диктатури пролетаріату.

Так, I з'їзд Української Комуністичної партії в своїх рішеннях затвердив програмне положення про диктатуру пролетаріату. Однак, зважаючи на українські реалії, пропонувалося істотно підви-

¹ Боротьба (Київ). – 1919. – 12 червня.

² Там само.

³ Боротьба (Чернігів). – 1919. – 27 квітня. – Ч. 59. – С. 1.

⁴ Винниченко В. Назв. праця. – С. 500.

⁵ Червоний прапор. – 1919. – 9 лютого.

щити в радах роль селянства – основного масиву населення¹. Близькою була і позиція УКП(б) та боротьбистів². До неї схилилися і закордонні організації українських комуністів.

Таким чином, аналіз найголовніших аспектів ідейно-теоретичних платформ партій і груп українського комунізму дозволяє зробити висновок про те, що вони демонстрували цілком очевидну тенденцію до поєднання ліворадикальних ідей із завданнями національного визволення й розвитку.

На ситуацію істотно вплинув виступ проти радянського уряду у травні 1919 р. отамана М. Григор'єва, що до того був одним із командирів великої військової частини Червоної армії.

За цих умов КП(б)У вирішила вдатися до компромісних кроків і запропонувала українським радянським партіям, зокрема боротьбистам і боротьбистам увійти до Ради народних комісарів. Представники обох партій висловили готовність співпрацювати з більшовиками і розділити відповідальність за урядову політику. Від боротьбистів на пленумі ВУЦВК 12 травня 1919 р. із палкою промовою виступив В. Блакитний. «Наша партія вступає до керування державною роботою у надзвичайно відповідальний момент, – зазначав він. – Відповідальність менту вимагає виявлення і повного використання всіх сил пролетаріату і партія дає охоче своїх представників до уряду, щоб розділити всю вагу відповідальності по боротьбі з контрреволюцією, як вона досі ділила революційну роботу»³. Далі промовець окреслив основні завдання, які мала вирішувати урядова фракція УПСР(комуністів) – це знищення економічної руїни та втілення в життя принципу фактичної рівноправності національностей⁴.

Представник боротьбистів М. Качинський підтримав В. Блакитного: «Усі наші сили ми покладемо на те, щоб усякий прояв контрреволюції, у якій би формі, у якому б вигляді це не було, всі прояви зустрінуть з нашого боку таку ж енергійну відсіч, як і з боку інших радянських партій»⁵, – заявив він. Від фракції лівих «незалежних» виступив Биковенко, зауваживши, що хід подій детермінує його партії негайно активно виступити на політичну арену і стати в ряди борців за владу рад⁶.

¹ Перший Установчий з'їзд Української Комуністичної партії. – 22–25 січня 1920 р. – К., 1920. – С. 5–6.

² ЦДАГО України. – Ф. 43. – Оп. 1. – Спр. 12. – Арк.11; Спр. 19. – Арк. 1; Боряба (Київ). – 1919. – 30 марта.

³ Боряба (Київ). – 1919. – 14 травня.

⁴ Там само.

⁵ Там само.

⁶ ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 144.

Увійшовши до уряду і тим самим розділивши відповідальність за його політику, ліві українські партії рішуче виступили проти антирадянських повстань. Зокрема, боротьбисти прийняли звернення «Всім губерніальним, повітовим і іншим комітетам УПСР(к)», в якому наголошувалося: «Всяке повстання проти сучасного уряду партія рахує ударом в спину міжнародної соціалістичної революції, зрадою радянської України і відданням України на поталу польським, румунським та денікінським бандам ...Всякий член партії, котрий піддається провокаційним чуткам і тим виявить свою політичну незрілість, негідний далі носити ім'я члена УПСР(к). Всі такі товариші будуть негайно виключені з партії»¹.

Усі українські радянські партії рішуче засудили повстання отамана М. Григор'єва. Центральні Комітети УПСР(комуністів), УПЛСР(меншості) й КП(б)У видали спільну відозву до українського народу, де М. Григор'єв і його оточення називалися «купкою авантюристів-бандитів і підкуплених наймитів буржуазії», що зрадили інтересам робітників і селян. Крім того, зазначалося, що М. Григор'єв зрадив і партії українських есерів-боротьбистів, до якої «примазався». Відозва закликала «працюючий люд України» скрізь боротися з бандитами і обдуреними ними робітниками і селянами, запевняючи, що радянський уряд України найкраще оборонить його інтереси².

Боротьбисти намагалися найшвидше відмежуватися від М. Григор'єва, який вважався членом їхньої партії. Секретаріат ЦК ухвалив: «Отамана Григор'єва вважати зрадником партії й революції, з числа членів Київської організації партії його виключити»³. Разом із іншими радянськими партіями УПСР(к) взяла участь у придуманні повстання.

Водночас, українські радянські партії були переконані, що основним запобіжним засобом повстанням має бути не стільки їх приборкання, скільки усунення причин, що їх зумовлювали. Серед останніх називалися матеріальна скрута, економічна руїна, незнання більшістю представників влади місцевих умов, а головне – урядова політика щодо середнього селянства, яке «не вдалося нейтралізувати і втягти в соціалістичне будівництво»⁴. Тому, на переконання українських партій, тактична лінія тут мала бути гнучкою, еластичною: «Ми змушені вживати слово, агітацію – і в крайніх випадках – збройну силу проти несвідомих свого класового місця трудових елементів села і міста»⁵. Підкреслювалося, що зменшити рівень суспільної напруги можна було шляхом задоволення всіх мате-

¹ Боротьба (Чернігів). – 1919. – 14 травня.

² Боротьба (Київ). – 1919. – 13 травня.

³ ЦДАГО України. – Ф. 43. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 2.

⁴ Боротьба (Чернігів). – 1919. – 24 липня.

⁵ Там само.

ріальних потреб трудящих, подолання економічної руїни, виправлення помилок державного апарату, широким залученням до управлінської роботи місцевих сил робітників і селян¹. Іншими словами, потрібно було скоригувати урядову політику, наблизити її до місцевих особливостей.

Сподівання на те, що їм вдасться дієво вплинути на здійснюваний курс головним чином і зумовило входження представників українських партій до радянського уряду. Однак, чисельно поступаючись членам КП(б)У, представники українських партій не могли практично нічого істотно змінити. А неузгодженості, суперечності виникали з багатьох питань. Одним із ключових розходжень виявилися позиції щодо об'єднання радянських республік. Більшовики, посилаючись на необхідність боротьби проти зовнішньої та внутрішньої контрреволюції, насамперед проти денікінщини, наполягали на максимальному об'єднанні всіх управлінських структур радянських республік і створенні спільних органів керівництва. Українські ж партії наполягали на створенні Всесвітньої федерації радянських республік.

На засіданні ВУЦВК 14 червня 1919 р. під час обговорення питання про форми об'єднання радянських республік боротьбисти запропонували власний проект Декларації ВУЦВК². Визнаючи необхідність об'єднання радянських республік, проект ґрунтувався на тому, що це об'єднання має бути обов'язково федеративним, де кожна республіка буде рівноправним суб'єктом федерації. О. Шумський у своїй промові зазначив, що об'єднання не повинно нагадувати відродження «єдиної, неподільної»³. На цьому ж засіданні боротьбисти виступили за створення в Україні власного економічного центру, практично за створення Раднаргоспу України як знаряддя реалізації національного інтересу⁴.

Пропозиції боротьбистів підтримали представники інших українських партій. Боротьбист М. Качинський наголосив: «Принцип економічний примушує нас, вимагає від нас об'єднання, але саме об'єднання за принципом федеративним, а не за принципом якогось звільненого від усіх умов голого централізму», який «є зародок, початок найзгубнішого розпаду»⁵. Висловивши критичні зауваження на адресу позиції КП(б)У, М. Качинський порадив спочатку наповнити пропоновану ними федерацію конкретним змістом, бо, на його думку, РСФРР була «лише формою, лише назвою». Представник лівих «незалежних» В. Гукович повторив тезу про Всесвітню федерацію соціалістичних республік. Він також підтримав думку О. Шум-

¹ Боротьба (Чернігів). – 1919. – 24 липня.

² ЦДАГО України. – Ф. 43. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 15–17.

³ Боротьба (Київ). – 1919. – 17 червня.

⁴ Там само.

⁵ Там само.

ського, що перш ніж утворювати єдиний центральний орган, слід виправити помилку щодо використання національних кадрів в урядових структурах. Однак більшовики, скориставшись чисельною перевагою та підтримкою представників Бунду, відхилили цей проєкт (26 голосів проти 15)¹.

Іншим документом, який втілює прагнення українських партій наблизити національну політику КП(б)У до місцевих інтересів, став запропонований боротьбистами проєкт декрету про сприяння розвитку культури українського народу. Стрижньовими в проєкті були слова: «зріст культури, особливо на перших порах, немислим поза природнім і вільним розвитком національної стихії певного народу, і шляхи комуністичного інтернаціоналу, яко вищої і найправдивішої форми єдності працюючих мас, лежать не в площі нехтування і пригнічування національних форм, особливо у відсталих народностей, але в необхідності підвищення їх культурного розвитку до рівня більш поступових народностей і злиття їх на високостях міжнародного єднання усіх працюючих»².

Однак при обговоренні проєкту в колегії наркомосу документ було відхилено.

Незважаючи на невдачі, гострі суперечки, ліві українські партії активно пропагували ідею створення єдиної комуністичної партії, яка б об'єднала всі наявні українські прокомуністичні сили. Звичайно, вони були зацікавлені, щоб до складу цієї об'єднаної партії ввійшла й КП(б)У. Однак більшовики розцінювали подібні пропозиції як небезпечні і ставилися до них з пересторогами, а то й відверто вороже. Тому боротьбисти, які власне ініціювали об'єднавчий процес, зіткнувшись із протидією КП(б)У, повернули свої погляди в інший бік.

З кінця червня – початку липня 1919 р. між керівними органами УПСР (комуністів-боротьбистів) і УСДП («незалежних») розпочалися активні переговори щодо можливого об'єднання. Для зближення існували серйозні передумови, насамперед близькість програм і спільність «українського походження» (обидві партії організаційно вийшли з українських соціалістичних партій). Аспект «національного коріння» відігравав, мабуть, не останню роль в об'єднавчому процесі, бо коли йшлося про боротьбистів, обидві партії ставилися до них дещо упереджено, вважаючи їх лише умовно українською організацією.

Результатом переговорів між Центральними Комітетами обох партій стало прийняття в серпні 1919 р. «Акту злиття УПСР(к) і УПСР(н.-л.)». Об'єднання мало проходити на засадах рівноправності; для перереєстрації членів утворювалися комісії з представників обох партій з правом обопільного відводу. Новий Центральний ко-

¹ ЦДАГО України. – Ф. 43. – Оп. 1. – Спр. 30. – Арк. 17.

² Боротьба (Київ). – 1919. – 2 серпня.

мітет створювався шляхом з'єднання Центральних комітетів двох партій. Об'єднана партія отримала назву «Українська Комуністична партія (боротьбистів)», її гаслом став заклик – «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!»¹

Ухвалені рішення стали логічним завершенням еволюції лівих течій українських соціалістичних партій, які прагнули поєднання в теорії й практичній діяльності соціальних і національних ідеалів. Звичайно, це наближало їх значною мірою до КП(б)У. Однак, залишалися і серйозні перешкоди, подолати які було надто непросто, часом просто неможливо.

Вважаючи компроміс із національними комуністичними силами більше вимушеним, ситуативним, більшовики водночас ревно ставилися до претензій боротьбистів репрезентувати інтереси широких трудящих мас, зокрема – селянства.

Вони вбачали в них більше конкурентів, аніж принципових співників, союзників. Відстоюючи інтернаціоналістські орієнтири, КП(б)У схильна була вбачати в підкресленій увазі до національних аспектів суспільного життя тенденції й прояви націоналізму, намагання затушувати, примирити класові суперечності між експлуататорами й експлуатованими.

Відтак УКП(б) поставала організацією, яка в добу соціальної революції не готова до послідовної класової боротьби, може у будь-який момент зрадити справжні комуністичні (соціалістичні) ідеали. Звідси інкримінування боротьбистам різних визначень націоналізму – просто «націоналізм», «дрібнобуржуазний націоналізм» і, навіть, «буржуазний націоналізм».

Щоправда остання характеристика зустрічалася рідше, більше в полемічному запалі, або в словосполученнях на кшталт того, що УКП(б) «схиляється», або є «захисником» буржуазного націоналізму – природної ідеології експлуататорів.

Водночас, обстоювання чистоти національних поривань породжувало у боротьбистів зворотні претензії до КП(б)У, звинувачення останніх у нехтуванні національними інтересами, принесення їх у жертву соціальним завданням. Себе ж боротьбисти кваліфікували як значно відданіших українській ідеї, а тому й вартих на визнання послідовнішими, почасти єдиними виразниками настроїв українства.

Відзначена мотивація була домінуючою, коли УКП(б) спробувала домогтися визнання партії III Комуністичним Інтернаціоналом. 28 серпня 1919 р. ЦК партії направив до Виконкому Комінтерну «Меморандум», в якому обґрунтовувалася необхідність включення до його складу УКП(б) як провідної течії комунізму в Україні. Партійне керівництво вважало, що визнання Комінтерном комуністичного характеру партії та її прийняття до свого складу означа-

¹ ЦДАГО України. – Ф. 43. – Оп. 1. – Спр. 81. – Арк. 1.

ло б визнання її рівноправності з КП(б)У та паритетного її права на участь у формуванні урядової політики.

У меморандумі детально висвітлювалася історія оформлення УКП(б) і містилася розлога аргументація щодо особливостей розвитку України як самостійного національно-економічного організму з власною соціальною структурою і специфічною конфігурацією суспільних відносин (переважно сільська країна – бідняки та середняки складають більшість населення, а відсоток індустріального пролетаріату не перевищує 15). У документі твердилося, що КП(б)У не має підтримки на селі, а відтак «ненавидить усе сільське і українське»¹. Спроби більшовиків, схильних до русифікації, базувати радянську владу в Україні на міських робітниках, відчужених від села, перешкодили, на переконання боротьбистів, природному курсу Української революції. Помилки КП(б)У в національній сфері, байдуже, а то й зверхнє ставлення до української культури, що найвиразніше засвідчила кадрова політика (присилка на місця людей, зовсім не знайомих з регіональною специфікою) могла подолати лише сила, міцно пов'язана з національними традиціями народним еством. А саме за таку УКП(б) й видавала себе².

Комінтерн не встиг розглянути це питання та ухвалити якесь рішення з цього приводу до окупації України денікінською армією. З окупацією України уряд Х. Раковського та керівні структури КП(б)У виїхали до Росії. Боротьбисти та інші українські партії разом з більшовицькими осередками пішли в підпілля та організували повстання проти білогвардійців.

Для реалізації планів вступу до Комінтерну ЦК УКП(б) утворив Закордонне бюро в складі – М. Полоза, Г. Гринька і Л. Коваліва. За дорученням ЦК вони виїхали до Москви з метою встановлення контактів із лідерами III Інтернаціоналу. Виконуючи це завдання, члени Закордонного бюро зустрічалися з багатьма діячами Комінтерну і особисто з В. Леніним. Під час цих зустрічей вони знайомили керівництво РКП(б) із становищем в Україні, намагалися довести своє розуміння форм і методів радянського будівництва. З метою поширення інформації про Україну вони підготували випуск журналу «Український комуніст», який планувалося видавати українською та російською мовами (проте вийшов лише один номер у листопаді 1919 р.).

Переговори з керівництвом Комінтерну реальних позитивних наслідків не мали. Перебуваючи ж у білогвардійському підпіллі, організації, діячі, рядові члени КП(б)У і УКП(б) входили в контакти, співдіяли, спільно боролись за революційні ідеали. Користь від

¹ Меморандум Української Комуністичної Партії (боротьбистів) до Виконавчого Комітету III-го Комуністичного Інтернаціоналу. – К., 1920. – С. 7–14.

² Там само. – С. 16–22.

того, політичний ефект були достатньо переконливими, що з новою силою диктувало потребу в закріпленні єдності дій та організації на найвищому рівні. Було ясно, що з вигнанням з території України денікінців без урядової коаліції не обійтися. Відтак у грудні 1919 р. розпочалися переговори про шляхи відновлення радянської влади та умови створення нового уряду.

Від ЦК КП(б)У переговори проводили Х. Раковський і С. Косіор, а від ЦК УКП(б) – Г. Гринько і Л. Ковалів. Останні виклали низку вимог щодо входження їхніх партійних представників до складу радянського уряду. Основними серед них були наступні – паритетне представництво в уряді більшовиків і боротьбистів; створення окремого економічного та військового центру в Україні¹. В ході переговорів УКП(б) виступила проти включення до складу уряду боротьбистів, вважаючи, що їх присутність там посилить позицію більшовиків (така думка зумовлювалася оцінкою цієї партії як неукраїнської за своєю суттю). Проте більшовики не зважили на жодну із вимог боротьбистів, запропонувавши їм у складі уряду лише одне місце.

Утім, посперечавшись і повагавшись певний час, боротьбисти 17 грудня 1919 р. пішли на підписання офіційної угоди про міжпартійне співробітництво з КП(б)У. Відповідно до угоди УКП(б) мала підтримувати політику більшовиків в Україні відповідно до Програми РКП(б). Вся робота Всеукрревкому підпорядковувалася основному завданню – військовій боротьбі з об'єднаними силами контрреволюції. Тому УКП(б) зобов'язувалася припинити всі спроби, спрямовані на створення «сепаратних військових формувань із бувших партизан»².

Аналогічна угода про співробітництво у Всеукрревкомі була підписана в грудні 1919 р. й між КП(б)У та ЦК УПЛСР(боротьбистів). 8 січня 1920 р. на об'єднаному засіданні Київських губернських комітетів КП(б)У, УКП(б) і УПЛСР(б) був укладений договір про вступ представників цих партій до Губревкому, який, своєю чергою, зобов'язувався в своїй роботі виконувати директиви Всеукрревкому³. Підписавши договори про співробітництво, боротьбисти та боротьбисти розраховували на реальну можливість впливу на формування урядового курсу.

Однак підписання міжпартійної угоди не могло вирішити багатьох проблем, породжених революційною добою. Більшовики прагнули до обмеження присутності членів українських радянських партій у органах влади. Так, у відповідності з «Тимчасовим положенням про організацію Радянської влади на Україні» від 22 грудня 1919 р., губернські і повітові ревкоми призначались Всеукрревко-

¹ ЦДАГО України. – Ф. 43. – Оп. 1. – Спр. 23. – Арк. 1.

² Там само.

³ Борьба (Київ). – 1920. – 10 январа.

мом за згодою з губернськими комітетами КП(б)У і командуванням Червоної армії, що істотно обмежувало доступ членів українських радянських партій до ревкомів.

У відповідь боротьбисти висунули вимоги негайної зміни ревкомів радами, розраховуючи з їх допомогою забезпечити «самостійну організацію Радянської влади на Україні».

Змінили своє ставлення та тактику щодо КП(б)У і «незалежні» есдеки. Визнавши ще в липні помилковість причетності до повстанської боротьби проти радянської влади, наприкінці 1919 р. вони розпочали переговори з більшовиками щодо можливої легалізації партії та роботи її представників у радянських установах. Офіційна легалізація партії відбулася 13 січня 1920 р. Політбюро ЦК РКП(б), вивчивши попередньо це питання з представниками ЦК КП(б)У та «незалежних» (Ю. Мазуренко), ухвалило визнати партію легальною і навіть виділило їй 150 тис. крб. для налагодження роботи¹.

ЦК УСДРП («незалежних») погоджувався на союз з більшовиками за умови офіційного визнання вищими органами влади радянської України і Росії незалежності Української соціалістичної республіки, дотримання цього курсу, передусім у національній і економічній політиці. Принципового значення надавалося проголошенню української мови як державної. Для створення єдиного військового фронту пропонувалося на паритетних засадах організувати союзну Реввійськграду з повноваженнями верховного командування щодо усіх діючих сил обох республік. Реввійськрада мала отримати право на встановлення загальних принципів формування армії, вироблення плану її постачання тощо. В економічній галузі передбачалося створення союзної Ради народного господарства, яка обиралася б з'їздами останньої і затверджувалася ЦВК рад України і Росії. До компетенції Союзного раднаргоспу мало б входити вироблення загального плану розвитку виробництва, координації дій республіканських раднаргоспів, керівництво зовнішньою торгівлею, фінансовою політикою, транспортом та зв'язком. Поряд з цим, незалежники наголошували на тому, що визнання незалежності республік зумовлює їхню самостійність у міжнародних відносинах².

Паралельно з переговорами про легалізацію керівництво партії вживало ряд заходів щодо створення на базі своїх організацій Української комуністичної партії. На їхню думку, така назва повніше відповідала суті партії, яка фактично вже давно перейшла на комуністичні позиції.

Наприкінці грудня 1919 р. у «Червоному прапорі» від імені Організаційного комітету Української комуністичної партії з'явилася відозва до всіх партійних організацій про скликання з'їзду для

¹ Чирко В. А. Назв. праця. – С. 28.

² ЦДАГО України. – Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 17–19.

створення УКП. Комітетом було запропоновано для обговорення «Проект програми УКП», вироблений А. Річицьким і М. Ткаченком. Повідомлялось також, що Київська і Харківська організації «незалежних» вже оголосили себе організаціями УКП¹.

Установчий з'їзд УКП відбувся 22–25 січня 1920 р. Крім членів УСДРП («незалежних») на з'їзді були присутні й представники правого крила боротьбистів і «федералісти» з КП(б)У, які також увійшли до складу УКП.

Від Оргкомітету УСДРП («незалежних») з'їзд відкрив М. Авдієнко, головував А. Річицький. Почесними головами обрали М. Ткаченка, як одного з основних теоретиків партії, та В. Шахрая, як ідеолога українського націонал-комунізму. Пізніше з'ясувалося, що на час відкриття форуму їх не було вже в живих – М. Ткаченко помер від тифу, а В. Шахрай був розстріляний денікінцями на Кубані. Почесними головами були також обрані В. Ленін і голова Комінтерну Г. Зінов'єв, яким делегати надіслали вітальні телеграми².

Після доповідей з місць та Організаційного Комітету делегати з'їзду ухвалили розпустити всі організації УСДРП («незалежних») і встановити назву «Українська Комуністична Партія»³. Організаційне оформлення партії регламентувала «Резолюція по організаційному питанню», згідно якої після розпуску первинних осередків протягом одного місяця необхідно було провести перереєстрацію всіх членів, а все майно передати до УКП⁴.

З'їзд розглянув також питання щодо прийняття програми партії, окреслив основні напрями партійної практики та заслухав доповідь про поточний момент. На політичній арені України з'явилася ще одна комуністична партія.

Аналіз ухвалених з'їздом резолюцій та програми УКП свідчить, що політична доктрина новопроголошеної партії принципово не відрізнялася від її попередниці – УСДРП («незалежних»), яка фактично стояла вже на комуністичних позиціях, визнавала необхідність всесвітньої комуністичної революції, диктатури пролетаріату та влади рад. А відтак нова назва просто більше відповідала сутності партії.

У програмі зазначалося, що завданнями УКП є: «боротьба за повалення буржуазного панування і встановлення диктатури пролетаріату на всьому світі і переведення її на Україні в форму Української Соціалістичної Радянської Республіки; змагання і праця над дійсним переведенням в життя принципу пролетарської демократії на Україні, над правильною організацією рад робітничих і селянських депутатів, яка вимагає активної участі широких мас працюю-

¹ Червоний прапор (Київ). – 1919. – 21, 23 грудня.

² ЦДАГО України. – Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 4–4 зв.

³ Там само. – Арк. 5.

⁴ Там само. – Арк. 9.

чих в державному будівництві, з необхідністю для цього постійного підвищення рівня культурності, організованості і свідомості мас»¹.

Щодо національно-державного статусу України УКП також закликала на позиції своєї попередниці, висловлюючись за «незалежність і самостійність економічного й політичного порядкування Української Соціалістичної Радянської Республіки»². Поряд з'явилася теза про те, що партія обстоює необхідність тісного союзу і співробітництва Української радянської республіки з іншими радянськими республіками «як в цілях оборони й наступу насамперед супроти буржуазних держав, так і в цілях використання економічних сил кожного національно-економічного організму на допомогу внутрішній будові інших, виходячи тут з інтересів комуністичного будівництва цілої людськості»³. Отже, УКП дещо «пом'якшувала» самостійницьку позицію попередників, визнаючи необхідність союзу радянських республік, однак, на відміну від боротьбистів і борьбистів партійна програма не містила тези про Всесвітню радянську соціалістичну федерацію.

УКП заявила про свій інтернаціональний характер, визнаючи «як необхідну умову належного переведення комуністичної революції, об'єднання і зближення в спільній революційній боротьбі супроти капіталістів і поміщиків пролетарів і напівпролетарів різних націй як в межах України, так і в міжнародному масштабі»⁴.

Важливим положенням програми стала теза про активну освітню політику влади, яка, на думку укапістів, має полягати у підтримці національних культур, в першу чергу української, як культури переважної більшості населення республіки. Щодо мовного питання було зазначено, що вживання української мови повинно поширюватись на всі державні установи⁵.

Значної уваги на з'їзді було надано земельному питанню, політиці в українському селі. Виходячи з марксистського положення про поглиблення соціалістичної революції шляхом класової боротьби через класову диференціацію, «в цілях захоплення влади пролетаріатом як у місті, так і у селі», спеціальна резолюція підкреслювала, що на селі УКП ставить своїм завданням «розкол селянства, внесення в його ряди класової боротьби і загострення її до стану громадянської війни», а саме «одірвання сільської голоти і середнього незаможного селянства з під впливу куркулів» та організацію комітетів бідноти (комбідів).

¹ Українські політичні партії кінця XIX – початку XX ст.: програмові і довідкові матеріали. – К., 1993. – С. 270.

² Там само. – С. 273.

³ Там само.

⁴ Там само.

⁵ З програми Української комуністичної партії // Документи трагічної історії України... – С. 261.

Укапісти підтримали ідею об'єднання всіх комуністичних партій і створення однієї комуністичної партії України. Установчий з'їзд доручив ЦК вжити для цього всіх можливих заходів, насамперед, для об'єднання з КП(б)У та УКП(б). Однак в основу об'єднання мали лягти програма і назва УКП¹. Висунуті умови з самого початку робили перспективу об'єднання проблематичною, бо більшовики, маючи значно міцніші позиції, нізачо не згодилися б їх здати.

Отже, на початку 1920 р. в Україні існувало три українські партії, які вважали себе комуністичними і претендували на владу разом із КП(б)У. Найвпливовішою серед них була УКП(б). Вона розглядалася більшовиками як серйозний конкурент.

В історіографії називаються різні цифри чисельності боротьбистів – найчастіше від 5 до 15 тис.². Гадається, є істотні підстави для сумнівів щодо істинності обох наведених крайніх позначень. Водночас, навряд чи виправдано беззастережно згоджуватися із пропозиціями І. Майстренка за типову брати чисельність Кобилякської організації (до якої він сам належав) і перемножувати її на загальну (наближену) кількість осередків³. Принагідно варто зазначити, що на спеціальне дослідження заслуговує не надто зрозумілий, логічно суперечливий епізод з поведінкою так званих кобилякських комуністів. Очевидно, що мемуарних свідчень одного І. Майстренка⁴ для з'ясування питання замало, а інших документів просто бракує. Нездогодними, як на умови існування партії, слід вважати і підрахунки, зроблені О. Любовець на основі модусу представництва на загальнопартійній конференції⁵. В обох випадках підсумковий результат занижується. Якщо не погоджуватись і з завищеними неофіційними даними, то, мабуть, це той випадок, коли істина ближча до середини – до 10 тисяч.

Після повного звільнення території України від білогвардійців КП(б)У шукає шляхи обмеження впливу і поглинання боротьбистів. Цей процес керувався з Москви і знаходився під особистим контролем В. Леніна. В лютому 1920 р. ним був написаний «Проект резолюції про українську партію боротьбистів», в якому, зокрема, зазначалося: «Визнати боротьбистів партією, яка порушує основні принципи комунізму своєю пропагандою поділу військових сил і підтримкою бандитизму, що просто на руку білим і міжнародному імперіалізові...»

¹ ЦДАГО України. – Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 12.

² Непролетарские партии России. Урок истории. – М., 1984. – С. 429.

³ Майстренко І. Боротьбизм. Історія однієї течії українського комунізму. – С. 295–296.

⁴ Там само. – С. 52–67.

⁵ Любовець О. Назв. праця. – С. 287.

Усю політику треба вести систематично і неухильно до ліквідації боротьбистів, що передбачається в недалекому майбутньому. Для цього не пропускати жодної провини боротьбистів без негайного і суворого покарання. Особливо збирати дані про непролетарський і найбільш ненадійний характер більшості членів їх партії. Момент ліквідації визначити через короткий строк, момент буде встановлений Політбюро і повідомлений Укррревкомові»¹.

Починається по-суті антиборотьбистська кампанія, яка приводить до усунення членів УКП(б) з посад, що ними займалися, до звинувачень їх у контрреволюційності. Однак ще більше значення для підриву позицій боротьбистів мала відмова у прийнятті їх до Комінтерну. А мотивувалося це тим, що вони відступали і в теорії, і на практиці від принципів комунізму. В резолюції з цього приводу зазначалося: «Бажання створити на Україні другу паралельну партію ВККІ не може розглядати інакше, як спробу розколоти ряди трудящих»².

Така відповідь міжнародного комуністичного центру унеможливила подальше існування партії. Вважаючи себе комуністами за переконаннями, боротьбисти не могли не виконати рішення Комінтерну. Певною мірою цьому сприяв і поширений серед боротьбистів погляд щодо недоцільності розпорошування комуністичних сил в Україні та необхідності створення єдиної комуністичної партії. До того ж, керівництво партії побоювалося проголошення їх «зрадниками комуністичної революції», тоді як прийняття рекомендації Комінтерну щодо організаційного вступу до КП(б)У залишало надію впливати на політику урядової партії та планів українізації КП(б)У зсередини.

Загальна партійна конференція УКП(б) 14–20 березня 1920 р. ухвалила постанову про саморозпуск партії та організований вступ до КП(б)У.

Звісно, розв'язання такого непростого питання було неможливе без відповідної реакції, дій з боку КП(б)У. Як відомо, що паралельно із конференцією боротьбистів в Харкові працювала й IV конференція Компартії (більшовиків) України (17–23 березня). Під час розгляду питання про ставлення до інших партій (воно вже стало традиційним для форумів більшовиків) Х. Раковський зробив інформацію про результати переговорів з представниками УКП(б). В результаті було ухвалено прийняти боротьбистів у ряди КП(б)У. «Я не сумніваюсь у тому, – заявив Х. Раковський, – що боротьбисти, ввійшовши до нашої партії, поступово будуть асимільовані. Я не сумніваюсь, що серед них є товариші, з якими ми довго працювали, яких ми дуже добре знаємо, які є цілком надійними товаришами і добрими комуністами. Я не сумніваюсь, що в цілому наша партія

¹ Ленін В. І. Повн. збір. тв. – Т. 40. – С. 118.

² Комуніст (Київ). – 1920. – 29 лютого.

виграє, якщо в неї віллються елементи, які добре знають українське село»¹. Порівняно менше місця було відведено аналізу стосунків з течією «незалежних» в УСДРП, які стали основною базою для утворення УКП, а співпраця з ними уявлялася бажаною. На конференції від КПУ з вітанням виступав Фідровський.

Ухвалена резолюція (лише один голос було подано проти, і 6 – утрималися²) відбила наведені підходи (за формою – тези ЦК КП(б)У), затвердила угоду між Центральними Комітетами більшовиків і боротьбистів, передала ЦК КП(б)У, як матеріал, побажання щодо підстав входження боротьбистів у КП(б)У: ліквідація у найкоротший строк усіх керівних органів, закриття періодичних видань, відмова від антибільшовицьких кампаній під час виборів до рад, прийом здійснювати не колективно (цілими організаціями), а персонально³. Після цього з вітальною промовою, зустрінutoю громом оплесків, виступив один з лідерів УКП(б) В. Блакитний (Еллан). Пристрасне слово-відповідь виголосив Х. Раковський, а В. Блакитного тут же запросили до президії конференції.

20 березня відбулося спільне засідання ІV конференції КП(б)У і конференції УКП(б), делегати якої у повному складі (близько 100 чоловік) прийшли до більшовиків. Оскільки було ухвалено саморозпустити партію боротьбистів, тих, хто прийшов, іменували вже «колишніми боротьбистами». Членів президії конференції УКП(б) запросили до президії конференції КП(б)У.

Прозвучали дуже зворушливі промови. Х. Раковський, вітаючи принциповий крок української комуністичної течії, під бурхливі оплески заявив: «Ми раді, що ви в інтересах революції прийшли до нас, не як переможені, прийшли до нас як товариші за усвідомленням революційного обов'язку, ми раді, що віднині на Україні повинна існувати єдина комуністична партія комуністів-більшовиків»⁴.

Подібним був і тон виступу представника керівництва колишніх боротьбистів О. Шумського: «...Сьогоднішній день в історії Української революції є, можливо, день найвеличніший зі всіх... До цього часу ми, переважно представники селянської бідноти, йшли разом, але не йшли в ногу, а з сьогоднішнього дня ми будемо йти в ногу під спільною командою»⁵.

Тепло вітали об'єднавчий акт від імені Виконкому ІІІ Інтернаціоналу Ж. Садуль, від імені комуністів Західної України – Сіяк, від імені польських комуністів – Ф. Кон⁶.

¹ Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України 17–23 березня 1920 р. – С. 161.

² Там само. – С. 166.

³ Там само. – С. 168.

⁴ Там само. – С. 276.

⁵ Там само.

⁶ Там само. – С. 279–282.

Аплодисментами зустріли делегати виступ Й. Сталіна (він, як вище зазначалося, не лише представляв ЦК РКП(б), а й був офіційним делегатом конференції), який, зокрема, сказав: «Вітаю від імені ЦК КП Росії об'єднану конференцію з примноженням своїх сил, з надією, що маси, які йдуть за вами, йдуть віднині зімкнутими рядами проти зовнішніх і внутрішніх ворогів»¹. Цікаво, що Й. Сталін назвав конференцію об'єднаною (тобто У КП(б) й КП(б)У), що, зрештою, було вірною і прикметною констатацією реального факту.

З особливими почуттями говорив Й. Сталін про приєднання до Компартії України колишніх боротьбистів і в заключній промові на конференції. «Я вважаю, – наголосив член Політбюро ЦК РКП(б), – що партія в цілому набула великого багатства. До цих пір наша робота на Україні кульгала, кульгала безумовно, бо вона цілком жила в міських пролетаріатах, на 9/10 носила характер роботи у містах... – Боротьбисти – це така партія, яка живиться соками села... Тільки тепер, після злиття з нашою партією тов. боротьбистів, тільки тепер у нас буде могутній союз пролетаріату міста і села. Він може бути на ділі здійснений, а ви самі знаєте, що цей союз основа всієї могутності, всієї сили федеративної республіки і Української особливо. І ось із цим фактом я маю честь привітати вас. Ви одержали від долі бажане. Я б хотів, щоб конференція з гідністю оцінила наших товаришів і через них провела органічний нерозривний зв'язок з селом, об'єднала роботу пролетаріату міста і села»².

IV конференція КП(б)У надала право 18 представникам колишніх боротьбистів брати участь у роботі форуму комуністів України з ухвальним голосом. Був також обумовлений порядок індивідуального прийому частини боротьбистів до КП(б)У. На IX з'їзді РКП(б) В. Ленін так оцінив тактику більшовиків щодо партії боротьбистів: «Це – питання надзвичайно складне і велике, і я думаю, що в цьому великому питанні, де потрібне було маневрування, і дуже складне, ми вийшли переможцями... Ми обіцяли боротьбистам максимум поступок, але з тим, що вони будуть вести комуністичну політику. Таким чином, ми довели, що у нас ні найменшої нетерпимості немає. І що ці поступки зроблені цілком правильно, доводиться тим, що всі кращі елементи боротьбистів увійшли тепер у нашу партію. Ми цю партію перерестрували і замість повстання боротьбистів, яке було неминуче, ми одержали завдяки правильній лінії ЦК, чудово проведеній т. Раковським, те, що все краще, що було серед боротьбистів, увійшло в нашу партію під нашим контролем, з нашого визнання, а решта зникли з політичної сцени. Ця перемога варта кількох добрих битв»³.

¹ Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України. – С. 279–282.

² Там само. – С. 441–442.

³ Ленін В. І. Повне збір. тв. – Т. 40. – С. 253–254.

Рішення КП(б)У і УКП(б) почали втілюватись у життя. Орган ЦК КП(б)У «Комуніст» 27 березня 1920 р. повідомив про саморозпуск партії боротьбистів і запропонував усім її членам вступати до своїх лав.

На місцях створювалися спеціальні комісії з представників УКП(б) і КП(б)У з метою проведення цього рішення в життя¹. Точних даних про кількість членів УКП(б), які перейшли до КП(б)У, немає. На XII з'їзді РКП(б) у 1925 р. М. Скрипник у своїй доповіді назвав цифру 4 тисячі чоловік². І хоча в історіографії висловлюються сумніви щодо наведених відомостей³, гадається вони не мають під собою переконливої аргументації, побудовані більшою мірою на припущеннях. А відтак, як орієнтир, дані М. Скрипника видаються загалом прийнятними, вірогідними. Адже на VI конференції КП(б)У в грудні 1921 р. Г. Петровський зазначив у своїй доповіді, що лише на відповідальних посадах в КП(б)У та державному апараті працювало 554 колишніх члени УКП(б)⁴. І це після партійної чистки, в ході якої з рядів КП(б)У було виключено 22,5% членів.

Зважаючи також на тогочасну міжпартійну ситуацію, можна впевнено стверджувати, що більшовики нізащо не допустили б таких пропорцій у керівництві, за яких вихідці з партії учорашніх конкурентів, якщо не в повному складі, то дуже високим, переважаючим більшовиків (навіть відносно) відсотком щодо загальної чисельності були б представлені у політико-державному проводі. Та й тактика КП(б)У у своїй глибинній суті була спрямована на те, щоб повернути на свій бік низи боротьбистів, відірвати їх від верхівки, якій абсолютної довіри не було, а до значної частини з них ставилися з чималою підозрою.

Звичайно, були й ті, хто користувався високим авторитетом та повагою. У складі тимчасового ЦК КП(б)У (обраний на конференції був, як відомо, розпущений), затвердженому 5 квітня ЦК РКП(Б), з 13 членів двоє (В. Блакитний і О. Шумський) належали до недавнього керівництва УКП(б). О. Шумський 15 квітня 1920 р. був обраний до Політбюро і Оргбюро ЦК КП(б)У⁵. В. Блакитний завідував у Центральному Комітеті відділом по роботі на селі.

До складу губернських і повітових комітетів КП(б)У за цією ж директивою вводилося по два колишніх боротьбисти. Один із них завідував відділом по роботі на селі і вважався заступником голови комітету, а другий завідував відділом просвіти⁶.

¹ Боротьбист (Полтава). – 1920. – 30 березня.

² Двенадцатый съезд РКП(б). Стенографический отчет. – М., 1923. – С. 454.

³ Див., напр.: Любовець О. Назв. праця. – С. 288.

⁴ Непролетарские партии России. Урок истории. – С. 429.

⁵ Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України. – С. 21–22.

⁶ Комуніст (Київ). – 1920. – 20 травня.

Після зникнення як єдиного цілого УКП(б) з політичної арени І. Майстренко виділив чотири наступні групи.

Перша: «Прийняття до КП(б)У чотирьох тисяч боротьбистів – це був високодейний революційний елемент, який у більшовицькій партії відразу посів провідні становища. Навіть і після того, як цей елемент «розігнали», багато з цих людей залишилося на видатних постах в центрі і на місцях. Саме цей елемент дав можливість КП(б)У переключитися в 20-х роках на українізацію. Взагалі боротьбисти дуже посилили склад КП(б)У і сприяли зростові її кадрів та наближенню їх до української дійсності», а також «відігравали в КП(б)У і в УРСР видатну роль аж до чистки 1933 року»¹.

Друга частина, близько 3 тис. осіб, перейшла незабаром до УКП (укапістів).

Третя, значно більша частина (майже половина) переважно рядових членів партії на місцях, просто припинила активну політичну діяльність, хоч і зоставалась прибічниками радянської влади.

Четверта, незначна частина колишніх боротьбистів, продовжувала свою діяльність окремими групками і в часи радянсько-польської війни займала антирадянські позиції, потрапивши як ватажок «куркульського бандитизму» в поле зору чекістів і зазнавши репресій².

Разом із тим, сучасні дослідники партійної історії зазначають, що поширені уяви про те, що охоронні органи зіграли значну роль у ліквідації УКП(б), не відповідають дійсності. Подібні факти в той момент були одиничними, а значна частина боротьбистів, навпаки, стали активними співробітниками ЧК³.

Дуже близькою до КП(б)У була й Українська партія лівих есерів боротьбистів – УПЛСР(б). Її ідейні засади не мали таких різких відмін від більшовицьких, як у боротьбистів. Члени цієї організації тягнулися до КП(б)У, вступали в коаліційні радянські органи⁴.

Відомо, що боротьбисти зіграли значну роль у спільній з більшовиками боротьбі проти денікінщини за відновлення радянської влади в Україні. Вони керували багатьма збройними повстансько-партизанськими загонами, особливо на Півдні України, входили до лав Червоної армії. Так, боротьбисти керували значними за чисельністю партизанськими загонами в кількох повітах Катеринославської і Харківської губерній, а також – на Одещині та Херсонщині. Відомо, що боротьбисти зіграли велику роль у створенні та діяльності Баштанської республіки, а також у Висунському повстанні, де був ство-

¹ Майстренко І. Історія Комуністичної партії України. – С. 74–75; Його ж. Боротьбизм. Історія однієї течії українського комунізму. – С.238–239.

² Там само.

³ Ветров Р. І. Ліквідація багатопартійності в Україні (1920–1925 рр.). – Дніпродзержинськ, 2007. – С. 132–133.

⁴ Там само. – С. 134–137.

рений Раднарком на чолі з боротьбистом Ф. Юхименком, який незабаром всупив до партії більшовиків¹.

Коли навесні 1920 р. в Україні йшов інтенсивний процес встановлення радянської влади, чимало боротьбистів за власним почином почали переходити до лав КП(б)У.

Звісно, не можна не враховувати, що між боротьбистами і більшовиками існували й серйозні розбіжності. Так, лідери боротьбистів М. Качинський, М. Алексеев, Є. Терлецький, визнаючи радянську владу, відверто протиставляли диктатурі пролетаріату «диктатуру трудящих, трудових класів». Вони також засуджували підпорядкування наркоматів УСРР московському центру тощо. Але це не заважало їм проводити політику на об'єднання з більшовиками.

З березня 1920 р. ЦК КП(б)У в присутності членів ЦК партії лівих боротьбистів Є. Терлецького і В. Смолякова розглянув питання про подальші стосунки цих двох партій і вирішив ввести представника боротьбистів до складу Раднаркому України, при умові, що партія боротьбистів буде брати активну участь в радянському будівництві. Тим самим партія боротьбистів ставала «правлячою, радянською».

Тому цілком закономірно, що саме навесні 1920 р. в середовищі боротьбистів, особливо їх лівої верхівки, значно поширилися погляди на те, що вже настав час для об'єднання з більшовиками, здійснивши при цьому ліквідацію своєї партії на основі її «саморозпуску», та організованого вступу до КП(б)У.

Звичайно, остання чутливо й гнучко реагувала на такі тенденції. На IV конференції КП(б)У Х. Раковський, доповнюючи доповідь Я. Яковлева (Епштейна), наголосив, що, на відміну від боротьбистів, у боротьбистів відсутнє міцне антирадянське праве крило, вони не претендують на виняткову роль своєї організації. У прийнятій конференцією резолюції містився заклик до боротьбистів рішуче рвати з народницьким минулим і переходити на комуністичну платформу².

Це було по суті запрошення до вступу в КП(б)У. Уже в квітні 1920 р. в керівних колах боротьбистів почалося жваве обговорення питання: входити, чи ні, до лав КП(б)У, що значно прискорило внутрішню диференціацію серед боротьбистів, різко посилюючи ліве крило партії, яке розгорнуло кампанію за самоліквідацію партії і вступу до КП(б)У.

25 квітня відбулася Рада УПЛСР(б), яка констатувала, що беручи активну участь у соціалістичній революції, партія і в програмному, і в тактичному відношеннях все ближче підходила до КП(б)У. За таких умов, на думку учасників Ради, конкуренція двох радянських

¹ Ветров Р. І. Назв. праця. – С. 137.

² Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України. – С. 160.

партії ставала дедалі шкідливою для справи соціалістичної революції, а будь-яка спроба створення паралельного комуністичного центру трактувалася як «контрреволюційна»¹. Відтак одностайно було вирішено питання про «необхідність самоліквідації партії» і взято курс на підготовку вступу до КП(б)У. В постанові Ради партії підкреслювалося, що: «в процесі революції соціалістичне народництво не тільки зазнало організаційного краху, але й остаточно втратило свою ідеологічну програмну єдність». Разом з тим Рада вказувала на велике зростання впливу КП(б)У серед трудового селянства, вбачала саме в цьому головну вимогу для курсу партії на самоліквідацію й вступу до партії більшовиків².

Рада партії запропонувала розглянути це питання у всіх місцевих парторганізаціях. Розгорнулася широка дискусія. ЦК розіслав циркулярний лист до всіх губпарткомів, в якому наполягав на необхідності самоліквідації і вступу до КП(б)У. При цьому ЦК партії боротьбистів пропонував місцевим парторганізаціям підтримати рішення Ради.

Хоча в місцевих партійних організаціях таке рішення не знайшло одностайної підтримки, привело подекуди, навіть, до серйозного спротиву³, більшість ЦК наполягла таки на своєму. Останнім кроком на шляху самоліквідації партії боротьбистів став IV з'їзд УПЛСР (борьбистів), який відбувся 15–18 липня 1920 р. в Харкові. На з'їзді прибули 82 делегати від парторганізацій Харківської, Катеринославської, Донецької, Полтавської, Чернігівської, Одеської, Миколаївської, а також Києва та Поділля⁴.

На з'їзді з доповіддю виступив один з лідерів лівих боротьбистів М. Алексеєв, який зазначив, що «довгим був шлях від партії Керенського до постановки питання про злиття з комуністами-більшовиками». Зробивши докладний аналіз історії розвитку партії лівих есерів від дрібнобуржуазної революційності до комуністичних поглядів, він переконливо довів необхідність саме тепер ліквідувати свою партію і дружньо влитися до КП(б)У. Доповідач відзначив, що спочатку з ініціативою про злиття партії виступив ЦК партії, але незабаром цю точку зору підтримала «зустрічна комуністична течія партійних низів», і точка зору про злиття УПЛСР з КП(б)У стала тепер «загальнопартійною»⁵.

Разом з тим він визнав, що незначна частина партії, переважно з правих есерів, була проти об'єднання і створила навіть своє неле-

¹ Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України. – С. 160.

² Там само.

³ Див.: Любовец О. Назв. праця. – С. 292; Ветров Р. І. Назв. праця. – С. 142–144.

⁴ Борьба (Київ). – 1920. – 21 июля.

⁵ Там же.

гальне Організаційне бюро, чим внесла розкол в партії. Але в більшості міст – Харкові, Одесі, Миколаєві, Чернігові, Донбасі ця права частина партії не знайшла для себе ніякої підтримки. І тільки у Києві, під тиском з боку правих, була прийнята резолюція, в якій самоліквідація партії і злиття з КП(б)У оголошувалася «актом контрреволюційним»¹. Але за наполягання ЦК партії незабаром і київська організація прийняла позицію лівих борьбистів.

Спеціальною декларацією IV з'їзд УПСР (борьбистів) заявив: «Партія борьбистів на своїй Всеукраїнській Раді, передбачаючи необхідність в інтересах Соціалістичної Революції злиття з комуністами, поставила питання про злиття перед всіма організаціями партії, і зараз, після декількох місяців внутріпартійної роботи IV з'їзд партії борьбистів перед обличчям робітників і селян, перед обличчям Революції заявляє, що настав час консолідації всіх революційних сил під прапором Комуністичної партії Більшовиків і постановляє – влитися в Комуністичну партію»².

Згідно постанови з'їзду, мав бути оголошений розпуск партії і перехід її членів до КП(б)У з урахуванням борьбистського стажу. Для реалізації цього рішення делегати обрали Центральне ліквідаційне бюро у складі Є. Ганенка, М. Алексеєва, В. Зеленіна. В губерніях і повітах створювалися ліквідаційні трійки, до складу яких входило по два представника комуністів і одному представнику борьбистів. Термін переходу визначався у три тижні, але не пізніше 1 вересня 1920 р.³

Схема самоліквідації партії значною мірою повторювала варіант, за яким саморозпускалася УКП(б). Однак, на відміну від останньої, партійний з'їзд УПЛСР(б) не поставив крапку в питанні ліквідації партії. Противники цього зробили спробу зберегти партію, консолідуючи своїх прихильників, або відновити діяльність місцевих осередків і продовжити її існування. Обране напередодні з'їзду Центральне організаційне бюро не саморозпустилося, а навпаки, активізувало свою роботу. Осереддям, навколо якого скупчувалися всі незадоволені рішенням з'їзду, стала Київська організація, а її рупором продовжувала залишатися «Борьба».

Втім, противники об'єднання з КП(б)У не змогли досягти скільки-небудь вагомих результатів і, зазнаючи масованої ідейної критики та адміністративного тиску з боку органів радянської влади, або припинили діяльність, або влилися в лави КП(б)У⁴.

Точних даних щодо кількості борьбистів, які перейшли до КП(б)У, немає. Найчастіше в історіографії наводиться цифра 7700 чле-

¹ Борьба (Київ). – 1920. – 15 юлія.

² Борьба (Київ). – 1920. – 29 юлія.

³ Там само. – 30 липня.

⁴ Там само. – С. 293–294.

нів на початок 1920 р.¹. Зустрічаються в історіографії й припущення, згідно яких чисельність партії сягала 10–11 тис.² Проте більш вірогідними виглядають підрахунки О. Любовець, за якими чисельність партії перед її об'єднанням з КП(б)У не була більшою за 2–3 тисячі чоловік³. Сталося це, зокрема, через мобілізацію значної частини боротьбистів на польський фронт, а також природного відтоку партійців через фактичну кризу в організації⁴.

Процес входження до КП(б)У виявився загалом менш болісним, ніж у боротьбистів. Представники боротьбистів були введені до ЦК КП(б)У – Є. Терлецький – членом, а М. Алексєєв – кандидатом у члени ЦК. На місцях відбувся аналогічний процес – колишні боротьбисти поповнювали губками й мільками КП(б)У⁵.

Отже, в 1920 р. еволюція лівих елементів з колишнього народницького (есерівського) середовища до комуністичної платформи завершилася їх організаційним злиттям з КП(б)У і розчиненням у ній.

Подібний фінал чекав і на УКП, однак до нього дійшли не так швидко. Спочатку на перебіг подій вплинули зовнішньополітичні чинники. В умовах польсько-радянської війни між двома партіями була укладена так звана ділова згода у справі співробітництва. Підписання цієї угоди зумовлювалося, з одного боку, неможливістю «прийти до організаційного злиття» через наявність принципових програмних і тактичних розходжень, а, з другого боку – необхідністю «спільних акцій і ділового контакту в боротьбі з контрреволюцією й імперіалізмом і в соціалістичному будівництві»⁶.

Порівняно з УКП(б) і УПЛСР(б), УКП була нечисленною – зразу після установчого з'їзду в січні 1920 р., за даними М. Попова, до її складу входило близько 250 чол⁷. Однак, незважаючи на малочисельність, укапісти вважали, що тільки вони по-справжньому розуміють особливості комуністичної революції в Україні, а тому виправдано претендують на роль українського комуністичного центру. Тому невдовзі після установчого з'їзду УКП подала заяву до Комінтерну з проханням прийняти її до свого складу.

Делегація від УКП (А. Річицький і М. Авдієнко) 21 травня відвідала голову ВККІ Г. Зінов'єва під час його перебування в Україні і намагалася переконати у доцільності входження УКП до Комінтер-

¹ Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Енциклопедичний довідник. – К.: УРЕ, 1987. – С. 63.

² Див.: Ветров Р. І. Назв. праця. – С. 134–135.

³ Любовець О. Українські партії й політичні альтернативи... – С. 294.

⁴ Див.: Ветров Р. І. Назв. праця. – С. 149.

⁵ Див.: Ветров Р. І., Донченко С. П. Назв. праця. – С. 189.

⁶ Там само. – С. 293–294.

⁷ Попов Н. Н. Мелкобуржуазные антисоветские партии: (Шесть лекций). – М., 1928. – 101 с.

ну. Однак Г. Зінов'єв відповів: згідно правил Комінтерну, в кожній країні має існувати лише одна комуністична партія і запропонував делегації викласти позицію партії щодо об'єднання з КП(б)У. Делегати завірили, що одне із своїх нагальних завдань УКП вбачає у створенні в Україні однієї комуністичної партії через об'єднання всіх комуністичних сил. При цьому вони підкреслили, що такого результату слід домагатися не шляхом простого механічного «вливання», а органічнішим засобом – взаємоподолання обома партіями ідеологічних і тактичних розходжень¹.

Отримавши по суті ухильну відповідь від Голови Виконкому Комінтерну, укапісти не поспішали прийняти пропозиції КП(б)У щодо об'єднання на умовах останньої, тим більше, що організації партії почали зростати, і на осінь їх чисельність практично подвоїлася. Характерно, що збільшився приток з більшовицького табору. Так 11 з 85 делегатів I конференції УКП (5–9 серпня 1920 р.) були вихідцями з КП(б)У, в більшості залишивши її ряди в липні 1920 р.²

Серед тих, хто перейшов у табір укапістів улітку 1920 р., була й група «федералістів» на чолі з Г. Лапчинським. Останній вступив до більшовицької партії ще в 1905 р., був активним учасником процесу об'єднання більшовиків у всеукраїнську організацію РСДРП – Соціал-демократія України, обирався одним із дев'яти членів крайового партійного центру – Головного Комітету соціал-демократії України. На доповідь Г. Лапчинського «Про владу і державний устрій на Україні» I Всеукраїнський з'їзд Рад (11–12 грудня 1917 р.) проголосив Україну радянською республікою. Він був обраний членом ВУЦВК і призначений головним писарем (керуючим справами) Народного Секретаріату УНР, а згодом – народним секретарем соціального забезпечення (за сумісництвом).

З березня 1918 р. – Г. Лапчинський народний секретар судових справ (юстиції), бере участь на високих посадах у радянському державному будівництві³. Однак наприкінці літа 1919 р. він склав із себе повноваження секретаря ВУЦВК і в умовах денікінської навали на Україну разом із П. Поповим та Я. Ландером створив у Житомирі «Організаційне бюро групи федералістів». Роз'яснюючи пізніше логіку появи групи і оформлення її ідейних засад, Г. Лапчинський писав: «...Ще влітку 1919 р. в Києві група товаришів на чолі з Петром Слинком і Павлом Поповим, розходячись із політикою товаришів, які офіційно керували партією, мала низку приватних нарад, на яких розробляла свої погляди на українську політику РКП, піддавала її критиці й схилилася до платформи, яку в загальних рисах можна формулювати як визнання необхідності цілком само-

¹ Червоний прапор (Київ). – 1920. – 26 травня.

² Див.: Любовець О. Назв. праця. – С. 296.

³ Див.: Харченко В. Георгій Лапчинський, лідер «групи федералістів» у КП(б)У // Комуніст України. – 2005. – № 1. – С. 76–80.

стійного українського радянського уряду, який володіє всією повнотою влади, не виключаючи галузей військової та господарської, такого ж самостійного і незалежного від РКП партійного центра і рішучої орієнтації в політиці та підборі керівного партійного апарату на «внутрішні сили країни»¹.

Серед побуджувальних мотивів, які зумовлювали народження подібних міркувань і висновків, Г. Лапчинський уважав: з одного боку – «русотяпську» політику частини КП(б)У, особливо надісланих з інших регіонів кадрів, які не здатні були враховувати українську специфіку, псували відносини з місцевим населенням, несерйозно ставилися до українських керівних партійних центрів, а з іншого – опозиційну реакцію на таке русотяпство тих місцевих партійців, які покладали відповідальність за очевидні помилки на московський керівний центр, а тому тяжіли до боротьбистів і «незалежників», як прокомуністичних сил, чия позиція детермінувалася національними чинниками. Взаємосимпатії останніх викликали нарікання й рішучі нападки з боку тих, хто на перше місце висував «загальноросійські» інтереси².

Відтак найрішучіше налаштовані «федералісти» (їх кількість не перевищувала двох десятків чоловік³) в момент, коли радянська влада була по суті знищена в Україні білогвардійцями, непохитно вірили в її неминуче й швидке відродження з дещо іншою партією на чолі. Вони мріяли про створення «зі здорових елементів КП(б)У», боротьбистів і укапістів нової партії – «Української комуністичної партії (більшовиків)» – з неодмінним збереженням в ній керівництва за старим більшовицьким ядром, але без організаційної спадкоємності з КП(б)У⁴.

Свої політичні висновки «федералісти» запропонували Гомельській нараді партійних працівників неокупованих областей України і представників ЦК КП(б)У:

«1. Україна... має бути суверенною радянською соціалістичною республікою, яка управлятиметься винятково своєю радянською владою, вищим органом якої є Всеукраїнський з'їзд Рад.

2. Об'єднання України з іншими соціалістичними республіками незалежно від того, чи створені вони, чи будуть утворені на території колиш. Російської імперії або поза цією територією, допустиме лише на істинно-федеративних началах, а саме так, щоб спільні для всіх федерованих держав органи управління склалися з представників всіх членів федерації та щоб у межах України такі органи ді-

¹ Лапчинський Г. Гомельское совещание (Воспоминания) // Комунист України. – 2005. – № 1. – С. 84.

² Лапчинський Г. Назв. раб. – С. 83.

³ Четверта конференція Комунистичної партії (більшовиків) України 17–23 березня. – С. 174.

⁴ Там само. – С. 85.

яли через посередництво місцевих – українських – органів радянської влади...»¹.

Прямо кореспондувалися з підходами до державного будівництва і пропозиції в галузі партійного будівництва. У спеціальних тезах Г. Лапчинського, зокрема говорилося: «Щоб об'єднати робітників і селян всієї України для боротьби за комуністичну революцію, щоб силами пролетаріату й бідного селянства успішно проводити комуністичну диктатуру, необхідно, щоб всі комуністичні сили на Україні об'єдналися в одну партію – Українську комуністичну партію більшовиків. ...Партія ця повинна бути цілком самостійною секцією Інтернаціонала, тобто повинна мати можливість на основі загальних принципів комуністичної програми і в погодженні з іншими секціями Інтернаціонала проводити комуністичну роботу в межах всієї України як Наддніпрянської, так і Наддністрянської...»².

УКП(б) мала уважно враховувати в своїй діяльності національний склад населення України, національні особливості й інтереси українства, а для розв'язання нагальних завдань передбачалося скликати широку партійну конференцію³. Однак С. Косіор, В. Затонський, направлені на нараду ЦК РКП(б), разом з Д. Мануїльським, Ю. Коцюбинським та іншими більшовиками, дезавувували задуми «федералістів», розвінчавши їх погляди, а ЦК РКП(б) оголосив членам групи вироки.

Проте Г. Лапчинський не змирився, з поверненням в Україну з Москви він пропагував у Києві документи, в яких кваліфікував підхід російських комуністів до національного питання як неправильний, доводив, що російські пролетарі зацікавлені у збереженні економічної нерівності регіонів, а російська шовіністична інтелігенція – у збереженні гегемонії російської культури над окраїнами тощо.

Г. Лапчинський був виключений Центральним Комітетом з лав КП(б)У, однак одержав мандат делегата на IV партійну конференцію, що, природно, привернуло увагу учасників форуму. На пропозицію Д. Мануїльського, було створено спеціальну комісію для вивчення справи Г. Лапчинського. На затвердження конференції було внесено проект резолюції, в якому пропаганда поглядів Г. Лапчинського і його однодумців визнавалися несумісною з перебуванням в КП(б)У. Однак Г. Лапчинського пропонувалося залишати в рядах партії (за партійним Статутом конференція, як вищий орган, мала право відмінити рішення ЦК), оскільки він не був попереджений жодним партійним органом про неможливість поширення шкідливих ідей, документів.

¹ Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України 17–23 березня. – С. 87.

² Там само. – С. 89.

³ Там само.

Під час обговорення інциденту з Г. Лапчинським деякі делегати особливо наполягали на застосуванні до Г. Лапчинського, його прибічників, навіть організацій, у яких підтримувалися погляди «федералістів», жорсткіших санкцій і пояснювали це тим, що документи останніх використовувало праве крило боротьбистів проти лівої їх течії, яка тяжіла до КП(б)У. В результаті об'єднавчий процес, що об'єктивно розвивався, неначебто зазнавав додаткових штучних гальмівних впливів¹.

Нескінченні колізії привели до того, що Г. Лапчинський разом з однодумцями опублікували в «Червоному прапорі» (органі УКП) заяву про розрив з КП(б)У і висловом впевненості, що зустрінуться з колишніми одно партійцями в майбутній УКП². Ставши членом останньої, він у серпні 1920 р. був обраний і до її ЦК.

Кожний факт виходу з власних рядів комуністи сприймали як «класову зраду», тому проти УКП і проти так званих «відступників» почали вживатися адміністративні заходи. 22 червня 1920 р. Політбюро ЦК КП(б)У ухвалило «негайно розпочати політичну кампанію проти УКП, не упускаючи перспективи»³. 7 липня було припинено фінансування партії, а після публікації листа Г. Лапчинського закрито партійний орган «Червоний прапор»⁴. 12 липня ЧК вчинила трус на квартирі одного з лідерів укапістів, члена ВУЦВК А. Річицького. Того ж дня ЦК УКП направив протест на адреси голови уряду УСРР Х. Раковського, ЦК КП(б)У і ВУЦВК⁵. 28 липня 1920 р. невизнана делегація УКП на II Конгресі Комінтерну в складі А. Річицького та Ю. Мазуренка направила В. Леніну листа під назвою «Про мету і завдання УКП, її взаємини з КП(б)У». В листі підкреслювалося, що весь похід на партію «по-перше, вказує на зростання її впливу серед українського пролетаріату і трудових мас, на її реальні сили, закладені в об'єктивних умовах, бо інакше ці репресії вже були б абсолютно безглузді і нісенітні; по-друге, свідчить про перемогу в правлячих колах України т. зв. «русотяпської течії», яка в зв'язку з успіхами на політичному фронті відчула розв'язаними свої руки і прагне до усунення «конкурента» в особі місцевих комуністичних елементів і їх центру – УКП»⁶.

Звертаючись таким чином до вищих владних і партійних інстанцій та лідерів, керівництво укапістів намагалося захистити власну партію від репресій і переслідувань. Водночас УКП запевняла, що «прагнути до зміцнення радянської влади..., чесно й од-

¹ Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України 17–23 березня. – С. 34–39, 47, 172–183.

² Червоний прапор (Київ). – 1920. – 5 липня.

³ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 7. – Арк. 35.

⁴ Там само. – Арк. 40 зв., 43.

⁵ ЦДАГО України. – Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 187–188, 194.

⁶ Там само. – Спр. 6. – Арк. 30.

верто пропонує співробітництво», не відмовляючись від своїх принципів позицій і рішуче вимагаючи «унормалення відносин».

Слід віддати належне стійкості цієї невеликої партії, мужності її лідерів, які не йшли на принципові поступки. Важко сказати однозначно (навіть скільки-небудь визначено схилитись у бік позитивної, чи негативної оцінки – обидва елементи карколомно переплелися), однак незаперечний вплив на процес пошуку врегулювання, налагодження стосунків між КП(б)У і УКП справив своїм приїздом і чотирьохмісячними переговорами з радянським керівництвом України й Росії В. Винниченко (детально про це в окремому розділі-сюжеті). Крупномасштабна, яскрава особистість В. Винниченко талановито втілював у своїх поглядах і поведінці всю складність, суперечливість проблеми українського комунізму, хитання між КП(б)У і УКП, звиви між ідейним фанатизмом, виваженою принциповістю, реалістичним розрахунком і наївним утопізмом. Часом це породжувало враження непослідовності, хаотичності, а то й безпорадності.

Так чи інакше, не набравши відразу чіткої перспективи й великих обертів, розв'язання проблеми набуло затяжного характеру, а продовження співпраці дивним чином уживалося з наростанням антагоністичних настроїв.

1920 рік виявився «транзитним» і ще щодо однієї політичної сили в Україні, яка також виявила тенденцію до участі в радянській державній системі і тяжіння до комуністичної платформи. Мова про єврейські партії – Бунд і Соціалістичну єврейську робітничу партію (СЕРП). Їх еволюція вліво виявилася дуже затяжною і суперечливою, а контакти навіть між собою надто заплутаними, нерівними. Своєрідно реагуючи на зміни ситуації в Україні, Росії, Європі, в міжнародному комуністичному русі (III Інтернаціоналі), вони неодноразово і достатньо радикально міняли акценти своїх орієнтацій, починаючи ще з 1918 р., кілька разів не доводили справу до здавалосьь безперешкодного логічного завершення. (Справедливості ради слід зазначити, що в ряді випадків досягнення тих чи інших угод залежало уже не від них, а від гіпотетичних партнерів, що з різних причин висловлювали певну недовіру до поведінки, яку демонстрували єврейські партії, їх лідери).

Створений у травні 1919 р. з лівого Бунду (до цього крила належала більшість колишньої організації, що раніше сповідувала соціал-демократичну ідеологію) і об'єднаних єврейських соціалістів Єврейський комуністичний робітничий союз в Україні (Комфарбанд) ніяк не міг виробити оптимальних організаційних форм стосунків з РКП(б), КП(б)У, Комінтерном (євсекції, відділи, їх прерогативи, функції рівень автономності тощо), а гучні заяви, резолюції про майбутнє «злиття» з комуністами так і не переходили в площину дій.

щину практичної реалізації¹. Не можна не брати до уваги і ексцеси проти єврейського населення з боку отаманщини, денікінщини на значних територіях України, що також впливали на загальну поведінку лідерів Комфарбанду². Одним словом, в 1920 р. об'єднавчий процес так і не завершився, «перейшовши» уже в післявоєнний, 1921 рік.

Механізм історичної дії надзвичайно складний, множинночинниковий. Іноді, здається, вектор поступальності настільки однозначно запрограмований, що суспільним процесам просто нікуди подітися – залишається лише проробити визначений об'єктивною закономірністю шлях. Проте, часто досягнення уможлядно спланованого підсумку виявляється справою зовсім не простою, оскільки, крім головних, стрижньових, так би мовити – стратегічних, напрямків руху, виявляються менш потужні, однак достатньо впливові, зовсім не другорядні чинники чи то для гальмування досягнення загального результату, чи ж достатньо істотного його коригування.

Саме до таких чинників в Україні 1920 р. з повним правом можна віднести розвиток повстанства. Якщо пік своєї активності, масштабності воно й пройшло попереднього року, його вплив на все суспільне життя залишався помітним, серйозним. Власне, в історіографії побутують оцінки, що внутрішній, повстанський фронт зрештою виявився найвитривалішим³.

Радянській владі, яка завойовувала дедалі міцніші позиції, довелося витратити чимало зусиль, щоб впоратися з дуже непростим явищем. Питання про приборкання бандитизму (такою була найпоширеніша кваліфікація в документах конференцій, пленумів, засідань ЦК КП(б)У, її місцевих організацій, що сполучалася з означеннями – куркульський, буржуазно-націоналістичний, політичний і т. ін.) незмінно привертало до себе увагу, а то й висувалося на одне з чільних місць.

Була тут, звісно, й своя відмінність від попередніх періодів. Якщо в 1920 р. кожна з формацій повстанців була зовсім не такою чисельною, як, скажімо, в 1919 р. (значно звузилася навіть кількість махновців, а про масштаби, які б нагадували виступ під проводом М. Григор'єва й мови немає), «географія» явища не спростилася. Дрібні загони, що разом зі своїми отаманами набували досвіду партизанської боротьби глибоко в тилу фронтів, продовжували деста-

¹ Див.: Гусєв В. Перехід Бунду на комуністичну платформу й утворення єврейської секції КП(б)У // Історичний журнал. – 2004. – № 9. – С. 67–73.

² Ветров Р. І. Назв. праця. – С. 153–157.

³ Див.: Омелянович-Павленко М. Назв. праця. – С. 24; Доценко О. Назв. праця. – С. 141–143.

білізувати ситуацію, зтягували час переходу до усталеності, розміреності, прогнозованості в організації життя за мирними канонами, сіяли напругу, а то й призводили до повернення справжнього воєнного стану з усіма супутними атрибутами.

Повстанство продовжувало бути насамперед виявом стихійних настроїв і порухів. Це визнають навіть ті, хто намагається віднайти факти, згідно яких за його поширенням стояли цілеспрямовані зусилля проводу УНР, С. Петлюри, І. Мазепи, інших очільників українства. Уряд УНР і Головна команда армії ніколи не мали планового зв'язку з усіма повстанчими організаціями, що існували в Україні, а через це не було й систематичного керівництва ними, або, принаймні, сталої координації акцій повстанців з акціями Армії УНР, хоч деякі спроби в справі тіснішого зв'язку з повстанцями та координації їх праці й робилися, доходить висновку О. Доценко. – «... Зв'язки нашої Гол. Команди з повстанцями були спорадичними: час від часу вони обмінювались тільки посланцями. Повстанці одержували тільки директиви загальні, а їх провідники провадили свою роботу, орієнтуючись на місцях, яка одначе часами напроваджувала ворогів на думку, що повстанцями керує одна і то вправна рука.

Часом в політичній акції повстанців помічалася й певна розбіжність, але, поза одинокими випадками (червоні ватажки), всі вони твердо стояли на ґрунті самостійності УНР і боронили її із зброєю в руках проти червоних, потім білих і потім знову червоних москалів»¹.

Розмах же повстанського руху досягав вражаючих значень. Так, в одному зі справоздань Київського військово-окружного штабу зібрано дані про загони станом на 25 березня 1920 р. Всі вони поділені на 2 групи. До першої віднесені ті, що пересувалися територіями України – це передусім були підрозділи армії Зимового походу на чолі з Ю. Тютюнником, М. Омеляновичем-Павленком, Гулим-Гуленком. До другої зараховані «банди місцевого характеру». Це були загони Терешка, Рукоїда, Мартиненка і Струка в Чернобильському повіті (до 50 сіл); відділи Юрися в районі Злодіївка–Димер по шосе Чернобиль–Київ (до 10 сіл); Жгира, Мордалевича і Ковальчука в районі м. Радомисля (села Щоглівка і Струцівка – близько 20 сіл); Аланди, Мазолевського і Демченка в районі Макарів–Брусилів–Ходорків (до 40 сіл); Святненка (500 багнетів) на північ від Фастова (біля 10 сіл); Кобенка і Коваленка в районі сіл Триліси–Копсанка–Мала і Велика Половецька–Яхни–Михайлівка–Сидори –Мазепинці–Дрозди–Писчики–Трушки–Зубари–Мотижин–Порадовка–Фастовці (в цьому районі повстанці мали гармати, кілька десятків кулеметів, багато рушниць, а зв'язок між селами був не тільки кінний, а й телефонічний); відділ Уляни (140 багнетів і 100 шабель), Сюрупи, Чучупаки, Грузенка та Трепета в районі Володарка–Тете-

¹ Див., напр.: Доценко О. Назв. праця. – С. 120–121.

рів–Ставище–Сніжки–Розумниця (близько 40 сіл); загін Ромашка в районі Бобрик–Нова Басань–Новий Биків на Чернігівщині (до 20 сіл)¹.

Інформація ця, зі зрозумілих для воєнного часу причин, вочевидь неповна. Та й обмежується вона переважно Київською округою. Її істотно доповнюють дані штабу Головної команди армії УНР. За ними на означений час існували відділи, якими керували 1. Цвітковський – на Тарашанщині (700 чоловік кінноти і 500 піхоти).

2. Гризло – на Звенигородщині (100 чоловік кінноти і 2000 піхоти).

3. Дерещук – на Уманщині (4000 чоловік піхоти при гарматах – організованих).

4. Залізник – на Єлисаветщині (700 чоловік піхоти).

5. Голий – на Канівщині (до 1000 чоловік піхоти). 6. Заболотний – на Балтщині (до 2000 чоловік піхоти). 7. Чуприна – на Липовеччині (до 600 чоловік піхоти). 8. Ільченко – на Чигиринщині (відомостей про кількість немає). 9. Лобатий – Александрійський район. 10. Завертайло – Херсонський повіт. 11. Хмара – 300 чоловік кінноти і 300 піхоти. 12. Загородний – Черкаський повіт. 13. Лихо – Вінницький повіт. 14. Орловський – Полтавський повіт. 15. Біленький – Полтавський повіт. 16. Орлик – Київський повіт. 17. Куравський – Тарашанський повіт. 18. Маруся Соколовська – на Київщині. 19. Чорний – Переяславський повіт².

Крім перелічених, на основі документів, О. Доценко подає відомості ще про такі повстанчі організації або відділи: «20. А. Гребінник (псевдонім «Чорна Хмара») – район Катеринославщини–Знаменки (там же оперував в цей час і от. Ангел). Чорна Хмара мав 3 відділи до 500 чол.; першим відділом кінноти командував прапорщик О. Курочка, другим відділом піхоти – поручник Петренко і третім – окремою пішою сотнею командував прапорщик – учитель Хоменко.

21. От. Волинець – в районі Христинівки (до 300–500 чол. О. Д). 22. От. Павловський – в районі: Іваньки, Шаулиха, Звенигородка. 23. От. Гулий-Гуленко – в районі Знаменка–Мишурино–Верблюжка–Суботинці – тоді ще невідомої кількості. 24. Українець – район Знаменки (від Кременчука до Чигирини) – невідомої кількості. 25. От. Сокіл – район с. Деренковець (частина Канівщини і Черкащини) – що 2000 чол. 26. Левченко на Полтавщині – невідомої кількості. 27. Хор. Г. на Чернігівщині – невідомої кількості. 28. Мелешко (він же Малашко) – район залізниці П'ятихатка–Катеринослав, Долинцево, Верховцево до ст. Сухачівка – невідомої кількості. 29. Шохин – в районі Нового Бугу – невідомої кількості. 30. Канащенко – район, обмежений на північ селами Петрово, Верблюжка, на захід –

¹ Див.: Доценко О. Назв. праця. – С. 122.

² Там само. – С. 123–124.

селами Братолюбівка, Софіївка, Кривий Ріг, на схід – річкою Інгулець – невідомої кількості. 31. От. Сокур – Чигиринський повіт (штаб в Чигирині). 32. От. Гладченко – на південь від Катеринослава – невідомої кількості. 33. От. Орел. 34. От. Сірко. 35. От. Око, що разом з відділом от. Гулого приєднався до Армії УНР під час Зимового походу; 36. Полк. Пшонник – оперував з початку в районі Тирасполя, а пізніше брав участь у захопленні Ананіїва. 37. От. Антонов – в районі сіл Липецьке, Баштани, Селеванівці, Гандрабари та інших; брав участь у захопленні Ананіїва. 38. Павловський, Глущенко, Даниленко, Зелений та Омельчук, – що працювали в повстанчому комітеті Радомиського району, на чолі якого стояв от. Мордалевич. 39. От. Багатій – район Київщини. 40. От. Юрко Волощенко – район Київщини та Волині. 41. От. Шепель – район Хмельника – Вінниці. 42. От. Циган – в районі Обухова, Воронькова та Тирасполя. 43. От. Галайда – район Київщини. 44. От. Лютий. 45. От. Клепач – обидва саме тоді розпочинали свою діяльність в Олександрійському, Чигиринському та Черкаському повітах. 46. От. Терещенко в районі Холодного Яру, де пізніше утворився «праволівобережний округовий повстанський комітет» у складі Івана Дігтяря, Сергія Отаманенка, Логвина Панченка, Омеляна Цигоря та інш. 47. От. Деркач. 48. От. Мамай. 49. От. Петренко – вели всі три підготовчу працю в районі Холодного Яру. 50. От. Брова – на Катеринославщині. 51. Отамани Дорош, Яременко, Богатиренко, Цербалюк (підготовча праця на Київщині). 52. От Кикоть, Яблучко, Загородній, Степовий, Каліберда і Бондар (підготовча праця в районі Кременчука). 53. Отамани Гонта, Христовий, Матвієнко, Вояка і Штапа (підготовча праця на Полтавщині). 54. От. Складний – Поділля (підготовча праця). 55. От. Моргуля – Поділля (підготовча праця). 56. От. Громовий – Поділля (підготовча праця). 57. От. Салтис – Поділля (підготовча праця). 58. Др. Гелев – район Київщини й Катеринославщини. 59. От. Вовк – на Полтавщині, до 200 чоловік. 60. От. Сидоренко – в районі Звенигородки (відділ організувався у Медвинському районі). 61. От. Шуба – на Полтавщині. 62. От. Любченко – на Полтавщині. 63. От. Пятненко – на Полтавщині¹.

Повстанську акцію організував у травні 1920 р. «Комітет визволення України» в Полтаві та «Полтавський Губерніяльний повстанський Комітет»².

Наявні документи воєнного часу (до пізніших мемуарів варто ставитись зі зрозумілою осторогою, співставляти їх з іншими матеріалами, а прямих свідчень, як правило, бракує) дозволяють говорити про локальний вплив згаданих загонів на ситуацію – це здебільшого так звана мала батьківщина, невелика округа навколо того чи

¹ Доценко О. Назв. праця. – С. 124–126.

² Див.: Козельський Б. В. Шлях зрадництва й авантур (Петлюровське повстанство). – Харків, 1927. – С. 27–28.

іншого населеного пункту. Більш-менш цілісної картини повстанської боротьби відтворити можливим не надається – відомості уривчасті й часто суперечливі.

Специфічністю повстанства, його неконтрольованістю, стихійністю нерідко намагаються виправдати погромну практику. Так, О. Доценко наводить витяг зі звіту отамана А. Гребеника (Чорної Хмари): «...Між ст. Синельниковом та Катеринославом спинили так само потяг і захопили 7 чоловік «Чека» (6 жидів і 1 латиш), привезли до с. Дмитрівки і спустили до порожньої студні. Та «Чека» якось вилізла, але потім селяни догнали і ще доклали!»¹. До нього додано наступне міркування-роз'яснення: «Цей документ, як і багато інших, часом стверджують жорстокість населення при розправах з большевиками. В даному випадкові б замордованих повстанцями чекістів – жида. Але чи ж можна в цих жорстоких розправах вбачати «юдофобство» українського народу? З більшим правом можна було б вбачати «українофобство» жидів у катуванні українських селян їх земляками-чекістами. Тим більше диким і ганебним виглядає перекладання відповідальності за антижидівські ексцеси (часто розлючених жидами ж комуністами) українських мас на Головного Отамана С. Петлюру: чи ж міг він відповідати за правильні чи неправильні рефлекси українського населення?»²

Настрої повстанської маси змінювалися під впливом обставин. Як правило, головну загрозу для себе воно вбачало в сильнішій із влад, що конкурували. З усуненням чи ослабленням потужніших чинників повстанці повертали вістря боротьби проти тих, кому вони до цього своїми діями вільно чи невільно сприяли. Однак виявляли себе й ґрунтовніші тенденції. До них змушені були пристосовуватися отамани, вдаючись до оманної практики.

Так, після оприлюднення ленінської резолюції «Про Радянську владу на Україні», з ентузіазмом сприйнятої в широких верствах населення, керівництво повстанських загонів своєрідно відреагувало на коригування комуністичного курсу.

«З огляду на таку політичну тактику большевиків в Україні, – констатує О. Доценко, – всі повстанчі організації, за винятком от. Ангела, теж з тактичних міркувань погодились додати до «Української Республіки» назву «радянської», одночасно стоячи за суверенність України та вимагаючи організації окремої Української армії.

Були й такі повстанчі отамани, які щиро повірили большевикам, – наприклад Туз, котрого одначе вдалося сотн. Бондаренкові притягти до української роботи на Звенигородщині.

Вся Київщина поділяла позицію Звенигородщини та Таращанщини. Ці організації мали вплив на політичну тактику повстанців і

¹ Доценко О. Назв. праця. – С. 135, 337.

² Там само. – С. 136.

Правобережжя і Лівобережжя. Зі всіх кінців тяглися сюди невидимі нитки зв'язку»¹.

М. Омелянович-Павленко в доповіді на ім'я Головного отамана від 30 січня 1920 р. писав: «За обставинами сучасного менту всі повстанчі та партизанські організації прийняли лозунг радянства. Тепер вони перепроводжують спільні акції проти Добрармії»².

В листі до командуючого Київською дивізією 27 січня командарм повідомляв: «В сучасних обставинах відділи от. Гулого, Коцура, Малашки, Чучупаки визнали принцип радянства, завдяки чому мають спокійне відношення з більшовиками, зможуть даліше провадити організаційну справу». Враження складається таке, що тут провадиться серйозна праця»³.

Типовим документом для характеристики тактики повстанців є протокол Деренецького району (частина Канівщини і частина Черкащини) від 7 січня 1920 р. Повстанці нібито визнавали владу «рад», але «постільки, поскільки вона буде в контакті» з ними. Вони домагалися, щоб адміністрація в Україні складалася з українців, висловлювалися за утворення української національної армії; виступали проти примусового введення «комуни»; далі постановляли боротися проти бандитів, монархістів та інших ворогів народньої волі, вимагали усунення з державних посад євреїв⁴.

Деякі повстанці вважали, що присипляючи пильність більшовиків прийняттям радянських гасел, слід тим часом консолидувати українську стихію, організовуючи військову силу, за допомогою якої можна буде перебрати потім владу до своїх рук. Ставлячи більшовиків перед доконаним фактом захоплення влади, вони сподівалися, що примусять радянську владу рахуватися з ними.

Наведені факти не дозволяють погодитися з точкою зору, що останнім часом дістала значного поширення, буцімто повстанство 1920 р. в Україні – це майже виняткова пряма реакція на дії більшовиків, радянської влади, точніше – рішуче несприйняття їх політики «воєнного комунізму» і масовий спротив їй, зокрема (а іноді й у першу чергу) на національному ґрунті⁵.

Гадається, що виправданіше говорити про протидію повстанців (у їх середовищі переважав селянський, дрібновласницький елемент) будь-якій владі. І згідно всього історичного досвіду 1917–1920 рр., як будь-яка влада, зацікавлена в стабільності й спокої навіть для власного ствердження, а далі – налагодження функціонування суспільства за своїми уявами, радянська влада, набуваючи

¹ Доценко О. Назв. праця. – С. 137.

² Там само. – С. 224.

³ Там само. – С. 228.

⁴ Див.: Тютюнник Ю. Назв. праця. – С. 75–78.

⁵ Див., напр.: Історія українського селянства. Нариси в 2-х тт. – Т. 1. – К., 2006. – С. 589–597.

дедалі більшої сили (при одночасному звуженні ареалу і, відповідно, зменшенні впливів інших політичних чинників), ставала природним силовим об'єктом, проти якого спрямовувалося вістря боротьби повстанців. Тож відповідною з неминучістю мала бути і логіка поведінки державних структур, які досягали домінування: незатухаючі вогнища спротиву рано чи пізно повинні були піддатись їх впливам, підпорядкуванню, зрештою – приборканню.

Заходи, до яких вдавалися при цьому, були різними – від пропагандистських, агітаційно-перевиховних до каральних, репресивно-ліквідаційних: «на війні, як на війні»¹. З налагодженням радянського військового будівництва, виробленням його принципів, зростанням лав і зміцненням дисципліни в Червоній армії, командування прагнуло якомога обмежити притік до неї повстанських елементів, вбачаючи в останніх основне джерело чималої біди – «партизанщини», яка часом досить відчутно позначалася на боєздатності регулярних частин. Прагнучи викоринити це загалом достатньо поширене явище, знову-таки приходили до висновку про необхідність упокорення будь-яких самочинних організованих військових чи воєнізованих одиниць, припинення будь-яких проявів їх діяльності.

Особливих турбот продовжував завдавати радянській владі Н. Махно. Він дуже вміло використовував, свідомо поширював всюди тезу про те, що саме він врятував ситуацію в 1919 р., перешкодив А. Денікіну взяти Москву, реставрувати дореволюційні порядки. В умовах дедалі більшого схиляння широких мас у бік нової влади така тактика тривалий час спрацьовувала. Більше того, вона не дозволяла червоним командирам форсувати відверті дії проти «захисника народних інтересів». Було зрозуміло, що поспішними репресивними заходами можна буде лише викликати додаткові симпатії до «батька».

Тому, маючи безперечну перевагу, керівництво червоних (Й. Якір, Ф. Левензон, І. Криворуков), зайнявши основну базу Н. Махна – Олександрівськ (1,5 тис. кіннотників і 6 тис. піхотинців), деякий час допускали в місті фактичне двовладдя, розпочали переговори, зробивши основний розрахунок на роз'яснювальну роботу серед махновців. Не вдовольняючись обіцянками Н. Махна про черговий союз з червоними, останні переконували рядових повстанців у необхідності повного підпорядкування радянській владі, командуванню РСЧА².

¹ Там само; Доценко О. Назв. праця. – С. 139–141 та ін.

² Див.: Волковинский В. Н. Махно и его крах. – М., 1991. – С. 148–150; Савченко В. А. Махно. – Харків, 2005. – С.249.

Слід констатувати, що розрахунок на моральний розклад в рядах махновців, а не їх фізичну ліквідацію, в той момент значною мірою виявився виправданим. Вдалося розколоти навіть Реввійськрату Повстанської армії, частина якої звернулася до рядових вояків з відозвою. В ній, зокрема, говорилося: «Настав край одиночній боротьбі з реакцією, настав край партизанщині: перед нами сталый мур Червоної Армії, на долю якої припадає ще остаточна ліквідація решток розпорошених на всіх напрямках Добровольчої армії. Велике це завдання Червоної Армії, товариші повстанці! Їй треба визволити ще весь південь, остаточо знищити на Україні контрреволюцію.

Нашим завданням нині є влитися в Червону Армію. Прийти на допомогу товаришам червоноармійцям в нашій спільній боротьбі з капіталом.

Зміцнити фронт – допомогти трудящим перемогти контрреволюцію.

В ряди Червоної Армії, на останній і вирішальний бій»¹.

На початку січня позначився масовий відхід бійців з повстанської армії. Навіть на думку начальника штабу армії В. Білаша, до 50% махновців готові були перейти на бік червоних². Однак радянське керівництво вважало, що в селянському середовищі ще зберігається вплив махновської ідеології, для масового розвінчання якої просто бракувало пропагандистських кадрів. А відтак вирішено було зліквідувати формування Н. Махна військовим способом. Власне нічого нового в такому розвитку подій не було. До цього йшло уже тривалий час. Ще в грудні 1919 р. на VIII конференції РКП(б) один з керівних діячів КП(б)У Я. Яковлев (Епштейн) напоягав: «Ліквідувати всі банди і ті повстанські організації, які сьогодні б'ють Денікіна і які завтра будуть для нас значно загрозливіші. Ніякого почуття вдячності щодо них бути не може. Тут один шлях, шлях безпощадності, найрішучої ліквідації цих загонів»³.

Паралельно докладались зусилля до розвінчання культу «батьки». В перші дні січня 1920 р. член Реввійськрати 14-ї армії Г. Орджонікідзе телеграфував ЦК РКП(б), редакціям «Правды», «Бедноть», «Известий ЦИК» про неприпустимість популяризації імені батьки, «який як і раніше вороже налаштований проти Радянської влади... Особливо загрозлива така популяризація під час нашого просування в повстанський район. Фактично – Махно не керівник повстання; народні маси в цілому повстають проти Денікіна, за Радянську владу»⁴.

¹ Цит. за: Криворуков И. Н. На рубеже отторгнутой земли. – Одесса, 1928. – С. 50–51.

² ЦДАГО України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 351. – Арк. 199–200.

³ Восьмая конференция РКП(б) (декабрь 1919 г.): Протоколы. – М., 1969. – С. 82.

⁴ Никулин Л. В. Гибель махновщины // Знамя. – 1941. – № 3. – С. 181.

Л. Троцький, як відомо, ще з середини 1919 р. прагнув до ліквідації махновщини, повстанства. І будь-яке відтермінування здійснення цього задуму лише додатково дратувало його, викликало посилення злості, гніву.

4 січня 1920 р. командарм І. Уборевич видав секретний наказ про застосування «всіх заходів до роззброєння населення і знищення банд Махна»¹. Однак з реалізацією наказу трошки зачекали, вдавшись, як і раніше, до маневрування й пошуку підходящого приводу². Останній виник дуже швидко.

7 січня Реввійськрада Повстанської армії випустила декларацію «До всіх робітників і селян України» з викладом принципів влаштування життя на звільнених від денікінців територіях. Головні положення документа зводились до наступного:

– всі розпорядження як денікінських, так і радянських властей, які «суперечили інтересам народу», оголошувалися відміненими;

– земля та інвентар крупних землевласників і куркулів повинні були перейти до рук селян, які живуть з власної праці; розміри наділів і строки наділення землею повинні були визначитися на місцях самими селянами;

– шахти, заводи, фабрики, рудники оголошувалися власністю робітничого класу, «який при посередництві профспілок бере до рук все виробництво, організує суспільний поділ праці»;

– основою політичної структури суспільства мали стати «вільні ради», до яких пропонувалося обирати власне трудящих, а не партійних висуванців, щоб «ради робітників і селян не перетворились на «ради депутатів партій» (замасковане гасло «Ради без комуністів!») – В. С.);

– за влади «вільних рад» оголошувалося неприпустимим існування надзвичайок, ревкомів та інших «репресивних органів»;

– природним мало бути право трудящих на свободу зборів, слова й організацій, а порушення цього права вважалося б контрреволюцією;

– контрреволюціонерами визнавалися усі, хто спробував би перешкодити поширенню цієї декларації, яку передбачалось довести до свідомості кожної людини³.

Мас рацію В. Голованов, що розповсюдити документ махновці не змогли: у них для того не було жодних можливостей (з єдиним екземпляром його зміг ознайомитися в Міжнародному інституті суспільної історії А. Скірда)⁴.

Однак червоні командири дуже оперативно скористалися з появи відозви, яка була сприйнята як нахабне зазіхання на спробу пере-

¹ Skirda A. Nestor Makhno. – Paris, 1982. – P. 212.

² Див.: Голованов В. Нестор Махно. – М., 2008. – С. 273.

³ Skirda A. Ibid. – P. 209.

⁴ Голованов В. Назв. раб. – С. 274.

хопити у них політичну ініціативу й домогтися запровадження в життя відмінних від радянських суспільних принципів, скільки б у них не йшлося про народовладдя.

З особливим обуренням сприймалось «крутіство» Н. Махна, який продовжував наполягати на фактичній непідконтрольності воєнних дій¹.

8 січня 1920 р. Реввійськрада 14-ї армії, за розпорядженням Й. Сталіна, видала наказ: армії Н. Махна перебазуватися на польський фронт за маршрутом Олександрівськ–Черкаси–Бориспіль–Чернігів–Ковель², у підпорядкування 12-ї армії³.

Розрахунок був очевидним: махновці, які й до того не бажали воювати у віддаленні від південно-степового району України (йому поляки поки-що явно не загрожували), швидше за все відмовляться підкоритися. Тоді вони в черговий раз в очах червоноармійців, та й широких мас трудящих, ще раз постануть в образі зрадників, можна буде з більшими підставами застосовувати проти них репресивні акції.

Саме так і сталося. Штаб Н. Махна у відповідь висунув пропозицію підписати на вищому рівні військовий союз Червоної та Повстанської армій, надавши «махновському району» (кілька повітів Катеринославщини та Херсонщини) автономію. Наказ червоного командування було визнано за провокаційний, виконання якого приведе до того, що повстанці потраплять у пастку – опиняться в оточенні радянських частин. Виступ на польський фронт визнавався за неможливий і через те, що «50% бійців, увесь штаб і командуючий армією хворі на тиф»⁴. Водночас, відмовляючись виконувати наказ, махновці заявили про готовність боротися на Півдні України на одній з ділянок фронту. До підписання угоди з центральною владою планувалося надати втомленим воякам місячний відпочинок⁵.

У махновській відповіді легко можна було вчитати не лише вияв непокори, а й фактичне свідчення небоєздатності повстанського війська.

То ж 9 січня Всеукраїнський ревком в особі Г. Петровського, Д. Мануїльського, В. Затонського, Г. Гринька, М. Качинського оголосив Н. Махна і його оточення поза законом. У спеціальній відозві з цього приводу говорилося: «...Махно і його група зрадили український народ польським панам подібно Григор'єву, Петлюрі та іншим зрадникам українського народу.

¹ Див.: Верстюк В. Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918–1921). – К., 1992. – С. 219.

² Волковинский В. Назв. раб. – С. 151.

³ Савченко В. А. Назв. праця. – С. 250.

⁴ Аршинов П. А. История махновського движения. – Берлин, 1923. – С. 157–158.

⁵ Савченко В. А. Назв. праця. – С. 250–251.

Тому Всеукраїнський Революційний Комітет постановляє:

1) Махно з його групою оголошуються поза законом як дезертири і зрадники.

2) Всі, хто підтримують і приховують цих зрадників українського народу, будуть нещадно знищені.

3) Трудове населення України зобов'язуються всіляко підтримувати Червону Армію у справі знищення зрадників махновців»¹.

Того ж дня з Олександрівська було виведено червоні частини, а місто з махновцями, що там залишилися, оточене щільним кільцем силами 45-ї та 41-ї дивізій. Для пропагандистського прикриття розголошувалося, ніби радянські війська йдуть на Перекоп, проти П. Врангеля. Насправді ж першочерговою метою було знищення Н. Махна.

Хоч це й так, гадається, істотним перебільшенням є припущення В. Савченка про те, що у вказаний момент звільнення Криму «можна було зробити значно легше, ніж десять місяців по тому. Якби Червона армія не взялася тоді за махновців, Громадянська війна, напевно, закінчилася б набагато раніше. Однак махновці виявилися для Троцького страшнішими за білих»².

Не вдаючись тут до з'ясування співвідношення сил на врангелівському фронті, загального політичного становища в РСФРР та УСРР, видається доречним звернути увагу, що власне боїв, які б серйозно відволікали сили червоних на придушення махновщини, на скільки-небудь тривалий час затримали тим самим їх можливе просування на Південь, просто не було.

Так, достатньо оперативно були розсіяні, значною мірою полонені (як правило, багатьом потім вдавалося втекти) навіть наймобільніші частини 4-го Кримського корпусу, які за сприятливої ситуації на кілька днів змогли оволодіти Маріуполем, та потім змушені, рятуючись, невеликими загонами прорватись через Перекоп до Криму і Дніпровських плавнів.

Захопити ж махновський штаб у Олександрівську (він розташувався у кращому готелі міста) не вдалося. Сам «батько», переодягшись у селянський одяг, ввів у оману червоноармійців, які розшували його з метою арешту, й возом виїхав у степ³.

Кілька десятків чоловік, в тому числі члени штабу, яким пощастило вирватися «із олександрівського мішка», в окрузі своєї «столиці» Гуляй-Поля розосередилися дрібними групами, нездатними на ефективний опір. 11 січня махновський штаб вирішив розпустити вояків по домівках (крім іншого, тут крився і розрахунок на перешкоду масового переходу повстанців до лав Червоної армії, що

¹ ЦДАВО України. – Ф. 2360. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 7; Волковинский В. Н. Назв. раб. – С. 236.

² Савченко В. А. Назв. праця. – С. 251.

³ Див.: Волковинский В. Н. Назв. раб. – С. 151–152.

значно посилювався). Мав рацію В. Верстюк, роблячи висновок, що як єдиного, організованого цілого, армії Н. Махна більше не існувало¹. Власне цей факт, по-суті, змушений визнати той же В. Савченко, інші автори². 23 січня (за іншими даними – 25) 1920 р. силами Естонської дивізії після бою було захоплене Гуляй-Поле³.

Труднощі примножувалися епідемією тифу, яка буквально «косила» повстанців. А 19 січня захворів і сам «батько», вибувши з ладу практично на місяць⁴. Всього лише близько 30 відданих до кінця командирів і охоронців переховували Н. Махна, який був у тяжкому стані, по селах і хуторах. Поширилися навіть чутки про смерть ватажка повстанців⁵.

Тимчасом додалися й нові чинники. 5 лютого 1920 р. Всеукраїнським видав Декрет про землю, згідно якого касувалося все денікінське законодавство, а всі колишні поміщицькі, казенні й монастирські землі переходили без викупу в користування трудового народу, передусім безземельним і малоземельним селянам. Виправляючи допущені попереднього року помилки, у власність селян передавались і радгоспні угіддя. Всього біднішим селянам було передано 11,8 млн. десятин землі. Близько 4,5 млн. десятин вони одержали в результаті експропріації куркульських володінь⁶.

Свою роль відіграла і лінія на розкол села – консолідацію бідняцьких елементів і протиставлення їх куркульській верхівці селянства. Вдавшись до організації, інтенсивного розгортання й функціонування комітетів незаможних селян, радянська влада не лише розширяла, зміцнювала власну соціальну опору, а й наносила серйозний удар по основному принципу формування махновських (втім, як і повстанських загалом) загонів – територіальному. Згідно такої практики бідніші верстви як в господарському житті, так і при організації збройних осередків неминуче підпадали під вплив заможніших елементів, віддавали свої сили, а то й життя за інтереси останніх.

Цікаво відзначити, що ідеологи махновщини – анархісти-набатівці змушені були визнати, що взявши з весни 1920 р. курс на завоювання території, на якій мали б розпочатися експерименти анархістського будівництва, вони об'єктивно максимально наблизились до поведінки Н. Махна (він до того з певним упередженням ставився до спроб поширення у своїх військах впливу української організації «Набат»), яка відповідала якнайбільше саме інтересам

¹ Верстюк В. Ф. Назв. праця. – С. 220–223.

² Савченко В. А. Назв. праця. – С. 253; Голованов В. Назв. раб. – С. 277.

³ Савченко В. А. Назв. праця. – С. 254–255.

⁴ Див.: Волковинский В. Н. Назв. раб. – С. 152.

⁵ Див.: Савченко В. А. Назв. праця. – С. 254, 257.

⁶ Див.: Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Енциклопедичний довідник. – С. 200–207.

куркульських прошарків населення¹. Мабуть не випадково тоді народжувалися розрахунки, що повстанство, в тому числі махновщина, виявлять тенденцію «за сприятливих обставин стати регулярною армією дрібнобуржуазної куркульської держави»².

Отже посилення соціального розшарування, маючи природну основу й свідомо підтримуване на політичному рівні протиборствуючими таборами, неухильно вимивало ґрунт з-під махновщини як загальноселянського явища, породженого історичною ситуацією, яка, вичерпуючись, змінювалася.

У світлі вищевикладеного, як видається, має сенс підкріплене посиланнями на В. Білаша міркування одного з найґрунтовніших дослідників махновщини В. Волковинського. Він зауважував: «якби радянська влада не застосовувала до повстанців репресій, то махновщина самоліквідувалася б ще на початку 1920 р. Махнові довелося під страхом смерті заганяти до своїх поріділих загонів гуляйпольців. Радянські війська здійснювали каральні акції проти махновців. Це було на руку батькові, який сподівався повернути колишніх повстанців»³.

Сказане підтверджується конкретними фактами, зафіксованими ближчим оточенням Н. Махна. Ось, наприклад записи зі щоденника начальника контррозвідки Л. Голика: «27 лютого. Ми в Бешаулі. Прийшли В. Данилов і Зеленський. Говорять, що у Гуляйполі більшовики проводять арешти. Махно торжествує. Він говорить: «А, стерви, не хотіли воювати, так і на виручку не підемо. Хай сволоту розстрілюють».

28, 29 лютого. Стояли у Воздвиженці і мітингували. Тут на днях 6-й полк розстріляв 8 махновців, узяв заложників і вийшов на Гуляйполе. Воздвиженці і рождственці починають шевелитися. 20 чоловік зразу вступило в загін...

2 травня. Вийшли на Гайчул, де взяли батальйон червоноармійців: командирів розстріляли, рядових відпустили. Тут червоні розстріляли 15 махновців. І Махно був у захваті, бо червоний терор змушував повстанців вливатися до нас у загін. Був мітинг, після якого 50 чоловік вступили до нас»⁴.

Подібні факти і тенденції неодноразово відзначалися і в щоденнику дружини Н. Махна Г. Кузьменко⁵. До речі, їх неодноразово вивчали фахівці, публіцисти. Деякі цитували цілими сторінками⁶,

¹ Див.: Тепер Й. (Гордеев). Махно. От единого анархизма к стопам румынского короля. – К., 1924. – С. 104–106.

² Там же. – С. 101.

³ Волковинський В. М. Батько Махно. – К., 1992. – С. 34; Голованов В. Назв. раб. – С. 297–305

⁴ Цит. за: Верстюк В. Назв. праця. – С. 227.

⁵ Кузьменко Г. А. Дневник: 40 дней в Гуляй-Поле. – М., 1991.

⁶ Голованов В. Назв. раб. – С. 306–310.

хоча, слідом за самим Н. Махном, ставили під сумнів (тоді як Г. Кузьменко – підтверджувала документальну достовірність). Власне, цитуючи рядки про пияцтво, розпусту, гулянки й розбій Н. Махна з якоюсь скритою симпатією (хай така, але ж потужна, невгамовна мужицька неординарність!), чимало авторів водночас зауважують, що образ «батьки», створений О. Толстим у «Ходінні по муках», численних радянських кіноверсіях – то шаржований художній витвір. Насправді ж, Н. Махно був від природи талановитіший, ґрунтовніший, мудріший, хитріший зрештою. Однак мабуть важливо, відходячи від колишніх однокостей, не плодити нові.

Тому, вочевидь, виправданіше, об'єктивніше чинять ті сучасні автори, які, навіть за неприкритого бажання створення позитивного образу Н. Махна, не можуть обійти й негативних рис його характеру й поведінки¹.

Це важливо й у тому сенсі, що в реальному житті «по-махновському» діяли й інші командири, й рядові повстанці. Для того ж, щоб розібратися у сутності непростого феномена, зрозуміти, зокрема, причини його історичної безвиході, не варто вдаватися до переінакшення хоч і прикрих, та все ж неспростовних фактів.

Істотне, навіть критичне скорочення чисельності махновського загону, як з'ясувалося, мало й свої виграшні наслідки. Повстанцям (власне невеликому, але міцному ядру колишнього руху, якому не можна було через свою попередню діяльність розраховувати на милість переможців) вдавалося легко маневрувати.

Отримуючи своєчасну інформацію про передислокації червоних (фахівці відзначають солідний рівень розвідки), застосовуючи партизанську тактику, незвичні для супротивника прийоми – кулеметні тачанки, махновці уникали серйозних зіткнень, завдаючи несподіваних болючих воєнних «уколів», де їх здебільшого не чекали. Переважаючи в швидкості пересування червону кінноту практично в два рази (80–120 км за добу), махновці за 8 місяців 1920 р. здійснили рейд мало не в півтори тисячі км по радянських тилах². Значний ефект приносила здатність до блискавичного розосередження в разі небезпеки (скажімо – оточення) крупніших формацій на невеличкі маневрені групи, а то й поодинаків, які, кидаючись «в кущі» й, сховавши зброю, «на очах» перетворювалися на «мирних селян».

Невразливості й невловимості Н. Махна сприяла й його поведінка, розрахована на завоювання прихильності у трударів, рядових червоноармійців. Так, терор повстанців зачіпав, як правило, представників державних органів влади, агітаторів-більшовиків, командний склад каральних і продовольчих загонів. Рядових червоноармійців махновці здебільшого роззброювали і відпускали, бажаю-

¹ Див.: Чоп В. Нестор Іванович Махно // Запорозька спадщина. – Вып. 6. – Запорозьке, 1998. – С. 53.

² Там же. – С. 53–54.

чих брали до свого загону. Однією з причин була та, що в критичних обставинах червоноармійці переставали вести активні дії проти махновців, розраховуючи на пощаду. При активних діях проти них махновці були безпощадні¹.

На схильність населення були розраховані такі акції Н. Махна як частий розподіл серед чергового зайнятого населеного пункту «воєнних трофеїв» – реквізованого майна. Особливо до вподоби селянам був сільськогосподарський реманент та добре вгодована колишня панська худоба.

Вочевидь тут був і свій психологічний приціл – розпалювання власницького інстинкту та створення ситуації своєрідної «кругової поруки» – хочеш – не хочеш, а, одержавши «подарунок», селянин втягувався в процеси громадянської війни на стороні новоявлених «доброчинників»-махновців.

Добре була відома й особлива жорстокість Н. Махна щодо колишніх повстанців, які перейшли на бік більшовиків, як, втім і щодо тих («дезертирів»), хто з різних причин (втома, зневіра, страх червоного терору й т. ін.) не бажали прилучатися до загонів, що на заклик батька відроджувалися².

Однак, зрештою, вирішального значення все це вже мати не могло. Як не справляли колишнього враження неодноразові набіги на Гуляй-Поле і навіть короткочасні захоплення «столиці». Вона тут же залишалася повстанцями. До того ж поступово істотно підупадав авторитет самого батька, навіть у його рідному селі. Дослідник В. Верстюк наводить у своїй книзі великі за обсягом витяги зі щоденникових записів начальника махновської контррозвідки Л. Голіка, які проливають певне світло на причину цієї тенденції. Ось лише один епізод:

«5, 6, 7 березня. Стояли у Гуляйполі. Батько почав пити ще з Федорівки. Він ходить з хлопцями по знайомих і під гармошку танцює. Селяни сміються, а він злиться і з «біблея» стріляє повстанців, що сидять дома і не бажують йти воювати. Зі своїми «холуями» він сів на коня і відвідував повстанців, матірно їх лаючи.

Зустрічаючи на вулиці колишніх махновців, він бив їх нагаєм. Двом навіть розбив голови, а одного загнав у річку на лід. Той провалився, а потім, вибравшись, обмерзлий побіг на Бочани. На вулиці піймали Користильова, побили, а увечері розстріляли за те, що червоним видав три кулемети. Збирали мітинг, але селяни не з'явилися, а колишні махновці, не бажуючи війни з червоними, від нас ховалися...»³.

Аналізуючи стан духовної кризи, яку переживав у той час Н. Махно, історик пише: «І знову, як і у червні 1919 р., він був відки-

¹ Див.: Верстюк В. Ф. Назв. праця. – С. 226.

² Див.: Савченко В. А. Назв. раб. – С. 262.

³ Верстюк В. Ф. Назв. праця. – С. 227.

нутий більш могутньою силою від справи революції: хто не такий, як ми, той проти нас. Армія розвалювалася на очах, вчорашні повстанці вперто не бажали братися за гвинтівку, в загоні залишилося декілька десятків чоловік. Як затравленому звіру доводилося йому відбиватися від постійних переслідувань. Було від чого втратити голову. «Батько» часто п'є, апелює до свого оточення, лютує від пасивності селянства. Чи достатньою мірою розуміє він зміну ситуації? Чиї інтереси відстоює у абсолютно безперспективній боротьбі, яка приносить лише нові страждання, нову кров і нове горе? Здається, на той момент внаслідок внутрішньої боротьби в цьому перемогли безмежна сила волі, революційний фанатизм, нарешті амбіція, які змушують йти на крайні заходи, щоб не дати зотліти останній іскрі, яка жевріє на згарищі могутнього колись вогнища. Чи вдасться їй підняти нове полум'я?»¹

Як покаже подальший перебіг подій, Н. Махно знайде сили ще й ще збирати навколо себе прихильників, а чергові, часом дуже відчутні, знекровлюючі поразки ще тривалий час не приведуть до остаточного знищення, викорінення складного феномена.

Грунтовне з'ясування сутності повстанського, махновського руху, причин його невдач і, зрештою, ліквідації, що відноситься переважно до 1920 р. (хоча окремі вогнища залишалися й спалахували досить яскраво і в 1921 і, навіть, подекуди в 1927 рр.), неможливе без аналізу впливу анархістських настроїв та ідей на українські маси. В період громадянської війни Україна перетворилася на один з наймогутніших осередків реалізації задумів М. Бакуніна та П. Кропоткіна.

При цьому, мабуть, варто мати на увазі, що частково (більшою мірою) мова може йти про кваліфікацію феномена війни «всіх проти всіх», війни «проти всіх влад» як практичного втілення анархізму на стихійній основі, у більшості випадків навіть без розуміння того, що є певний напрямок суспільної думки, який теоретично обгрунтовує відповідні дії. Антиетатистські настрої в умовах безперервної зміни влад, неспроможність жодної з них запровадити бодай елементарний порядок настільки дезінтегрували соціальну систему, що українське село, замикаючись в собі, творило «неписаний» оригінальний устрій, який М. Попович доволі влучно найменував «сільською анархією»².

До цього можна додати й достатньо поширені уяви про міцне коріння в Україні традицій козацької «вольниці», що, попри свою відносність, умовність, зумовлювали схильність українського се-

¹ Верстюк В. Ф. Назв. праця. – С. 229.

² Попович М. В. Нарис історії культури в Україні. 2-е вид., випр.. – К., 2001. – С. 568.

лянства до спротиву будь-якій владі, відсутність поваги до держави, її інституцій взагалі¹.

Достатньо реалістично оцінювали ситуацію комуністи. В резолюції IV конференції КП(б)У зазначалося: «Повна дезорганізація господарського життя країни, повний розрив зв'язку міста і села, безперервна зміна влад створили ґрунт для значного зростання ненависті в селянських масах та невеликій частині декласованого пролетаріату до держави, навіть і до робітничої»².

Якщо ж на цей сприятливий ґрунт «лягали» ще й «науково» оформлені, відлиті у привабливі гасла ідеї анархізму, стихійні прибічники свободи, «безвладного суспільства» зі ще більшим натхненням продовжували «гнути» свою, однак уже «схвалену» «вченими людьми», інтелігентами, політиками лінію, чинити справу вже і не за чужою намовою, а начебто за покликом власної душі.

Однак повного співпадіння анархістських ідей та інстинктивної поведінки селянської маси не було й бути не могло. Керівники анархістської української конфедерації «Набат» дедалі переконувалися у нездійсненності своїх програмних задумів, так би мовити, в «чистому вигляді».

Паліативний витвір, який знайшов втілення у «вільних радах», «суспільно-господарських організаціях», з одного боку, означав не що інше, як відхід від основоположних принципів анархізму, а з іншого відразу ж виявив свою практичну неспроможність. Треба визнати, що предметного аналізу анархістської практики в 1917–1920 рр. тривалий час не здійснювалось. А самої дотичності (справжньої, чи наіменованої) анархізму до махновщини («анархо-махновщина») уже видавалося достатнім для повної дискредитації загалом не такої простої ідейної течії. Те ж, що зв'язки, взаємодія тут були дуже складними й нерівними, розуміли лідери анархізму³. Однак до їх висновків мало прислуховувались.

Втім, народилася, а потім і закріпилася тенденція ідейного спростування анархізму як результат боротьби більшовиків проти антинародних теорій, програм, їх агітаційно-пропагандистських зусиль. Однак серед інших суперників більшовиків безпосередньо анархістам відводилося дуже скромне місце. Власне ідеологія останніх просто оголошувалася відверто бандитською, що мало під собою фактичну основу, оскільки анархісти не гребували залучати під свої прапори (чи так ставалося стихійно) порівняно широкі кола кримінальних елементів.

¹ Аршинов П. История махновського движения (1918–1921). – Запорожье, 1995. – С. 44. Volin. The Unknown revolution 1921. – Detroit; Chicago, 1974. – P. 543–545.

² Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України. – С. 466.

³ Див., напр.: Тепер (Гордеев) И. Назв. раб. – 119 с.

Предметний, ґрунтовний підхід до проблеми демонструє хіба що М. Боровик¹.

Критично використовуючи надбання радянських і сучасних російських істориків², молодий дослідник доповнює загальну картину аналізом джерел регіонального (українського) походження.

Заслуговує на увагу достатньо виважений і аргументований висновок автора, згідно якого весь анархістський рух в Україні в ХХ ст. мав анархо-комуністичну спрямованість. Незважаючи на непримиренні суперечності між окремими течіями, існували засадничі принципи, своєрідна програма-*minimum*, які об'єднували всі відтінки анархізму: заперечення влади, всіх форм примусу, будь-якої організації, заснованої на засадах централізму і представництва; заперечення політичних форм боротьби, демократії і парламентаризму; заперечення будь-якого суспільного режиму, заснованого на експлуатації найманої праці; переконання, що революція взагалі і анархістська, зокрема, не декретується верхами, революційною меншістю, але здійснюється низами, бо є творчим виразом бунту, що йде безпосередньо від мас. Саме на цих принципах базувався анархо-комуністичний ідеал суспільної організації: революцією утверджене безвладне комуністичне суспільство, засноване на економічній рівності і добровільній кооперації вільних комун, що взаємодіють між собою на засадах федералізму, як кінцева мета боротьби, визнана переважною більшістю анархістів³.

¹ Боровик М. А. Історія конфедерації анархістських організацій України «Набат» (загальний огляд) // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка: Історія. – К., 1998. – С. 66–71; Його ж. Анархістський рух в Україні у 1917–1921 рр. // Український історичний журнал. – 1999. – № 1. – С. 3–17; Його ж. Анархізм в Україні 1917–1921 рр.: закономірність чи випадковість? // Історичний журнал. – 2006. – № 2. – С. 25–32; Його ж. Проблема економічних перетворень в ідеології українського анархізму // Там само. – 2007. – № 1. – С. 43–51; Його ж. Уроки революції: теоретичні дискусії в анархістському русі України (1920–1921 рр.) // Там само. – № 6. – С. 72–79 та ін.

² Див., напр.: Равич-Черкаський. Анархисты. – Харьков, 1929; Ярославский Е. Анархизм в России. – М., 1939; Канев С. Н. Октябрьская революция и крах анархизма. – М., 1974.; Його ж. Революция и анархизм. – М., 1987; Комин В. В. Анархизм в России. – Калинин, 1969; Корноухов Е. М. Борьба партии большевиков против анархизма в России. – М., 1981. – 192 с.; Пронякин Д. Анархизм: исторические претензии и уроки истории. – Л., 1990. – 160 с.; Анархисты: Документы и материалы. – Т. 2. – 1917–1935. – М., 1999; Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918–1921. Документы и материалы. – М., 2006; Семанов М. Н. Нестор Махно: Вожак анархистов. – М., 2005; Шубин А. В. Анархия – мать порядка. Между красными и белыми. – М., 2005 и др.

³ Див.: Боровик М. А. Анархістський рух в Україні у 1917–1921 рр. – С. 6.

Слід сказати, що прагнучи до реалізації ідеалу безвладного суспільства, переважна більшість анархістів не могла не ставитися вороже до радянської політичної системи. Тому, йдучи на певний компроміс у підтримці більшовиків в критичні моменти класових зіткнень (феномен «радянського анархізму»), в інших, дещо менш конфліктних ситуаціях вони висували гасло «третьої революції», яка мала ліквідувати залишки експлуаторської системи, якою в їх уяві поставала й радянська влада, тим більше, що вона тяжіла до диктаторських методів, сутності управління. Однак в умовах Громадянської війни будь-які виступи проти більшовицької влади об'єктивно грали на користь супротивної сторони – саме тих суспільних верств, проти влади яких так запекло боролись анархісти. Вони не змогли вирішити цю дилему. Подальший розвиток подій показав, що анархісти завжди боролись проти антибільшовицьких сил, коли комуністичній владі загрожувала небезпека, і потерпали від цієї влади, коли вона зміцнювала свої позиції. Анархісти ніколи не були настільки впливовими, щоб реально утворити «третій табір» і йти своїм шляхом у революції. Розвиток подій змушував їх захищати радянську владу, що явно суперечило теоретичним постулатам анархізму (гадається, тут можна не торкатися таких тонкощів в течіях анархізму як анархо-комунізм і анархо-синдикалізм, що на практиці не мало великого значення у стосунках з більшовиками, владою рад, а представники, лідери обох течій час від часу об'єднувалися й вели спільну лінію, як це було з конфедерацією анархістських груп України «Набат»).

Водночас варто відзначити, що та ж організація «Набат» (В. Волін, М. Мрачний, А. Которович, Й. Гутман, Я. Суховольський та ін.) непримиренно вороже ставилися до українського національно-визвольного руху, кваліфікуючи його проявом буржуазної реакції. Як прихильники «абсолютного інтернаціоналізму» – «анархія не має Батьківщини» – вони й Україну розглядали лише як авангард світової соціальної революції. А гасла «Безвладної Трудової Федерації України» взагалі зависли в повітрі, не мали практичних наслідків.

Довідка: *ВОЛІН (Ейхенбаум) Всеволод* (1881–1945) – один з ідеологів анархізму в Україні й Росії. За фахом вчитель. З 1901 р. – член РСДРП, у 1905 р. перейшов до лав російської партії соціалістів-революціонерів. За революційну діяльність засуджений царською владою до заслання в Сибіру. Здійснив втечу до Франції, де став членом російських анархістських організацій.

З 1916 р. – у США, співредактор анархістського російського часопису «Голос праці». Після Лютневої революції 1917 р. повернувся до Росії; організатор Союзу анархо-синдикалістської пропаганди. Восени 1918 р. сприяв утворенню Конфедерації анархістських організацій

України «Набат». Секретар «Набату», редактор його друкованих видань, один з головних натхненників та фактичний лідер організації. У другій половині 1919 р. – голова Військово-революційної Ради Махновської Повстансько-партизанської армії України. У 1920 р. схоплений чекістами та на деякий час ув'язнений. З 1921 р. – на еміграції в Німеччині, Франції.

АРШИНОВ (Марін) Петро (1887–1938) – учасник анархістського руху в Україні й Росії, учасник махновського повстанського руху. Народився у Катеринославі в сім'ї робітника. За фахом слюсар. З 1904 р. – учасник революційного руху.

З 1905 р. – член РСДРП, згодом переходить до анархістської організації в Катеринославі.

У 1907 р. був схоплений царською поліцією й за участь у терористичній діяльності засуджений до страти. Здійснивши втечу з в'язниці, виїхав до Франції.

У 1909 р. нелегально повернувся до Росії, де продовжував революційну діяльність. У 1910 р. заарештований і засуджений до каторги, яку відбував у Московській Бутирській в'язниці. Після Лютневої революції 1917 р. звільнений.

У 1917 р. – член редколегії московського анархістського часопису «Анархія», організатор Московської федерації анархістських груп. У квітні 1919 р. переїхав до України й оселився при штабі анархістських військових формувань Н. Махна.

У 1919–1920 рр. – редактор офіційного друкованого органу махновської армії «Шлях до Свободи», керівник культурно-просвітницького відділу штабу Махна. Після розгрому махновщини більшовиками влітку 1921 р. нелегально оселився в Україні, згодом виїхав до Москви. З 1922 р. – на еміграції в Німеччині, Франції. У 1930-х рр. повернувся до СРСР. Репресований радянською владою.

Успіхи ж більшовиків у війні з денікінцями й поразки махновців дозволили органам радянської влади активізуватися й зосередитися на боротьбі з анархістами, поширюючи й на них репресивні, нищівні акції, незважаючи на те, чи діяли вони легально, чи підпільно¹.

Вбачаючи одну із причин власних невдач у тому, що Н. Махно діє непослідовно, допускає неприпустимі ідейні коливання, шарахання, переживає стан морального падіння, набатівці на певний час дистанціювалися від «некерованого батька»², однак оптимальних рішень так і не знаходили.

У пошуках виходу зі скрутного становища, в якому опинився анархістський рух, керівники Конфедерації «Набат» у лютому

¹ Див.: Там само. – С. 13–14; Набат. – 1920. – 15 нояб.

² Верстюк В. Ф. Назв. праця. – С. 206; Тепер (Гордеев) И. Назв. раб. – С. 68.

1920 р. знову звернули увагу на південне повстанство. На II конференції «Набату» махновщина була визнана достатньо здоровим чинником, здатним і за суб'єктивними, і за об'єктивними причинами виконувати завдання третьої революції¹.

В квітні 1920 р. на нараді керівників «Набату» в Харкові було вирішено спрямувати всі сили Конфедерації на завоювання з допомогою повстанців певної території і розпочати будівництво анархічної комуни.

І. Тепер (Гордеев) стверджує, що резолюція харківської наради була знищена під час арешту майже всієї організації й наводить по пам'яті її основні положення:

«а) сама історія диктує необхідність якнайшвидшого переходу від слів до справи, тобто до здійснення заповітів батьків анархізму Бакуніна, Крапоткіна, Маллатеста та ін.

б) Через об'єктивні умови і можливості, які існують в Україні, борг перед загальною анархістською революцією зобов'язує саме українських монархістів-набатівців бути застрільниками у справі реального здійснення анархізму, здійснення перших досвідів і експериментів анархістського будівництва.

в) Ближчим тактичним завданням має стати *завоювання при допомозі повстанства невеликої території*, в межах якої мають розпочатися експерименти будівництва безкласового суспільства, що власне стане кращим результатом ще не переможеної 3-ї революції.

г) В силу всіх вищевказаних завдань сама собою витікає необхідність злучення у дещо ціле й повну відповідність теоретичного й фактичного ставлення до махновщини, тобто настільки міцно зв'язати махновщину з набатівським рухом, щоб ні тіні різниці, ні тіні особистості, неузгодженості в спільних завданнях і цілях – не проявлялося.

д) Старатися в самому Махнові виховати найактивнішого виконавця волі конфедерації і в такий спосіб зжити в ньому ті негативні риси, які можуть стати на заваді здійснення всіх завдань, що намічені»².

Безумовно, навіть у згоді на політику «завойовництва» вже проглядав відступ від принципових засад анархізму. Однак той поспіх, з яким коригувалися вчорашні уяви, свідчив швидше про брак впевненості у сприятливій перспективі.

І. Тепер (Гордеев) вважає, що насправді в умовах громадянської війни набатівцям просто не вистачило витримки й вони круто повернули від надкласових позицій до теорії класової боротьби. А вістря цієї боротьби тепер спрямовувалося проти пролетаріату, за інтереси куркуля³.

¹ Тепер (Гордеев) И. Назв. раб. – С. 72.

² Там же.

³ Там же. – С. 73.

Так чи інакше, Секретаріат конфедерації направив до ревізійської кради Н. Махна делегацію у складі Барона і Суховольського. Обидві сторони швидко дійшли порозуміння (принаймні, колишні ідейні суперечності не виявлялися). Однак анархістський рух продовжував перебувати в кризі (навесні-влітку репресії проти анархістів посилилися¹, ряди їх організацій зменшувалися, а території для проведення планованих експериментів махновці забезпечити не могли, самі з трудом рятуючись від переслідувань червоних. Час повинен був показати, чи знайдуться нові рішення та шляхи їх здійснення.

Можна висловити припущення, що махновщина уже в першій половині 1920 р. мала всі шанси перетворитися на банальний бандитизм, а чисельна донедавна армія – на одну з типових банд, які у великій кількості оперували тоді на теренах України під орудою отаманів і самі добре не знали, й не могли пояснити іншим, за що борються, до чого прагнуть.

Перспектива ж у них була одна – або розпад, самоліквідація, або знищення сильнішими інститутами масштабних державних утворень.

Однак взаємотяжіння набатівців і прихильників «батька» на певний час привело до взаємопідтримки, навіть своєрідного вимушеного альянсу, коли анархісти намагалися втримати політичний ґрунт під ногами, що неухильно вислизав, і, зрештою, продемонструвати, що їх теорії чогось таки варті, а бодай часткова їх реалізація може підняти морально-психологічний авторитет, який, як те добре відчувалося, істотно похитнувся. Вочевидь при цьому усвідомлювалося, що й іншої сили на роль відчайдушних експериментаторів просто не знайти.

З іншого боку, зміна колишнього обережного, часом настороженого і навіть неприхильного, ставлення до набатівців на налагодження узгоджених дій давала підстави махновцям маскуватися під ідейних борців і надалі зберігати політичне забарвлення анархістського авангарду, який обґрунтовано торує шлях до бездержавного суспільства майбутнього і тим приваблювати селянські низи.

На перший погляд, виграш був обопільним. Однак з поєднання двох складових вимушених недосконалостей розраховувати на сумарний кінцевий позитивний ефект було нереалістично, безпідставно. То ж мова могла йти радше про тимчасовий тактичний розрахунок, рятувний вихід із ситуації, якому було не в спроможності відвернути жорстокої закономірності.

¹ Див.: Гонения на анархизм в Советской России. – Берлин, 1922. – С. 23.

Розділ III

З ПОЛЯКАМИ В УКРАЇНУ

Винесене в заголовок розділу формулювання є, власне, легким перифразом назви книги однієї зі знакових постатей революційної доби в Україні – отамана Ю. Тютюнника. Гадається, він мав моральне право назвати свій твір ще категоричніше – «З поляками проти України»¹, оскільки знаходився з травня 1920 р., тобто з часу завершення Зимового походу, в епіцентрі подій польсько-української війни, а для прийняття відповідальних політичних і воєнних рішень на ближчу перспективу змушений був предметно заглибитися в з'ясування польсько-українських стосунків, починаючи з 1919 р. Відтак, стрижневу основу тогочасних подій він вловив абсолютно адекватно, не лише добре її усвідомлював, а й відчув на власному досвіді.

Довідка: *ТЮТЮННИК Юрій Никифорович* (20.IV.1891 р., с. Будища Звенигородського повіту Київської губ. – 1929 р., Харків) – військовий діяч, генерал-хорунжий армії УНР.

Навчався у сільській школі, закінчив агрошколу в Умані. У роки Першої світової війни перебував на фронті, одержав офіцерський чин поручика.

Після утворення Центральної Ради став активним діячем національного руху в російській армії. Один з організаторів українського полку ім. П. Дорошенка у Сімферополі. Взяв участь у роботі II Всеукра-

¹ Тютюнник Ю. З поляками проти України. – Х., 1924. – 101 с. (репринтне відтворення. – К., 1990).

їнського Військового з'їзду. У липні обраний членом Центральної Ради. Восени 1917 р. організував у Звенигороді Кіш Вільного Козацтва. Став його отаманом.

Під час Гетьманату деякий час перебував у в'язниці. Учасник проти-гетьманського повстання.

3 січня 1919 р. – учасник повстанського руху проти Директорії на Київщині. 3 лютого 1919 р. – у штабі військ отамана М. Григор'єва, які перейшли на бік більшовиків. У грудні 1919 р. Ю. Тютюнник став помічником командувача Армії УНР. Йому присвоєно звання генерал-хорунжого.

Після інтернування українських частин у Польщі Ю. Тютюнник влітку і восени 1921 р. готував Другий Зимовий похід на територію України, створивши у Львові повстансько-партизанський штаб. Операцію було здійснено у листопаді 1921 р., однак вона закінчилася поразкою.

У кінці 1923 Ю. Тютюнник повернувся в Україну. Поселився у Харкові, тодішній столиці, отримав посаду викладача тактики і стратегії у Харківській школі червоних старшин, написав спогади про Зимовий похід, кілька кіносценаріїв, працював редактором художніх фільмів, навіть зіграв роль самого себе у одному з фільмів.

Ю. Тютюнник залишив низку спогадів (під псевдонімом Г. Юртик), надрукованих у Літературно-Науковому Віснику і «Заграві», політично-військових нарисів «Зимовий похід 1919–1920 рр.», – Коломия, 1923; книги «З поляками проти Вкраїни», – Х., 1924, «Революційна стихія», – Львів, 1937.

З того часу й до сьогодні проблема українсько-польських стосунків (як апогейна віха здебільшого кваліфікується Варшавський договір 1920 р.) знаходиться на вістрі наукових і політичних дискусій. Їх початки були покладені учасниками революційних подій¹.

Зважаючи на те, що з радянського боку у війні задіяні були й РСФРР і УСРР, з'явилася значна кількість публікацій як російських²,

¹ Скворцов-Степанов И. П. С Красной Армией на панскую Польшу. Впечатления и наблюдения. – М., 1920; Сергеев Е. Н. От Двины до Вислы. Очерк операции 4-й армии Западного фронта в июле и первой половине августа 1920 года. – Смоленск, 1923; Какурин Н. Е., Меликов В. А. Война с белополяками, 1920 год. – М., 1925; Суслов П. В. Политическое обеспечение советско-польской кампании 1920 года. – М., 1930.

² Супруненко М. Україна в період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни. 1918–1920. – К., 1951; Лихолат А. В. Розгром націоналістичної контрреволюції на Україні 1917–1922 рр. – К., 1955; Рибалка І. К. Розгром буржуазно-націоналістичної Директорії. – Х., 1962; Карпенко О. Ю. Імперіалістична інтервенція на Україні 1918–1920. – Л., 1964; Сливка Ю. Ю. Боротьба трудящих Східної Галичини проти іноземного поневолення. – К., 1973.

так і українських видавництв¹. Відповідно до класового підходу, подіям надавалося соціального забарвлення: «Війна з буржуазно-поміщицькою Польщею», «Розгром військ буржуазно-поміщицької Польщі» тощо². Власне фабула зводилася до того, що черговим походом проти радянських республік, організованим міжнародним імперіалізмом, в першу чергу Антантою, стала агресія Польської держави³. Договір С. Петлюри з Ю. Пілсудським, дії державного проводу УНР, звичайно, рішуче карталися, особливо запроданство Східної Галичини й Західної Волині.

В Польщі, природно, також не бракувало спроб оцінки того, що сталося в 1920 р., а головний інтерес зводився до з'ясування причин невдач східного походу та його наслідків для внутрішньополітичного й зовнішньополітичного становища Польщі⁴. Проте на перший

¹ Козельський Б. В. Шлях зрадництва і авантюр (Петлюрівське повстання). – Х., 1927; Кулик І. Провал польського плану в 1920 році. – К., 1940; Павлович М. Війна з польськими панами (польсько-шляхетська авантюра). – Х., 1920; Руднев В. Крах білопольської окупації на Україні в 1920 р. – К., 1941; Українська РСР в період громадянської війни 1917–1920 рр.: У трьох томах – К., 1970. – Т. 3.

² Див.: Супруненко Н. И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции (1918–1920). – М., 1966. – С. 372–394; Історія Української РСР. У восьми тт., 10-ти кн. Т. 5. Велика Жовтнева соціалістична революція і громадянська війна на Україні (1917–1920). – К., 1977. – С. 473–491; Очерки истории Коммунистической партии Украины. Изд. 4-е, доп. – К., 1977. – С. 318–326.

³ Зуев Ф. Международный империализм: Организатор нападения панской Польши на советскую Россию. – М., 1954; Кузьмин Н. Ф. Крушение последнего похода Антанты. – М., 1958; История гражданской войны в СССР. – Т. 5: Конец иностранной военной интервенции и гражданской войны в СССР. Ликвидация последних очагов контрреволюции (февраль 1920 – октябрь 1920). – М., 1960. – 443 с.

⁴ Kutrzeba T. Wyprawa Kijowska 1920 roku. – Warszawa, 1937; Wandycz Piotr. Z zagadnień współpracy polsko-ukraińskiej w latach 1919–1920 // Zeszyty Historyczne. – 1967. – N 9. – S. 3–24; Wandycz P. S. Soviet-Polish Relations, 1917–1921. Cambridge Mass., – Harvard, 1969; Dziewanowski M. K. Joseph Pilsudski: A European Federalist, 1918–1922. – Stanford, 1969; Lukomski G. Walka Rzeczypospolitej o kresy północno-wschodnie 1918–1920. Polityka i działania militarne. – Poznań, 1994; Polacy w walce o niepodległość Ukrainy 1920. – Warszawa, 1997; Torzecki R. Federacja czy wspólna obrona niezależności. Pilsudski I Petlura w latach 1919–1923 // Warszawskie zeszyty ukraiноznawcze, 1996, N 3. – S. 73–79; Serezyk W. Perspektywy sojuszu polsko-ukraińskiego na tle sytuacji Europy Środkowo-Wschodniej (1918–1921) // Ibid. – S. 80–87; Klimecki M. Wojna czy pokój. Polsko-ukraińskie negocjacje 1918–1921 // Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa. – Toruń, 1997. – S. 43–96; Karpus Z. Formowanie oddziałów ukraińskich w Polsce w latach 1919–1920 // Polska i Ukraina. Sojusz

план висувалася концепція зіткнення двох світів – старого (буржуазного) і нового (соціалістичного), у якому на вістрі війни було спільно висунуто слухняного сателіта Польщу. За такої версії, вільно чи невільно, роль власне українських чинників як підпорядкованих глобальним розрахункам і процесам, похідних від них, применшувалася. І хоча театр воєнних дій розгортався на теренах України, вони більше вписувалися в загальну концепцію боротьби світової революції проти всесвітнього капіталізму.

В емігрантській літературі продовжували «ламати списи» навколо оцінки Варшавського договору. При цьому автори нерідко стояли на полярних позиціях, не зупиняючись перед маніпулюваннями історичним матеріалом, лише б довести зверхність власної точки зору. Науковість відходила, як правило, на другий план¹.

У сучасній Україні спеціально вивчення подій під кутом зору війни (як зовнішньої агресії) намагаються здебільшого уникати. Превалують концепції, згідно яких Директорія УНР на чолі з С Петлюрою в контексті продовження боротьби проти радянської влади в Україні (тобто внутрішньої, громадянської війни) знайшли собі в особі поляків підмогу. Щоправда, останні виявили непослідовність, нестійкість, що привело українську справу до поразки².

1920 roku i jego następstwa. – Toruń, 1997. – S. 235–246; Wrzosek M. Militarne szanse sojuszu polsko-ukraińskiego w latach 1919–1920 i ich zaprzepaszczenie // *Warszawskie zeszyty ukrainoznawcze*, 1996. – N 3. – S. 136–149; Suleja W. Pilsudski a Petlura // *Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa*. – Toruń, 1997. – S. 113–129; Palij M. The Ukrainian-Polish Defensive Alliance, 1919–1921: An Aspect of the Ukrainian Revolution. – Toronto, 1995.

¹ Див.: Мірчук П. Українська державність 1917–1920. – Філадельфія, 1967. – С. 369–374; Вериґа В. Визвольні змагання в Україні 1917–1923 рр. У двох т.: Т. 2. – Львів, 1998. – С. 196–208.

² Див.: Срібняк І. Симон Петлюра на чолі держави і війська. До питання про польсько-українські взаємини 1917–1920 років // Симон Петлюра та українська національна революція. – К., 1995. – С. 137–164; Баран З. Східна Галичина і українське питання // *Polska i Ukraina. Sojusz 1920 roku i jego następstwa*. – Toruń, 1997. – S. 177–189; Лісевич І. Політичні аспекти уукраїнсько-польського союзу 1920 р. // Там само. – С. 81–99; Литвин М. Польсько-український військово-політичний діалог 1918–1920 років: від збройного конфлікту в Галичині до союзних Варшавських угод // Там само. – С. 247–259; Красівський О. Я. Східна Галичина і Польща в 1918–1923 рр. Проблеми взаємовідносин. – К., 1998. – 302 с.; Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. – Львів, 1998; – С. 306–310; Нариси з історії дипломатії України. – К., 2001. – С. 380–386; Матвієнко В. М. Українська дипломатія 1917–1921 років: на теренах постімперської Росії. – К., 2002. – С. 226–270; Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів. – Львів, 2002. – С. 453–454; Красівський О. Українсько-польські взаємини в 1917–1923 рр. – К., 2008. – С. 291–327 та ін.

Так, зрештою, війна у деяких авторів трансформується на діаметрально-протилежну сутнісну кваліфікацію. Подібно вчинили Б. Гудь і В. Голубко, а за ними й О. Калакура, який відповідний параграф монографії найменував «Польсько-українське порозуміння»¹. До схожих схем тяжіють і автори, які ставлять собі за мету не лише всляке виправдання, а й неодмінне звеличення ролі С. Петлюри в дуже складній і суперечливій історичній акції (про це дещо нижче, при предметному розгляді фактів, подій, документів). Розвиток логіки у позначеному напрямку приводить і до всуціль позитивної оцінки ролі Ю. Пілсудського в українсько-польських стосунках².

То ж значну низку аспектів непростого досвіду 1920 р. варто відтворити начебто заново, намагаючись не збочити до котрогось із полюсів під впливом новітньої політичної кон'юнктури.

При достатньо поширеній уяві, що історію творять маси, а особистість має найбільший шанс вплинути на перебіг подій за глибокого усвідомлення векторів народних рухів, нерідко трапляються й епізоди, фази суспільного розвитку, коли на перший план виходять суб'єктивні прагнення, дії харизматичного політичного діяча. Саме таку роль виконав у 1920 р. у вітчизняній історії Голова Директорії УНР, Головний отаман її військ С. Петлюра.

Болісно переживаючи поразки 1919 р., С. Петлюра непогамовно прагнув реваншу. І передусім, та й, мабуть, понад усе, його турбувало, де знайти ті сили, які повернули б йому особисту владу бодай над якоюсь частиною України. Ні конструкторської програми державотворення, ні проектів соціальних перетворень не передбачалося. Принаймні вони не були публічно запропоновані суспільству. Весь смисл розрахунків і комбінацій підпорядковувався одній меті – знищити ненависну радянську владу, котра кваліфікувалася як абсолютно чужа природі української нації, що силоміць була насаджена в Україні лише з допомогою російських багнетів. Ті ж, хто в Україні сприяв її зміцненню, оцінювались ніяк не інакше, як підлі зрадники національної справи, як агенти більшовицького імперіалізму, посібники іноземних поневолювачів українства.

Знищити владу супротивника можна було лише збройними зусиллями, лише війною, в якій можливі як перемоги, так і поразки. А що таке воєнні перемоги й поразки? Це ж загибель тисяч, десятків тисяч не лише суперників, ворогів, а й прибічників, соратників, друзів. І багато, дуже багато – цілі ріки і моря крові. Причому нерідко і немало випадкової, безневинної. І, значить – невідворотні про-

¹ Гудь Б., Голубко В. Нелегка дорога до порозуміння. До питання генези українсько-польського військово-політичного співробітництва 1917–1921 рр. – Львів, 1997. – 678 с.; Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті. – К., 2007. – С. 148–163.

² Див., напр.: Зарецька Т. Юзеф Пілсудський і Україна. – К., 2007. – С. 104–126.

кльони, жадоба помсти тим, хто відігравав керівну роль у громадянській війні. Мабуть нікому з подібних особистостей ніколи ще не вдалося уникнути такої незаздрісної долі навіть після припинення військових дій. З плином часу вчорашні герої неодноразово перетворювались у суспільній свідомості (можливо і не всього, але, як правило, досить значного відсотка населення) на злочинців і – навпаки.

І якими б переконливими не були заклики до загального замирення, генна пам'ять, емоційна реакція завжди приводять до того чи іншого розумового і чуттєвого збудження кожна людину, що намагається розібратися у перебігові подій громадянських війн, і віднайти (так вже, мабуть, влаштована людина) винуватців.

Чи усвідомлював це Голова Директорії, Головний отаман? Можна допустити, що не міг не усвідомлювати або, можливо, інстинктивно не вгадувати, розмірковуючи над своїми планами повернення на Батьківщину. Але він відкидав сумніви й нестримно прагнув боротьби.

Перебування С. Петлюри у Варшаві, куди він прибув 7 грудня 1919 р. і вже 9 грудня зустрівся з Ю. Пілсудським, комфортним назвати важко. У повітрі буквально носилась ворожнеча поляків до українців, які «посміли» зайти «так далеко», що спробували заснувати державність на землях Східної Галичини й Західної Волині – «на віковичних польських теренах». То ж їх показово провчали.

О. Доценко, колишній ад'ютант С. Петлюри, у праці «Літопис Української Революції» наводить численні факти про польський терор на українських землях у грудні 1919 р. – січні 1920 р. та й пізніше. У коментарях майже в кожній фразі не обходиться без термінів – «лютування поляків», «грабежі», «жорстокість», «знущання», «здирства і насильства польські», «польська воєнна вакханалія» тощо¹.

І. Мазепа також ділиться численними враженнями, суть яких зводиться до формули: «поляки поводитися на наших землях, як окупанти»². Він, зокрема, наводить зміст інформації, одержаної від Головноуповноваженого уряду УНР І. Огієнка, про становище в Кам'янецькому районі: «Поляки забирали й вивозили в Польщу все: хліб, цукор, різне військове майно, шкіру, рештки мануфактури та інших товарів. Навіть телефони повітового земства зруйновано і всі апарати вивезено. Ціни на все піднялися страшні. Одночасно поляки взяли всю адміністрацію в свої руки. Почалися організовані ревізиції, арешти, труси. В місті знищено всі українські національні ознаки, знято український прапор, українські вивіски наказано перемалювати на польські. Нарешті польський місцевий комендант

¹ Доценко О. Літопис української революції. Матеріали й документи до історії української революції. 1917–1923. – Т. 2, кн. 5. – С. 237–283 та ін.

² Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. – Т. 2. – С. 170, 173, 175, 185, 189.

Оцеткевич дійшов до того, що в своїй відозві оповістив Кам'янець і цілий Кам'янецький повіт прилученими до Польщі.

Оповідючи мені про все це, Огієнко казав, що він сам і представники нашого уряду в Варшаві уживають всіх заходів для усунення цих польських «порядків», але покищо наслідків не видно. Наших розпоряджень, казав він, ніхто не виконує, кожний польський урядовець робить по своєму»¹.

Навіть С. Петлюра, перебуваючи у Польщі «в гостях», змушений був звернутися до Ю. Пілсудського з меморандумом. Лідер УНР мало не в кожному абзаці запевняв «пана Начальника Польського Панства» у пошані й любові до поляків і принизливо прохав припинити їхні свавілля, терор щодо українців².

Та Голова Директорії (втім, останньої не існувало – залишився один «директор») усвідомлював, що ситуація набагато скрутніша. Поляки чинили в Західній Україні так, як хотіли, бо відчували себе там повновладними господарями, не збиралися ні на кого зважати, реагувати на будь-чий протести, заперечення, прохання. І С. Петлюра знав, що він не лише не в силах того змінити, а й має, зрештою, погодитися з такою поведінкою Польщі. Причому, не лише через безсилля. Він довго до того йшов, щоб опинитися, по суті, заручником власної лінії поведінки.

У своєрідну ідеологічно-дипломатичну й політичну пастку С. Петлюра почав потрапляти ще з кінця 1918 р., коли йому російські офіцери-штабники нав'язали стратегію, за якою єдиним можливим союзником відроджуваної УНР може стати лише Антанта. Проте треба було бути абсолютно нетямущим функціонером, щоб з перших же контактів з антантськими колами не зрозуміти, що за порозуміння з ними доведеться платити неймовірною ціною. Зовсім нереальними були б сподівання, що Антанта відступить і від підтримки планів відродження єдиної і неподільної Росії, до реалізації яких могутньо підготувався білий рух і, водночас, відмовиться від ідеї «Великої Польщі», неодмінною складовою якої завжди рахувалася і Західна Україна.

Вибираючи «з двох зол менше», Головний отаман психологічно з перших місяців 1919 р. був готовий до того, щоб принести у жертву Східну Галичину з її переважно українським населенням. 27 лютого він зустрівся з представниками антантської місії генерала Бертелемі, що прибули з Варшави до Ходорова на переговори щодо лінії розмежування УГА і польської армії. Французький дипломат висунув ультимативну вимогу припинити наступальні дії проти Польщі і запропонував проект перемир'я, за яким від України відірвалася більша частина Галичини зі Львовом та усіма нафтоносними районами Волині. С. Петлюра визнавав, що антантські функ-

¹ Мазела І.

² Петлюра С. Статті. – К., 1993. – С. 194–205.

ціонери обрали сторону Польщі, що їх пропозиція «не відповідала в цілому інтересам галичан»¹. Та це не зупиняло Головного отамана. «Але я настоював на прийнятті її, – роз'яснював він генерал-хорунжому М. Удовиченку, – бо цим досягли б ми: а) фактичного визнання України з боку Антанти; б) отримали б можливості створити бази для підвозу амуніції з Європи і в) оперлися б фактично на Європу в нашій боротьбі з більшовиками – себто з Москвою. Галичани за допомогою Омеляновича-Павленка, який ніколи не орієнтувався в державних справах, відкинули ці умовини, хоч я їх і попереджав про корпус Галлера, що формувався у Франції. Галицька Армія потерпіла поразку»².

Наведений витяг з листа С. Петлюри прикметний відразу з багатьох точок зору. Наприкінці лютого 1919 р. йшли активні переговори з представниками інтервентів в Одесі та Бірзулі і Головний отаман недвозначно давав знати партнерам, що він і його прибічники готові на величезні поступки.

Звертає на себе увагу й «попередження» галичан «про корпус Галлера». Тут виразно проглядає «масонський почерк». Саме у цьому зв'язку В. Савченко зауважує: «Важливим моментом у стосунках із Францією Петлюра вважав своє масонство, яке, на його особисту думку, повинно було відчинити йому двері до всіх дипломатичних представництв держав Антанти й США та вивести з політичної кризи невизнану Українську республіку»³. Заходу обіцялося, що Україна Петлюри буде проводити активну антибільшовицьку політику й установить союзницькі відносини з Польщею – і це буде фундаментом стабільності в Східній Європі⁴.

За твердженням публіциста, «Петлюра широ вважав, що Україна повинна була розвиватися самостійно й навіть подати приклад першої «масонської республіки». Реалізації цієї мети підпорядковувалася Велика ложа України (7 місцевих лож, 83 гуртки, 800 «братів»), великим майстром якої з весни 1919 р. став С. Петлюра»⁵. Однак керівні кола міжнародного масонства у Франції підтримали не петлюрівську організацію «вільних каменярів», а конкурентів – тих, хто групувався навколо його суперника – С. Моркотуна, уособлюваних ним сил в Україні, що ще восени 1918 р. стали на шлях відродження єдиної і неподільної Росії.

Відмова галичан від наполегливих пропозицій С. Петлюри, незважаючи на «попередження» «про корпус Галлера», звісно, перешкоджала здійсненню планів Головного отамана, зривала їх. Так,

¹ Петлюра Симон. Статті, листи, документи. – Т. 2. – Нью-Йорк, 1979. – С. 520.

² Там само.

³ Савченко В. А. Симон Петлюра. – Х., 2005. – С. 244.

⁴ Там само. – С. 251.

⁵ Там само. – С. 248.

прямою реакцією на ситуацію в українському таборі стала телеграма голови місії Вищої ради Паризької мирної конференції у Варшаві Ж. Нуланса в Париж. У ній, зокрема, говорилося: «Український уряд наполягає на проведенні в Одесі переговорів з представниками союзників з питань військового співробітництва та визнання України Антантою... За будь-яку ціну слід перешкодити методом тиску на угорський уряд постачанню українській стороні зброї та боєприпасів, які обмінюються на нафтові продукти за маршрутом Мокай-Стрий. Нарешті, заборона ввозу товарів в Україну до того часу, поки вона не підкориться волі Антанти, могла б бути також дійовим засобом проти України...»¹.

Абсолютна непоступливість антантських місіонерів не поколивала бажання С. Петлюри досягти угоди з ними. Навпаки, вона привела до готовності йти на нові поступки, як на переговорах в Одесі, так і з польською стороною (контакти тут практично не припинялися упродовж всього 1919 р., а місії змінювали одна одну). І чим безнадійнішою виглядала перспектива допомоги УНР з боку Антанти, тим більше С. Петлюра відчував залежність від загалом єдиного можливого рятівного «польського чинника».

І, зрештою, не можна пройти ще повз один момент. Сплило тришестки більше місяця після проголошення Акта злуки 22 січня 1919 р., однак член Директорії, чий підпис стояв під Універсалом соборності, виявляє готовність не рахуватися з його сутністю. І про УГА Головний отаман говорить без співчуття і не як про підпорядковану собі (бодай формально) формацію, а як про щось чужорідне – він попереджав про корпус Ю. Галлера, та його не послухали, ось Українська галицька армія й зазнала поразки (за сказаним мало не вчувається «Не послухали – то й масте!»).

З кожною новою місією, які надсилав С. Петлюра до Ю. Пілсудського, а також під час таємних зустрічей з емісарами від останнього², український діяч дедалі прив'язував себе до «польської колісниці». Офіційна Варшава поводитися неприступно щодо проблеми Східної Галичини й Західної Волині. В. Курдиновський навіть уклав у травні 1919 р. договір з главою польського уряду І. Падеревським, який обіцяв Польщі широкі територіальні уступки (кордон у Галичині мав проходити по р. Збруч)³. Домовленості В. Курдиновського, котрий начебто перебільшив свої повноваження, були дезавуйовані урядом України. Проте вони погіршили й без того складні взає-

¹ Цит. за: Йосипшин Я. Симон Петлюра: Польща й Антанта // У 70-річчя паризької трагедії 1926–1996. Збірник пам'яті Симона Петлюри. – К., 1997. – С. 75.

² Детальніше див.: Литвин С. Суд історії. Симон Петлюра і Петлюріана. – К., 2001. – С. 346–352.

³ Документи и материалы по истории советско-польских отношений. – М., 1964. – Т. 1. – С. 234.

мини УНР і ЗУНР, а поляки успішно використовували текст договору на мирній конференції у Парижі, домагаючись визнання приналежності Східної Галичини до Польщі. У вересні для переговорів з польським урядом до Варшави вирушила українська делегація на чолі з міністром закордонних справ України А. Лівіцьким. І хоча тодішній голова Ради народних міністрів І. Мазепа стверджував у своїх спогадах, що ніхто не збирався заключати договору «коштом Галичини»¹ й не давав відповідних інструкцій, справа саме до цього й посувалася. А Голова Директорії й Головний отаман лише відтягував невідворотну згоду на польські вимоги, оскільки змушений був рахуватися із потенціалом УГА. Без неї С. Петлюра давно б втратив будь-яку надійну опору в Україні.

Тому, наприклад, як обережне зондування реакції на ймовірний крок може розглядатись заява чергового місіонера до Варшави П. Пилипчука, оприлюднена 23 серпня 1919 р. польськими газетами, про незацікавленість уряду УНР у справах Східної Галичини. Можливо, то була й провокація польських журналістів, що свідомо перекрутили слова дипломата². Однак, не виключений і досить поширений у дипломатичній практиці ефект «випробувальної кулі» (з відпрацьованими наперед наступними атрибутами публічних спростувань, відкликанням посланців тощо).

Саме в серпні 1919 р., напередодні делегування місії П. Пилипчука до Варшави С. Петлюра вперше особисто звернувся з листом до Ю. Пілсудського, в якому наголошував, що «стає очевидною konieczність певного порозуміння між польським та українським командуванням для дальшої боротьби...»³.

Варто звернути увагу на те, що писалося це в момент істотного напруження стосунків у соборному таборі, маневрів керівництва Української галицької армії, спрямованих на пошук шляхів порозуміння з денікінцями. Природно, ці мотиви набули ще більшої гостроти на жовтень 1919 р., коли до Польщі було споряджено надзвичайну дипломатичну місію на чолі з міністром закордонних справ А. Лівіцьким. Крім нього, до складу місії ввійшло ще 4 наддніпрянці – Л. Михайлів, П. Понятенко, Б. Ржепецький, П. Мшанецький і 3 галичанина – С. Вітвицький, А. Горбачевський, М. Новаківський.

З перших же зустрічей польська сторона зайняла неприступну позицію щодо Східної Галичини, Холмщини й Підляшшя, перетворивши це питання на висхідне і ключове в переговорах⁴. Безперечно, С. Петлюру інформували про ультимативну, що межувала з неприкритим шантажем, поведінку поляків (А. Лівіцький регулярно

¹ Мазепа І. Назв. праця. – С. 103.

² Див.: Литвин С. Назв. праця. – С. 351.

³ Петлюра Симон. Статті, листи, документи... – Т. 2. – С. 358.

⁴ Див.: Литвин С. Назв. праця. – С. 351–352.

надсилав Голові Директорії листи). За цих обставин достатньо промовистими виглядають його слова з листа до А. Лівницького від 11 листопада: «Ми напружуємо всі сили, але чи вистачить їх, я не певен. 5000 пар чобіт і шинелей, 5000 рушниць з набоями нас могли би врятувати! – в цей час полагодження наших стосунків з Польщею могло би нас врятувати – дати нам базу деяку, зносини з світом і перспективи. Дуже жалко, що ми цих переговорів не почали раніш: може б мали більш сприяючі для нас обставини для заключення договору з Польщею»¹.

У цьому листі, як і в попередньому – від 30 жовтня 1919 р.², С. Петлюра вимагає прискорення досягнення домовленостей з Варшавою. Хіба що до старих додалися нові мотивації. Голова Директорії повідомляє А. Лівницького про заключення угоди командування УГА з А. Денікіним. У цьому світлі значно зрозуміліше й визначеніше виглядають слова жалю з приводу того, що інтенсивних переговорів з поляками не велося раніше. А емоційні фрази про порятунок виглядають як пряма директива на згоду з польськими вимогами. Адже весь попередній досвід спілкування з польськими партнерами свідчив, що зі своїх позицій вони не зійдуть ні за яких обставин. То ж, якщо мова зайшла про те, що треба рятуватись (зі знаками оклику), ясно – вже не до обстоювання вимог, не до турбот про «збереження обличчя» тощо.

15 листопада 1919 р. (на той час перехід УГА в денікінський табір став незворотним, доконаним фактом) на спільному засіданні Директорії й уряду було зроблено ще один рішучий крок назустріч Польщі. Якщо вірити С. Литвину (в новітньому виданні збірника документів про діяльність Директорії й уряду відповідного документа чомусь немає), було ухвалено: 1) визнати необхідним дати згоду на встановленні лінії кордону між УНР та РПП по лінії Бертелемі через територію Галичини і по річці Стир. Зазначений кордон є той максимум, на який може піти уряд; 2) щодо поставленої вимоги негайного принципового визнання урядом в аграрній справі принципу власності, то визнали можливим лише заявити, що остаточне рішення принципових засад, на яких має бути проведено аграрну реформу, належить лише Парламенту³.

Отже, С. Петлюра і його оточення остаточно прийшли до необхідності прийняття польських вимог (лінія Бертелемі – «максимум») як основи для розбудови дальших стосунків між двома державами. Єдиною «прикрістю» залишалася суспільна думка українства, яка з тривогою і неприхильністю сприймала повідомлення про запопадливі пошуки порозуміння з поляками, про сутність угод, які з ними підписувались українськими представниками.

¹ Петлюра Симон. Статті, листи, документи. – К., 1999. – Т. 3. – С. 140.

² Там само. – С. 132–135.

³ Литвин С. Назв. праця. – С. 353.

Етапною, разом із тим такою, що спричинила безліч запитань, стала декларація від 2 грудня 1919 р., яку подала місія А. Лівичького польському уряду. ЦК УСДРП навіть присвятив з'ясуванню її сутності окреме засідання 29 січня 1920 р., й А. Лівичькому довелося вислухати чимало критичних закидів, на частину яких він не зміг дати задовільних відповідей. Суть декларації полягала, за М. Шаповалом, у цілій низці пунктів:

«а) межі УНР встановлюються по Дністру, Збручу і через Волинь,

б) УНР зобов'язується предоставити у себе права полякам, які поляки для українців устанавлять у Польщі,

в) остаточне вирішення земельної справи на Україні належатиметься Укр. Установчому Парляментові, а до того часу юридичне положення польських поміщиків на Україні регулюється на підставі особного погодження між укр. і польським Урядами,

г) УНР бажає нав'язати якнайтісніші економічно-торговельні стосунки з Польщею на підставі взаємності.

Від Польщі ж уряд УНР жадає:

а) Признання УНР незалежною і самостійною, підтримки укр. справи перед іншими державами та заключення передовсім договорів і конвенцій торговельного, військового та консульського характеру,

б) для утворення доброї атмосфери у відносинах – вимагає негайного вирішення долі тих українців, які з політичних причин конфіновані, інтерновані або арештовані Польщею,

в) допомоги УНР в боротьбі з ворогами – зброєю, амуніцією і т. и.,

г) перепускати через Польщу на Україну українських полонених, грошові знаки, військове знаряддя, одіж і т. и.»¹.

Те, про що стало відомо українським політичним і військовим діячам, викликало не лише питання, але й відверте невдоволення.

Між тим, на декларацію української місії було одержано відповідь польської сторони: «Представлені жадання будуть сповнені. Вже тепер завдяки добрій волі Панів зможемо перейти до цілком широкій співпраці. Те, що Пани вчинили, буде міродайним не лише для обох зацікавлених народів, але і для закордону»².

Відомий і зміст (основні тези) листа А. Лівичького до С. Петлюри від 2 грудня 1919 р.: «Посилаємо копію декларації, яку підписали з жалем і болем; перед цим я скликав нараду з 30 осіб, яка одногосно висловила за підписання декларації; на нараді були і представники буржуазних партій; скликав я їх для того, щоб в майбутньому українська буржуазія не обвинувачувала сучасного правительства в «зраді». Бачився з Пілсудським, який згоден на

¹ Див.: Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. – Прага, 1928. – С. 193–197.

² Там само. – С. 168–169.

розташування нашого війська в районі Шепетівка–Полонне. Згоден на формування пів-офіційним способом; рекомендує, щоб це було доручено особі не нижче підполковника генштабу. Я назвав Юнакова, Сальського, Петрова. Йому найбільш сподобалась кандидатура Сальського. Поляки дізналися про повноваження Макаренка і це їм не подобається. *Вони категорично висловились за те, щоб вся повнота Верховної Влади належала тільки Вам.* У Кам'янці все гаразд. Адміністрація вся наша, з поляками установили якнайкращі відносини. Я глибоко певен, що ніколи у нас не було ліпших перспектив, як зараз, і т. и.»¹.

Підсумовуючи значення всіх відомих йому документів, М. Шаповал констатує: керівники УНР були надто непоступливі, коли чогось вимагали українські маси, але дуже легко йшли на поступки польській шляхті. Вони «не турбувались, що скаже українське селянство і робітництво, але запобігливо втягали в свою аферу представників укр. буржуазії, щоб вона їх колись не обвинувачувала за «зраду». Дрібна буржуазія легко уступає великій, але безоглядно непримирима до трудових мас»².

На адресу С. Петлюри й А. Лівичького, що діяв від імені Голови Директорії, посипалися докори, висловлювалися критичні зауваги навіть у провідних колах українства. Так, на засіданні ЦК УСДРП в Кам'янці-Подільському 29 січня 1920 р. (за участі І. Мазепи, А. Лівичького, М. Шадлуна, І. Романченка) І. Мазепа поставив питання: «Як могло статися, що наша місія подала польському урядові декларацію, яка рішуче суперечить директивам нашого уряду?»³

А. Лівичький виправдовувався: «Мені довелося пережити багато неприємного в зв'язку з підписанням декларації 2 грудня. Я був примушений подати цю декларацію з огляду на вимогу поляків, але зробив це в порозумінні з представниками українського громадянства, яких я мав змогу бачити в Варшаві та у Галичині.

Наша місія зробила все для захисту інтересів України. Вже на першому польсько-українському засіданні (28 жовтня) наші представники оголосили декларацію, в якій стали на ґрунт етнографічного принципу щодо кордонів України. В аграрній справі остаточне рішення залишилось майбутньому українському парламенту. Рівночасно наші представники ставили питання про конечність признання Польщею самостійності України та про зміну режиму на окупованих поляками українських землях»⁴. Поляки відкинули цю декларацію як таку, що не відповідала польським інтересам. Їх делегація вимагала, щоб в декларації було зазначено про державні кордони між Україною і Польщею, про негайне упорядкування зе-

¹ Шаповал М. Назв. праця. – С. 169.

² Там само. – С. 170.

³ Мазепа І. Назв. праця. – С. 193.

⁴ Там само. – С. 193.

мельної справи (для забезпечення інтересів польських землевласників на Правобережжі) і про забезпечення культурно-національних прав польської людності на Україні. Підкреслювалось, що Східна Галичина повинна належати до Польщі.

Після листопадової катастрофи українського фронту поляки почали ультимативно вимагати врахування їх умов, інакше взагалі загрожували припинити всі контакти з місією УНР. «В цих умовах наша місія вирішила переглянути попередній текст своєї декларації, – пояснював А. Лівіцький. – Ми вважали, що не можемо доводити до розриву з поляками, бо наша армія навіть не мала б тоді куди відступати.

Після довгих нарад, в яких галицькі представники залишилися при окремії думці і врешті подали заяву про свій вихід із місії, був виготовлений новий проект декларації, в якому взято на увагу домагання польської делегації.

Ясна річ, що цей проект перевищував уповноваження нашого уряду¹. Тому А. Лівіцький негайно виїхав до уряду за новими директивами. Але по дорозі в Тернополі довідався, що уряд вже виїхав із Старокостянтинова в невідомому напрямі на схід. Тоді, повертаючись назад до Варшави, він вирішив порадитися з членами Директорії Ф. Швецем і А. Макаренком у Львові. Обидва, разом із В. Старосольським і М. Ковалевським, висловились за те, щоб негайно подати декларацію зазначеного змісту. В Тернополі за те ж висловилися представники есерів А. Степаненко, В. Кедровський і П. Христюк.

У Варшаві А. Лівіцький провів нараду для обговорення проекту декларації. В ній взяли участь міністр земельних справ М. Ковалевський (с.-р.), товариш міністра внутрішніх справ П. Христюк (с.-р.), товариш міністра закордонних справ В. Старосольський (галицький с.-д.), О. Ковалевський (нар.-республ.), С. Русова (с.-ф.), Л. Старицька-Черняхівська (с.-ф.), С. Шемет (хліб.-дем.), Б. Гомзин (хліб.-дем.), Ю. Коллард (сам.-соц.). Майже всі учасники наради, з огляду на критичну ситуацію, висловилися за негайне підписання декларації.

Того ж дня А. Лівіцький і подав польському уряду українську декларацію згаданого вище змісту. «Звичайно, уряд може не апробувати декларації 2 грудня, – заключав український дипломат. – Тоді мусимо рахуватися з неминучістю ліквідації нашої дальшої боротьби. Бо без опертя на сусідню державу ми не зможемо відновити свого державного життя. Коли галичани порозумілися з Денікіним коштом Наддніпрянської України, то нам в цій ситуації, що утворилася після листопадової катастрофи, нічого не залишається, як пробувати знайти шлях для продовження своєї боротьби хоч би в межах Наддніпрянської України»².

¹ Мазепа І. Назв. праця. – С. 196.

² Там само. – С. 197.

Не треба володіти навичками розшифровки «хитромудрих» дипломатичних формул, щоб зрозуміти: українська сторона погодилася на союз з поляками коштом Західної України, мотивуючи свою моральну позицію, окрім іншого, «зрадою УГА».

Роз'яснення А. Лівичького не вповні задовольнили учасників наради і від їх імені Голова Ради народних міністрів констатував: «Коли я їхав до Кам'янця, мені й на думку не спадало, що ми вже стоїмо перед фактом підписання декларації 2 грудня. Всі ми жили там, в заплілі ворога, зовсім іншими думками та перспективами. Нам здавалося, що в першу чергу треба об'єднати та реорганізувати наші розпорошені сьогодні військові сили. Тоді ми могли б вже в ближчому часі відновити свою боротьбу організованим фронтом. Тому факт підписання декларації 2 грудня мене дуже занепокоїв. Аджеж це новий клин в наші взаємовідносини з Галицькою армією. Ми там працюємо весь час в напрямі об'єднання обох армій. Тепер над цією справою, очевидно, треба поставити хреста. Та й по суті я не поділяю оптимізму Лівичького щодо тих користей, які нам може дати союз з Польщею. Мені здається, що поведінка поляків на окупованих ними українських землях не віщує нам нічого доброго.

Я констатую, що декларація подана без згоди уряду. Але зараз не в наших інтересах доводити до формального розриву з Польщею. Треба лише бути на сторожі, щоб поляки, використовуючи наш тяжкий стан, не посунули взагалі на Україну. Ні в якому разі ми не можемо допустити, щоб на Україну прийшли нові чужоземні сили. Це знову відвернуло б від нас народні маси. Найбільш непопулярним на Україні є гасло інтервенції. Тому краще переживемо на Україні якийсь довший час стан анархії, але будемо продовжувати боротьбу власними силами. Треба вимагати від поляків негайного визнання Української Народньої Республіки припинення руху їхнього війська на схід»¹.

Сам Голова Ради народних міністрів відправився шукати рештки армії УНР, що під командуванням генерала М. Омеляновича-Павленка здійснювала Зимовий рейд по тилах денікінських і радянських військ. Однак договірний механізм було вже заведено. Він рухав справу до логічного завершення, і на його процес українська сторона впливу майже не мала. С. Петлюра, його оточення здавали позицію за позицією й згоджувалися на нові й нові вимоги поляків. Однак іншого виходу вони просто не бачили.

З початку березня 1920 р. переговори, що тривали у Варшаві з грудня 1919 р. в режимі суворої секретності, значно поживавшали, хоча загалом виявилися надзвичайно складними й виснажливими. Українці, зокрема, певний час не хотіли погодитися на вимоги Варшави встановити польський контроль над українською армією і залізницями та призначити поляків на посади заступників міністрів

¹ Мазепа І. Назв. праця. – С. 197.

усіх українських міністерств. Проте слабкість, по суті – безнадійність становища С. Петлюри на переговорах зумовили нові поступки української сторони, якій Ю. Пілсудський відвів неприємну роль молодшого партнера.

Здійснені українською дипломатією кроки (численні контакти, переговори) торували шлях до укладення широкомасштабної таємної угоди, підсумкового документу, що увійшов в історію під назвою Варшавського договору¹. В концентрованому вигляді заключена фаза підготовки важливого акта віддзеркалюється у виступі А. Лівницького на нараді ЦК УСДРП у Вінниці 18 травня 1920 р.: «Я мусів підписати договір 22 квітня, хоч не мав на це дозволу ні ради міністрів, ні нашої партії. Бо коли я приїхав за остаточними директивами в Камянець, то там не було більшості Ц. К. соц.-дем. партії, ні кабінету міністрів. А тут поляки вимагали – негайно дати їм відповідь на їхній проект договору. Тоді я рішив звернутися до Української Національної Ради в Камянці, що останній місяць стала набувати все більшого авторитету. Національна Рада майже всіма своїми фракціями висловила за необхідність підписання договору.

Поляки домагалися призначення в нашому уряді трьох міністрів-поляків. Але після протестів з нашого боку вони погодились на одного міністра і одного заступника міністра. Ця справа – давня, вона виникла під час однієї моєї розмови з Пілсудським. Річ в тому, що думка про порозуміння з нами серед поляків піддержували тільки польські соціялісти (Польська Партія Соціялістична) та деякі ліві групи. А більшість сойму, як напр. нац.-демократи та деякі інші партії, здебільшого правого напрямку, були проти «української авантюри». Вони бояться Самостійної України більше, ніж Світської Росії.

Раз Пілсудський при розмові зо мною висловився, що, мовляв, у нас недостача інтелігенції і тому чи не могли б ми прийняти в свій уряд двох поляків і одного російського ліберала і такою ціною зацікавити польські ширші кола справою польсько-українського порозуміння. Правда, Пілсудський на цьому не дуже настоював, але все таки довелося числитися з його побажанням.

Щодо порозуміння з поляками в земельній справі, то за поспіхом ця справа залишилась невияснена. Мабуть, тут мала значіння ще й та обставина, що призначенням Стемповського міністром земельних справ заспокоїлись певні польські кола, і Пілсудський вже якось не став вимагати підписання окремого порозуміння в земельній справі.

¹ Див.: Шаповал М. Назв. праця. – С. 176; Симоненко Р. Г., Табачник Д. В. Українсько-польські відносини та боротьба за єдність України. XIX – початок XX ст. Нариси. – К., 2007. – С. 668, 672 та ін.

Щодо військової конвенції, то текст її санкціонували наші військові фахівці – Сальський, Зелінський та інші. Взагалі з огляду на тяжкий стан нашої армії було неможливо одержати від поляків яку-будь допомогу без підписання військової конвенції¹.

Крім того, що польське керівництво намагалося забезпечити за український рахунок власні національні інтереси, воно виступало знярядям країн Заходу, які робили все, щоб Польща стала «необхідною перепоною між російським більшовизмом – на весь час його існування – і всією Європою»². С. Петлюра при зустрічі з І. Мазепою заявив: «Наш договір з поляками підписаний при активній допомозі Франції»³.

Слід відзначити, що Ю. Пілсудський укладав Варшавський договір незважаючи на опозицію в Сеймі (фактично, його політика ніколи повністю й не підтримувалася Сеймом), що загалом було досить ризикованим кроком: він ставив саме існування польської держави на українську карту, бо вважав Україну ключем до балансу сил в Східній Європі. Радянську Росію, на його думку, неможливо було перемогти без українського союзника та без створення в наступному української держави-буфера. З цього погляду С. Петлюра та його найближче оточення розглядалися Ю. Пілсудським як єдина політична сила, з якою можна мати справу в Україні. Для останнього Варшавська угода могла означати спробу приглушити негативні емоції від зовсім недавніх воєнних акцій щодо західних українців і відкрити нову, позитивнішу фазу в польсько-українських відносинах: як продовження політики, коріння якої проросло ще в Гадячі 1658 р.

Відносини між Українською Народною Республікою і Польщею після підписання квітневих угод 1920 р. І. Мазепа називає польсько-українським союзом. Такою, власне, є назва більшої частини третьої книги «Україна в огні й бурі революції». Такою є її головна ідея. Однак ставлення до Варшавського договору і його наслідків у І. Мазепи неоднозначне. Хоча доволі делікатно, він все ж прагне підійти до його оцінки і з об'єктивного боку (глухий кут, в якому опинились українські керівники на чолі з С. Петлюрою), і з суб'єктивного (конкретні кроки лідерів, того ж таки С. Петлюри, які не в усьому були бездоганними).

Уважно зважаючи всі обставини, що дуже несприятливо склалися для УНР, тогочасний голова уряду доходить висновку: «Польсько-український союз 1920 року був наслідком трагічної ситуації, що створилася на українському фронті восени 1919 року. Під впливом надзвичайно несприятливих умов нашої тодішньої боротьби

¹ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. – Т. 3. – Прага, 1942. – С. 27–28.

² Черчилль У. Мировой кризис. – М.–Л., 1932. – С. 176.

³ Мазепа І. Назв. праця. – С. 27.

галицькі провідники вважали, що тільки в союзі з тою чи іншою російською владою можна було знайти вихід для української справи. В можливість порозуміння з поляками галичани не вірили. Наддніпрянські провідники, навпаки, ставились з недовірям як до «червоної», так і до «білої» Росії, а тому після листопадової катастрофи 1919 р. стали шукати порозуміння з сусідніми державами на Заході – Польщею та Румунією. Більше того. При переговорах у Варшаві представники Наддніпрянської України пішли на великі уступки полякам, аби тільки не припиняти боротьби проти московських окупантів. Цю ситуацію поляки використали в своїх інтересах: вони продиктували представникам Наддніпрянської України договір, якого самі хотіли»¹.

Психологічно були підготовлені до територіальних поступок («визнання за дорогу ціну») й С. Петлюра, й А. Лівичський². Обидва вважали союз з поляками тимчасовим, тактичним, антимосковським³.

Серед положень підписаного договору особливу вагу мали такі:

«1. Визнаючи право України на незалежне державне існування на території в межах на північ, схід і південь, як ці межі будуть означені договорами У. Н. Р. з її пограничними з тих сторін сусідами, Річ Посполита Польська визнає Директорію Незалежної Української Народньої Республіки на чолі з Головним Отаманом п. Симоном Петлюрою за Верховну владу У. Н. Р.

2. Кордон між У. Н. Р. і Р. П. П. встановлюється слідующий: на північ від Дністра вздовж р. Збруча, а далі вздовж бувшого кордону між Австро-Угорщиною та Росією до Вишгородка, а від Вишгородка на північ через узгірря Кремянецькі, далі по лінії на схід Здовбунова, потім вздовж східнього адміністративного кордону Рівенського повіту, далі на північ вздовж кордону адміністративного бувшої губернії Мінської, до схрещення його р. Припятью, а потім Припятью до її устя.

Щодо повітів Рівенського, Лубенського і частин Кремянецького, які тепер відходять до Р. П. П., то пізніше має наступити точніше порозуміння.

Докладне означення кордонної лінії повинно бути переведене спеціальною українсько-польською комісією, складеною з відповідних фахівців.

3. Уряд польський признає Україні територію на схід від кордону, зазначеного в арт. 2 цієї умови, до кордонів Польщі 1772 року (передрозборових), які Польща вже посідає або набуде від Росії шляхом збройним чи дипломатичним»⁴.

¹ Мазепа І. Назв. праця. – С. 5.

² Там само. – С. 11–14.

³ Там само. – С. 19–20.

⁴ Там само. – С. 8–9.

Звертають на себе увагу й моменти, пов'язані з формальними аспектами й порядком функціонування договору:

«8. Умова ця застається тайною. Вона не може бути передана третій стороні чи бути опублікована нею в цілості чи почасті інакше, як тільки за взаємною згодою обох контракуючих сторін, за винятком артикула першого, який буде оголошено по підписанню цієї умови.

9. Умова ця вступає в силу негайно по підписанню її контракуючими сторонами.

Підписано в Варшаві квітня 21-го 1920 року в двох примірниках, уложен один в мові українській і один в мові польській з застереженням, що в разі сумніву текст польський буде вважатися за міродайний»¹.

Згідно з військовою конвенцією від 24 квітня 1920 р., «в разі спільної акції польсько-української проти совітських військ на теренах Правобережної України, положених на схід від сучасної лінії польсько-більшевицького фронту, військові операції відбуваються по взаємному порозумінню начальної команди польських військ і головного командування українських військ під загальним керуванням начальної команди польських військ»². Усі залізниці України надавались у розпорядження польської влади, всі харчові продукти, коней, підводи тощо мав постачати для польського війська український уряд.

Отже, Українська армія мала наступати на Україну разом з польським військом під загальним командуванням поляків. Поляки брали участь в операціях до Дніпра, тобто в межах тільки Правобережної України, яку вони юридично вважали своєю в межах 1772 р. і тепер нібито повинні були визнати цю територію частиною України. Далі на схід від Дніпра поляки не зобов'язувалися допомагати українцям².

Чимало політичних діячів були впевнені: подібного роду доленосний акт не міг впроваджуватись у життя волею однієї дипломатичної місії, а мав бути затверджений урядом. Зокрема, було порушено закон від 28 січня 1919 р., згідно з яким Директорія не мала права йти на домовленості з іншими державами, котрі б зачіпили, змінювали територіальні межі України, накладали на народ обов'язки перед іншими країнами.

Детальний аналіз квітневого договору й військової конвенції з Польщею здійснив С. Шелухин, дійшовши цілком визначених загальних негативних висновків. За висхідний момент аналізу відомий правник обрав територіальний принцип – неодмінний елемент державності і настільки ж важливий чинник – народонаселення. «Петлюра, – резюмує вчений, – визнає за Польщею право на україн-

¹ Мазепа І. Назв. праця. – С. 9.

² Там само. – С. 10.

ську територію в межах 1772 р. до Дніпра, без Києва і частини Подільської губернії. З цієї території, української і заселеної масивом українського народу з малосенькою домішкою польських поміщиків та їх слуг, Польща уступає чи зобов'язується від себе уступити головному отаманові Петлюрі та його товариству од означеної... східної польської межі землю приблизно в 2 губернії... Україна по договору 21 квітня 1920 р. – це Київська та частина Подільської з шматочком Волинської губ. ...Петлюра віддав полякам 162 000 км² землі з 11 000 000 населення...»¹ (Невідомо на якій підставі, але з явним бажанням хоч трішечки згладити враження від масштабів запродавства, С. Литвин називає інші цифри – відповідно 140 000 км² і 8 млн. чоловік)².

З особливим обуренням сприймав С. Шелухин легітимізацію з допомогою військової конвенції військового походу в Україну. Він також не міг не констатувати з глибоким сумом інших принизливих наслідків союзу з Ю. Пілсудським: формально-обмеженого визнання УНР, нерівноправного характеру задоволення національно-культурних потреб українського населення, окремих прав польських поміщиків щодо аграрної реформи в Україні. «Весь договір, обох сторін, що творили його, – наголошував С. Шелухин, – трактує український народ тільки за об'єкт, яким поляки і нібито уповноважений з боку УНР по своїй уподобі, ... виключно в польських інтересах розпоряджали самодержавно... не оглядаючись ні на що. Цей договір продиктований неповагою до української нації, він добре топче українське ім'я, і честь, і гідність. Коли б змовці проти української нації взялися творити такий акт, то нічого більшого проти її прав, свободи, незалежності, розвитку й існування і взагалі проти неї вони придумати не могли. Ні один ворог української нації не зміг би зробити більше того, що зробили ті люди, які виступали по цьому договору від імені українського народу»³.

Довідка: *ШЕЛУХИН Сергій Павлович* (1864 р. – 1938 р., Прага) – відомий громадський, політичний і педагогічний діяч. Науковець, правник, публіцист, поет (псевдонім С. Павленко).

Народився на Полтавщині. Брав участь в українському русі з 1905 р. Член УПСФ. Співробітничав в українських періодичних виданнях – «Українська хата», «Украинская жизнь», «Літературно-науковий вісник» та ін. В 1917 р. – член ЦР, голова Револьюційного комітету в Одесі. Після утворення УНР – генеральтний суддя. У лютому-квітні 1918 р. – міністр судових справ УНР. За гетьманату – член Дер-

¹ Шелухин С. Варшавський договір між поляками й Петлюрою 21 квітня 1920 року. – Прага, 1926. – С. 14.

² Литвин С. Соборницький чин Симона Петлюри // Пам'ять століть. – 1999. – № 3. – С. 58.

³ Шелухин С. Назв. праця. – С. 15.

жавного Сенату і голова української делегації на переговорах з РСФРР (травень-листопад 1918 р.).

З грудня 1918 р. – в. о. міністра юстиції УНР, член української делегації на Паризькій мирній конференції (1919 р.). З 1921 р. жив у Чехо-Словаччині, був професором Українського вільного університету й Українського педагогічного інституту ім. М. Драгоманова в Празі. Член Українського історико-філологічного товариства, голова Українського комітету в Чехо-Словаччині та українського правничого товариства в Чехії.

Найвідоміші праці – в галузі історії держави і права: «L'Ukraine, la Pologne et la Russie et le droit de la libre disposition des peuples» (1919); «Варшавський договір між поляками і Петлюрою» (1926), «Звідкіля походить Русь – теорія кельтського походження Київської Русі» (1929), «Історикоправні підстави української державності» (1929), «Україна – назва нашої землі з найдавніших часів» (1936), «Німецька колонізація на Україні» (1938) тощо.

Погоджуючись з принциповими оцінками правничого боку документів, М. Шаповал не може стриматись, щоб не додати до них власних зауважень.

Розглядаючи перший пункт договору (про права української сторони), М. Шаповал пише, наскільки він є «крутіїський і скандальний: визнається Директорія на чолі з Петлюрою, а коли б Петлюру було звільнено або він умер, то чи визнається Директорія? Ясно, що тут проведено те, про що Левицький писав Петлюрі 28 листопада 1919 р. і що Мазепа провів у формі постанов «14 лютого» – Директорія лише в особі Петлюри. Не сама конкретна Україна, як народ, визнається незалежною, а лише *право* на незалежність»¹.

Другим пунктом від України на користь Польщі «відчикрижувалася» більша частина Волині.

Третім пунктом за Україною визнавались її ж ... власні території і т. ін.²

М. Шаповал звертає увагу на те, що договори з поляками готувалися в глибокій таємниці – «нишком», а про існування дипломатичних актів «ніхто не знав, окрім кількох змовщиків»³.

Певний інтерес становить і така деталь. З першої особистої зустрічі з Ю. Пілсудським (16 травня 1920 р.) І. Мазепа виніс думку, що з таким поміркованим політиком, який справляв цілком непогане враження, можна було домовитись і на значно почесніших для українців умовах⁴.

¹ Шаповал М. Назв. праця. – С. 175.

² Там само. – С. 175–176.

³ Там само. – С. 176.

⁴ Див: Мазепа І. Назв. праця. – С. 24.

Навіть В. Іванис, безперечний прибічник С. Петлюри, більше – його явний апологет, не може втриматися від того, щоб не визнати: «Згідно цього договору (Варшавського – В. С.) відступлено Польщі більші, ніж дозволялося, частини території України, а найголовніше, що згідно з цим договором похід на Україну мав відбутися з участю польської армії. У той час усі соціалістичні українські партії були проти закликання будь-яких чужоземних сил. Ці ж партії психологічно опанували українське селянство. Не рахуватися з такими настроями було небезпечно»¹.

Здаючи свої позиції, українська сторона підігрувала федеративним планам Ю. Пілсудського, що були дивною комбінацією прагматизму (імперіалізму) і романтизму. Україна, згідно задумів польського вождя, разом з Литвою та Білоруссю мала стати складовою нової Речіпосполитої, організаційним і визначальним (панівним) ядром якої неодмінно мав бути польський державний компонент.

Укладення Варшавського договору мало низку негативних наслідків. Серед них І. Мазепа називає руйнування єдиного українського табору, дедалі більший відхід галичан від наддніпрянців, навіть галицьких соціалістів від УСДРП. «...Коли був підписаний Варшавський договір і Наддніпрянська армія почала похід на Україну спільно з поляками, всі вони, за винятком М. Ганкевича, стали казати, що дальша боротьба з більшовиками безвиглядна і що, мовляв, режим польський у Галичині далеко гірший, ніж режим на Наддніпрянській Україні під совітською владою.

Приблизно такими самими настроями в той час жили майже всі українці в Галичині»².

Одним з дуже прикрих проявів зазначеної тенденції І. Мазепа вважає залишення Херсонської дивізії (вона складалася переважно з галичан і була чи не найбоекватнішою з українських частин) наприкінці серпня 1920 р. фронту й перехід її в Чехословаччину, де вона була інтернована³.

Але С. Петлюра, схоже, на подібні обставини не надто зважав, бо волів бачити Україну хай до краю обрізаною і підлеглою Польщі, ніж радянською. До сказаного слід додати й міркування В. Вериги, який не раз наголошував на принципово сепаратистській політиці С. Петлюри, яка мала вияв, зокрема, у відрядженні кількох дипломатичних місій до Польщі без порозуміння з проводом ЗУНР, починаючи з січня 1919 року. Дослідник робить висновок, що незрозумілою «є політика урядових кіл, близьких до Петлюри, які відмовилися піти на невеличкий компроміс із Президентом Є. Петрушевичем у справі реорганізації Директорії й уряду УНР в жовтні 1919 р., але

¹ Іванис В. Симон Петлюра – президент України. 1879–1926. – Торонто, 1952. – С. 128–129.

² Мазепа І. Назв. праця. – С. 48.

³ Іванис В. Назв. праця. – С. 48.

погодилися на повну капітуляцію перед Польщею за визнання карликової УНР на чолі з С. Петлюрою»¹.

Сукупність наведених аргументів дозволяє врешті-решт дати підсумкову оцінку Варшавському договору, зробити загальний висновок, що такий крок не міг викликати симпатій у народних мас, а лише породив нове невдоволення українським державним центром, особливо С. Петлюрою.

Однак, в сучасних публікаціях присутня й інша логіка, прибічники якої схильні й виправдовувати Варшавський договір і, навіть, висловлювати захоплені сентенції на адресу його творців.

Не один раз це намагався публічно демонструвати С. Литвин. Як то не дивно, однак угода коштом Західної України цілком органічно вписується в «соборницький чин Симона Петлюри»², в якому Голова Директорії виступає як видатний дипломат і міжнародний діяч європейського масштабу³.

Прикметно, що основні аргументи для виправдання лінії останнього (цьому надається велика увага – чимало сторінок монографії⁴) взято з творів самого С. Петлюри, зокрема – листування, де той намагається переконати багатьох прибічників (частина з них була просто шокована змістом документа і просила пояснень) у тому, що іншого виходу не існувало. При цьому С. Петлюра не замовчує й очевидних вад Варшавського договору, в тому числі й поступок, що, за його словами, мали вимушений характер⁵. А що ж іще мав писати С. Петлюра?!

Він постійно намагався доводити, що краще мати Україну без західних земель і мільйонів українців, що там мешкають, аніж допустити, щоб республіка стала радянською. В одному зі своїх останніх листів він вкотре наполягав: «Україна як держава – буде. Думаю я, що шлях до Української державності стелиться через Київ, а не через Львів. Тільки тоді, коли українська державність закріпиться на горах Дніпра і біля Чорного моря, тільки тоді можна думати, як про реальну річ, про збирання українських земель, захоплених сусідами. Інша політика – це мрії; нереальні комбінації, що приведуть до того, що ніякої України не буде»⁶. Повністю виправдовуючи подібну логіку, С. Литвин всіх тих, хто зважається на критичну оцінку Варшавського договору – С. Шелухина, Ю. Тютюнника, М. Шаповала іменує не більше, як «прикрозвісними опонентами С. Петлюри»⁷. «Діс-

¹ Верига В. Назв. праця. – Т. 2. – С. 202.

² Литвин С. Назв. праця. – С. 51–64.

³ Його ж. Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана. – С. 341.

⁴ Там само. – С. 343–368.

⁵ Див.: Петлюра С. Статті, листи, документи. – Т. 2. – С. 390, 517; – Т. 3. – С. 519, 532, 534–535.

⁶ Симон Петлюра. Статті, листи, документи. – Т. 1. – С. 453.

⁷ Литвин С. Назв. праця. – С. 345.

тається» й тим сучасним авторам, які «продовжують ставити під сумнів значення угоди» й від В. Сергійчука¹.

В унісон з С. Литвиним і В. Сергійчуком Б. Дорошенко-Говмацький також вважає, що «важко переоцінити значення державно-політичних переговорів С. Петлюри з польським керівництвом і в цілому їх, безумовно, позитивний результат»².

Дещо врівноваженішу, діалектичнішу позицію щодо предмету дискусії зайняв О. Калакура³, а Р. Симоненко та Д. Табачник однозначно-негативно оцінюють Варшавський договір⁴, додаючи нових аргументів у дискусію навколо імені С. Петлюри, що триває, і, схоже, має тенденцію до загострення.

Суперечливими виглядають міркування щодо договору Т. Зарецької. Вона вражається, з одного боку, мужністю С. Петлюри, який зміг величезними зусиллями над собою приборкати соборницькі почуття, що мало хто навіть з його оточення міг зрозуміти⁵. З іншого боку, увага акцентується на втіленні в документі непересічних особистих якостей, дипломатичного хисту маршала Другої Речіпосполитої Ю. Пілсудського, його ближчого оточення, яких не зупинили ані внутрішня опозиція планам щодо України, ані негативне ставлення до них з боку Великобританії, Франції, Чехословаччини, Румунії⁶. Зрештою, не вдається уникнути асиметрії у висновку: «Зміст Угоди відображав нерівність сторін, умови диктували поляки»⁷.

Наводячи авторитетні свідчення, покликані додатково переконати у необхідності позитивної кваліфікації польсько-українського союзу, Т. Зарецька не помічає, що з них часом можна вивести і не такі вже однозначні міркування. Скажімо, це стосується слів Г. Юзефовського: «...Якби не Пілсудський, не дійшло б до польсько-української єдності, не дійшло б також, якби не Петлюра. В тодішніх обставинах саме вони змогли видобути на світ польсько-українське «ми»⁸. Адже саме-собою виникає питання про міру суб'єктивізму у прийнятті надзвичайно відповідальних рішень, що зумовлювали величезні випробування для мільйонів і мільйонів людей: і українців, і поляків, а також для росіян.

¹ Сергійчук В. І. Неусвідомлення України. Ставлення світу до української державності: погляд у 1917–1921 роки з аналізом сьогодення. – К., 2002. – С. 545–547.

² Дорошенко-Говмацький Б. Симон Петлюра: Життя і діяльність. – К., 2005. – С. 480.

³ Калакура О. Назв. праця. – С. 153.

⁴ Симоненко Р. Г., Табачник Д. В. Назв. праця. – С. 668–685.

⁵ Зарецька Т. Юзеф Пілсудський і Україна. – С. 107–108.

⁶ Там само. – С. 108, 109.

⁷ Там само. – С. 106.

⁸ Зарецька Т. Назв. праця. – С. 111.

Однак більше за будь-які найлогічніші обґрунтування й розмірковування, зрештою, важить суспільна практика, в горнилі якої перевіряються політичні розрахунки, проекти, справджується, чи спростовується вірність стратегії, тактики, здійснюваних кроків.

Спільний українсько-польський виступ, вочевидь, із самого початку був приречений на невдачу. Насамперед тому, що цей союз значною мірою був і залишився «персональним союзом» двох глав держави – С. Петлюри і Ю. Пілсудського – і спирався на їхні особисті відносини й домовленості. Обидва національні лідери мали чимало спільного, передусім, що стосувалося їхнього соціалістичного минулого (С. Петлюра був одним з діячів УСДРП, а Ю. Пілсудський – лідером польських соціалістів) та недовіри до Росії (обидва вважали російський імперіалізм головною загрозою відповідно Україні й Польщі).

С. Петлюра і Ю. Пілсудський, навіть якщо й з тактичних міркувань, спромоглися відкинути нашарування складного історичного минулого і, всупереч національним менталітетам та уявленням обох народів один про одного, знайшли в собі мужність укласти військово-політичний союз. Головний отаман у листі до генерала В. Сальського пояснював, що політик-реаліст не повинен піддаватися впливам спогадів про колишні непорозуміння і має прагнути до співпраці з Польщею як до необхідного етапу політичного розвитку¹.

Разом з тим, обидва лідери так і не змогли переконати в доцільності союзу своїх співвітчизників, і спільна українсько-польська акція не стала консолідуючим національним чинником ні в Україні, ні в Польщі. Більше того, вимушені до об'єднання фактично силою обставин, союзники (С. Петлюра і Ю. Пілсудський), здається, не надто довіряли навіть один одному. Принаймні Ю. Пілсудський, всупереч військовій конвенції, по суті чинив спротив будівництву скільки-небудь потужної уенерівської армії.

І С. Петлюра, і Ю. Пілсудський зустрілися з потужною опозицією своїм планам усередині своїх країн. Століття непорозумінь, конфронтації й конфлікти між двома націями далися взнаки. Польські праві (передусім «народові демократи») й партії центристської орієнтації, яким належала більшість у сеймі, були стурбовані тим, що «проукраїнська» політика Ю. Пілсудського лише антагонізує Росію. Крім того, вони не довіряли українцям, вважаючи їх союзниками Німеччини й суперниками в боротьбі за Східну Галичину, і тому виступали різко проти підтримки української незалежності в будь-якій її формі². Польські соціалісти, хоча й воліли бачити Україну незалежною, не схвалювали розв'язання військових дій проти

¹ Петлюра Симон. Статті, листи, документи. – Т. 1. – С. 263–264.

² Див.: Pavliuk Olexandr. Ukrainian-Polish Relations in Galicia in 1918–1919 // Journal of Ukrainian Studies. – Vol. 23, 1998. – N 1.

радянської Росії і виступали за мирні переговори¹. Така позиція польських політичних сил, а також настрої широкого загалу стримували Ю. Пілсудського, а його східна «федераційна» програма так ніколи й не була розроблена в деталях.

Однак механізм війни з допомогою польсько-української угоди було запущено, і він почав працювати.

Згідно з наказом Ю. Пілсудського, підготовка до операції розпочалася задовго до підписання договору². За спогадами шефа польського генерального штабу Станіслава Шептицького (рідного брата Андрея Шептицького) розробка військового плану дій в Україні була суворо таємною. Вона була розроблена під особистим керівництвом Головного вождя за участю двох генералів: Ю. Стахевича, Б. Веняви-Длугошовського та ад'ютанта С. Радзівілла³. Вже на 17 квітня 1920 р. сили для наступу в Україну було приведено у бойову готовність, хоча певні перегрупування тривали до 24 квітня. Згідно з планом, передбачались прориви одночасно на трьох напрямках – Бердичівському, Житомирському й Рогачівському⁴.

У кампанію було задіяно понад 50 тис. польських вояків і близько 20 тис. – українських. Разом із поляками мали наступати українські військові підрозділи: Київська, Волинська, Запорізька дивізії, Залізна дивізія під командуванням О. Удовиченка, Полк кавалерії, Галицька бригада та інші.

Хоча план військової операції територіально обмежувався Правобережжю Україною, глибинна політична стратегія була, безперечно, значно масштабнішою. Знищення радянської влади в Україні, відновлення УНР завдало б серйозного удару й по РСФФР, більшовицькій системі в цілому. Це призвело б до втрати більшовиками важливого промислового й сировинного району, джерел поповнення армії людськими ресурсами, до утворення плацдарму для реалізації подальших антикомуністичних планів.

Звичайно, зі скрутних для українців обставин намагалася сповна скористатись польська воячина (безумовно, передусім для власної вигоди). Загальна міжнародна ситуація, здавалося, також давала підстави для оптимістичних висновків про вибір стратегічного удару по Україні. Правий фланг забезпечувався боярською Румунією, яка цілком залежала від Антанти. Остання відкрито демонструвала зацікавленість у провокуванні конфлікту з радянською владою, активно озброюючи армію барона Врангеля, підштовхуючи рештки білогвардійців до рішучого наступу проти більшовизму

¹ Wandycz Piotr S. Soviet-Polish Relations, 1917–1921. – P. 190, 196.

² Див.: Симоненко Р. Г., Табачник Д. В. Назв. праця. – С. 680.

³ Potocki R. Idea restytucji Ukraińskiej Republiki Ludowej (1920–1939). – Lublin, 1999. – S. 69.

⁴ Какурин Н., Берендс К. Киевская операция поляков 1920 года. М.–Пг., 1920. – С. 16–21.

з Півдня України. Виникали реальні перспективи створення єдиного антирадянського фронту. До того ж і С. Петлюра запевняв союзників у тому, що з першими ударами по Червоній армії в її запіллі неодмінно розпочнеться могутній повстанський рух – закономірна народна реакція на більшовицьку політику «воєнного комунізму».

Було б невинуватим скидати з рахунку й ту обставину, що керівні кола Польщі розцінювали ситуацію як сприятливу для здійснення своїх давніх планів щодо розширення меж держави до кордонів 1772 р., закріплення прав на Східну Галичину, Холмщину, Підляшшя, Західну Волинь. «...Поляки ґрунтовно готовилися до походу на Україну, – зауважував Ю. Тютюнник. – Їм навіть серед білого дня ввижалися кордони 1772 року, велика Польща «від моря до моря та аж до Дніпра»»¹. Власне, це вони й не дуже приховували, хоч акценти, як заведено в дипломатичних іграх, розставляли по-іншому.

«Виправа Київська» (похід на Київ) розпочалася на світанку 25 травня 1920 р. У поході брали участь три польські армії. В їх складі діяли дев'ять піхотних дивізій та чотири кавалерійські бригади. Польську військову армаду підтримували дві петлюрівські дивізії. Швидкому просуванню та окупації значної частини Правобережжя сприяв заколот і перехід на сторону ворога двох галицьких бригад, у командному складі яких було багато австрійських офіцерів. Останні, як відомо, входили до радянських військ, розташованих на Правобережжі.

Їм протистояли 12-а і 14-та Червоні армії – сім червоноармійських піхотних і одна кавалерійська дивізії та Перша галицька бригада. Слід враховувати, що війська Південно-Західного фронту змушені були час від часу приборкувати вилазки врангелівців з Криму. Вагома чисельна перевага польських і петлюрівських військ та намагання командування Південно-Західного фронту уникнути наві'язуваного інтервентами вирішального збройного зіткнення дали змогу окупантам досить швидко просуватися на схід.

На другий день після початку наступу, 26 квітня 1920 р., глава Польської держави звернувся з відозвою до українського народу.

Природно, Ю. Пілсудський прагнув виправдати вторгнення польських військ в Україну найшляхетнішими причинами: «По моєму наказу військо Посполитої Річі йде поперед, вступаючи глибоко на землі України. Довожу до відома населення цих земель, що польське військо усуває з теренів, які населені українським народом, ворожих окупантів, проти яких з зброєю в руках повстав український народ, захищаючи свої хати від насильства, розбою і грабінництва.

Польське військо зостанеться на Україні на час, потрібний для того, аби правний український уряд міг перейняти владу на тих

¹ Тютюнник Ю. З поляками проти України. – С. 12.

землях. З хвилиною, коли уряд Української Народньої Республіки почлих до життя державну владу, коли на кордонах стануть озброєні оборонці українського народу, здібні забезпечити цей край від нової навали, а вільний народ буде в силі сам вирішити свою долю, польський жовнір повернеться в межі Річі Посполитої Польської, виконавши почесне завдання боротьби за волю народів.

Разом з польським військом на Україну повертають ряди відважних її синів під командою Головного Отамана Симона Петлюри, які в Річі Посполитій Польській знайшли притулок і допомогу в найтяжчі дні життя українського народу.

Я вірю, що український народ напружить всі свої сили, аби при допомозі Річі Посполитої Польської вибороти собі волю і забезпечити плодородним землям своєї батьківщини щастя і добробут, яким буде користуватися по повероті до мирної праці»¹.

У прийнятій Сеймом польської Республіки Декларації мета наступу прояснялася дещо більше: «Наші Орли несуть мешканцям Волині, Поділля та Київщини порядок, свободу, благословенний мир, несуть народу можливість спокійної праці і гарантії того, що її результати ніхто не забере. З приводу наступу наших військ запевняємо, що він не є загарбницьким. ...Ми ведемо війну, яку нам нав'язали, з метою, щоб в першу чергу над нами не висіла загроза нової війни. Ми повинні встановити такі стратегічні кордони, які забезпечували б неможливість нової війни. Окрім цього ми повинні пам'ятати, що за західним берегом Дніпра мешкає півтора мільйона польського населення»².

27 квітня аналогічну відозву обнародував С. Петлюра. В ній доводилось, що до боротьби з більшовизмом, яка раніше провадилася самотужки й тому не могла бути успішною, тепер долучається міжнародний фактор – і це віщує поворот у боротьбі за українські інтереси. «Три роки, український народ, боровся Ти сам, забутий всіми народами світу, – писав С. Петлюра. – ... Польський народ в особі начальника Йосифа Пілсудського і в особі свого уряду вшанував Твою державну незалежність... Польська республіка ввійшла на шлях подання реальної помочі Українській Народній Республіці у її боротьбі з московським большевизмом, даючи спромогу формуванню у себе відділів української армії. Ця армія іде боротися з ворогами України. Але сьогодні ця армія бореться вже не сама, але разом з польською армією проти червоних імперіалістичних большевиків, котрі загрожують також свободі польського народу. Між урядами України і Польщі прийшло до порозуміння, на підставі якого польські війська увійдуть разом з українцями на територію України як союзні проти спільного ворога, а по успішній боротьбі польські війська вернуться до своєї вітчизни. Спільною боротьбою здруже-

¹ Цит. за: Мазепа І. Назв. праця. – С. 7.

² Цит. за: Зарецька Т. Назв. праця. – С. 111.

них української і польської армій направимо помилки минулого і кров'ю спільно пролитою проти відвічного історичного ворога, Москви, освітимо новий період дружби українського і польського народів»¹.

У цілому польський наступ розвивався успішно. Командування Південно-Західного фронту Червоної армії хоч і одержувало інформацію про підготовку Польщі до війни, не встигло достатньо зміцнити склад своїх армій². Не на користь червоноармійців складалася і вкрай тяжка обстановка на Правобережній Україні в цілому, яка зустрічала вже шосту воєнну весну з майже доценту зруйнованим господарством.

Швидко просуваючись вперед, польські війська вже на 27 квітня оволоділи Житомиром, Бердичевом, Коростенем³. Однак їм не вдалося виконати головне завдання – спираючись на п'ятиразову військову перевагу, розгромити основні сили 12-ї та 14-ї армій, які, обороняючись, уникли масштабних боїв, відводячи війська в протилежних напрямках: 12-у армію – на Київ, а 14-у – на Одесу. Це змусувало поляків розтягувати фронт наступу, розпорозувати сили⁴.

Не виправдалися надії і на вибух антирадянського народного повстання. В тилу Червоної армії завдавали поодиноких, сепаратних ударів загони армії Зимового походу та галицькі бригади, які знайшли момент слушним для того, щоб масово залишити більшовицький табір і допомогти розбити його виступами зсередини⁵. Втрати поляків були мінімальними – менше 100 загиблих та 300 поранених⁶.

В останні дні квітня – перші дні травня польський наступ уповільнився. Ю. Пілсудський та його військово оточення вагались з приводу того, який напрямок обрати як головний – київський чи одеський. В обох варіантах існувала небезпека флангового удару. Нарешті було вирішено рухатись на Київ, оскільки 14-а армія відійшла на 200 км на південь і оперативно не могла передислокуватись у зворотному напрямі⁷.

При цьому Ю. Пілсудський не надто зважав на своїх українських союзників і не крився з тим. Прибувши до Житомира, в ін-

¹ Зарецька Т. Назв. праця. – С. 6–7.

² Українська РСР в період громадянської війни. 1917–1920 рр. – В 3-х т. К., 1970. – Т. 3. – С. 154–156.

³ Там само. – С. 157.

⁴ Там само. – С. 164.

⁵ Див.: Удовиченко О. І. Україна у війні за державність: історія, організація і бойові сили 1917–1921. – К., 1995. – С. 160–164; ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 645. – Арк. 5.

⁶ Dokumenty i materialy do historii stosunkiw polsko-radzieckich. – Т. II. – Warszawa, 1961. – S. 123.

⁷ Українська РСР в період громадянської війни... – Т. 3. – С. 167.

терв'ю кореспондентові лондонської «Daily News» він цинічно заявив: «Відносно політики українського уряду... Це є експериментом. Тут така справа, оскільки я, так би мовити, втягнув Польщу в цю акцію, то даю українцям можливості. Якщо їм вдасться – то вдасться; не досягнуть успіху, то не будуть його мати. Існують два способи навчити людей плавати. Віддаю перевагу киданню їх у глибоку воду і нехай пливають. Те, власне, роблю з українцями»¹.

Щось подібне говорив керівник Речіпосполитої і на нараді польового штабу в Бердичеві, коли розмірковував щодо перспектив владнання українських і польських проблем: «Я поставив на карту останню можливість зробити щось на користь майбутнього Польщі, цим послабити потужність Росії в майбутньому. І коли вдасться допомогти створенню незалежної України, яка буде перепоною між нами і Росією, остання на багато років не буде нам загрозувати. ... Але проблема в тому чи повстане Україна, чи має вона достатньо сил і людей, щоб організуватися, ми не можемо тут вічно знаходитися і тому звертаюся до місцевих поляків, щоб мене зрозуміли і допомогли. Це і в їх інтересах, не саботувати, а разом з українцями створити державу. Кордонів 1772 року відновлювати не буду, як колись бажав. Польща не потребує цих земель... Іншого не має – як спробувати створити самостійну Україну. На жаль Петлюра не відіграє тут жодної ролі. Тут він тільки знаряддя, не більше. Коли не вдасться нічого тут зробити, залишимо цей хаос власній долі. ...А далі покаже майбутнє»².

Між тим, особисто Ю. Пілсудський, його політичне оточення не марнували час, прагнучи «витиснути» зі сприятливої ситуації якомога більше вигод. Тільки-но почавши похід на Київ, вони потурбувалися про форсування підготовки економічних і фінансових угод, передбачених Варшавським договором. Тому представників уряду УНР негайно викликали до Варшави й почали з ними оперативно обговорювати господарську угоду. Апетити польської сторони здавалися неосяжними, їх цікавило все: український цукор, фосфорити Поділля й причали Одеси, Миколаєва, Херсона, залізні й марганцеві руди, льон, конопля, худоба, продукти землеробства й тваринництва.

Ще до формального укладення угоди Пілсудський пообіцяв виправити становище з хлібом у власній країні поставками зерна з України. Для цього був створений спеціальний військовий орган на чолі з Я. Ромером³.

На Україну розраховували перекласти й весь тягар витрат на утримання окупаційних військ. Умови виплати боргу за «військову допомогу» УНР визначала окрема фінансова угода. При обговорен-

¹ Josef Pilsudski. Pisma zbiorowie. – Т. IV. – Warszawa, 1990. – С. 158.

² Цит. за: Зарецька Т. Назв. праця. – С. 114–115.

³ Див.: Симоненко Р. Г., Табачник Д. В. Назв. праця. – С. 683.

ні її проекту представниками міністерств фінансів, промисловості й торгівлі, закордонних справ, військового та головнокомандування Війська польського головуєчий віце-міністр фінансів Страсбургер заявив: «Належить визначити в принципі спосіб, яким можемо гарантувати повернення собі коштів, витрачених у ході нинішньої військової акції на Україні. Належить ...забезпечити себе з економічного боку... А саме: займаючи залізниці, претендуючи на розділ державного майна колишньої Росії, яке повинно було знаходитися або випадково опинилося на території України, наприклад судна в Одесі...»¹. Окремо Страсбургер ставив питання виплат за військове спорядження, поставлене «головному отаману». Він волів одержати за це золоту валюту або сировину, а також поставити під повний контроль фінанси України².

Умови угоди були кабальними й принизливими. Проект угоди передбачав, що УНР «не відмовлятиме у видачі дозволів на вивіз продуктів землеробства, залізних та марганцевих руд, заліза, тканини, вовни, фосфоритів, щетини, сирих шкур, цукру, льону, конопель, худоби і продуктів тваринництва». Під контроль Польщі мали перейти залізниці. Вона мала отримати концесії терміном у 99 років на розробку залізородних родовищ, морські пристані Причорномор'я тощо³.

Ю. Пілсудський рішуче підтримав зажерливість своїх міністрів. Він планував залишити за Польщею величезну кількість залізничного майна, захопленого в результаті швидкого прориву польських військ у Північну Україну. 1 травня «начальник держави» просив голову Ради міністрів Л. Скульського прислати до нього в Житомир хоч на день міністра шляхів. «Хочу з ним обговорити, – писав Пілсудський, – можливості скористатися здобичею залізничного майна. Угода ніби передбачає передачу їх Україні, та багато можна було б дістати; потрібно з цією метою... надання мені технічних порад, аби в деяких питаннях я міг – не скажу зламати – оминати договір... Кількість здобутого майна є величезною, та не хочу оприлюднювати її у зв'язку з існуванням умови з Україною... Отже, ще раз прошу прислати до Житомира на один день мін. заліниць. Його виїзд прошу тримати в таємниці...»⁴. В іншому листі до генерала К. Сосиковського Й. Пілсудський прямо називає польську армію «нашим габріжницьким військом»⁵.

Перші успіхи нападників привели їх у стан ейфорії. Пілсудський вважав «українську кампанію» остаточно виграною, а всю Правобережну Україну – здобиччю поляків. «Стратегічні завдання

¹ Симоненко Р. Г., Табачник Д. В. Назв. праця. – С. 684.

² Там само.

³ Там само.

⁴ Там само.

⁵ Див.: Зарецька Т. Назв. праця. – С. 248.

армії на цьому фронті властиве закінчені, – пише він у листі Л. Скульському. – Однак політичні й економічні міркування промовляють на користь залишення цих військ на довший час»¹.

«Начальник держави» досить одверто викладає своє бачення «нового становища на Україні», створеного успіхами і швидким просуванням польських військ та петлюрівських частин, їхнім виходом на р. Дніпро і навіть в одному місці форсуванням річки. «З політичного боку – ...під їх (польських військ) впливом ми змогли б якнайскоріше створити модус вівенді на тих територіях, найвигідніший для нас; оскільки це забезпечувало б найбільший вплив місцевим полякам..., далі – ми могли б справляти більший тиск на сформування уряду Петлюри, останній би залежав головним чином від нас, а не від когось іншого; врешті оскільки цілий світ мусив би рахуватися з Україною як з нашим витвором, то він діставався б до цієї України через Варшаву.

З економічного боку – оскільки в цьому разі військо неминуче утримувалося б тут, а не в нашій країні, воно не тільки не являло б жодного тягаря для неї, але й назавжди забезпечувало б можливість використання багатств України в інтересах Польщі»².

На загарбаних українських землях відновлювалося люте панування польського поміщицтва. Так, перший же наказ «начальника Подільської округи» поміщика Крачкевича проголошував: «Як представник народу, який не на словах, а на ділі здійснює охорону приватної власності, наказую відновити права приватної власності на землі, ліси і накладаю на населення безумовний обов'язок виконання цього закону»³.

«Законами» польське поміщицтво не обмежувалося. В Ушацькій волості тих селян, які встигли запахати панську землю, били різками, рани посипали сіллю. В Малочернянській волості Київської губернії селянина, який відмовився здати жандармерії двох останніх коней, розстріляли, а хату спалили. Подібні розправи ширилися.

Продовжуючи тимчасом наступ на схід, поляки 5 травня 1920 р. вийшли на околиці української столиці, а 7 травня оволоділи Києвом, залишеним без бою радянськими військами⁴.

9 травня поляки перейшли Дніпро й на лівому березі дісталися до Броварів, однак подальший рух припинили. Того ж дня на Хрещатику було проведено військовий парад польських і українських підрозділів, який приймав Е. Ридз-Смігла.

24 травня С. Петлюра разом з урядом урочисто в'їхали до Києва. На Софіївському майдані відбувся парад українських і поль-

¹ Цит. за: Симоненко Р. Г., Табачник Д. В. Назв. праця. – С. 684.

² Там само. – С. 685.

³ Там само.

⁴ Див.: Зарецька Т. Назв. праця. – С. 115.

ських військ, який приймали Головний отаман і польський генерал Е. Ридз-Смігла. У промові С. Петлюра піднесено говорив про те, що на лівому березі Дніпра українство чекає визволителів і що всі сили треба віддати державному будівництву. Втім, його слова не викликали великого оптимізму. А комуністи переконували населення в марності, безперспективності зусиль С. Петлюри, його однодумців.

Виступаючи 13 травня 1920 р. в Харкові на II з'їзді комсомолу України, Х. Раковський доводив: «Якщо Петлюра не міг організувати владу, коли з ним разом були Винниченко, Грушевський, коли його підтримували соціалістичні партії, то тепер, коли його підтримують лише одні бандити, він не популярний і безсилий»¹.

На середину травня фронт стабілізувався і на південному напрямі, де польські війська до того просувалися дуже повільно. Командування 14-ї армії активізувало контрдії, збираючи ударні сили в районі Умані. Сюди в двадцятих числах травня почала підходити 1-а Кінна армія під командуванням С. Будьонного².

Незважаючи на захоплення столиці, стратегічної мети війни не було досягнуто. Це змушений був визнати й головнокомандуючий польської армії маршал Ю. Пілсудський. «Ми вдарили кулаком по повітрю, – заявив він, прибувши до Києва 15 травня, – пройшли велику відстань, а живої сили противника не знищили»³.

Було очевидно, що радянські керівники і в Москві, і в Харкові не примиряться з тимчасовою поразкою і не забаряться використати можливості воєнно-політичного союзу радянських республік для концентрації зусиль проти польської армії. Уже 29 квітня 1920 р. командування Червоної армії затвердило план протидії польській навалі. Його головна засада – використати для розгрому військ Ю. Пілсудського і С. Петлюри Першу Кінну армію С. Будьонного. Для цього її треба було перекинути з денікінського фронту, який більше не становив загрози, на Південно-Західний фронт.

«Основне завдання Кінної армії на Південно-Західному фронті, – зазначалося в Директиві Головного командування про завдання 1-ї Кінної армії, – полягає в нанесенні такого удару польським військам на Україні, яким би був зламаний весь польсько-український фронт. Для виконання цього завдання найбільш вигідно завдати всій Кінній армії удару по правому флангу польсько-українського фронту, який займають більш слабкими галицькими військами, та, прорвавши його глибоким рухом у тил у загальному напрямі на Рівне, зруйнувати весь цей фронт. За таких умов нинішнє

¹ Цит. за: Волковинський В. М. Головний Отаман // Українська ідея. По-статі на тлі революції. – К., 1994. – С. 190.

² Українська РСР в період громадянської війни. – Т. 3. – С. 168.

³ Там само.

просування польського фронту на схід, на Київ, видається вигідним, оскільки неминуче приведе до розтягнення правого флангу поляків і примусить його повиснути в повітрі. Напрямок, даний нами Кінній армії, відповідає викладеній обстановці, і необхідно лише звернути особливу увагу на те, щоб частини Кінної армії не відволікались жодними другорядними завданнями.

При виході Кінної армії на правий берег Дніпра і наближенні до лінії фронту належить підпорядкувати Кінній армії дві більш міцні піхотні дивізії, які стануть опорою у її діях»¹.

12-а та 14-та армії повинні були узгоджувати свої маневри з будьонівцями. Їм на допомогу з Північної Таврії було перекинуто дивізію Червоних козаків під командуванням В. Примакова.

Контрудар було підготовлено ретельно, хоча це забрало певний час, необхідний на передислокацію величезного угруповання з Північного Кавказу до Дніпра. Власне на марш 1-ої Кінної, що зайняв 1200 км, було витрачено 30 днів. 25 травня будьонівці вже були в районі Умані, зразу викликавши флангову загрозу полякам².

За такої непевної ситуації український провід здійснював кроки до опанування становищем, відновлення життєдіяльності Української Народної Республіки. Однак зробити це було дуже непросто навіть на найвищих щаблях влади. Гострих форм набули суперечності між Головою Директорії і Головою Ради народних міністрів. І. Мазепа з першої ж зустрічі з С. Петлюрою заявив про неможливість подальшої співпраці³. Прем'єр вважав, що в той час політичний провід розколовся на меншість, що йшла за С. Петлюрою, і більшість, що ідейно підтримувала І. Мазепу.

Справа в тому, що, підписуючи договір з Ю. Пілсудським, С. Петлюра зробив спробу покласти основну відповідальність за невдачі останніх місяців Української революції на уряд і його голову. А це, на думку останнього, було не лише несправедливо, але й стало свідомою політичною інтригою, покликаною виправдати відхід від раніше досягнутих угод, спільно виробленої лінії, а також підірвати довір'я до уряду, який «зважився» порушити питання про прерогативи влади керівника, що дедалі нетерпиміше ставився до спроб обмежити його авторитарні нахили.

Йдеться, зокрема, про те, що С. Петлюра відмовився затвердити «Тимчасовий закон про державний устрій та порядок законодавства», ухвалений в середині лютого 1920 р. в Кам'янці. І. Мазепа не розумів, чому С. Петлюра не бажав цього зробити. «Адже ж цей проект по суті лише фіксував у формі закону той порядок, що був установлений постановою Директорії в Кам'янці в листопаді мину-

¹ Директивы командования фронтов Красной Армии (1917–1920): Сборник документов. – М., 1969. – С. 678–679.

² Буденный С. М. Пройденный путь. – М., 1965. – Кн. 2. – С. 69.

³ Мазепа І. Назв. праця. – С. 15–16.

лого року при від'їзді членів Директорії Ф. Швеця і А. Макаренка за кордон. Згідно з цією постановою Петлюра, як Голова Директорії і Головний Отаман, мав затверджувати «всі закони і постанови, ухвалені радою народніх міністрів»¹.

Ще перед від'їздом до армії Зимового походу І. Мазепа надіслав С. Петлюрі великого листа (10–14 лютого 1920 р.)². Зміни, пропоновані в ньому, аргументувались таким чином: «Щодо загального управління, то Директорія як Верховна влада втратила свою популярність, ніхто її не знає, популярне лише Ваше ім'я. Всюди висловлюються за негайне скликання хоть-би тимчасового законодавчого діла для тіснішого зв'язку уряду з народом.

Приймаючи на увагу всю вищезазначену ситуацію, Кабінет Народних Міністрів у Кам'янці від 14 лютого ухвалив «Закон про тимчасове управління в Українській Народній Республіці», який передається Вам на затвердження. Цей закон є наслідком об'єктивного й всебічного з'ясування сучасного внутрішнього та міжнародного становища і є прийнятий в порозумінню майже з усіма українськими і єврейськими партіями, більшість яких рішуче домагалася негайного скасування взагалі Директорії як Верховної влади. Лише мотивами міжнародного характера доводилось аргументувати шкідливість такої позиції. Зазначений закон є мінімум, на якому зійшлися вищенаведені політичні партії і на якому лише можливо співділяння в державній роботі цих партій. Я ж особисто, як і мої товариші по партії і кабінету, переконаний, що без негайного і строгого його додержання ми старих помилок своїх не виправимо, а значить і української справи вперед не посунемо»³.

Однак С. Петлюра відмовився пристати на думку уряду. Як вважав Голова Ради народних міністрів, «Петлюра, очевидно, не хотів зв'язувати себе ніякими новими законами щодо своїх прав і компетенції як «верховної влади». З його згадуваного листа до мене було видно, що він навіть образився тим, що кабінет міністрів порушив питання про його компетенцію як Голови Директорії і Головного Отамана. Так, в цьому листі він писав:

«Текст «Тимчасового закону» утворює охлократію з ради міністрів, переплутує мале з великим і, як ухвалений наспіх, обов'язує до перегляду... Я можу в любую хвилину передати раді міністрів свої повноваження, коли вона певна, що се відповідає інтересам справи, і коли певна, що її піддержить населення, ...але гадаю, що в даний мент це було б шкодою для діла. Отже і я ставлю домагання, перше з них це – щирість у відносинах і контактну працю. Я повинен Вам сказати, Ісаак Прохорович, що коли б у мене не було певности, що Ви залишитесь при війську, я ніколи б не одіхав за кордон. Наша

¹ Мазепа І. Назв. праця. – С. 15–16.

² Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. – Т. 2. – С. 107.

³ ЦДАВО України. – Ф. 3809. – Оп. 2. – Спр. 9. – Арк. 15.

умова обов'язувала когось з міністрів бути при війську. Ця умова не додержана з Вашого боку і цим зроблена велика необачність та шкода, яку я вже бачу і яка може кепсько окошитись на справі. Прошу мати на увазі, що військо без уряду, яким би він не був, не може працювати. Отже, всі зусилля повинно направити на організацію центральної влади!»¹.

І. Мазепа досить делікатно, але твердо відхиляє звинувачення С. Петлюри і, ще раз переповівши в своїй праці умови Зимового походу, доводить безпідставність висунутих претензій². Не обійшлося й без зустрічного дошкульного закиду-натяку: «Відірваний в час Зимового походу від української дійсності, він (С. Петлюра. – В. С.) жив на чужині думками й поглядами, теоретично можливо й правильними, але на практиці нездійсненими»³.

З неприхованим глумом описує спроби українського проводу налагодити хоча б видимість функціонування державних інституцій, навіть «реформувати» їх М. Шаповал: І. Мазепа «зробив 14 лютого засідання «ради міністрів» (в складі: Мазепа, Лівичський, Шадлун, Безпалко соціал-демократи і Огієнко рад-демократ), яка винесла постанови: а) про надання колегії у Варшаві (Левицькому, Сальському і Христюкові) права ведення закордонної політики і б) проєкт закону про «форми державного устрою» (УНР), яким касувались повноваження членів директорії Швеця та Макаренка і заводилася *олігархічна диктатура* кабінету міністрів (5–7 душ) на чолі з головою ради міністрів. За Петлюрою залишено титули «голови директорії» і «головного отамана» з функціями президента і головнокомандуючого. Перед трьома днями арештовувані польською владою люде не подумалися ні до чого іншого, як папірового «державного перевороту!»»

Сумна честь зформування буржуазної диктатури на перекір постановам Трудового Конгресу припала Андр. Левицькому і Мазепі в інтенціях Петлюри та поляків. Але гарну ролю зіграли ті, що ще рік назад підписували з соц-революц. угоди про трудові ради і про революцію в інтересах трудового народу!»⁴.

На думку М. Шаповала, вузька група людей, що оточували С. Петлюру, діяла не просто абсурдно, вона намагалася ввести в оману громадськість, імітувати свою потрібність і корисність: «Оці люде *тайли* від громадянства, від урядовців, від команди, від війська, свою політику, свої беззаконства, на зовні вживаючи фальшивих слів: директорії вже не було, а вони вживають «голова директорії», ради міністрів уже не було, а вони роблять в п'ятьох засідання, ухвалюють нові основні закони про форми державної влади, УНР

¹ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. – Т. 3. – С. 16.

² Див: Там само. – С. 16–19.

³ Там само. – С. 19.

⁴ Шаповал М. Назв. праця. – С. 173.

вже нема, а вони для своєї ватаги вживають назву «УНР» – ним збиваючи з пантелику всіх непоінформованих людей»¹.

Усі дії С. Петлюри та його оточення, починаючи від Варшавського договору й включаючи війсьничий похід на Київ, були рішуче засуджені соціал-демократами, що групувалися навколо В. Винниченка. Сам він неодноразово публічно засуджував політику глави Директорії як контрреволюційну й антиукраїнську. Одне з радянських видавництв – «Всевидав» навіть зби́рало виступи популярного в національно-демократичних колах письменника й політичного діяча й видало їх окремою брошурою під назвою «Винниченко проти Петлюри». Зредагував працю й написав до неї передмову відомий український поет, діяч боротьбистської, а потім і більшовицької партії Василь Блакитний (Елланський)².

Не менш негативно відреагували на нього українські есери. III конференція закордонних членів УПСР спільно з делегацією з батьківщини (22–24 травня 1920 р., Прага) виступила з Декларацією, спеціально присвяченою варшавським угодам і польській інтервенції. «Українська національна буржуазна інтелігенція, переслідуючи свої, зрозумілі по-буржуазному національні інтереси, – проголошувалося в документі, під яким першим стояв підпис М. Грушевського, – грає роль легалізатора ворожих інвазій закликаючи до будівництва української державності буржуазні сили Європи за ціну нечуваних в історії визволення людства самопонижень, уступок території і насильств над українським народом: віддаючи його економічну будучність, культурну творчість, незалежність в руки цинічних ворогів його національної свободи, навіть більше – віддаючи саму ініціативу й право будівництва української державності в ці криваві руки, як наприклад, польської шляхти, румунських бояр, московських царських генералів і поміщиків, за спиною котрих стоїть міжнародний капітал.

У Декларації було заявлено, що український народ ніколи не примириться з окупацією, відмовлено С. Петлюрі в праві говорити «від імені Української Республіки», проголошено нечинність для України укладених ним з Польщею та будь-яких інших договорів. Конференція закликала пролетаріат і міжнародну громадськість допомогти українському народові. «Тож найдіть в собі людські сили, людські почуття й розуміння нечувано тяжких страждань українського народу й зробіть, – що у вашій силі», – таким було звернення М. Грушевського та його товаришів до світової спільноти³.

Не можна не звернути уваги й на якісні зміни, що сталися в лавах тих, хто в квітні–травні 1920 р. зібрався під прапорами захисту української національної державності. В загони Української армії,

¹ Шаповал М. Назв. праця. – С. 174.

² Винниченко проти Петлюри. Зб. статей. – Х., 1920. – 44 с.

³ Цит. за: Симоненко Р. Г., Табачник Д. В. Назв. праця. – С. 678.

що формувалися у польських таборах, влилося чимало білогвардійців (з інтернованої в Польщі армії денікінського генерала М. Бредова), кубанських та навіть донських і терських козаків. «Значить, кваліфіковано-контрреволюційні елементи нагнітілись в петлюрівські відділи і, таким чином, під титулом колишньої революційної армії УНР, тепер фактично виступала вже *армія Петлюри*, в якій значна частина була контрреволюціонерів з нашого, українського погляду. Частина людей, як козаків, так молодшого старшинства, ще була настроєна ідеалістично-революційно, ще думала, що воює за українську революційну програму, не вміючи розбиратись в політиці і в словах та ділах петлюрівщини. Соціалісти-революціонери різко відмежовувались від петлюрівщини і перейшли в «підпілля», а де-хто просто пішов на другий бік фронту, тим більше, що Центральний Комітет партії с-р був під большевицькою окупацією і силкувався навіть навязати з большевиками «порозуміння»¹.

Все це, звісно, накладало свій відбиток на політичний курс, який формували лідери УНР, вірніше С. Петлюра й вузьке його оточення. Всі розуміли, що новий курс вимагає нових виконавців. 19 травня 1920 р., після публічно висловлених критичних закидів на адресу С. Петлюри, І. Мазепа подав заяву про відставку свого уряду².

20–26 травня Голова Директорії проводив у Вінниці непрості консультації щодо складу нового кабінету, який згодився очолювати український радикал-демократ В. Прокопович.

Довідка: *ПРОКОПОВИЧ В'ячеслав Костянтинович* (10 квітня 1881 р. м. Київ – 7 червня 1942 р., м. Бесанкур, Франція) – політичний і громадський діяч, педагог, учений-історик, публіцист.

Народився в сім'ї священика. Походив зі старовинного козацького роду Чигиринського повіту на Київщині. Після закінчення історично-філологічного факультету Київського університету викладав історію в київських гімназіях, але за «українофільські» погляди та участь 1913 р. у роботі Всеросійського педагогічного з'їзду був звільнений з посад.

Деякий час працював ученим бібліотекарем Київського міського музею. З 1905 р. належав до Української радикально-демократичної партії, з 1908 р. – член Товариства українських поступовців (ТУП). У 1911–1914 рр. редагував педагогічний часопис «Світло», співпрацював в українській періодичній пресі, зокрема в газетах «Рада» і «Боротьба» під псевдонімом С. Волох.

Один із засновників Центральної Ради, був обраний до її Комітету (Малої Ради), член УПСФ.

¹ Шаповал М. Назв. праця. – С. 178–179.

² Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр.: Док. і матеріали. У 2-х т., 3-х ч. – Т. 2. – К., 2006. – С. 636.

У січні-квітні 1918 р. – міністр народної освіти в уряді В. Голубовича. Після гетьманського перевороту повернувся до педагогічної роботи. У травні-жовтні 1918 р. входив до складу політичної комісії української мирної делегації на переговорах із більшовицькою Росією.

В політичному житті України 1919 – початку 1920 р. займав праву, радикал-демократичну позицію, послідовно виступав проти лівих орієнтацій Директорії, урядів В. Чеховського, Б. Мартоса, І. Мазепи. 26 травня 1920 р. В. Прокопович був призначений оловою Ради міністрів УНР і пробув на цьому посту до 16 жовтня 1920 р. – часу, коли тотальна катастрофа УНР ставала невідворотною.

Деякий час залишався міністром освіти в кабінеті А. Лівичького. З 1921 р перебував у таборах для інтернованих у Польщі, займався просвітною справою, головним завданням якої була ліквідація неграмотності серед військовополонених.

У 1924 р. переїхав до Парижу, де тісно співробітничав з Головою Директорії і Головним отаманом військ УНР С. Петлюрою. Після його смерті згідно з законом «Про тимчасове Верховне Управління від 12 листопада 1920 р. А. Лівичький як голова Ради народних міністрів перебрав на себе права і обов'язки Голови Директорії УНР. В. Прокопович протягом 1926–1939 рр. обіймав посаду голови Ради міністрів УНР. З жовтня 1939 р. до травня 1940 р. він – заступник голови Директорії та Головного отамана УНР. Протягом 1925–1939 рр. редагував тижневик «Тризуб» у Парижі.

1927 р. заснував Бібліотеку ім. С. Петлюри в Парижі.

Після здійснених С. Петлюрою перестановок¹ міністрами були затверджені: А. Лівичький (заступник голови уряду й міністр юстиції), А. Ніковський (закордонних справ) О. Саліковський (внутрішніх справ), В. Сальський (військових справ), І. Мазепа (земельних справ), А. Маршинський (керуючий міністерством фінансів), Є. Архипенко (народного господарства), С. Тимошенко (шляхів), І. Огієнко (ісповідань), П. Холодний (керуючий міністерством освіти), І. Косенко (пошт і телеграфів), С. Стемповський (здоров'я і опікування), О. Безпалко (праці), П. Красний (єврейських справ), В. Оніхімовський (в. о. державного секретаря)².

Новий кабінет почав функціонувати 31 травня³. А 2 червня була оприлюднена Декларація⁴.

Більшість українських політичних сил різко негативно відреагувала на оголошений курс уряду В. Прокоповича, а чимало колиш-

¹ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. ... – Т. 2, – С. 640.

² Там само. – С. 49, 644.

³ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. ... – Т. 2, – С. 49.

⁴ Там само. – С. 641–644.

ніх активних учасників революції взагалі поквапились відмежуватися від нього. «Жахом повіяло на нас від нової політики Петлюри та його «соціалістичних» однодумців, – писав М. Шаповал. – Закордонна делегація нашої партії видала до народу відозву проти польсько-петлюрівського походу. Наша партія перейшла в рішучу боротьбу з петлюрівщиною як контрреволюційною змовою проти нашої революції і України»¹.

Власне, до скільки-небудь змістовної та масштабної діяльності справа не доходила – у більшості випадків уся урядова активність вичерпувалася на міністерському рівні. Навіть у надважливому для того часу питанні – мобілізації до Української армії – мало чого вдалося досягти. Її загальна чисельність ледве сягнула 20 тис, а зброї і спорядження вистачало тільки для половини з них². Отже, в даному питанні ситуація мало чим відрізнялася від моменту Любарської катастрофи листопада 1919 р.

Тимчасом дедалі виразніше виявлялись і негативні сторони польської присутності в Україні. Польські вояки поводитися з українцями дуже жорстоко. Крім невпинних репресій, що виправдовувались мораллю воєнного часу, повсюдно відбувалися свавільні безконтрольні реквізиції збіжжя, цукру, фуражу, коней і худоби. До Польщі вивозилося промислове та залізничне обладнання, засоби зв'язку тощо. Іншими словами – здійснювались повальні грабунки³. «... Подібної оргіозності у поведінці і зловживанні силою я ніколи не бачив і про щось подібне не чув, – зізнавався 30 червня 1920 р. в листі до командира польської дивізії командир 59-го піхотного полку. – Сотні підвід щоденно тягнуться з усіх сіл та околиць безперервно, солдати б'ють селян нагаями й прикладами, до того ж від цього не гарантовані навіть старости... Реквізування худоби і продуктів перевищує будь-яке уявлення»⁴.

Доходила й уривчаста, проте дуже промовиста інформація про бідування інтернованих і полонених українців, переважно галичан, у польських таборах⁵. Тогочасні газети рясніли повідомленнями на кшталт: *«На містечко Любар Новоград-Волинського повіту було зроблено наскок самим паном Сангушко. Мешканці містечка від 12 років до старості були поставлені на коліна на протязі 8 годин. Сам Сангушко особисто запитував кожного, вимагаючи видачі*

¹ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. ... – Т. 2, – С. 180.

² Удовиченко О. І. Назв. праця. – С. 164.

³ Див.: Там само. – С. 159; Українська РСР в період громадянської війни. – Т. 3. – С. 171–174.

⁴ Див.: Трагедія Галицької України: Матеріяли про польську інвазію, польські варварства і польську окупацію Східної Галичини за кроваві роки: 1918, 1919 і 1920. – Вінніпег, 1920. – С. 96–127 та ін.

⁵ Українська РСР в період громадянської війни. – Т. 3. – С. 172.

зброї, комуністів і всіх співчуваючих радянській владі. Зброї в населення не було, бо вона була відібрана раніш отаманами, що проходили, комуністи евакуювалися або пішли на фронт, але Сангушко цьому не вірив, наказував підозрілих обмотувати соломомою, запалював живі факели, наказуючи тікати, рятуватись. Польські ж легіонери по втікачах відкривали стрілянину.

В селі Мотовилівка, Житомирського повіту Сангушко, вимагаючи зброї, комуністів, вистроїв чоловіків в одну лінію і розстрілював через п'ятого. Село Мотовилівка, що підняло повстання, було спалене. Згоріло 179 дворів, мешканців кидали в вогонь, тих, що втікали, розстрілювали...

В селі Красноселівці Житомирського повіту, зайнятому легіонерами, були реквізовані без оплати всі коні, вози, рогата худоба та хліб.

Польські легіонери грабували одержу, селянське полотно, сукно і все це відправляли в своє заплілля¹.

Масових масштабів, особливо при відступі польських військ на брали єврейські погроми².

Усе це зміцнювало неприязне ставлення українського населення до поляків. Та й у середовищі польських жовнірів стрімко занепадав моральний дух, знижувалась боєздатність військових частин, зростало невдоволення солдат поведінкою офіцерів. Почастішали випадки непокори, навіть бунтів³.

Радянське командування ще з кінця квітня 1920 р. наносило удари по польській армії⁴. Спроба перехопити ініціативу у війні за допомогою наступу на Західному фронті (у Білорусії) в середині травня перелому в ситуацію не внесла, хоча й покращила становище радянських військ в Україні: поляки змушені були перекинути з цього регіону на північний захід велику частину своїх сил.

Тимчасом, впритул до лінії фронту наблизилась 1-а Кінна армія (18 тис. бійців), якій належало відіграти особливу роль у подіях. За рахунок мобілізації в РСФРР та УСРР на Південно-Західний фронт прибуло ще близько 40 тис. новобранців⁵, хоча й не всі вони могли взятися негайну участь у бойових діях. У цілому ж у запланованому контрнаступі на Південно-Західному фронті радянське командування мало у своєму розпорядженні близько 22,5 тис. багнетів і 24 тис. шабель (у С. Литвина вони дивним чином перетворюються на «майже мільйон солдат»⁶) проти приблизно 70 тис. багнетів і

¹ Вісті уманського ревкому. – 1920, – 6 червня.

² Див., напр., Грізний урок інтервентам. – С. 196–202 та ін.

³ Там само. – С. 169.

⁴ Див.: Мариєвский И. П. Контрудар Юго-Западного фронта. – М., 1941. – С. 26–35.

⁵ Українська РСР в період громадянської війни. – Т. 3. – С. 230.

⁶ Див.: Литвин С. Соборницький чин Симона Петлюри. – С. 60.

9 тис. шабель у поляків. Майже таким самим було й співвідношення щодо кулеметів (1440 проти 1897) і гармат (245 і 412)¹.

Усі радянські військові угруповання мали розпочати активні дії на світанку 26 травня, Кінна армія – добою пізніше, коли обстановку дещо проясниться.

Військові з'єднання отримали різні тактичні завдання, які, однак, були тісно пов'язані єдиною кінцевою метою: 1) 12-та армія спрямовувала свої сили на ізоляцію ворожих сил з півночі та безпосереднє зіткнення з ворогом, щоб «на його раменах вдертися в Київ». 2) Група Якіра мала діяти з південного заходу, відволікаючи на себе «якомога більше» сил київського угруповання. Крім того, кавбригада Котовського займала лівий фланг групи «для зв'язку з Кінармією». 3) «Кінній армії, яка становить головну ударну групу фронту і має основною метою розгром і знищення живої сили і захоплення матеріальної частини київської групи противника, зі світанком 27 травня перейти у вирішальний наступ у загальному напрямку на Козятин, врозріз між київською та одеською групами противника. Стрімким натиском, змітаючи на своєму шляху зустрінуті (на ньому) частини противника, не пізніше 1 червня захопити район Козятин–Бердичів та, забезпечивши себе заслоною з боку Старокостянтинів–Шепетівка, діяти в тилу противника»². 4) 14-та армія мала зосередити головні сили на своєму правому фланзі (також поряд з 1-ою Кінною) та оволодіти районом Вінниця–Жмеринка.

Згідно плану, в останній тиждень травня вздовж практично всього фронту розпочалися кровопролитні бої. Спочатку вони точилися з перемінним успіхом, проте в першій декаді червня очевидно стала перевага Червоної армії³. Вночі з 11 на 12 червня вона зайняла Київ.

На жаль, поляки, яких прийнято іменувати представниками розвинутої західної культури, повели себе негідно, вдавшись до варварських руйнувань безцінних пам'яток культури і мистецтва. У спеціальній ноті, підписаній Г. Чичеріним та Х. Раковським, направленої урядам Великої Британії, Франції, Італії та США, від 11 червня 1920 р. говорилося: «Сама столиця України Київ стає тепер об'єктом неймовірного, нечуваного вандалізму польських панів. Оскільки доблесні українські та російські армії примусили польських панів залишити тут свою здобич, розчароване польське командування задумало увічнити свою пам'ять у Києві за прикладом Герострата.

¹ Українська РСР в період громадянської війни. – Т. 3. – С. 240.

² Гражданская война на Украине. 1918–1920 гг.: Сб. документов и материалов: В 3-х т., 4-х кн. – К., 1967. – Т. 3. – С. 141–142.

³ Див.: Українська РСР в період громадянської війни. – Т. 3. – С. 241–254; Мариевский И. П. Контрудар Юго-Западного фронта. – С. 44–81; Карпенко О. Ю. Імперіалістична інтервенція на Україні 1918–1920. – С. 217–218.

Жодного разу протягом усєї імперіалістичної війни не траплялося нічого подібного тим мерзотностям і злочинам проти цивілізації, які скоїли поляки в Києві перед своєю евакуацією. Чудовий собор святого Володимира, ця перлина російської релігійної архітектури з безцінними фресками Васнецова, був знищений поляками при відступі лише тому, що вони бажали зігнати свою злість, хоч би на неживих предметах. Таким чином, спільна скарбниця цивілізації людства втратила унікальний твір мистецтва внаслідок огидного вандалізму охоплених відчаєм поляків»¹.

Утім, окупанти нищили не тільки твори мистецтва, а й умови життя киян. «Міська каналізація в Києві, – значилося в ноті, – методично руйнувалася, що рівнозначно приреченню більш ніж півмільйонного населення на прикрості, які не піддаються описові, та смертоносні епідемії. Електростанція, пасажирський і товарні вокзали зазнали тієї ж лихої долі». «Однак трудящі маси Росії та України, – закінчувалася ця нота протесту, – продовжують вважати польських трудящих своїми братами, введеними в оману та кинутими всупереч їхній волі в цю несправедливу війну проти трудових народів Росії та України»².

Уряди РСФРР та УСРР поклали відповідальність і на західні держави за їх підтримку польських агресорів.

10 червня 1920 р. столицю України разом з поляками, що відступали, залишили керівники УНР, провід Української революції³. І, як згодом з'ясується, тепер уже залишили назавжди.

Війна, як відомо, на тому далеко не скінчилася. Були потрібні ще довгі місяці запеклих боїв, залучення з обох боків нових великих сил, загибель тисяч солдатів, енергійне втручання у перебіг подій дипломатів провідних європейських держав і навіть Ватикану, перш ніж Червона армія, розвинувши червневий успіх, відтіснила поляків на кінець липня практично до кордонів Галичини, а згодом рішучим ударом вийшла під стіни Львова і Варшави⁴.

Проте, відступаючи, польське командування на середину серпня зібрало достатньо могутній збройний кулак. Набагато масштабнішою, ніж раніше, була різнобічна допомога Антанти, особливо Франції. Операцію контрнаступу розробив і здійснював досвідчений французький генерал М. Вейган⁵. Поляки найменують те, що

¹ Карпенко О. Ю. Назв. праця. – С. 217–218.

² Документи внешней политики СССР. – Т. 2. 1 января 1919 г. – 30 июня 1920 г. – М., 1958. – С. 81.

³ Там само. – С. 241–254; Мариевский И. П. Назв. раб. – С. 44–81; Карпенко О. Ю. Назв. праця. – С. 217–218; Тюленев И. Первая Конная в боях за социалистическую родину. Очерк боевых действий. – М., 1938. – С. 142–175.

⁴ Українська РСР в період громадянської війни. – Т. 3. – С. 255–326; Супруненко Н. И. Назв. раб. – С. 400–412.

⁵ Кузьмин Н. Возмездие. – К., 2005. – С. 130, 133.

сталося, починаючи з 15 серпня 1920 р. «дивом на Віслі». Та у «дива» були цілком зрозумілі підстави.

Це, передусім, колосальна перевтома Червоної армії, що здійснила з постійними боями, без перепочинку, зверхдальній перехід і стрімко просувалася на захід без належної підтримки тилу, підтягування резервів, за браку боєприпасів, в атмосфері наростаючого несприйняття переважаючою частиною поляків присутності на їх території чужого війська, широкого культивування патріотичних і націоналістичних настроїв.

Червоним командуванням (Л. Троцьким, С. Каменєвим, М. Тухачевським, О. Єгоровим, Й. Сталіним, Г. Гаєм та ін.) було допущено чимало помилок¹, що змушені були визнавати В. Ленін², Л. Троцький (останній, правда, прагнув перекинути відповідальність з себе на інших воєначальників за невміле управління воєнними справами³), Політбюро ЦК РКП(б). Зокрема, запізнитим виявилось рішення про об'єднання Західного і Південно-Західного фронтів, невчасно було здійснено необхідні спільні воєнні маневри, передчасно вирішили перекидати частини будьонівців поближче до Криму для боротьби з П. Врангелем. Далися ознаки некомпетентності та амбітності декого з воєначальників. Не виправдалися розрахунки й на революційне піднесення в середовищі польських трудящих, підтримку радянського походу пролетаріатом західних країн. Так, навіть військовий фахівець М. Тухачевський вірив у можливість здійснення революції в Польщі «ззовні», вважав, що «польська кампанія» могла стати «сполучною ланкою між революцією Жовтневою і революцією Західно-Європейською»⁴. До речі, полемізуючи з радянським командуванням на сторінках публіцистичних праць, Ю. Пілсудський доводив, що в Польщі не могло бути революційного вибуху й червоний воєначальник помилився, розраховуючи знайти для себе в цій країні «продуктивну допомогу»⁵.

Однак, ейфорія від початкових успіхів, переоцінка власних можливостей і революційних потенцій на Заході захопила тоді умонастрої багатьох радянських керівників, а гасло «Дайош Варшаву! Дайош Берлін!» зовсім не видавалося їм утопічним і таким, що зреалізується у близькій перспективі. Втім, революційне нетерпіння опанувало міркуваннями і представників інших країн, які саме в той час зібралися на другий конгрес Комінтерну в Петрограді і буквально з дня на день чекали нових грандіозних перемог над світом

¹ Див.: Гражданская война. 1918–1921. – Т. 2. – М., 1928. – С. 70, 261, 263, 274–280 и др.; Тюленев И. Назв. раб. – С. 175–184.

² Див.: Ленін В. І. Повне збір. тв. – Т. 43. – С. 9–10.

³ Троцкий Л. Д. Иосиф Сталин. Опыт характеристики. Осмыслить культ Сталина. – М., 1989. – С. 635.

⁴ Тухачевский М. Н. Поход на Вислу. – Смоленск, 1923. – С. 31.

⁵ Пилсудский Ю. 1920 год. – М., 1926. – С. 156–157.

капіталу, намагалися стимулювати радикальні настрої в Європі заклічними лозунгами. Щоправда, гадається, не варто сприймати подібні гасла, резолюції, декларації тощо за воєнно-оперативні, чи воєнно-стратегічні плани, як це намагаються тлумачити деякі автори, зайняті критикою комуністичних планів здійснення світової пролетарської революції¹.

В закликах до останньої, мабуть, все ж переважав загальнополітичний, ідейно-моральний компонент, прагнення розв'язувати повсюдну революційну ініціативу, підтримувати навіть ілюзорні сподівання, які, між тим, здатні бодай якоюсь мірою сприяти просуванню соціалістичної справи, соціалістичної ідеї. А задовольнитися все одно доведеться лише реально досяжним. Саме так, зрештою, й діяли В. Ленін, його соратники. Втім, відчуття поразок від того не було менш болісним, неприємним.

Впродовж другої половини серпня – початку жовтня 1920 р. переважаючим польським силам вдалося відтіснити Червону армію вглиб України на 120–200 км. Однак радянські війська чинили шалений опір, і знесилені невпинними боями поляки погодились на перемир'я². Українська Народна Республіка, її керівництво, особливо ж вояки, потрапили у велику скруту. Без польської допомоги вони б, безперечно, й не починали кампанії 1920 р. Її перебіг зайвий раз переконував тверезих політиків у примарності сподівань на розв'язання власних проблем «чужими руками».

Природно, що ніякої конструктивної програми ні Головний отаман, що уособлював верховну владу в УНР, ні уряд у вкрай хистких умовах виробити не спромоглися, та й, мабуть що, в принципі не могли. Вважаючи, що за таких обставин «вся акція Петлюри і «законодавство» Мазепи, Левицького, Безпалка і ин. посилили персональний характер» влади, М. Шаповал убивчо підмітив: «Типова олігархія, що сліпо лізе навіть на політичну смерть, аби лишень триматись за владу чи гнатись за її маревом. Словом, поляки досягли своєї мети: в свій віз впрягли український «уряд Мазепи» і погнали його на політичну смерть і компрометацію»³. Як і варто було чекати, і як вище зазначалося, прихід поляків в Україну спричинив чергове «поправіння» курсу УНР. За зізнаннями І. Мазепи, який поступився прем'єрством В. Прокоповичу, від самого початку діяльності нового уряду «українська політика знову, як і колись за уряду Остапенка, ставала на небезпечний шлях консервативно-бюрократичних концепцій»⁴.

¹ Див., напр.: Сидак В. С., Козенюк В. А. Революцію назначить... Экспорт революции в операциях советских спецслужб. – К., 2004. – С. 32 и др..

² Історія Української РСР. – Т. 5. – С. 498; Супруненко Н. И. Назв. раб. – С. 412–418.

³ Цит. за Шаповал М. Назв. праця. – С. 177.

⁴ Мазепа І. Назв. праця. – С. 38.

Це підтвердила й згадана «Деклярація Правительства Української Народної Республіки» від 2 червня 1920 р. З перших її слів ставало зрозумілим, що це відверто антиросійський, антибільшовицький документ.

У ньому віддається належна шана тим, хто впродовж трьох років вів боротьбу за власну державність, підкреслюється особиста роль Симона Петлюри, «дружня допомога» польського народу. «Тепер наш народ може приступити до заведення на Україні того ладу, якого йому треба, може відновити свою державність, – стверджувалось у декларації. – Порядок на Україні повинен відповідати дійсним потребам населення. Його встановить народне представництво – парламент, складений на підставі загального, рівного для всіх, безпосереднього, таємного, пропорційного виборчого права. Тоді не зможе одна якась партія підбивати під себе всю людність, як цього хотять більшовики-комуністи для своєї партії.

Щоб провадити підготовчу роботу до скликання парламенту та щоб держати до того часу лад в державі і поліпшити її стан, Головного отаман Симон Петлюра покликав нас до роботи... »¹.

Засадами діяльності визначались: створення міцної дисциплінованої армії; «...поліпшення народного господарства, забезпечуючи робітничим масам здобутки революції, а державі певні джерела доходу. Воно («правительство» УНР. – В. С.) вживе заходів, щоб притягти приватну ініціативу до відбудови зруйнованої промисловості, дрібної та великої, і для того ж підтримає ремісничу працю, щоб вона могла розвиватись і організуватись при найбільш сприятливих обставинах. Рівно ж буде застережено волю і розвиток торгу, як зовнішнього, так і внутрішнього.

Уважаючи нашу кооперацію одною з основ міцного економічного розвитку держави, уряд сприятиме кооперативним установам в їх роботі та поширенню впливу на різні галузі народного господарства.

Одночасно треба перевести і посильне оподаткування людности. Це оподаткування буде одним із засобів налагодження фінансового становища держави, дасть можливість не так значно побільшувати випуск паперових грошей, підійме цінність грошей і тим знищить ту страшну дорожнечу, від якої населення терпить більше страт, ніж від справедливих податків»².

З наведених положень декларації виразно проглядає турбота передусім про цензові елементи і здійснення заходів, характерних для капіталістичної економіки.

Суперечливо оцінювалась у документі й сутність аграрної проблеми в Україні: «Велика руїна повстала на Україні, коли рішалася земельна справа. Але ж тепер революція досягла своєї найвищої со-

¹ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. – Т. 2. – С. 641.

² Там само. – С. 642.

ціальної мети, передавши землю до рук селянства, яке є основою нашої державності.

Земельна справа може бути спокійно вирішена згідно інтересам селянського та загально-державного господарства в нашій Україні голосом самого народу. Отже, правительство вважає, що до остаточного вирішення земельного питання в парламенті вся земля і надалі повинна залишатися в користуванні селян, котрі її оброблюють і обсівають, під загальним керуванням міністерства земельних справ та його органів на місцях»¹.

Тобто в одному й тому ж абзаці документа твердилось і про те, що мети досягнуто, і про те, що остаточного розв'язання проблема ще не має. На яких принципах планувалось її розв'язати, – залишалось незрозумілим.

Мова йшла також про допомогу «нормальному» розвитку освіти й культури, про широке оповіщення світової громадськості щодо боротьби українців за допомогою поляків проти «московських імперіялістів», про закріплення добросусідських відносин з Румунією й досягнення якнайширшого порозуміння з державами Прибалтики, Чорномор'я та Кавказу, про гарантії прав національних меншин і консолідацію всіх громадян України, спрямування їхніх зусиль на «відновлення життя зруйнованої, знесиленої України»².

«Внутрішнє життя республіки потребує для підтримки сталого ладу відповідних органів на місцях, – наголошувалося в урядовій декларації. – Правительство має своїм завданням перевести системі внутрішніх реформ, ставлячи в першу чергу заведення твердої влади та планомірної організації ладу і повного спокою. Щоб забезпечити життя і добробут всіх громадян України без різниці нації, конечною точкою внутрішніх реформ буде заведення міцних органів місцевого демократичного самоврядування, на яких й спиратиметься в своїй діяльності майбутнє народне представництво.

Поки складуться умови, які роблять можливим проведення виборів в парламент на вказаних вище підставах, правительство в найкоротшій часі скличе тимчасовий орган – передпарламент з представників населення, місцевого самоврядування, громадських, політичних, професійних і кооперативних організацій. Цей передпарламент і буде творити біжучу законодавчу роботу, яку тепер силою обставин примушена провадити Рада Народніх Міністрів»³. Відстоювання ідеї парламенту, який обиратиметься на основі «п'ятичленки», й оприлюднення ближчих планів щодо скликання передпарламенту означали, що відходу від позиції правих сил не сталося. Це було проблематичною підтримку запропонованого

¹ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. – Т. 2 – С. 642–643.

² Там само. – С. 643.

³ Там само.. – С. 213–214.

курсу широкими масами українства, яке дедалі лівіючи, відверталося від української влади.

Уже в ході відступу польських армій С. Петлюра прагнув домогтися якихось нових рішень у стосунках з Річчопосполитою, намагався знайти можливість для особистої зустрічі з Ю. Пілсудським. Останній же уникав контакту, відмовив Головному отаману в аудієнції в Перемишлі й Луцьку, зрештою згодившись на коротке побачення 16 липня в Замості.

Незважаючи на доводи й прохання С. Петлюри, Ю. Пілсудський відверто давав зрозуміти лідерові УНР, що Польща прагне вислизнути із зтяжної гри. При цьому польський керівник посилався як на визначальний чинник на позицію країн Антанти в українському питанні, наставляючи колегу моралізаторськими аргументами: «Українці самі повинні продемонструвати dokonані факти, які б довели, що незалежна Україна насправді існує. Наприклад, підняти загальне повстання»¹.

Ю. Пілсудський не забажав обговорювати питання Східної Галичини. Проігнорував він і розпачливі розмови С. Петлюри, що в разі укладення польсько-радянського перемир'я українці будуть просто залишені союзниками напризволяще².

Польське суспільство, втомлене 7-річною війною й смертельно перелякане приходом під мури Варшави червоних частин, не бажало більше ризикувати. Політиків більше цікавило утримання влади на «східних кресах» («синиця в руці»), ніж нанесення поразки радянській Росії й радянській Україні («журавель в небі»). Зацікавлення у припиненні війни висловлювали й більшовики.

Та найголовнішим все ж було, мабуть те, що Рада Антанти не підтримувала антибільшовицьких мілітарних намірів Ю. Пілсудського, наполягаючи на польсько-російському порозумінні. Перемоги Червоної армії лякали тоді багатьох, і Захід був всерйоз стурбований тим, щоб не допустити поширення революційної пожежі в Європу. То ж дипломатичними каналами тиск здійснювався на обидві сторони – і на Польщу, і на радянську Росію.

12 жовтня 1920 р. в Ризі був укладений договір про перемир'я й прелімінарні умови миру між РСФРР і УСРР з одного боку, і Польщею – з іншого. На Південно-Західному фронті з цього моменту почались переговори, які завершилися укладенням перемир'я, що набрало чинності з 18 жовтня 1920 р.

Жодного помітного впливу на перебіг подій після евакуації з Києва український уряд, політичний провід уже не справляли. Нічим не могли зарадити національній справі і українські вояки. Окремі героїчні епізоди, як, наприклад, оборона протягом майже 10 днів у кінці серпня – на початку вересня Чорткова і позицій по

¹ Цит. за: Зарецька Т. Назв. праця. – С. 121.

² Там само.

р. Серет, участь в обороні Замостя¹, вже не важили достатньо, щоб визначати загальну ситуацію на фронті. Це й зрозуміло, адже у вересні сили Української армії налічували не більше 8 тис. чоловік (з запасними бригадами). Боездатними були лише близько 4,5 тис. старшин і козаків².

Перемир'я на фронті між радянською і польською сторонами український провід зустрів з обуренням, воно призвело до розгублення, розцінювалось як зрада Ю. Пілсудським С. Петлюри, а поляками – українців. Спроби українських частин продовжувати боротьбу самотужки за їхніх обмежених можливостей були безперспективними і майже припинилися.

Нестійкість ситуації змусила уряд УНР з літа 1920 р. мало не щотижня змінювати місце свого перебування. В червні 1920 р. державні установи переїхали з Вінниці до Жмеринки, згодом – до Проскурова, потім – до Кам'янка. А в липні – і уряд, і армія перейшли Збруч і рушили до Галичини, і далі кінець-кінцем вони опинилися під Краковом, у Тарнові³. Заміна 20 жовтня В. Прокоповича на посаді прем'єра УНР на А. Лівичького вже мало на кого справила враження⁴.

Пошуки миру Польща й радянська Росія та радянська Україна почали здійснювати без участі державного центру Української Народної Республіки. Росіян, зокрема, дуже обурювали контакти членів українського уряду з Б. Савінковим у Польщі й П. Врангелем у Криму, метою яких було створення єдиного антибільшовицького фронту. З великою стурбованістю сприйняли вони й повідомлення про підпорядкування командування армії УНР Окремої російської армії під орудою генерала Б. Перемикіна (колишніх білогвардійців та донських козаків)⁵.

Польське керівництво дедалі ігнорувало заклики С. Петлюри, українського уряду до відновлення спільних дій. Не впливали ні прохання, ні протести «союзника» щодо підходу до питання про Східну Галичину як внутрішнього для Польщі.

За гирким визнанням І. Мазепи, «все це показувало, що польський уряд зломив свій договір з українськими представниками з 22 квітня 1920 р. і залишив українську армію і цілий державний центр УНР напризволяще»⁶.

Практично без відгуку залишались і звернення українських дипломатичних місій до країн Антанти про надання екстреної допо-

¹ Удовиченко О. І. Назв. праця. – С. 168–171 та ін.

² Там само. – С. 171.

³ Див: Мазепа І. Назв. праця. – С. 35, 39, 40.

⁴ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. – Т. 2. – С. 672–673.

⁵ Удовиченко О. І. Назв. праця. – С. 182.

⁶ Там само. – С. 56.

моги¹. Захід більше не ставив на «українську карту», гарячково шукаючи інші варіанти протидії більшовизмові.

Єдина надія залишалась на зростання антибільшовицьких настроїв в Україні. Саме з орієнтацією на цей чинник уряд УНР, військове командування відкладали рішення про припинення, здавалося б, безперспективної боротьби.

Хоча в 1920 р., особливо в другій його половині, були вагомі підстави, щоб стрілка «суспільного барометра» в Україні дедалі визначеніше повертала в бік завершення війни – до миру, рух цей усе ж залишався якимось непевним – «тріпотіння» стрілки виглядало начебто боязким, готовим щоразу повернутися до попередньої тривожної позиції. Та інакше й бути не могло, якщо поглянути на тогочасну військову карту. Адже паралельно і водночас з тим, що ліквідовувалися одні фронти, «звужувалися» («видихалися») інші, залишалися й досить обширні ореали військового протистояння, де картина вимальовувалася не такою вже й однозначною, приховувала в собі різні варіанти подальшого розвитку подій.

Переслідуючи польські війська, Червона армія в липні 1920 р. опинилася на кордонах Східної Галичини. Перед радянською владою постало питання про лінію поведінки в регіоні. З етнічного боку, не виникало сумніву щодо українського характеру даних теренів.

Однак, не можна було не враховувати довготривалого досвіду перебування західноукраїнських земель у складі Австро-Угорщини, зовсім недавнього існування Західно-Української Народної Республіки як окремого національно-державного утворення, зрештою, й тієї обставини, що спроба об'єднання двох гілок нації, двох народних республік не увінчалася успіхом. Роль зразка для наслідування могло зіграти і оголошення в 1917 р. на теренах Української Народної Республіки радянської влади, створення Української соціалістичної радянської республіки.

Гадається, не у всьому можна погодитися з міркуваннями тих авторів, які вважають, що лівоцентристські сили Галичини в той момент «негайно використали» такий чинник як «відмова, починаючи з кінця 1919 р. галицького уряду в екзилі від участі в боротьбі за всеукраїнську соборну самостійну державу і проголошення змагання за суверенну Галицьку республіку. Цим одразу ж скористалися його противники, щоб представити себе як єдиного захисника національно-державної єдності західноукраїнського регіону з Наддніпрянською Україною перед «сепаратизмом уряду диктатора». Саме тому на чільне місце в боротьбі за національно-державне об'єднання краю з Україною висуваються радикальні сили комуніс-

¹ ЦДАВО України. – Ф. 3696. – Оп. 1. – Спр. 379, Арк. 71, 76 та ін.

тичної і соціалістичної орієнтації, націлені на масову боротьбу трудящих міста і села за одночасне, взаємопов'язане вирішення соціальних і національно-державних завдань визвольного руху. Вони організують чимало активних виступів на інтернаціоналістській (класовій) основі з економічними та політичними вимогами робітників і селян: з травня 1919 до травня 1920 р. у Східній Галичині відбулося понад 50 страйків з участю в них близько 120 тисяч працюючих»¹.

Дещо адекватнішим відбиттям ситуації видаються оцінки, згідно яких зародження і становлення згаданих сил соціалістичної і комуністичної орієнтації (а цей процес припадає саме на даний час – створення Комуністичної партії Східної Галичини відноситься до лютого 1919 р., однак її організації залишилися нечисленними й маловпливовими, перебували лише в пошуку орієнтацій²), стимулювалося тією стихійною боротьбою, яка об'єктивно розвивалася і спрямовувалася проти жорсткого польського панування в регіоні. 16 квітня 1920 р. спалахнуло повстання в гірському селі Жаб'є на Косівщині, звідки його полум'я швидко перекинулося ще на 12 населених пунктів Покуття. І хоча цей виступ гуцульської бідноти в основному був придушений до кінця квітня, окремі загони повстанців відійшли в ліси й гори, звідкіля «увесь час турбують навколишні місцевості»³.

Польська адміністрація ще довго тероризувала непокірних селян. Карателі спалили на Гуцульщині будівлі майже 400 господарств і заарештували близько 3100 гуцулів, у тому числі 15 вчителів, понад 60 священників, при цьому немилосердно катували свої жертви.

Лише в другій половині серпня 1920 р. заарештовано, жорстоко побито і відправлено до в'язниці в Коломию понад 200 жителів із сіл Косівського повіту, а їхнє майно «польська влада реквізувала насильно»⁴.

Збройний спротив польським окупантам ширився і набирав дедалі радикальніших форм, переростаючи, зокрема, в партизанську боротьбу. Так розвивалися події в Сколівському повіті, куди таємно «просочилися» революційні елементи інтернованих в Чехословач-

¹ Див.: Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920. – Відень, 1922. – С. 211; Васюта І. Політична історія Західної України (1918–1939). – Львів, 2006. – С. 72; Литвин Н. Р. Борьба за установление власти Советов в Восточной Галиции (ноябрь 1918 – сентябрь 1920 гг.). Автограф. дис. канд. ист. наук. – Одесса, 1985. – С. 15.

² Див.: Комуністична партія Західної України // Енциклопедія історії України. – Т. 4. – К., 2007. – С. 507.

³ Під прапором Жовтня 1917–1920 рр.: документи і матеріали. – Львів, 1957. – С. 239.

⁴ Див.: Васюта І. Назв. праця. – С. 73.

чині галицьких стрільців з підрозділів колишньої УГА. Вони й підняли на антипольське повстання лісорубів, сільськогосподарських робітників та сільську бідноту, що потерпала від гострого аграрного перенаселення, малоземелля. Збройний виступ їх розпочався 21 серпня 1920 р. нападом на польську прикордонну заставу в селі Опорець. Того ж дня сюди прибув з тридцятьма галицькими стрільцями Ф. Бекеш – син робітників зі Сколе, адвокат, який очолив повстання. Вибивши польських легіонерів зі станції Лавочне, повстанці ліквідували польську владу, а 22 серпня проголосили Бойківську радянську республіку і обрали ревком на чолі з Ф. Бекешом. До нього увійшли також залізничник А. Клименський, селяни І. Шурович, О. Крук, Р. Бандуревич¹.

Повсталим вдалося провести кілька не дуже великих, однак переможних операцій, чутки про які дуже швидко поширилися по всій Бойківщині, викликали моральне піднесення, бажання звільнитися з-під польського владарювання. Однак добровольцям бракувало зброї і в бою в Тухлі зі значно переважаючими силами ворога вони змушені були відступити до станції Бескид, а потім на територію Закарпаття. Там вони були роззброєні і віддані на розправу полякам².

Загалом є дані про 12 озброєних загонів, що вели боротьбу у тилу Війська польського ще до приходу в Східну Галичину Червоної армії³. У світли вищенаведеного цілком обґрунтованим виглядає висновок про те, що галицькі українці не тільки не сприйняли становлення польського воєнно-терористичного режиму, а й продовжували чинити йому опір усіма доступними засобами. Польській адміністрації не вдалося справитися з революційним максималізмом в українському національно-визвольному русі⁴.

Значно переконливішими (попри деякі дещо різні та не зовсім виправдані характеристики й епітети) видаються й далші логічні сентенції, які входять у суперечність з наведеними вище оцінками дослідника І. Васюти: «Українське населення Галичини у масі своїй, передусім його пауперизовані і маргіналізовані верстви, відчувши на собі лабета нових польських володарів, жадали возз'єднання всього українського народу в єдиній незалежній суверенній Українській державі і, зневірившись у можливостях регіональної національно-демократичної державності, спонтанно пов'язували вирішення національних і соціальних проблем із возз'єднанням в Українській радянській державі»⁵. (Дещо подібне спостерігалось й на

¹ Васюта І. Назв. праця. – С. 73.

² Там само. – С. 74.

³ Див.: Курило В. М., Панчук М. І., Троян М. В. В авангарді боротьбі за возз'єднання. – К., 1985. – С. 62.

⁴ Васюта І. Назв. праця. – С. 74.

⁵ Васюта І. Назв. праця. – С. 73.

окупованих румунами територіях Північної Буковини та Хотинщини¹).

Тому українці Галичини з набутого досвіду, а не під впливом ліво-радикальної пропаганди з надією дивилися на Червону армію, чекали її приходу на свої землі, сподівалися на возз'єднання з наддніпрянцями. Ці настрої були відомі радянському керівництву. Відтак, перейшовши кордони Галичини, Реввійськрада Південно-Західного фронту поширила серед місцевого населення звернення, в якому пояснювалася мета походу: знищити «ярмо ненависних панів та капіталістів і допомогти робітникам і селянам Галичини утворити свою власну робітничо-селянську владу»².

Незважаючи на те, що населення регіону мало вже свою комуністичну організацію, яка претендувала на роль керівника визвольного руху і організатора нової, соціалістичної влади – Комуністичну партію Східної Галичини, радянське керівництво вирішило створити для реалізації тієї ж мети й спеціальний орган. Ним став утворений 8 липня 1920 р. в Харкові Галицький революційний комітет (Галревком). Очолив його В. Затонський, а до складу ввійшли відомі діячі КПСГ М. Баран, Ф. Конар, М. Левицький, К. Литвинович, І. Немоловський, А. Бараль (Савка) та ін.

15 липня 1920 р. Галревком опублікував декларацію «До працюючих всього світу, до урядів Соціалістичних Радянських республік і до урядів усіх капіталістичних держав», у якій сповіщав про створення робітниками і селянами Східної Галичини революційного уряду в особі Галревкому. Він своїм головним завданням вважав «довести почату класову боротьбу до встановлення Радянської влади у Східній Галичині» та закликав робітників і селян усіма засобами допомагати Червоній армії вирвати владу з рук буржуазії, «установити пролетарську владу в Галичині». До з'їзду рад робітничих і селянських депутатів Галревком оголошував себе «одиноким представником вищої виконавчої влади. ...Всі інші уряди Східної Галичини, де б вони не находилися, а зокрема уряд бувшого диктатора Петрушевича і уряд Директорії УНР, являються неправомочними і об'являються поза революційним законом»³.

На першому засіданні, яке відбулося 1 серпня 1920 р. в Тернополі (місто стало столицею нового національно-державного утворення), Галревком прийняв декрет № 1 «Про встановлення Соціалістичної Радянської влади в Галичині». На зайнятій Червоною армією території (всього було визволено 17 повітових міст, 48 містечок і 1150 сіл, що становило близько 33% території Східної Галичини – це переважно нинішні Львівська та Тернопільська області і 35% її населення) проголошувалася Галицька соціалістична радянська

¹ Див.: Історія Української РСР. – Т. 5. – С. 529.

² Там само. – С. 518.

³ Під прапором Жовтня. 1917–1920 рр. – С. 341.

республіка (ГСРР). На місцях влада передавалася повітовим, міським і сільським революційним комітетам. Ліквідувалася приватна власність на засоби виробництва, оголошувалось про перехід у всенародну власність усіх фабрик, заводів, банків, державних, поміщицьких і церковно-монастирських земель¹.

У декларації № 2 «Про права і обов'язки робітників ГСРР» накреслювалася широка програма соціально-економічних перетворень. Запроваджувалися 8-годинний робочий день, матеріальна допомога для безробітних і непрацевдатних. На підприємствах мав здійснюватися робітничий контроль, створювалися групи з робітників для охорони державного майна. Вийшли декрети про відокремлення церкви від держави і школи від церкви та про скасування обов'язкової державної мови, проголошувалася рівноправність усіх націй, які мешкали на території Галицької соціалістичної радянської республіки².

Галревком затвердив також тимчасову інструкцію «Про організацію органів Радянської влади», яка визначала структуру і функції місцевих органів влади – ревкомів. Комуністи і політпрацівники червоноармійських частин допомагали місцевому населенню у створенні органів влади і налагодженні їх діяльності, знайомили трудящих із законодавчими актами Галревкому. Коло обов'язків місцевих ревкомів було надзвичайно широким: допомога Червоній армії, підтримання громадського порядку, боротьба з ворожою діяльністю пілсудчиків і петлюрівців, облік поміщицької землі та майна, забезпечення роботи шкіл та налагодження медичного обслуговування населення³.

Важливе місце в діяльності Галревкому та КПСГ посідали проблеми, пов'язані з визначенням державно-правового статусу Східної Галичини.

З часу свого виникнення КПСГ стояла на позиціях возз'єднання усіх українських земель в єдиній Українській радянській державі. Проголошуючи державну незалежність Східної Галичини, Галревком разом з тим заявив, що «майбутнє організаційне відношення Східної Галичини до соціалістичних Радянських республік вирішить перший з'їзд Рад робітничих і селянських депутатів, котрий в найближчому часі буде скликаний»⁴.

Питання про суспільний устрій, як заявляли більшовицькі керівники, мав вирішувати сам визволений народ. «Єдина наша мета, – звертався до галичан голова Раднаркому УСРР Х. Раковський, – допомогти Східній Галичині вирватись з-під ярма польських панів і утворити в Галичині незалежну владу галицьких ро-

¹ Історія Української РСР. – Т. 5. – С. 519, 520.

² Там само. – С. 519.

³ Там само. – С. 521.

⁴ Там само.

бітників і селян... Коли Галичина буде вільною, галицькі робітники і селяни самі вирішать – чи увійти їм у федеративний союз з радянськими республіками України і Росії»¹. «Господарем Галицької землі є тільки робітники і селяни, – говорилося у зверненні командування Південно-Західного фронту до радянських воїнів. – Ніхто інший не має права нею управляти»².

У тих місцевостях, які звільнялися з-під влади поляків, розгортали роботу революційні комітети, які до з'їзду Рад оголошувалися єдиними представниками на місцях. У липні-серпні 1920 р. функціонували 18 повітових та близько 650 містечкових і сільських ревкомів, до роботи в яких було залучено понад 3 тис. робітників, селян, червоноармійців і представників інтелігенції³.

Нова влада, що проіснувала два з половиною місяці, без зволікань зайнялася розв'язанням земельного питання. Усі державні, поміщицькі і церковно-монастирські землі з живими і неживим інвентарем відчужувалися без викупу і переходили в розпорядження земельних відділів місцевих ревкомів, які зобов'язувалися встановити свій контроль та охорону маєтків, збирання їх хлібів і трав, проведення осінньої і весняної сівби. Нова влада звільнила селян від сплати орендних платежів поміщикам та іншим великим землевласникам і від витрат на купівлю нових земель. Був скасований борг селян банкам та лихварям⁴.

Аграрні перетворення здійснювалися Галревкомом воєнно-комуністичними методами за зразками Наддніпрянської України. У правових актах його хоч і проголошувалося право сільської бідноти на користування панською землею, але земля великих землевласників безпосередньо не передавалася селянам. Частина фільварків була перетворена на зразкові державні господарства, у багатьох селах створювалися землеробські комуні й артілі. Адміністративне запровадження громадського обробітку землі не сприймалося позитивно селянством, яке домагалося здійснення права володіти землею і вільно розпоряджатися результатами своєї праці на ній. Щоб запобігти зростанню невдоволення селян, В. Ленін навіть рекомендував КПСГ і Галревкому здійснювати таку політику, яка б дала змогу наймитам і масі селян негайно відчутти «круту зміну на їх користь»⁵.

Почалися якісні зрушення в промисловості й на транспорті. Здійснювалася націоналізація підприємств, хоч у аграрному краї їх

¹ Цит. за: Литвин М. Р., Науменко К. Є. Історія галицького стрілецтва. – Львів, 1991. – С. 163.

² Під прапором Жовтня 1917–1920 рр. – С. 335–336.

³ Возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною. – К., 1989. – С. 48–49.

⁴ Див.: Васюта І. Назв. праця. – С. 77.

⁵ Ленін В. І. Повне збір. тв.. – Т. 51. – С. 265.

було обмаль. За прикладом радянської України запроваджувалися реформи в освіті, культурі, духовному житті.

Однак розпочаті процеси припинилися зі зміною військової ситуації. Пов'язано це було, передусім, з активізацією дій Антанти, яку не на жарт занепокоїло наближення до Львова і Варшави Червоної армії. Ще 3 липня Військовий комітет Антанти ухвалив рішення про негайну моральну, матеріальну й військову допомогу польському уряду і вніс польське питання до порядку денного, терміново проведеної 5–16 липня в Спа (Бельгія) конференції¹.

Прем'єр Речіпосполитої В. Грабський і міністр закордонних справ С. Патек не змогли переконати учасників конференції в тому, що українське населення Східної Галичини ставиться до поляків доброзичливо і з симпатією. Злякавшись пропозицій британського прем'єра Ллойд Джорджа про вирішення долі населення Східної Галичини шляхом референдуму або арбітражного суду, вони просили не вдаватися до таких кроків (розуміли їх неминучі негативні наслідки для Польщі) й вимолювали необхідність західної допомоги².

Тут треба брати до уваги англо-французькі суперечності у східній політиці. Французька делегація підтримувала поляків, однак у боротьбі з більшовицькою Росією повинна була озиратися на Англію, яка не бажала посилення Польщі і «намацувала» контакти з РСФРР, шукаючи співробітництва з Москвою в торговельній сфері й для реалізації своїх ширших економічних, зокрема «нафтових» планів. Тому Ллойд Джордж і М. Мільєран висунули умовою допомоги Речі Посполитій розсудливе розв'язання поляками територіальних суперечок, насамперед галицьких³.

Британський лідер на засіданні конференції 9 липня заявив, що «політика Польщі стосовно Східної Галичини була ще однією помилкою», що він завжди висловлювався проти прилучення 3,5 мільйони чоловік іншого віросповідання і національності до складу Польщі.

Наступного дня на таємному засіданні Верховної Ради Антанти Ллойд Джордж запропонував запросити на конференцію представників Східної Галичини, щоб заслухати їхню позицію щодо долі власного краю. Він же повідомив, що напередодні на нараді керівників делегацій Великої Британії, Франції та Італії було вирішено

¹ Див.: Документи и материалы по истории советско-польских отношений. – Т. 3. – М., 1964. – С. 131; Васюта І. Назв. праця. – С. 79–80; Галицька-Дідух Т. Східно-галицька проблема як об'єкт міжнародної політики (1919 – вересень 1920 рр.) // Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис (Івано-Франківськ). – 2003. – № 9. – С. 73–80.

² Див.: Карпенко О. З історії Західно-Української Народної Республіки. – Івано-Франківськ, 2006. – С. 350–351.

³ Див.: Красівський О. Українсько-польські взаємини в 1917–1923 рр. – К., 2008. – С. 300–301.

запропонувати Польщі погодитися на лінію, визначену Верховною Радою в Парижі 8 грудня 1919 р. (східний кордон мав проходити від північної частини Сувальщини вздовж річки Буг до Сокаля¹), з тим, що більшовицька армія в своєму наступі мала б зупинитися за 20 км на схід від цієї лінії.

На випадок згоди з цією пропозицією урядів Польщі і Росії у Лондоні могла б бути скликана спеціальна конференція для підписання миру між Росією і зацікавленими сторонами (Польща, Литва, Фінляндія, Латвія і Східна Галичина). Коли б РСФРР не погодилася на цю лінію і її війська перетнуть її, – тоді «союзні країни нададуть Польщі всю можливу допомогу... щоб дати змогу польському народові захистити свою незалежність і національне існування»².

Після дискусії було вирішено, що лінія перемир'я у Східній Галичині проходитиме по лінії позицій, що їх «займатимуть війська в момент підписання перемир'я». Польська делегація, в основному, погодилася з прийнятими рекомендаціями, тим паче, що в цій ситуації вона наперед погоджувалася з усіма рішеннями Верховної Ради Антанти про майбутнє Східної Галичини³.

Згідно рішень конференції у Спа, 11 липня міністр закордонних справ Великої Британії Дж. Керзон надіслав радянському урядові Росії ноту, в якій була жорстко визначена лінія, на захід від якої Польща мала право запроваджувати свою адміністрацію: Гродно–Валовка–Немирів–Брест–Литовський–Дорогуськ–Устилуг, східніше Грубешова через Крилів, західніше Рави-Руської, східніше Перемишля і далі до Карпат.

За умовами перемир'я російські війська мали зупинитися за 50 км на схід від цієї лінії. Далі в ноті говорилося: «У Східній Галичині обидві сторони зупиняться на лінії, зайнятій ними на день підписання перемир'я». В разі переходу радянськими військами вказаної лінії Антанта допомагатиме Польщі «всіма засобами, які є в її розпорядженні». Таким чином, лідери Антанти зобов'язалися рятувати Польщу від остаточного краху, про що були зроблені відповідні заяви як з трибуни національних зборів Франції, так і в британському парламенті та у США⁴.

У згаданій ноті йшлося й про те, що найближчим часом у Лондоні буде скликано міжнародну конференцію для встановлення остаточного миру між Росією та її сусідами і що «представники Східної Галичини так само повинні бути запрошені в Лондон для

¹ Dokumenty I materially do historii stosunkow polsko-radzieckich. Listopad 1918 – kwiecień 1920. – Т. II. – Warszawa, 1961. – S. 481–483.

² Документи и материалы по истории советско-польских отношений. – Т. 3. – С. 140, 145, 149; Красівський О. Назв. праця. – С. 301–302.

³ Цит. за: Карпенко О. Назв. праця. – С. 351–352.

⁴ Карпенко О. Назв. праця. – С. 352; Васюта І. Назв. праця. – С. 79–80; Красівський О. Назв. праця. – С. 302.

захисту своїх інтересів»¹, що відповідало вищевикладеним вимогам Ллойда Джорджа на засіданні Верховної Ради від 10 липня.

13 липня на засіданні Ради оборони Польщі Грабський зробив звіт про переговори на конференції у Спа. Щодо Східної Галичини, то він заявив, що поляки не можуть погодитися на запропоновані умови. «Польща не може відмовитися ні від Львова, ні від Вільна... не може бути й мови про відхід поляків у Східній Галичині на якусь наперед визначену лінію, щонайбільше – польські війська залишаться на тій лінії, на якій вони опиняться в день перемир'я... Представники населення Східної Галичини не можуть брати участі в мирних переговорах на рівних правах з державами, а щонайбільше їх може заслухати Антанта для того, щоб мати підстави для винесення ухвали про долю Східної Галичини». Ця позиція здобула підтримку Ради оборони Польщі².

Оскільки радянське керівництво, командування Червоної армії не поспішали реагувати на рішення конференції у Спа, продовжуючи наступ, Ллойд Джордж зробив нове попередження більшовикам і висунув вимогу перемир'я на фронті на термін у 10 днів.

Цікаво, що продовження наступу Червоної армії викликало і реакцію урядових кіл ЗУНР. Розпорядженням Є. Петрушевича висловлювалося застереження підрозділам УГА утримуватися від збройних сутичок із радянськими військами³.

Паралельно лідер ЗУНР надіслав ноту голові Верховної Ради Паризької мирної конференції М. Мільерану. В документі було викладено історію виникнення ЗУНР, агресії проти неї Польщі і доводилося «право українського народу Східної Галичини на державну незалежність». Висловлюючи задоволення з приводу обіцяної можливості з'ясувати свою справу перед міжнародною конференцією, Є. Петрушевич завірив західних політиків у тому, що державність у Східній Галичині будуватиметься на принципах західноєвропейської демократії, продовжуючи традиції свого державного будівництва. Відводячи підозріння в можливому проведенні революційних реформ, на що дуже боляче реагувала Антанта, в ноті було підкреслено намір дотримуватися «дотеперішнього економічного устрою» і провести аграрну реформу «не інакше, як дорогою відшкодування теперішніх великих земельних власників»⁴.

Завершуючи аналіз документа, один з кращих знавців історії ЗУНР О. Карпенко цілком логічно зауважує: «Отже, ще раз були викладені основні принципи існування української державності. Під нотою стоїть підпис Є. Петрушевича – «Президента Української Національної Ради Східної Галичини». Отже, титул президента

¹ Красівський О. Назв. праця. – С. 302.

² Див.: Карпенко О. Назв. праця. – С. 352–353.

³ Там само. – С. 353; Васюта І. Назв. праця. – С. 75.

⁴ Карпенко О. Назв. праця. – С. 354.

УНРади ЗУНР непомітно, без якихось особливих законодавчих актів, обмежився до території Східної Галичини, цікаво, що ці два слова – «Східної Галичини» були дописані в друкованому тексті чорнилом¹. Варто уточнити, що змінився не лише титул вищої посадової особи, а й назва самої державності.

Між тим у серпні, у Відні, відбувся з'їзд дипломатичних представників УНР, на якому було заявлено, що основою польсько-українського союзу залишається квітневий договір 1920 р., тобто галицька проблема визнавалася внутріпольською².

Тимчасом завершилася польсько-радянська війна і почалася підготовка мирного договору, що знову поставило в порядок денний східногалицьке питання.

23 вересня 1920 р. ЦВК РСФРР виступив із заявою, в якій було викладено засади мирної угоди з Польщею. В документі зазначалося, що в основу миру повинно бути покладено «негайне урочисте підтвердження як Польщею, так і Росією незалежності України, Литви, Білорусі і визнання незалежності Східної Галичини»³. Далі в заяві уточнювалося: «зі свого боку РСФРР, беручи до уваги, що радянський лад ще не встановлений у Східній Галичині (на той час вона вже знову була окупована польськими військами. – В. С.), готова погодитися на плебісцит у даній області не за принципом радянським, тобто голосуванням трудящих, а за звичайним буржуазно-демократичним принципом»⁴. Незабаром до цієї заяви приєднався і ЦВК рад України⁵.

28 вересня російсько-українська радянська делегація на Мирній конференції в Ризі запропонувала і проект прелімінарного мирного договору з Польщею, в якому зокрема були й статті щодо долі Східної Галичини. Зокрема передбачалося: «У зв'язку з тим, що національне самовизначення у Східній Галичині ще не вилилось в закінчені державні форми, обидві Договірні Сторони, визначаючи в принципі незалежність Східної Галичини, погоджуються на те, що остаточне вирішення її долі повинно бути встановлене шляхом опитування всього місцевого населення на основі загального, прямого, рівного і таємного голосування»⁶.

Радянська сторона пропонувала запросити до участі в конференції представників Галицької соціалістичної радянської республіки⁷.

¹ Карпенко О. Назв. праця. – С. 354.

² Див.: Красівський О. Назв. праця. – С. 303.

³ Українська РСР на міжнародній арені. Збірник документів (1917–1923). – К., 1966. – С. 185.

⁴ Там само.

⁵ Див.: Карпенко О. Назв. праця. – С. 355.

⁶ Там само. – С. 355–356.

⁷ Там само. – С. 356.

Польська сторона рішуче не сприймала ніяких радянських пропозицій, хоча і Москва і Харків продовжували достатньо гнучкі (щоб не завести конференцію у глухий кут) пошуки шляхів розв'язання питання про Східну Галичину¹.

На питання, чому в той момент так активно цікавився цією проблемою В. Ленін, надаючи їй особливого значення, О. Карпенко дає таку відповідь: «Цілком можливо, що причиною були стратегічні інтереси, пов'язані з ідеєю розвитку світової соціалістичної революції. Адже Східна Галичина – центр Європи, тут уже діяла нелегальна комуністична партія КПСГ–КПГ, що була зв'язана з Комінтерном, РКП(б), КП(б)У, а також компартіями Німеччини й Польщі, тут були свої резиденти, залишені після відступу Червоної армії. По-друге, це була ще одна нагода з метою пропаганди виставити себе в ролі захисників малих народів, що перебували в іноземному поневолені. Виступаючи на IX конференції РКП(б) у вересні 1920 р., В. Ленін говорив: «Отримуючи Східну Галичину, ми дістали базу проти усіх сучасних держав. За таких умов ми ставали сусідами прикарпатської Русі, яка кипить більше, ніж Німеччина, і є прямим коридором в Угорщину, де вистачить невеликого поштовху, щоб запалала революція... Ми чудово розуміємо, що ставка зроблена велика, що ми сильні, що ми, беручи Галичину... розвиваємо дорогу революції. За це варто воювати»².

Разом із проектом прелімінарного миру радянська делегація запропонувала і «Тимчасові умови в справі Східної Галичини на час прелімінарного миру включно до вирішення її державно-правових відносин» – документ, за яким уряд Речіпосполитої через місяць після підписання договору зобов'язувався: відновити всі права, які мали громадяни Східної Галичини до її окупації польською армією без різниці національності і релігії, виконувати взяті на себе зобов'язання згідно Сен-Жерменського договору; звільнити з тюрем усіх політичних в'язнів і припинити репресії; оголосити амністію для всіх заарештованих за політичними мотивами, за злочини проти польської влади в період окупації і польсько-радянської війни, відновити на службі в цивільних установах усіх осіб, що працювали там станом на 1 січня 1918 р. або в період існування ЗУНР, і виплатити їм зарплатню за час вимушеного безробіття; виплатити пенсії вдовам і сиротам; відкрити всі українські і єврейські школи та інші навчальні заклади, які існували до встановлення у Східній Галичині польської влади; відкрити український університет і відмінити обмеження при прийомі до вищих навчальних закладів, з огляду на національні мотиви, релігію або попередню військову службу вступника; відкрити усі культосвітні, економічні й політичні установи й товариства, що існували до встановлення польської влади; дозволи-

¹ Карпенко О. Назв. праця. – С. 356–357.

² Там само. – С. 357.

ти діяльність колишніх або новостворених українських, польських і єврейських видавництв; визнати українську мову рівноправною з польською у всіх державних, громадських і автономних установах; звільнити призначених начальників гмін; видати розпорядження про рівноправний прийом на службу нових чиновників без різниці національності, релігії і без залежності від служби в арміях; видати розпорядження про вільне повернення емігрантів на батьківщину¹.

Частина зазначених пропозицій була прямою реакцією на каральні акції, до яких вдавалася польська окупаційна влада після знищення Галицької СРР. В Східній Галичині діяла чітко спланована система пацифікації, її проводили військові підрозділи, використовуючи фронтову наступальну тактику. Карателі оточували населений пункт і «штурмом» брали його, зганяли всіх жителів села, нещадно били їх за так званий більшовизм або за «повстання», а потім грабували їхні пожитки² і «проводили масовий арешт українців, з яких одні стали жертвами воєнних судів, інші ув'язнені відсиджували покарання або були запроторені в таборах для інтернованих»³. Восени 1920 р. число інтернованих і ув'язнених галицьких українців перевищувало 200 тисяч осіб і зростало з кожним днем⁴.

Серед репресованих були найвпливовіші й найактивніші діячі національно-визвольного руху. Арешти і депортації жертв репресій до в'язниць і таборів супроводжувалися знущаннями; у дорозі, як і на місці, їх жорстоко били, морили голодом. «Багато з них мали поламані щелепи і вибиті зуби, виколоті очі»⁵. Про нелюдські тортури, застосовувані поляками до українців писали зарубіжні видання, зокрема англійська, фінська преса, газети інших країн⁶.

Військовополонених УГА й арештованих цивільних галичан польські власті кидали до концентраційних таборів, створених ще австрійськими, російськими і німецькими властями на початку Першої світової війни для утримання полонених та інтернованих. Вони розміщувалися у Львові, Яловці (біля Львова), Стрию, Перемишлі, Пикуличах (під Перемишлем), Ланцуті, Домб'є (біля Кракова), Вадовичах і Вічничу (Галичина), Модліні, Дембліні, Шипюрні, Повйонзці (біля Каліша), Варшаві, Бресті, Бугшопах, Томашеві, Холмі, Грубешові, Влдаві, Бялій, Бельську і Соколові (місцевості, що перебували раніше під Росією), Стшалковій і Тухлі. Цю спадщину – 25 таборів трьох держав – Польща використала сповна для про-

¹ Карпенко О. Назв. праця. – С. 357–358.

² Кривава книга. – Ч. III. Українська Галичина під окупацією Польщі із рр. 1919–1920. – Відень, 1921. – С. 39.

³ Див.: Васюта І. Назв. праця. – С. 99.

⁴ Там само.

⁵ Там само.

⁶ Див.: Галицька-Дідух Т. Назв. праця. – С. 77 та ін.

ведення карно-репресивних заходів проти українського населення. Окрім того, усі штатні тюрми Галичини були переповнені українськими в'язнями. У в'язницях і концтаборах тортури, голод і епідемії забирали сотні жертв щоденно. За далеко не повними даними, тільки впродовж першого року окупації Східної Галичини Польщею на кладовищах «таборів смерті» поховано 10 тисяч українців¹.

Польська сторона не лише категорично не сприймала радянських пропозицій, а й під різними приводами намагалася взагалі зняти саму постановку питання про Східну Галичину, беззастережно вважаючи її за власне польську територію. Зрештою, прагнучи будь-що домогтися миру, радянські представники пішли на поступки.

Делегаціям УНР (від С. Петлюри), ЗУНР (від Є. Петрушевича) і ГРСР (від В. Затонського) було відмовлено від участі в конференції в Ризі, хоча всі вони намагалися надіслати своїх представників.

Переговори розпочали і вели лише делегації Другої Речіпосполитої (керівник Я. Домбський), РСФСР (керівник – А. Іоффе) і УСРР (керівник – Д. Мануїльський). Зважаючи на рішучий опір польської делегації, нагальну необхідність досягнення замирення, російсько-українська делегація фактично відмовилася від своїх пропозицій щодо вирішення східно-галицького питання і погодилася прийняти в прелімінарному мирному договорі демаркаційну лінію по ріці Збруч. 23 вересня В. Ленін від імені пленуму ЦК РКП(б) телеграфував керівнику російської делегації А. Іоффе: «Для нас уся суть в тому: перше, щоб мати реальну гарантію справжнього миру за 10-денний строк. Ваше завдання забезпечити це і перевірити реальність гарантій справжнього виконання. Якщо ви забезпечите це, то давайте максимальні поступки аж до лінії по річці Шара, Огінському каналу, річках Ясельда та Стир і далі по державному кордону між Росією і Східною Галичиною»². Отже, Галичина залишалася на захід від неї. Це викликало рішучий протест з боку галицької делегації, яка в спеціальній ноті, направлений в Ригу (більшого зробити нічого не можна було) доводила, що лише народ Східної Галичини має право вирішувати питання про свою долю і ніколи не визнає законним будь-яке інше рішення³.

Делегація УНР також заявляла про неприйнятність переговорного процесу в цілому, вважаючи українських представників у Ризі посланцями фіктивного (радянського) уряду й картаючи поляків за зраду Варшавського договору⁴.

Однак на учасників конференції названі акції впливу не справили і після непростих дебатів, обміну нотами і деклараціями 12 жовтня 1920 р. у Ризі був підписаний між РРФСР та УРСР, з одного боку,

¹ Див.: Васюта І. – С. 99–100; Кривава книга. – Ч. II. – С. 172.

² Ленін В. І. Повне збір. тв.. – Т. 51. – С. 286.

³ Див.: Карпенко О. Назв. праця. – С. 367; Васюта І. Назв. праця. – С. 83.

⁴ Див.: Красівський О. Назв. праця. – С. 306–307.

і Польщею – з іншого, документ про перемир'я і прелімінарні умови миру. Він містив преамбулу і 17 статей. Позитивне значення договору полягало у припиненні воєнних дій і визнанні України та Білорусії суверенними державами, суб'єктами міжнародного права. Негативне ж його значення полягало у визнанні східного кордону Польщі по східних межах Рівненського повіту і річці Збруч, внаслідок чого Західна Волинь, Східна Галичина й інші західноукраїнські землі залишалися польськими володіннями¹.

Здається, достатньо чітко, категорично оцінив наслідки польсько-радянської кампанії історик І. Васюта, заключаючи: «Наслідком «київського походу» Ю. Пілсудського стала реалізація не його «федералістичної» програми, а «інкорпораційної» концепції польської партії націонал-демократів (ендеків), котра відмовляла українцям у праві на свою державу і відстоювала ідею «інкорпорації» – приєднання їхніх земель до мононаціональної польської держави. Внаслідок «київського походу» Друга Річ Посполита оволоділа такою територією українських земель (окрім Поділля), котру, на думку ендеків, вона могла «проковтнути», щоб поступово їх повністю полонізувати.

Окупація Східної Галичини і українських північно-західних земель (Західна Волинь, Холмщина з Підляшшям і Західне Полісся) була здійснена за мовчазною згодою провідних держав Заходу. Верховна рада Антанти, присвоївши «собі право міжнародного трибуналу щодо української Галичини», постійно змінювала своє ставлення до неї на користь поляків»².

Хіба що до цього можна додати: мотивацією поведінки західних держав були не лише політичні розрахунки, а й цілком реальні економічні інтереси в регіоні, які можна було по-суті гарантувати, віддаючи західні терени України Польщі.

Більшовицькі представники і після підписання прелімінарного договору робили заяви щодо неостаточності лінії кордону і обстоювання ними самостійності Східної Галичини³, однак реальних сил у радянської влади для проведення в життя декларацій не існувало.

Західноукраїнські діячі намагалися відстоювати права на самостійність у розв'язанні власних проблем на інших напрямках, зокрема у Лізі Націй.

До керівництва останньої надсилались ноти з розлогою мотивацією історичних і міжнародно-правових підстав визначення статусу Східної Галичини, робилися відповідні доповіді на сесіях Ліги Націй, зокрема на останній у 1920 р., яка працювала з 15 листопада по 15 грудня (на ній була присутньою делегація УНРади на чолі з С. Петрушевичем).

¹ Див.: Карпенко О. Назв. праця. – С. 369.

² Васюта І. Назв. праця. – С. 81.

³ Карпенко О. Назв. праця. – С. 370, 371.

Паралельно Міністерство закордонних справ УНР намагалося усунути від участі в розв'язанні східногалицького питання. В листах, інструкціях для своїх посольств, дипломатичних місій проводилася лінія на відмежування від галицьких проблем, твердилося про те, що фактичної злуки УНР і ЗУНР в 1919 р. так і не сталося, що ні декларація Української дипломатичної місії від 2 грудня 1919 р., ні Варшавський договір 21 квітня 1920 р. не мали на меті розв'язувати проблеми Східної Галичини¹.

Очевидно, має сенс О. Карпенко, який подібні позиції оцінює наступним чином: «...Уряд УНР тут намагається уникнути відповідальності за антидержавні й антинаціональні вчинки своїх політиків, які задля досягнення своїх амбітних цілей зреклися великого Акта злуки, що був втіленням мрій цілих поколінь»². Звісно, і західноукраїнські політичні діячі, передусім Є. Петрушевич, за таких обставин дедалі наполягали на самостійності Східної Галичини, дипломатично «забуваючи» про соборницькі зусилля, документи 1919 р., навіть аббревіатури ЗУНР, ЗОУНР тощо.

Є. Петрушевич офіційно продовжував підписуватися як «Президент Національної Ради Східної Галичини», хоча де-юре ні названого органу, ні національно-державного утворення не існувало. Втім, правники й дипломати на цю обставину й не зважали, оскільки до практичного вирішення питань про Східну Галичину просто не доходили, залишаючи їх наступним рокам. На переговорах у Ризі в березні 1921 р., як відомо, делегації радянської Росії і радянської України спочатку визнавали суверенітет Східної Галичини і домагалися цього від Польщі, але потім погодилися з вимогою польської делегації, і державний кордон за Ризьким договором був установлений по р. Збруч, Східна Галичина й інші західноукраїнські землі залишилися під окупацією Польщі. Безумовно, це стало поразкою всіх українських делегацій, як і радянської, яка відмовилася від своїх початкових заяв про незалежність Східної Галичини і визнала кордон по р. Збруч³.

¹ Карпенко О. Назв. праця. – С. 375–376.

² Там само. – С. 376.

³ Див.: Ризький мирний договір 1921 // Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х т. – К., 2004. – Т. 2. – С. 407–408.

Розділ IV

ЗА СОЦІАЛЬНУ Й НАЦІОНАЛЬНУ ГАРМОНІЮ

В історіографії достатньо поширена й не-малою мірою аргументована точка зору, згідно якої потенціал національно-визвольної революції в основному було вичерпано ще 1919 р. Можливо, точніше було б вести мову про знесення носіїв українського (уенерівського) варіанту суспільного переустрою. Однак, так чи інакше, серйозні, глибокі аналітики, досвідчені політики, тверезі прогнозисти уже тоді вловлювали домінуючі тенденції й намагалися знайти адекватну парадигму поступу, в якій би якнайбільше (звісно, в межах можливого) зреалізувався б національний інтерес, потреби прогресивного національного розвитку.

До числа таких особистостей варто віднести передусім В. Винниченка – людину всебічних обдарувань і високих моральних якостей. Одна з найістотніших його чеснот – здатність всеціло підкоряти власні інтереси суспільним, загальнонаціональним, народним. І саме цим найбільшою мірою можна виміряти акцію видатного мислителя, художника, політика в 1920 р.

Він виявився своєрідним, однак достатньо об'єктивним, чутливим, точним індикатором для визначення вектору руху свого народу, країни, найбільш наочного, предметного усвідомлення його гли-

бинних інтересів і прагнень. Іншими словами, як в океанській краплині сучасний прискіпливий, вправний дослідник (фізик, хімік, біолог тощо) може розгледіти багато й багато чого із самої сутності безмежної, вселенської стихії, так з аналізу еволюції поглядів, концепцій, розрахунків, конкретних кроків В. Винниченка суспільствознавець може зрозуміти головне в історичному маршруті цілого соціуму – від рівня його інстинктивного виміру до теоретично осмисленого, обґрунтованого, стратегічно прорахованого.

Відтак є серйозні підстави сподіватися, що відзначене вкрай важливе й необхідне для спроби неупередженого, правдивого відтворення картини пульсування революційного феномена у всіх його фазах і стадіях, особливо ж, коли мова доходить до фінальних значень і оцінок.

В. Винниченко сповна й блискуче уособив у своїй поведінці природу дії двох іманентних людській природі визначальних чинників – соціального й національного, кристалізації їх непростой рівнодіючої в конкретних обставинах 1917–1920 рр. Її осягнення, без сумніву, незрівнянно цікавіше, вагомніше, цінніше для науки за будь-які абстрактні вибудови схем-пояснень, що міняються зі швидкомінучою кон'юктурою.

Володимир Винниченко – плоть від плоті української нації, ніколи не мислив свого життя поза межами Вітчизни. Коли доля закидала його в далекі краї, він страшенно мучився, рвався на рідну землю. Однак парадокс його життя заключався в тому, що він повертався й міг діяти на Батьківщині лише як політик. Так склалося ще з юнацьких років, коли нелегально перевозив у рідні краї з-за кордону літературу, налагоджував соціал-демократичну роботу. Так було, коли повернувся до Києва з початком Української революції і відіграв у її розвитку щонайвидатнішу роль. Так виходило, що і з еміграції, в яку він виїхав після залишення поста Голови Директорії, міг повернутися в Україну в 1920 році не як один з провідних митців, а знову ж таки як політик.

Вся поведінка В. Винниченка в тому історичному епізоді висвітлює досить цікаві моменти, які органічно доповнюють розуміння ним еволюції революційних процесів, ставлення до моральних цінностей, підхід до життя. Ситуація з можливістю повернення виникла не знеачка. Якщо говорити про суб'єктивний бік, то В. Винниченко начебто поступово дозрівав до непростого рішення, нагромаджуючи в собі відповідні ідейні аргументи.

Останні дедалі більше давалися взнаки уже в 1919 році, який був найкритичнішим для більшовиків, соціалістичної революції часом. Проте Володимир Кирилович принципово не згоден був схилитися ні до Денікіна, ні до Антанти, ні до Польщі, яких вважав чужими і навіть ворожими ідеям українства, справі української державності, і – головне – долі народу, трудящих. Його заглиблення у філософію

історії, спроба збагнути її найголовніші чинники, найістотніші механізми, найважливіші важелі на прикладі Української революції приводять до ще ґрунтовніших переконань у тому, що з соціалістичними ідеями пов'язують майбутнє, шлях до суспільного прогресу і переважна більшість трударів, і об'єктивно мислячих політиків. Гадається, є вагомі підстави стверджувати, що не розрахунок повернення в радянську Україну зумовив відомі акценти у «Відродженні нації» (визнання у різних варіантах правоти генерального курсу більшовиків, інших сил, що боролися за перемогу соціалістичної революції, з одночасними критичними оцінками принципових засад поведінки лідерів українства), а, навпаки – науковий аналіз минулого і поточного досвіду приводив до висновків щодо доцільності наступних політичних кроків.

Володимира Винниченка дедалі більше обурює поведінка його наступників у Директорії, які по мірі втрати влади, впливу на власні маси зраджують ідеям, відступаються від принципів, програм, готові торгувати Україною заради своїх особистих, чи ж то – вузькокорпоративних інтересів. Особливий гнів і сарказм у нього викликають дії Симона Петлюри, якого він тепер іменує ніяк не інакше як «балериною», «шамотливим нікчемним чоловічком», «смішним і шкідливим». Частішає вживання й інших, не менш «вбивчих» характеристик керівника Директорії і Головного отамана військ УНР. Гадається, не варто шукати їх головні причини в особистому суперництві, протистоянні двох політиків, хоча й без того не обійшлося.

Володимир Кирилович вочевидь нервує, втративши важелі впливу на українську політику і вважаючи, що ті, хто їх через різні обставини змогли зберегти (в тому числі й, у першу чергу – С. Петлюра) діють абсолютно бездарно, злочинно штовхають Україну до краю страшної прірви.

Тому, залишаючись вірним, передусім визвольним ідеалам, соціальним орієнтирам, В. Винниченко демонстративно пориває з політикою УНР. Через два дні після закордонної конференції українських соціал-демократів 9–12 вересня 1919 року він із кількома колегами виходить з УСДРП і створює у Відні Закордонну групу українських комуністів, починає готувати випуск її органа – політичного, економічного і наукового тижневика, який пізніше одержить назву «Нова доба».

До складу групи входили В. Ливинський, Г. Паламар, М. Галаган, Дятлів, В. Мазуренко, Ю. Тищенко, Г. Піддубний, І. Калинович, Г. Хименко, П. Стах (С. Черкасенко), Товмачів, Ю. Гасенко, П. Чикаленко, М. Шраг, М. Чечель та ін.¹ Ідейно спорідненою була і Закордонна делегація УПСР на чолі з Микитою Шаповалом.

¹ Костюк Г. Володимир Винниченко та його доба. Дослідження, критика, полеміка. – Нью-Йорк, 1980. – С. 48.

Близьким до винниченківської групи були й комуністичні організації, що паралельно оформилися у Берліні, Празі, Будапешті, інших центрах Європи і Сполучених Штатах Америки. Вони встановили контакти між собою, вели листування, консультації, прагнули виробити єдину платформу, здійснювати солідарні дії¹.

Велике натхнення викликали у душі В. Винниченка, його колег ленінський «Лист до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним» і резолюція VIII конференції РКП(б) «Про Радянську владу на Україні» (грудень 1919 року). Вони розцінили їх як щире прагнення Комуністичної партії справедливо, з урахуванням давніх прагнень українського народу вирішити національне питання в Україні. Ці документи уважно вивчалися Закордонною групою українських комуністів і переважна більшість її членів під впливом Винниченка зорієнтувала свою діяльність на активну співпрацю із КП(б)У і створюваною в Україні в той час Українською Комуністичною партією². Щоправда, висловлювалися і застереження, занепокоєння можливістю відсунення національного питання з принципової позиції в площину тактичних прийомів.

Володимир Винниченко дедалі стверджується на думці, що на відстані, з-за кордону ефективно впливати на перебіг подій важко, якщо взагалі можливо. Треба їхати туди, в рідну Україну і там, на місці, домагатися досягнення мети. Він свідомо готується «йти на всі труднощі, небезпеки, на кров і вигнання», віддає затишок, спокій, полишає плани улюбленої творчої праці – аби лише була з того якась користь для рідного народу³. На цей крок він наважується і тому, щоб своїм прикладом захопити інших, переконати в необхідності будівництва нової України – робітничо-селянської, соціалістичної.

25 лютого 1920 року відбулася спільна конференція Закордонної групи УКП і Закордонної організації УПСР, на якій обговорювалася можливість поїздки В. Винниченка в Україну⁴.

Отже ще раз доводиться констатувати, що підготовка до повернення в Україну була тривалою, не була раптовою реакцією на сприятливий збіг тимчасових обставин, а детермінувалася складною, однак цілком визначеною ідейно-політичною еволюцією Володимира Винниченка. Остання ж цілком «вписується» у контекст трансформацій, які переживали українська суспільна думка, найвпливовіші й наймасовіші українські партії – УПСР і УСДРП, утворення поряд з КП(б)У ще двох комуністичних українських організацій – УКП(б) й КПУ.

¹ ЦДАГО України. – Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 63 – 67, 75 – 82 та ін.

² Там само. – Арк. 3, 4, 8.

³ Винниченко В. Щоденник. – Т. 1 (1911–1920 рр.). – Едмонтон–Нью-Йорк, 1980. – С.403.

⁴ Костюк Г. Назв. праця. – С.48, 214.

Обидві новопосталі партії твердо заманіфестували свої комуністичні орієнтації, стали урядовими в радянській Україні, зміцнюючи тим самим позиції соціалізму, розділивши з більшовиками відповідальність за майбутнє народу, нації. Майже рефлекторний погляд В. Винниченка у цьому ж напрямку, очевидно підсилювався і його різко критичним ставленням до багатьох представників української еміграції, їх поведінки. Письменник з незмінною огидою реагував на зовсім негідні прояви емігрантських склок (щоденникові записи часом навіть незручно читати, а тим більше – такі вони різкі й навіть лайливі – цитувати). Він дедалі розумів, що від цих людей чекати добра для Батьківщини важко.

Отже, виходу немає, окрім чергової жертви – знову закинути творчість й спробувати замолити хоч частку своїх попередніх гріхів новою спробою прислужитися народній справі, національній ідеї. Тому він звертається з проханням до радянської влади дозволити йому повернутися на Батьківщину.

Чекаючи вирішення питання про приїзд в Україну, Володимир Кирилович намагається, як може, зашкодити оформленню вслякого підтримуваного Англією, Францією і США альянсу Ю. Пілсудського і С. Петлюри.

Останній, на думку В. Винниченка, вкотре зрадивши українські інтереси, безпринципно, злочинно торгуючи Україною, йшов на заключення антиукраїнських угод, готувався до війни проти радянської влади. Тому Володимир Кирилович пропонує свої послуги на випадок агресії. 26 березня 1920 року він листом до уряду УСРР просить надання йому або ж комусь із його групи повноважень для представництва інтересів радянської України за кордоном, у Німеччині та Австрії.

На думку В. Винниченка, представництво на ці дві держави «можна і навіть треба з'єднати в одне. Це необхідно для того, щоб «1) спаралізувати діяльність петлюрівського уряду і 2) щоб узяти в свої руки державні гроші, які ще лишилися в руках уряду Мазепи... Група має змогу взяти в свої руки державні фонди. І напевно їх візьме. Але, коли б ми мали офіційне уповноваження від Укр. Сов. Уряду, це пройшло б «швидше і легше»: За словами В. Винниченка, більшість посольств уряду Мазепи–Петлюри весь час чекала з острахом, що уряд радянської України призначить своє представництво, «і цим психологічно підготована вже до самоліквідації». Далі Володимир Кирилович писав, що здобуті фонди група має намір передати урядові УСРР. Разом з цим він просив допомогти членам його групи «проїхати на Україну всіма засобами», які є в розпорядженні радянської сторони¹.

Планувалося, що представники згаданої групи перейдуть кордон і поінформують представників РКП(б), радянської влади про

¹ ЦДАГО України. – Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 3.

наміри і плани Польщі, ставлення деяких європейських країн до можливої польсько-української війни¹.

Однак випадок, чи навіть ціла незвична операція (з компонентами детективу) допомогла українському патріоту іншим шляхом реалізувати задум.

На початку квітня 1920 року, за підтримки осіб, що не належали до групи В. Винниченка, однак симпатизували комуністичним ідеям і, водночас, вороже ставилися до петлюрівщини, вдалося захопити літака, спорядити його і організувати переліт з Відня до Києва. Акція, звісно, була пов'язана з немалим ризиком. У разі успішного завершення перельоту В. Винниченко письмово просив В. Затонського повідомити умовним знаком: «дати таку радіотелеграму «Українське Совітське Правительство розглядає питання про заснування нової соціалістичної Академії Мистецтва імені Т. Шевченка». Це радіо підхоплять укр. прес-бюро і ми матимемо цим відповідь про прибуття літака»². Природно, містилося і прохання допомогти в організації зворотного перельоту.

Посланці В. Винниченка (їх імена, окрім давнього члена УСДРП Ю. Гасенка, встановити не вдалося) змогли доставити в Україну військові карти, літературу, листи В. Винниченка до Д. Мануїльського, В. Затонського, а також його ж листи «До тт. комуністів-незалежників» і «До тт. Комуністів УКП».

У листах до Д. Мануїльського і В. Затонського В. Винниченко пропонував свої послуги на випадок війни з Польщею: «Закордонна Група Української Комуністичної Партії, до якої я належу, має під своїм впливом значну частину укр. полонених по різних таборах, – писав він у листі від 20 березня 1920 року. – Одна військова частина (бригада, кількістю 6000 чоловік) є в Яблонівім, в Чехо-Словакії. Друга, менша, кількістю в 1500 ч. є в Ужгороді (Прикарпаття). Ми робимо заходи, щоб яблонівську бригаду чеський уряд перевів також до Ужгороду або десь інде, аби тільки ближче до галицького кордону. Заходи ці робимо через людей не належних до комуністичної течії, які навіть не знають про нашу участь в цій справі, які гадають використовувати бригаду в своїх цілях. Чеський уряд, здається, піде на це і бригаду незабаром підсуне до польського кордону... Значна частина офіцерства, а особливо величезна більшість солдатів стоять в тісному зв'язку з нашою групою і цілком підлягають її директивам. Отже, наша група має такий план: на випадок війни Совітських Республік з Польщею в відповідний момент зробити наступ цією бригадою в тил полякам, попутно піднімаючи повстання в Карпатах і формуючи з повстанців армію. Люди, варті довір'я, гарантують в самий короткий строк повстанську армію в 10–20 тисяч. Зброя в гірняків, як кажуть, (особливо в гуцулів) ніби

¹ ЦДАГО України. – Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 3, 7–8, 10–11.

² Там само. – Арк. 4.

є скрізь. Коли поєднати акцію наступу з сходу і з заходу, то дуже легко буде одрізати Галичину від Румунії»¹.

В. Винниченко написав також 27 березня 1920 року листи «До тт. Комуністів-Незалежників» і «До тт. Комуністів У.К.П.» (це, власне, був один за змістом лист, оригінал і копію якого було направлено двом адресатам). Лідер Закордонної групи українських комуністів детально відтворював історію створення своєї організації, її достатньо широкі зв'язки зі схожими групами в Європі і Америці («На черзі стоїть питання заснування маленького Комуністичного «Інтернаціоналу» у Відні для координації роботи»)².

Автор листа скаржився, що для більш ефективної діяльності закордонній групі українських комуністів бракує інформацій з України: «На жаль, маємо дуже скупі, непевні й часто протирічиві відомості з України, через те не можемо сказати, до якої саме Укр. Комуніст. Партії ми прилучаємось, бо їх, здається у вас там є декілька. Ми ж не знаємо ні програму, ні складу ні одної з них»³. Тому В. Винниченко просив докладних інформацій про стан комуністичного партійного життя в Україні, про характер державотворчих процесів і стосунки з РСФРР, економічний стан, зміст національної політики, масштаби вживання української мови, наявність українських військових формувань, повстанський рух тощо.

Особливе занепокоєння висловлювалося з приводу перебування на чолі Раднаркому України неукраїнця Х. Раковського, на чому спекулювали антирадянські елементи, зокрема прихильники С. Петлюри. «Коли б на чолі уряду стала нова особа, – переконано заявляв В. Винниченко, – особливо укр. національності, навіть мало відома серед українства, петлюрівщина остаточно загинула б»⁴. Ім'я Х. Раковського гальмувало перехід на бік радянської влади національно свідомих українських елементів, навіть утруднювало агітаційну роботу серед українців-військовополонених у закордонних таборах.

Група В. Винниченка направляла колегам в Україні зразки своїх періодичних видань, як і угорських, німецьких та польських газет, а також по 5 примірників (боротьбістам і незалежникам) триомника «Відродження нації».

В. Винниченко інформував українських комуністів про зміст свого листа до Д. Мануїльського і радив, у разі потреби, ознайомитися з ним повністю у адресата⁵ – як видно, ніякої подвійної гри Володимир Кирилович вести не збирався, відверто всім викладав свою позицію. Керівник Закордонної групи українських комуністів просив сприяння у поверненні «значної частини» своїх прибічників і

¹ ЦДАГО України. – Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 2.

² Там само. – Арк. 4, 8.

³ Там само. .

⁴ Там само. – Арк. 4 зв., 5, 8 зв.

⁵ Там само. – Арк. 6, 7, 7 зв., 9, 10, 10 зв

тих інтелігентів, які знаходились під їх впливом, в Україну, а також поради, чи варто звернутись із закликом «до всіх «чесних українців» їхати на Україну для праці під радянською владою, не боячись, що їх буде зустрінuto вороже»¹.

Маючи інформацію з преси про невдоволення і виступи селянства проти радянської влади на ґрунті «воєнного комунізму», Володимир Кирилович не проходить повз тривожні тенденції, розмірковує над ними і на сторінках «Нової доби» (почала виходити 24 лютого 1920 року), досить оригінально витлумачує їх емоційно-психологічним станом селянства. У статті «Безнадійні надії» він відзначав: «Правда, не любить дядько також віддавати продукт своєї праці дурно, ні за що; він – послідовний, строгий економіст і визнає правильний товарообмін. Цю свою економічну ортодоксальність він готов обстоювати із зброєю в руках, за неї він дійсно піднімав повстання навіть проти тих, які разом з ним обчищали його від соціальних класових паразитів, проти голодаючого робітничого пролетаріату російського та навіть і українського. Дядько не хотів оддавати дурно свій хліб, не хотів оддавати так безладно, неорганізовано, як то робилося.

І тільки через це були повстання проти радянської влади, тільки на цьому часовому економічному ґрунті, а не на соціальному, чи національному вони були. Не через те український селянин не давав хліба російським комуністам, що вони були комуністами, як це пояснюють убогі духом петлюрівці, се-б-то через те, що комуністи нищили панування паразитарних класів, що виганяли з усіх сфер життя всяке панство, ледарство, експлуатацію, а через те, що руські комуністи не мали товарів, продуктів обміну за той продукт праці, який мусили брати в селянина...».

Недарма газета Київського губкому КП(б)У «Червона правда» 9 квітня 1920 року передрукувала витяги як з цитованої, так і з інших винниченківських статей з «Нової доби». Через деякий час це зробив і центральний орган більшовиків України – «Комуніст».

Часом відвідували українського діяча і недобрі відчуття у зв'язку з рішенням повернутися у політику. 30 квітня 1920 року він передбачливо занотує: «Намічається путь на Голгофу. Треба, щоб знову чашу пониження, образ, тривог, боротьби було мною випито. Так вимагає те, що зветься «сумлінням». Цього вимагає те, що зветься «інстинктом соціябельности». Словом, я знову тікаю з тиші, затишку, спокою, самоти, атараксії до непевності, неспокою, страждання, втоми, до туги за спокоєм»².

Як справжній пророк, провидець, він душею відчував, розумом осягав, що то буде вже третє сходження на Голгофу (скільки ж можна для однієї людини!?) і не мав у собі сил, щоб зупинитись... Тим-

¹ ЦДАГО України. – Ф. 8, – Оп. 1, – Спр. 45, – Арк. 6, 9 зв.

² Винниченко В. Щоденник. – Т. I. – С. 415.

часом листування, яке, очевидно велося вже певний період, завершилося найавторитетнішим дозволом. 4 травня 1920 року Голова РНК В. Ленін передав прямим дротом до Києва телеграму члену Оргбюро ЦК КП(б)У і голові Галицького організаційного комітету КП(б)У Феліксу Кону (копія Х. Раковському в Харків): «Щодо Винниченка в принципі згодні. Порозумійтеся з Раковським про деталі»¹.

Слід додати, що у примітках до зібрання ленінських творів зазначено: «В рукопису телеграми слово «деталі» закреслено рукою невідомого і написано «форму залучення Винниченка до урядової діяльності»². Останнє уточнення, по-перше, гадається, не могло бути довільно зроблено будь-ким без узгодження з самим В. Леніним і, по-друге, в ньому чітко йдеться про ранг діяльності – «урядова».

Отже відкривалися хоча й не зовсім ясні, однак загалом привабливі перспективи...

На початку травня 1920 року подружжя Винниченків пустилося в подорож до Москви–Харкова. Шлях видався непростим: через Берлін до Щеціна, а далі – морем до Ревеля. Потім – Петроград і, врешті – Москва. А вже звіди, якщо пощастить – Харків. Міністерство закордонних справ Чехо-Словацької Республіки з дозволу Т. Масарика і Е. Бенеша видало Володиміру Кириловичу і Розалії Яківні дипломатичні паспорти – відповідно, на ім'я Йозефа та Наталії Сімонів. Документи були дійсні з 13 квітня 1920 року до 13 квітня 1921 року. Міністр закордонних справ Чехословаччини Е. Бенеш доручив відповідальному працівнику міністерства Яроміру Нечасу виконувати при В. Винниченкові під час поїздки роль політичного радника і уповноваженої особи для контактів з відповідними міністерствами закордонних справ. Я. Нечас брав участь в чеському політичному русі як соціал-демократ, симпатизував українському рухові. В 1919 році він був секретарем Директорії Підкарпатської Русі³. Отже, такий супровідник цілком влаштовував Володимира Кириловича.

Якийсь час певні сумніви виникали щодо четвертого «компаньйона» – Олександра Бадана – студента-галичанина Карлового університету в Празі. Ходили чутки про його непевність, схильність до провокаційних дій і навіть звинувачення у належності до агентури галицьких націонал-демократів. Однак відомості йшли від Микити

¹ Ленін В. І. Телеграма Ф. Я. Кону // Ленін В. І. Повне збір. тв. – Т. 51. – С. 190; Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника. – Т. 8. Ноябрь 1919 – июнь 1920. – М. 1977. – С. 517.

² Там само. – С. 421.

³ Винниченко В. Щоденник. – Т. I. – С. 423.

Шаповала, у якого з часів Директорії не склалися відносини з галичанами (його навіть заарештовували на території ЗУНР за пропаганду соціалістичних поглядів, і один з лідерів УПСР надалі чекав від західноукраїнських політиків ще гірших дій). Тому В. Винниченко, зваживши на «шпикоманію» давнього колеги, вирішив взяти О. Бадана як особистого секретаря у поїздку до Москви і Харкова»¹.

Довідка: *БАДАН (Яворенко) Олександр Іванович* 1(14) березня 1894 р., с. Вілька Мазовецька на Львівщині – 3 листопада 1937 р., ст. Медвежа Гора в Карелії (Російська Федерація) – учасник українського визвольного руху, культурно-просвітній працівник.

Під час Першої світової війни служив в австро-угорській армії, брав участь у боях за Львів під час українсько-польської війни 1918–1919 рр. Після цього переїхав до Чехословаччини. Здобув юридичну, філософську та дипломатичну освіту в університетах Відня, Кракова й Праги. Належав до соціал-демократичної (з 1924 р. Комуністичної) партії Чехословаччини.

В 1926 р. переїхав до УСРР, працював в Держплані, викладав в Комуністичному університеті ім. Артема. Був ученим секретарем Наркомосу (1927–1930 рр.), брав участь в українізації, редагував п'ятитомник «Статей і промов» М. Скрипника, завідував редакцією чужомовних словників Української Радянської Енциклопедії. В 1930–1933 рр. – професор всевітньої історії у вузах Харкова.

Заарештований у 1933 р. і засуджений у справі «Української військової організації» на 10 років позбавлення волі, а в 1937 – розстріляний. Реабілітований у 1959 році.

Подорож через кордони розтерзаної війнами й революціями Європи, звісно, була справою нелегкою. Доводилось долати збільшені бюрократичні перепони: добувати дозволи, перепустки, візи, білети. Трішки допомагали листи від Б. Куна до В. Леніна: це справляло враження. І все ж, часом доводилося подовгу затримуватись, як приміром, у Берліні².

Очікування, марнування часу, неприємні асоціації ніколи й нікому не додавали настрою. А тут ще й непевність щодо сенсу самої поїздки. І Володимир Винниченко, маючи додатковий час для роздумів, самоаналізу, вирішує підбадьорити себе ще й тим, що прийдешній візит у Росію й Україну розглядає як своєрідне випробування на відповідність справді високим політичним, людським якостям.

«У нашій подорожі є один елемент, – записує він до щоденника 10 травня в Берліні, – який особливо мене цікавить: перевірка себе,

¹ Винниченко В. Назв. праця. – С. 414, 423–424.

² Там само. – С. 427.

протиставлення вищої знайденої цінності (Канопуса) – дрібним, скороминущим, звичайним. Чи стану я, дійсно, вище особистого пониження. Фальшивої амбіції, особистих вигод, комфорту, грошей, культури, здоров'я, тихих радостей спокійного життя? Чи стану я володарем свого внутрішнього світу, без огляду на зовнішні умови, без огляду на колишні розуміння своєї гідності? Чи маю я вже дійсно нову, вищу гідність, яка з посмішкою дивиться на справу, на особистий гонор, яка оцінки шукає не в тимчасових людських присудах, а в законах старіших ширших і вищих? Чи все ж таки така гідність не дається легко і старе ще довго житиме?»¹.

Немає сумніву, що «Канопус» для В. Винниченка – не лише провідна зоря в ризикованому заході, але й образ внутрішньої організації свідомості, яка скеровуватиме думки, волю, характер, вчинки згідно з найвимогливішими, по суті ідеальними критеріями і стандартами.

24 травня 1920 року «мандрівники» перетнули радянський кордон. Москва зустріла Володимира Кириловича та його супутників непривітно. Незважаючи на телеграми з Ревеля і Петрограда з проханнями вислати прибулим транспорт і приготувати помешкання, ніхто про це не потурбувався. Довелося чекати прямо у двірці чотири години, доки Я. Нечас, користуючись своїм дипломатичним статусом, сьак-так домігся поселення до готелю.

Насторожили «напруженість, холодність, майже ворожість» під час перших же зустрічей з К. Радеком та Г. Чичеріним. На слова В. Винниченка про те, що його послала Закордонна група КПУ для сприяння революційній справі, ніякої реакції не було. Відразу почалося зворотне зондування позиції у конкретних питаннях: кому мають належати Донецький басейн, Кубань? І український політик відразу зробив для себе невтішний висновок: «І от з цих перших питань уже стало мені видно, що тут запорошилася віра в комунізм, що тут ідея тільки переустрою світу не має вже того свіжого, гарячого кольору: вона стала тьмяною, сіренькою, занадто далекою. Коли є тільки комунізм і революція, коли ж тільки для цього і вся кров, і голод, і нелюдське напруження, то який сенс має питання, в якій соціалістичній частині всесвітньої федерації буде той чи інший басейн? Коли ні одна частина не матиме права самостійно порядкувати своїми багатствами, коли всякими «басейнами» володітиме весь світ, то яка рація комуністові так гостро й уперто ставити питання про «басейн»? По якому принципу визнається окремішність соціалістичних федеративних організацій? Очевидно, по національно-етнографічному, а не економічному. На якій етнографічно-національній території лежить той чи інший «басейн», а в даному разі Донецький? Донецький лежить на українській. І питання про належність вичерпане. Це не значить, що екс-

¹ Винниченко В. Назв. праця. – С. 483.

плуатація цього басейну тільки для українців. Тут уже має бути інший принцип.

Коли ж руські комуністи постановляють, що Донецький басейн повинен належати не до української соціалістичної держави, а до російської, то що це має значити? Те, що люди думають не про комунізм, що вони в нього не вірять, що вони дбають про Росію, про себе, як націю.

Націоналізм починає покривати комунізм. Іде орієнтація на руський патріотизм»¹.

Особливо негативне враження В. Винниченко та його супутники винесли зі спілкування з референтом в українських справах народного комісаріату закордонних справ. Той, не особливо зважаючи на дипломатичний етикет, заявив: «Ніякої України не було і немає: на Україні всі чудесно говорять по-руськи і все це українське питання є вигадка»².

Стає зрозумілим, чому вже перші рядки, записані Володимиром Кириловичем до щоденника, вкрай песимістичні: «Стихія дужча за ідею. Давня, стара, закорінена в крові, звичках, способах думання, в матеріальних, щоденних інтересах – вона перемагає молоду, нескріплену, невинуватану радощами ідею.

У соціалістичній, советській Росії якраз тепер стихія забиває ідею. Матеріальний, щоденний інтерес в образі голоду, холоду, злиднів, підпоможений старими, стихійними звичками, способами думання, виливається в форму руського націоналізму. Советська влада губить принципи, ідею комунізму, бабраючися в ковбані щоденних клопотів. Перспективи дальші запорашуються, затуманюються, зникають з очей від постійної уваги до ближчого, місцевого, звиклого необхідного»³.

Під першими ж враженнями українській комуніст хапається за перо і пише листа до В. Леніна. Він намагається переконати вождя більшовиків у тому, що Закордонна група українських комуністів послала його, В. Винниченка, «стати до праці на користь комуністичної революції, що, на нашу думку, конче треба використовувати національний момент, перевівши боротьбу з польсько-петлюрівською коаліцією на ґрунт не національної, а соціальної боротьби. Повинна бути не боротьба українців і поляків проти руських за визволення України, як це виставляє петлюрівщина, себто не національна війна, а соціальна; повинні битися буржуазний, контрреволюційний польсько-український союз проти соціалістичного русько-українського союзу. Петлюра повинен битися не проти чужинця Раковського, а проти українця. Тоді тільки українство розіб'ється на два воюючі табори, тоді тільки соціальна війна на Україні буде

¹ Винниченко В. Назв. праця. – С. 431–432.

² Там само.. – С. 430.

³ Там само.

справжня»¹. Володимир Кирилович доводить, що до того часу, доки в Україні представниками більшовизму виступатимуть майже виключно росіяни, доки українські національні соціалістичні сили не будуть виступати як головна сила проти української національної контрреволюції, доти справжньої соціальної війни на Україні не буде – буде війна проти чужинців, війна національна. З цього повинні бути зроблені відповідні висновки. Національна політика має бути змінена; Х. Раковський, як символ цієї політики, повинен піти, замість нього має прийти хтось новий. Тоді вступ до уряду, як це вже було запропоновано В. Винниченку, принесе користь, бо розколе українство на два табори, ослабить елементи, ворожі сучасному уряду, ослабить петлюрівщину.

На основі аналізу великого комплексу доступних документів найбільш ґрунтовний та іменитий дослідник життя й творчості В. Винниченка Г. Костюк вважає, що тогочасну програму, яку В. Винниченко пропонував радянському проводу, можна звести до таких головних пунктів:

1.) Українська радянська республіка існує як незалежна, соборна держава (включно з Галичиною, Холмщиною, Кубанню, Донбасом), пов'язана з РСФРР та іншими радянськими республіками лише спеціальними двосторонніми дружніми договорами.

2.) Офіційною державною мовою в УСРР є українська, що є обов'язковим для всіх без винятку ланок партійного, державного, освітнього і пропагандистського апарату.

3.) УСРР проводить повністю незалежну економічну, фінансову політику.

4.) Україна проводить власну незалежну зовнішню політику.

5.) УСРР має свою окрему армію, міліцію і політичну розвідку, що підлягають власному уряду.

6.) Перебування військ однієї республіки на території іншої можливе лише з дозволу, згоди останньої.

7.) Транспорт і пошта повністю підпорядковуються уряду УСРР.

8.) Світова федерація є основною метою всіх існуючих і майбутніх радянських республік.

9.) КП(б)У входить до Комінтерну як особний суб'єкт і репрезентує в ньому Україну як окрему республіку².

Якщо оцінювати цю платформу дуже коротко, то можна сказати, що В. Винниченко відстоював по-суті варіант конфедеративних відносин між УСРР і РСФРР, який підкреслено іменував «справжньою федерацією».

Однак, не встиг український політичний діяч відправити листа з викладом своєї позиції до вождя більшовиків, як зустрівся у наркоматі закордонних справ з відверто неприязним ставленням до

¹ Винниченко В. Назв. праця. – С. 432–433.

² Див.: Костюк Г. Назв. праця. – С.49–50, 215.

себе, яке розцінив як вороже, як крутість чиновників, що хочуть пошвидше позбутися обтяжливого спілкування і відправляють його до Харкова, надто невизначено інформуючи про можливий характер роботи в Україні. На той час В. Винниченку «було запропоновано вступити в правительство УСРР на пост заступника голови Ради Народних Комісарів з портфелем Наркома того або іншого комісаріата»¹.

Володимир Кирилович віднісся до дещо туманних варіантів співпраці з радянською владою з явною осторогою. «Здавалось би, – відзначав він, – мені дійсно давалася велика відповідальна урядова робота, в якій можна було б зробити багато корисного і для революції й для національного відродження українського трудового народу.

Але, на жаль, це тільки так здавалось. В дійсності як раз того єдиного, для чого я їхав, як раз реальної, конкретної праці, роботи мені не пропонувалося. Мені давалися портфелі, почесні титули, назви, посади, давалися різні матеріальні вигоди, зв'язані звичайно з усякими почесними титулами й посадами, словом, моя персональна амбіція задовольнялася цілковито, (себто, задовольнялося як раз те, проти чого я застерігав других у своєму заклиці), але не задовольнялось інше: бажання взяти активну, дійсну участь в боротьбі й роботі (тут і далі у документах скрізь підкреслення зроблені В. Винниченком) без огляду на посади й титули.

...Мені остаточно удалося вяснити, що мене запрошується в Правительство не для роботи, а для одної участі, фігурування в йому, що я носитиму титули без права мати технічні апарати своєї посади (як це було мені вяснено Головою Ради Народних Комісарів УСРР т. Раковським)². Тому, зважуючи всі можливі негативні наслідки свого призначення для роботи в Україні, Володимир Кирилович завершив листа до В. Леніна висновком про незгоду їхати до Харкова і бажанням повернутись за кордон.

Для себе ж самого український діяч уже вкотре гірко констатує: «І знов для мене та сама трагедія, що на протязі майже двох років стільки разів роздирала мене. Ити з руськими большевиками, – душили своїми руками свою націю, самого себе. Ити з петлюрівщиною, реакцією, – душили революцію, душили самого себе, душили те, що я вважаю добрим для всієї людськості.

І з'являється думка: добре, я дам своє національне ім'я на ганьбу, на прокляття, я відмовлюся від усяких домагань на цей момент. Цим я, може, зроблю користь революції, спричинюся до перемоги. А перемога революції гарантуватиме і національні домагання»³.

¹ ЦДАГО України. – Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 12, 24 зв. Див. також: Винниченко В. Щоденник. – Т. I. – С. 434.

² ЦДАГО України. – Ф. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 12–13, 24 зв.

³ Винниченко В. Назв. праця. – С. 433–434.

Однак твердої віри в те, що подібна поведінка матиме належний ефект, зовсім не було. Навпаки, народжувалась ціла низка нових нелегких питань: «Чи зроблю ж я яку-небудь користь? Я можу зробити користь, приваблюючи симпатії національних елементів до советської влади. А хіба ж я можу привабити симпатії тих елементів, ставши в їхніх очах (і навіть у дійсності) зрадником національних прагнень? І що ж вийде? За що я принесу в жертву себе?

І кожний має право запитати: через що ж він, член пригніченої нації, повинен був у ім'я перемоги революції зректися визволення своєї нації і чому не зрекся в ім'я революції пригноблення української нації пануючі національні елементи? Чи в ім'я революції, чи їй на користь він зрікся боротьби за національне відродження, чи в ім'я торжества руської нації та єдиної неделимої?»¹.

Тим часом, схоже, звертання до В. Леніна справило певне враження. Щоправда, вождь більшовиків нічого письмово не відповів на лист С. Мазуренка від 29 травня, в якому йшлося про бажання В. Винниченка вступити в партію більшовиків і на згаданий лист самого Володимира Кириловича від 30 травня². Однак, мабуть усно розпорядився, щоб ставлення до українського політика було чемнішим. В усякому разі під час наступних зустрічок з Г. Чичеріним, Л. Каменєвим і Л. Троцьким атмосфера явно пом'якшала.

Зокрема, Л. Каменєв запропонував підготувати у письмовому вигляді доповідну записку з викладом поглядів групи, яку представляв В. Винниченко, на чергові завдання політики в Україні³. А Г. Чичерін 29 травня 1920 року направив Голові РНК України Г. Раковському телеграму, в якій повідомляв: «Днями до Вас виїздить Винниченко, який перебуває тут. Члени Політбюро знаходять допустимим ввести його до Раднаркому України як Наркомоса і Застголарднаркома»⁴. Гадається, варто звернути увагу на те, що Г. Чичерін посилається не на рішення політбюро ЦК, а лише на думку членів політбюро (яких – невідомо – В. С.), що істотно знижувало вагомість висловленого дипломатичною мовою варіанта («знаходять допустимим») використання В. Винниченка на урядовій роботі. Те, що рекомендації Г. Чичеріна мали більше приватний характер, підтверджується і наступним.

Доки В. Винниченко працював над документом, політбюро ЦК РКП(б) за участю В. Леніна двічі обговорювало питання про вступ українського діяча до більшовицької партії (1 червня) і про можливість використання його на роботі в Україні (8 червня)⁵.

¹ Винниченко В. Назв. праця. – С. 434.

² Див.: Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника. – Т. 8. – С. 605–606.

³ ЦДАГО України. – Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 34, 49.

⁴ Там само. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 156. – Арк. 96.

⁵ Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника. – Т. 8. – С. 611, 633.

9 червня Володимир Кирилович завершив написання документа (15 рукописних сторінок) і передав до ЦК. В перших же рядках записки з усією категоричністю було заявлено, що Закордонна група українських комуністів делегувала В. Винниченка в Україну «для активної участі в боротьбі за комуністичну революцію».

При цьому група виходила, передусім, з резолюції VIII конференції РКП(б) «Про радянську владу на Україні», ленінського «Листа до робітників і селян України з приводу перемог над Денікіним», заяв Л. Троцького, у яких висловлювались положення, тотожні з зафіксованими у згаданих двох документах, як власне і в іншій офіційній інформації, що доходила за кордон. Відмежувавшись від сепаратистських («самостійницьких») орієнтацій, група доручила В. Винниченку «строго і послідовно захищати позиції, на які стала РКП у своїй програмі з національного питання і вищезгаданий резолюції, як найбільше відповідних духу комуністичного вчення і революції»¹.

Разом з тим В. Винниченко тут же заявив, що перебуваючи в Росії і одержавши відомості з джерел, які заслуговують довіри, він серйозно стурбований тим, «що позиція РКП через якісь обставини в життя не проводиться»².

Знайшовши ситуацію суперечливою, В. Винниченко визнав за необхідне ще раз наголосити на принципових засадах політики, якими керувалася очолювана ним комуністична організація. Закордонна група вважала, що «будь-який економічний і державний сепаратизм суперечить завданням комуністичного переустрою світу, а з іншого боку цьому ж шкодить приборкання або затримка розвитку продуктивних сил у кожній окремій країні»³. Тому група не поділяла «самостійницьких» поглядів, вважаючи їх несумісними з комуністичним вченням. «Найдоцільнішою формою державних і економічних відносин повинна бути федерація Радянських Республік», – наполягалось у документі⁴.

При цьому автор записки вважав, що на той час таких республік було лише дві – Російська й Українська. Й, незважаючи на складність тогочасної воєнної ситуації, В. Винниченко ладен був домагатися неухильного втілення в життя саме федералістського курсу. Лише за такої умови він готовий прийняти пропозиції про його роботу в Україні. «Якщо моя участь на відповідальному посту в Українському Радянському уряді вважається бажаною, – заявив досвідчений політик, – то мені перш ніж приступити до роботи, необхідно знати точку зору керівного Центра Російської революції на цю роботу і напрямок її. Я і моя група керувались лише міркуваннями

¹ ЦДАГО України. – Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 34, 35, 49.

² Там само. – Арк. 35, 49.

³ Там само. – Арк. 37, 50.

⁴ Там само.

корисності. Але чи можу я бути корисним революції, якщо я в роботі буду розходитись з центром?»¹.

Як видно, Володимир Винниченко поводить себе вищою мірою чесно і шляхетно. «Чому моя участь в уряді вважається бажаною? – запитує він і сам же відповідає: – Головним чином, очевидно, тому, що моє ім'я може привернути симпатії певних національних елементів до цього уряду. – Але ж не одним ім'ям привертаються симпатії. Ім'я необхідне для позначення відомого напрямку політики. Політика ж отримує симпатії не іменами і заявами, а справами, фактами, якщо ж факти будуть суперечити заявам «імен», то від цього виjde не користь справі, а лише шкода.

Тому, якщо чомусь у даний момент ЦК РКП вважає неможливим проведення в діла, у факти ті положення, які висловлені ним у своїх резолюціях і заявах, то краще за все на цей момент не вносити на Україну ще більшої дезорганізації і не залучати мене до урядової і взагалі відповідальної роботи. Я особисто зможу цілком віддатися тільки такій роботі, яка відповідає програмним положенням Р.К. Партії і тільки їх можу проводити з вірою і переконанням в їх корисності в життя»².

Остерігаючись нанести шкоду революційній справі, В. Винниченко готовий був знову поїхати в Європу чи Америку з дорученням, приміром, від III Інтернаціоналу. Лише тверда впевненість у тому, що офіційно проголошена лінія національної політики РКП(б) в Україні «якщо не відразу, не в повному обсязі, а поступово, але з неухильною і строгою послідовністю проводиться в життя» дозволила б Володимир Кириловичу, за його словами, пристати на пропозиції про роботу на Батьківщині³.

Те ж саме український діяч записав у ті дні і в своєму щоденнику. За його оцінкою, він запропонував ЦК РКП(б) чітко визначитись і дати цілком певну відповідь на питання, яка національна політика проводитиметься в Україні: чи та, яка визначена в грудневій резолюції ЦК РКП(б) 1919 року, чи «єдинонеділимівська».

«Коли першу, – заявив В. Винниченко, – то я пропозиції приймаю й охоче їду на всяку працю. Коли другу, то я вважаю свою участь в уряді неможливою. Я прохаю не тільки дати мені якусь відповідь, але їм самим точно висвітлити це питання і скінчити з тою плутаниною, неясністю, двозначністю, яка панує в сучасній політиці на Україні. Відмовляючись від самостійництва, відмовляючись цілком щиро, як протирічивого духові комуністичного устрою світу, я в той же час не можу відмовитись від того, що вважаю вірним, відповідаючим духові комунізму, від дійсної, справжньої, соціалістичної федерації рівних і внутрішньо-самостійних робітничо-се-

¹ ЦДАГО України. – Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 38, 50–51.

² Там само. – Арк. 38–39, 51.

³ Там само. – Арк. 39–40, 51.

лянських республік»¹. У разі згоди на роботу в Україні В. Винниченко вважав необхідним проведення таких заходів:

опублікувати від імені російського і українського радянських урядів спростування вигадок контрреволюційної української, польської, єврейської преси про обмеженість і навіть фіктивність української робітничо-селянської державності;

видати постанови відповідних органів про діяльність в Україні Раднаркому в такій же кількості комісаріатів, що і в Росії;

усунути таке «ненормальне» становище, коли комісаріати РСФРР зносяться з губернськими та іншими установами в Україні, обминаючи відповідні комісаріати УСРР;

для найдодільнішого й успішного використання економічних ресурсів України в інтересах революції залучити до активної допомоги та ініціативи місцеві сили, що може бути досягнуте найкраще встановленням певного господарського плану;

якомога скоріше повинна приступити до роботи створена комісія по виробленню федеральної конституції;

оскільки нинішній керівний центр України, за деякими даними, не відповідає завданням моменту, що висуваються, «то необхідно поповнити персональний склад його 3–4 партійними членами, відомими своїм щирим і твердим ставленням до принципу федерації: до числа осіб, які мали доповнити склад Політбюро ЦК КП(б)У, мав обов'язково ввійти В. Винниченко;

керуватися принципом, за яким «революція на Україні, як і в будь-якій іншій країні, повинна опиратись на місцеві комуністичні сили», навіть добре підготовленими, надійними і перевіреними але не місцевими, мало знайомими з місцевими умовами кадрами «неможливо створити міцну Радянську владу»; у зв'язку з цим «необхідно твердо і ясно встановити, що жоден партійний або радянський працівник не може бути відкликаний з України або направлений до неї без відома і згоди керівного Українського партійного центру – ЦК...»; потрібне першочергове залучення корисних, перевірених українських партійних і радянських працівників, відкликаних з України, або тих що працювали за її межами².

Сформульовані положення Володимир Винниченко аргументував у трьох площинах: з точки зору позитивного ефекту, який вони матимуть для зміцнення радянської влади в Росії і Україні, а також справедливого розв'язання національного питання; з точки зору залучення на бік революції нових прихильників; з точки зору спростування ідеологічних концепцій противників влади рад, в тому числі й петлюрівців.

Досвідчений український політик був цілком свідомий того, що в його участі у діяльності українських керівних центрів радянське

¹ Винниченко В. Щоденник. – Т. I. – С. 435.

² ЦДАГО України. – Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 40–46, 51–54.

керівництво зацікавлене. Розрахунок був досить простим і прозорим: перехід одного з лідерів Української революції, Центральної Ради, Генерального секретаріату, Директорії, УСДРП на бік більшовиків – переконливе свідчення об'єктивного краху прибічників антибільшовицьких планів розв'язання питання про владу в Україні. При розумному використанні такого кроку пропагандою можна було обґрунтовано розраховувати на додатковий розкол в антирадянському політичному таборі, в тому числі й емігрантському, на перехід за В. Винниченком на бік УСРР тих досить численних елементів, які були або прямими прихильниками позиції В. Винниченка, або дотримувались загалом соціалістичних орієнтацій. І такий результат його зовсім не бентежив. Навпаки, зміцнення позицій радянської України він вважав і своїм безпосереднім обов'язком.

Більше того, комуніст В. Винниченко доводив, що вища цінність для нього – це інтереси революції, яким можна і слід підкорити все інше. «Слід, – наголошував він, – особливо в цей момент, усунути все, що гальмує і паралізує розвиток революційної енергії. Необхідні точні, ясні, такі, що не викликають жодних коливань і сумнівів лозунги, цілі і норми. Якщо необхідне злиття України з Росією і усунення всіляких місцевих органів і установ, які цьому заважають, то треба залучити до цього відповідні сили, дати їм точні, які не допускають ніяких кривотлумачень норми і прямо йти наміченим шляхом. Якщо ж вважається, що такий шлях не приведе до перемоги революції, що навпаки треба шляхом розвитку місцевих революційних сил зміцнювати фронт революції, що цим силам необхідно надати можливість самостійного державного, економічного і національного і т. д. розвитку, то слід і в цьому випадку поставити питання якомога ясніше, точніше»¹.

Останній сюжет документа зрозуміти непросто. Здається, Володимир Винниченко тут зраджує собі, відступає від того, що для нього завжди було найсвітлішим, найголовнішим – української ідеї, справи національного визволення, відродження. Однак, не варто скидати з рахунку й того, що для В. Винниченка торжество революції було також надзвичайно жаданим, залишалось смыслом життя. І він коливався, іноді роздирався між цими двома основоположними початками.

Закінчував доповідну записку до ЦК РКП(б) В. Винниченко на пафосі (як з ним нерідко бувало), доводив, що чіткість перспективи, позиції викличуть у прибічників революції героїчний підйом енергії, ентузіазм, що в такий критичний момент варте більшого за кулемети і гармати. «Особисто для себе, – резюмував автор документа, – я хочу повної ясності і твердого переконання в корисності своїх дій, щоб мати можливість віддатись роботі і боротьбі цілком і беззавітно. І якщо треба буде загинути в цій боротьбі, то загинути з

¹ ЦДАГО України. – Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 47–48, 54–55.

ентузіазмом, з повною вірою в те, що і робота і смерть були на користь великій справі»¹.

Із запискою В. Винниченка ознайомився В. Ленін², однак, як і до того, нічого не відповів. Невідомо, чи розглядався документ іншими членами ЦК РКП(б). Що ж до ЦК КП(б)У, то його політбюро розглянуло питання про В. Винниченка ще 31 травня 1920 року, відразу після згаданої вище телеграми Г. Чичеріна від 29 травня (в Харкові її отримали 30 травня). Було ухвалено запропонувати ЦК РКП(б) призначити Володимира Кириловича «нашим послом за кордоном, тов. Раковському переговорити з Москвою»³. Тобто, Раковський і його колеги по Політбюро ЦК КП(б)У досить точно зрозуміли приватний характер порад Г. Чичеріна і тонко, без загрози бути звинуваченим у порушенні партійної дисципліни, зіграли «на пониження» одержаних рекомендацій.

Звісно, це було далеко не те, на що розраховував В. Винниченко, і офіційна Москва, одержавши інформацію з Харкова, змушена була «тягнути час», не надто кваплячись знайти прийнятний вихід. Йому пропонувалось невідомо для чого їхати до Петрограда, на своєрідні оглядини – для того, щоб ознайомитись із роботою державного апарату, представитися революційній столиці...⁴.

Незважаючи на очевидні негаразди, палкий патріот з невгамовною натурою не полишав надії повернення в рідну Україну. І тому з ентузіазмом, як потім виявиться – значно гіпертрофованим, зустрів інформацію від давнього однопартійця й колеги В. Чеховського про наростання української стихії, про зміцнення українізаторських тенденцій в уряді УСРР. Подібною інформацією, спостереженнями поділився і активний діяч національно-визвольного руху, галичанин Паліїв⁵. А, можливо, В. Винниченко тоді готовий був ухопитися за будь-яку рятувну «соломинку», навіть якщо це було фактичною самооманою.

І все ж далеко не все було просто. Боляче, серцем відчуваючи, розумом усвідомлюючи, що його третя Голгофа вже розпочалася, Володимир Кирилович твердо стоїть на тому, що переконання, відданість національній справі – це ті цінності, яким він ніколи не зрадить, не відступиться від них ні за які матеріальні вигоди, можливості ситого, безтурботного життя. Він ще і ще раз всім своїм єством демонструє, як сильно вирізняється із середовища «прагматичних» політиків. Радянські керівники, пише він, мабуть, думають: от, приїхав за портфелем, за популярністю, за владою. Якби вони знали, що ці «лакомства нещасні» для мене є та ж сама Голгофа! Якби вони

¹ ЦДАГО України. – Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 45 – Арк. 48, 55.

² Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника. – Т. 8. – С. 639.

³ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 7. – Арк. 22.

⁴ Винниченко В. Щоденник. – Т. I. – С. 434, 435 та ін.

⁵ Костюк Г. Назв. праця. – С. 220.

знали, що тільки неспокійне, дурне шукання чогось «дійсно справедливого» вигнало мене з мого затишку, з моєї любові роботи, з моєї самоти, що тільки цей проклятий неспокій шукання примусив мене бачити в тому затишку неморальність, примусив соромитись тихої праці, здоров'я, електрики в кімнатах, чистої білизни і погнав на спільний тиф, на спільний голод, на спільну боротьбу, на спільну перемогу чи загибель.

І чи була в цьому помилка? Ні. Помилка виявилася в тому, що ніякої спільності для мене не знайшлося, що я не подумав про можливість цього. І не мої минулі помилки винні в тому, що нема мені роботи, а все та сама нещасна доля нашої нації. Коли б відмовився б бути членом цієї нації, коли б одрікся бути українцем, мене б і не так зустрічали, мене б і не так вітали, зо мною не так говорили б і давно я вже був би в їхньому гурті й спільно з ними мав би і радощі, і тягості боротьби. Але і вони, і я – непохитно знаємо, що я не можу перестати бути тим, ким я є. Моя стихія зустрічає їхню стихію. І їхня стихія б'є, понижує, одпихає мою і розбиває ту спільність, за якою я так простодушно і наївно, з такими труднощами і з такою вірою їхав сюди¹.

Подібні думки в той час невідступно переслідують полум'яного сина України. Почавши вже підготовку до від'їзду, Володимир Кирилович знову повертається до розмірковувань навколо невдалої заїї: «І знов я думаю, мимоволі думаю: ах, як вони інакше зустрічали б і приймали б мене, коли б я виявив себе «справжнім» комуністом, себто, коли б я заявив їм, що я не українець, що я готов з ними разом робити все, що роблять з українською нацією. Тоді б вони ні на мить не сумнівались в моїй справжності. Сумно, неймовірно, не хочеться вірити, не хочеться цього всього бачити, а мушу бачити, мушу вірити фактам. А головне ніщо не змінилось, нічого не навчилися, ні на крихту вперед не посунулись, а навпаки. Те саме все, що два роки тому, те самісіньке»².

Верховенство загальної, народної, національної справи над особистісним інтересом для В. Винниченка абсолютне, непохитне. І з цих позицій він дуже різко оцінював недалекоглядну, як на нього, політику московських лідерів: «Але сумніше всього те, що гублячи нас, гублячи Україну своєю застарілою стихією, вони гублять себе, а з собою революцію на Заході. І страшно за той час, який настане тоді, за дискредитацію самої революції, самої ідеї комунізму в масах. І на скільки тепер Ленін стоїть в очах всіх високо, навіть у буржуазії, настільки низько він тоді впаде, навіть у комуністів. І яким він буде здаватись усім маленьким, смішним, упертим фанатиком, бузувіром, нежиттєвим маніяком і т.д.»³.

¹ Винниченко В. Назв. праця. – С. 436–437.

² Там само. – С. 438.

³ Там само.

У цих словах вражає просто таки провідницьке застереження, з яким він не крився, не зловтішався. Він боляче, гірко переживав життєву трагедію, що розігрувалася на його очах, і тужив, не в змоззі змінити хід подій.

Мимоволі зароджується й така думка. Досвідчений революціонер-підпільник, оцінюючи реальну перспективу арешту, інтернування (а І. Лисяк-Рудницький взагалі вважав, що український патріот по-справжньому ризикував головою¹) Володимир Винниченко не міг не розуміти, що його записничок у чорній коленкоровій обкладинці з інтимними, такими відвертими думками й сміливими оцінками, вільно може потрапити до чужих рук, слугувати доказом його політичної нелояльності, задержуватості.

Та, схоже, він того не боявся. А, можливо, навіть і думав, що якщо трапиться найгірше, то хоча б у такий спосіб можна буде заявити про свою чесну позицію.

Нові розмови з Л. Каменєвим, Г. Зінов'євим, Л. Троцьким, їх запевнення у принциповій згоді з положенням доповідної записки, поданої до ЦК РКП(б) В. Винниченком, не дуже переконали останнього у доцільності поїздки до Харкова. І все ж, більше сподіваючись на диво, Володимир Кирилович вирішив у черговий раз випробувати вдачу. За записами дружини, Розалії Яківни, подружжя 25 червня виїхало з Москви в Україну і перебувало в Харкові до 6 липня 1920 року².

Візит виявився вкрай невдалим. Партійно-радянське керівництво України явно не бажало розв'язувати питання про співпрацю з В. Винниченком, наділення його солідними повноваженнями. Поставивши 30 червня до порядку денного питання «Про Винниченка», Політбюро ЦК КП(б)У вирішило відкласти обговорення до наступного засідання³. 3 липня з цього питання на повідомлення Х Раковського було ухвалено «влаштувати спільну нараду з Винниченком»⁴. Така нарада, а може просто зустріч з Х. Раковським, його колегами очевидно відбулася між 3 і 6 липня 1920 року.

Судячи з усього, питання розглядалися не у вузько-прагматичному ключі, а в широкій постановці, з обговоренням принципових засад політики КП(б)У.

Відтворюючи невдовзі зміст переговорів, Володимир Кирилович відзначав: «На засіданні Ц.К. К.П.(б)У відповідальними члена-

¹ Лисяк-Рудницький І. Суспільно-політичний світогляд Володимира Винниченка у світлі його публіцистичних писань // Історичні есе. – К., 1994. – Т. 2. – С. 111.

² Винниченко В. Назв. праця. – С.483.

³ ЦДАГО України. Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 7. – Арк. 39; Спр. 11. – Арк. 26.

⁴ Там само. – Спр. 7. – Арк. 40; Спр. 11. – Арк. 28 зв.

ми цієї організації мені було дано таку відповідь, після якої в мене вже не лишилось ніякого сумніву, що мене було одіслано до Ц.К. К.П.(б)У, тільки для того, щоб уникнути в Москві прямої відповіді на мої питання. Одні члени Ц.К. К.П.(б)У говорили, що у них взагалі нема ніякої тенденції, ніякого напрямку чи то до федерації, чи то «єдиної-неділимої», другі казали, що є тенденція на федерацію, але тут же зараз самі собі заперечували, й говорили, що ніяких центрів на Україні не може й не повинно бути. З цих невиразних плутаних і противорічевих висказувань я мав підставу зробити такий висновок: або Ц.К. КП(б)У сам не знає напрямку тої політичної роботи, яку провадить, або ж він його знає та чомусь не хоче прямо сказати; але коли не хоче сказати, то це очевидно не є тенденція на утвердження власних українських центрів революції, себ-то, не є тенденція на федерацію.

В Москві, коли мене відсилалось в Харків із членів Ц.К. Р.К.П., мені було сказано, що Ц.К. К.П(б)У є тільки «еманація» (випромінювання, відблиск чи що) Ц.К. Р.К.П. Отже значить відповідь Ц.К. К.П(б)У була тільки еманацією – відблиском відповіді Ц.К. Р.К.П.»¹.

Звісно, спілкування з діячами КП(б)У лише посилювали й без того скептичні настрої В. Винниченка. Єдиний коротесенький щоденниковий запис за весь десятиденний період переговорів у столиці України від 5 липня зводиться до того, що «вільного вибору, маневру В. Винниченка не має»². І тому він повертається до Москви. Слабкою розрадою було те, що у вагоні «компанію» створив Й. Сталін. І хоч пізніше В. Винниченко не раз згадував про довгу нічну розмову з ним, всім відомо, яким співбесідником був його сусід по купе – мовчазним, малослівним, неконтактним. Можливо, й те дало негативних емоцій. Тому вже на самоті Володимир Кирилович дає волю почуттям, у явному панічному настрої шматує своє серце: «Тяжко невимовно. Важка, гнітюча безвихідна туга. Нема місця мені на Україні...

Починаю розгублюватись. Не знаю вже, що робити. Виходу не бачу, бо є тільки два виходи: або відмовитись бути українцем і тоді бути революціонером; або вийти з революції й тоді можна бути українцем. Ні того, ні другого я не можу зробити, і те й друге боляче мені смертельно. А з'єднати те й друге не можна, історія не дозволяє. Коли б не було в мене ще літератури, мистецтва, я серйозно почав би думати ще про один вихід: смерть. Вона розв'язала б найкраще цей вузол. І тільки те, що я ж можу служити і революції, і комунізму, добру і розвиткові життя своїм пером, що я можу бути цінним і корисним людям не тільки як політик, а як і літератор, це відхиляє останній вихід. Але туги не відхиляє. Тоскно мені, тяжко, задушно. Криком кричав би, дряпав би землю кігтями. А чи роздря-

¹ ЦДАГО України. – Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 15 – 16, 27 – 28.

² Винниченко В. Назв. праця. – С. 444.

пав би історію, одним із наслідків якої є й оцей маленький інцидент?»¹.

Тоді ж, 13 липня 1920 року В. Винниченко починає клопотатися про від'їзд за кордон. Просить у К. Радека і Г. Чичеріна доручень від III Інтернаціоналу до Америки, куди волів би направитись. Хворобливо реагує на обивательські глузування декого з українських політиків, зокрема Юрія Мазуренка, які гадають, що В. Винниченко кинувся до радянської влади в надії на «портфелі».

«Почуваю страшенну втому, – зазначає Володимир Кирилович 15 липня. – Винищився від цих безплідних напружень, чекання, безперервного думання. Хочу роботи й дії, і спокою, певности, вирішеності. Нехай український обиватель говорить і думає, що йому хочеться, я їду за кордон, обтрусюю з себе всякий порох політики, обгороджуюсь книжками й поринаю в своє справжнє, єдине діло – літературу. Ці два місяці Голгофи навітьвилічують мене від роздвоювання. Тут у соціалістичній советській Росії я ховаю свою 18-літню соціалістичну політичну діяльність. Я їду як письменник, а як політик я всією душею хочу померти. Хай ідуть на цю роботу ті, яким не треба відривати себе від любішої роботи, які всією істотою можуть оддатися їй, нехай ідуть ті, які ще не переходили Голгофу.

Настільки змучений, розбитий і розчавлений, що аж диво бере: ніколи так себе не почував, неначе тяжко хворий»².

Незважаючи на смертельну втому, мозок В. Винниченка продовжує постійну аналітичну роботу. Володимир Кирилович у ті, без сумніву переламні дні, робить значно детальніші записи до щоденника, начебто шукаючи додаткові аргументи для рішення, яке поволі визріває.

І аргументи ці не дріб'язкові, силоміць притягнуті «за вуха» для самовиправдання, а глибоке, справді філософське осмислення історичного моменту, що переживався, теоретичні узагальнення тенденцій світового революційного процесу, наукові прогнозування перспектив соціалізму. На тлі гучних оптимістичних торжеств, які супроводжували другий конгрес Комінтерну, що саме в ті дні проходив у Москві, В. Винниченко дедалі більшу увагу концентрує на тих негараздах, які має радянський лад, той життєвий уклад, який формувався більшовиками. Його, соціаліста з багаторічним революційним стажем вражала розбіжність, розрив, виростаюча на очах прірва між декларованими комуністичними ідеалами і гнітючою реальністю. Він не міг з морально-етичних міркувань змиритись з багатьма неподобствами, що виявились за перші три роки радянської влади, з обуренням спостерігав за народженням соціалістичних бюрократів, процвітанням хамства, намагався з'ясувати для себе – чи варті такої крові, таких жертв ті зміни, які зовсім не покра-

¹ Винниченко В. Назв. праця. – С. 444–445.

² Там само. – С. 446.

пили становища трудящих, а, здається, лише ускладнили, погіршили його.

«Радянської влади, влади советів по суті немає, – наголошує Володимир Кирилович, – є влада бюрократів, окремих одиниць, які спираються переважно на фізичну силу військових і адміністративних апаратів. З'їзди, зібрання, засідання рад – мають характер декорацій і не мають ніякого значення у вирішенні тих питань, які на них немов розглядаються. Резолюції заготовані зарані і приймаються без дебатів. Всім керує і завідує партія (Р.К.П.). Вона має 600.000 членів. Це величезний апарат урядовців і бюрократів. Дисципліна – казенна, урядова, заснована на карі, а не на моральному впливі»¹.

І знову, як і в попередні роки, Володимир Винниченко стає на бік простих трударів, намагається збагнути їх нове становище, думки, почуття. Він з великим занепокоєнням пише: «Маси не можуть абстрагувати, не можуть робити аналіз законів революції, не можуть жити майбутніми перспективами. Вони будують свій світогляд, свою віру, свої симпатії на конкретних, теперішніх явищах, вони їх бачать, з них виходять, у них вірять. Вони не можуть мислити як теоретики; революція, мовляв, принесе соціалізм, рівність, братерство, справедливість і т. д. Вони бачать, що комуністи-комісари беруть хабарі, крадуть, п'ють, розкошують, живуть як «буржуї», а робітники працюють, бідують, голодують. Де ж та рівність і справедливість? Яка ж різниця між комуністом-комісаром і царським приставом, околодочним і т.п.? Навіщо ж битися, голодувати, коли за царських приставів робітникам і бідним жилося принаймні краще, легше, тепліше, ситніше? Де та рівність, коли і в соціалістичній Росії так само панує нерівність, коли один має «кремльовський» пайок, а другий «голодний», коли один має все, а другий нічого, і той, хто має все, їздить на автомобілях, бере хабарі, нічого не робить, а той, що нічого не має, працює й виснажується в даремних зусиллях проіснувати. Що ж таке, в такому разі, комунізм? В хороших словах? В парадах?»².

Володимир Кирилович завжди залишався сам собою. Він не міг вибачити собі, колегам по українським урядам зради соціальним інтересам. Не міг він вибачити відступів від комуністичних ідеалів і більшовикам.

Все те зміцнювало в правильності рішення негайного від'їзду за кордон.

Саме тоді трапилася нагода і для того, щоб публічно пояснити свою лінію поведінки. У Москві знаходились лідери Української Комуністичної партії (УКП) А. Річицький (Пісоцький) і Ю. Мазуренко. Укапісти критично ставилися до спроб В. Винниченка поро-

¹ Винниченко В. Назв. праця. – С. 449.

² Там само. – С. 454–455.

зумітись у Харкові з керівництвом КП(б)У. Тепер, коли переговори були вже позаду, і змінити їх негативний результат уже було неможливо, Володимир Кирилович, як лідер Закордонної групи українських комуністів, вирішив через друкований орган УКП «Червоний прапор» висловити причини своїх незгод з політичною лінією РКП(б) і КП(б)У і, водночас, заманіфестувати близькість позицій з УКП. А. Річицькому і Ю. Мазуренку В. Винниченко передав «Листа до українських робітників і селян».

У документі, датованому 30 липня, доводилось, що політика РКП(б) носить централістичний, антиукраїнський характер, а КП(б)У є знаряддям її великодержавного курсу.

«Революція на Україні, – писав В. Винниченко, – проводиться головним чином військом і тими партійними силами, які присилаються з Росії. Величезна більшість революційних внутрішніх укр. сил через це зостається не використаною. Від них вимагається не активність і участь в роботі, а прихильна пасивність і покірність. Вся У.С.Р., як окрема федеративна держава є фікція. Це треба сказати одверто і чесно. Її «самостійність», «федеративність», «самостійна конституція» і т. п. існує тільки в офіціальних заявах, нотах і деклараціях, дійсний же стан річей не тільки не нагадує ніякої ні самостійности, ні федерації, а навіть тої автономії Генер. Секретаріата, яку колись було вирвано працюючими укр. масами з рук російського буржуазного правительства 1917 р. Як це ні прикро й тяжко констатувати, але відношення соціалістичної Росії до соціалістичної України дуже нагадує відношення імпералістичних держав до своїх колоній. Через це, натурально, Правительство фіктивної української робітничо-селянської держави є також – фіктивним; по обсягу компетенції, по відсутності належного авторитету серед мас, по характеру діяльності, а головне по його тенденціям його з більшим правом можна назвати «колегіальним намісництвом в колонії», або «Тимчасовою комісією Р.С.Ф.С.Р. для повільної безшумної ліквідації української державности, аніж Урядом»¹.

Така ситуація, на думку В. Винниченка, значною мірою зумовлювалась політикою Комуністичної партії, її організацій в Україні, об'єднаних КП(б)У. «Сама назва її, як «партії», – говорить Володимир Кирилович, – є така сама фікція, як і українське правительство. Це є обласна організація єдиної Р.К.П. в єдиній Російській Державі. Центральний Комітет цієї партії по суті є такою самою «ліквідаційною Комісією» партійного українського центру, як «Укр. Правительство», є «ліквідаційною комісією» української державности. Ще більше такого характеру надає цим інституціям той факт, що вони не є виборні, призначені з Москви, як урядовці Ц.К.Р.К.П.

Таке фактичне становище виходить з відношення центра рос. революції до права укр. нації на самовизначення. За робітничо-

¹ ЦДАГО України. – Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 13–14, 25–26.

селянською Україною не визнається права на державне існування. Через це, наприклад, ні У.К.П., ні К.П.(б)У не дістали представництва в III Інтернаціоналі, де представництво дається державам, а не націям, народам»¹.

На Комуністичну партію (більшовиків) України В. Винниченко покладав відповідальність за «фактичне пригнічення української національності і національної культури, а, значить, пригнічення духовного зросту працюючих мас України, ...позбавлення українських робітників і селян можливостей національного відродження»², за втрату сподівань на українізацію суспільного життя.

Натомість у листі підкреслювалось, що позиція укапістів, попри наявні й у них помилки, більше відповідає завданням розвитку революції і національного визволення України. В. Винниченко закликав українських робітників і селян вступати до лав УКП і підтримати її політику. Містилась і надія на об'єднання Закордонної групи українських комуністів з УКП, за умови коригування останньою деяких програмних положень, зокрема постановки питання про світову федерацію.

Володимир Винниченко висловлював впевненість, що, врешті, на такі позиції перейдуть і всі чесні, демократичні елементи в КП(б)У. Цікаво, що з'ясувавши всі відмінності між УКП і КП(б)У, неможливість їх об'єднання у даний час, автор листа був категорично проти культивування ворожнечі проти більшовиків. «Треба твердо пам'ятати кожному укр. комуністові, а також кожному члену УКП, що ніякої ворожости не повинно бути до КП(б)У. Це є рідна партія, це є наш дужчий брат, який силою ріжних об'єктивних і суб'єктивних причин робить помилки. Ми не можемо і не хочемо брати участі в тих помилках. Визнаючи величезну роль, яку зіграла в комуністичній революції Російська Комуністична Партія, визнаючи всю її силу, значіння, ідейне керівництво, ми однак не повинні запліщувати очей на помилки, ким би вони не робилися, чи самою Р.К.П. чи її уповноваженими; твердо, чесно і непохитно, в інтересах революції ми повинні ці помилки викривати і перед самою Р.К.П. і перед К.П(б)У, і перед європейським пролетаріатом, і перед українськими працюючими масами, так само ми повинні всіма силами виправляти ці помилки, але виправляти не ворожостю, не саботажом, не ухилянням від праці, а навпаки, якомога активнішою організацією революційних українських сил, втягуванням їх в процес будування соціалістичної робітничо-селянської держави. Через це всякий укр. комуніст і всякий українець прихильний справі революції повинні як найактивніше підтримувати совітську владу, повинні входити в усі її установи й інституції, повинні щиро й енергійно помагати організації Червоної Армії, допомагати продовольчій кампанії, від-

¹ ЦДАГО України. – Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 16 – 17, 28.

² Там само. – Арк. 17, 28–29.

новленню промисловості словом, чесно, совісно брати органічну участь в обороні, в охороні, в зміцненню й будівництву УС.Р.Р.»¹.

Залишаючись послідовним виразником радикальних орієнтацій, Володимир Кирилович закликав і своїх співвітчизників керуватися вірою в переустрій суспільства революційним шляхом. Він наполегливо роз'яснював, що реальну можливість не лише до соціальної справедливості, а й для справжнього національного визволення і відродження відкриває тільки «комуністична революція». «І вже хоча би тільки з національних мотивів кожний українець, що не експлуатує чужої праці, повинен як найгарячіше бажати перемоги революції, захоплення нею всього світу й перебудови всього ладу на комуністичний. Мало того: Кожному такому українцеві треба бути найбільш вірним прихильником совітської влади і найпослідовнішим комуністом, бо чим чистіше фактичніше буде переводитися влада рад (совітів), чим точніше буде виконуватися комуністична програма, тим швидчим темпом піде й національне відродження, тим необхідніше буде втягнуто маси в робітниче-селянське державне будівництво, а тим самим неминучіше буде надано всій будівничій роботі ті національні форми, які найблищі найприродніші масам. Найбільша помилка К.П(б)У є та, що ця партія не виконує постанов і програми Р.К.П, себ то, своєї ж власної програми, що члени її не відчують і не розуміють, що вони не послідовні, не цільні в своїх заявах і ділах, – «нечесні з собою». І завдання кожного укр. комуніста – кликати й їх, і маси до неухильного, точного, чесного виконання комуністичної програми»².

Закінчував свого листа до українських робітників і селян В. Винниченко полум'яними гаслами:

«Хай же живе і перемагає всесвітня комуністична революція!

Хай живе дійсна, не фіктивна федерація совітських республік Росії й України.

Хай живе справжня Українська Соціалістична Радянська Республіка.

З комуністичним привітом В. Винниченко»³.

Оскільки в середині – наприкінці липня 1920 року польсько-радянські стосунки після успішного наступу Червоної армії вступали у фазу замирення, момент для публікації листа і з погляду міжнародного становища УСРР виглядав доцільним. А В. Винниченко, хай у такий спосіб, міг довести свою позицію, оцінку ситуації до політично свідомого українства.

З серпня 1920 року Володимир Кирилович разом з дружиною і двома найближчими співробітниками – помічниками з усіма необхідними документами уже був у вагоні поїзда, але перед самим

¹ ЦДАГО України. – Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 20–21, 32.

² Там само. – Арк. 21–22, 32–33.

³ Там само. – Арк. 23, 33.

його відходом за розпорядженням наркомату закордонних справ РСФРР поїздку було відмінено. Непевні пояснення торкалися ускладнення відносин з Польщею. Проте В. Винниченко, схоже, не дуже й засмучувався. Йому чомусь навіть подобалося, що непередбачений випадок раптом дарує можливість іще однієї спроби поїхати в рідну Україну.

Систематично відвідуючи урядові відомства з проханнями про дозвіл на еміграцію, Володимир Кирилович переконується в тому, що власті не можуть визначитись з тим, як себе повести. В усякому разі, Політбюро ЦК РКП(б), двічі (5 і 13 серпня 1920 року) розглядаючи його звертання, так і не прийняло остаточного рішення¹. Паралельно В. Винниченко починає зондувати ґрунт про нову поїздку в Україну, знаходить, що тут можна досягти певних перспектив. Серце починає прискорено битись, бо з'являється надія повернення, чи хоча б побачення з Батьківщиною. Чого без неї варта людина?...

Гадається, далеко не всі свої вчинки людина може логічно пояснити. Іноді її веде невторованими життєвими шляхами зверхсила, противитись якій просто неможливо. І з часом, озираючись назад, людина так і не може збагнути, чому з нею сталось та чи інша пригода, як могла вона себе так вести, що потрапила в зовсім немислиму ситуацію. Що вже й говорити, про тих, хто хоче начебто з боку поглянути на карколомний шлях таких непересічних особистостей, як В. Винниченко, намагається зрозуміти, пояснити, витлумачити кожен їх крок. Загроза помилитись тут завжди досить значна. Принаймні, вона багато де в чому співмірна «дистанції» між справді історичною постаттю і безліччю тих, хто спокутується інтерпретувати, оцінювати життя «велетів».

І все ж, намагаючись зрозуміти мотивацію поведінки Володимира Винниченка влітку 1920 року, не можна утриматись від бажання висловити істотне міркування-спостереження.

Коли знайомишся з тогочасними щоденниковими записами Володимира Кириловича, не можеш не звернути увагу на його психологічний стан. Він, скоріше за все, був просто не готовий, морально не готовий повернутися в Україну. У нього просто вичерпався запас політичної волі. Адже, задовго до повернення на Батьківщину він інтуїтивно охрестив свою спробу новим шляхом на Голгофу. Потім він ще не раз вживав цей термін, хворобливо реагуючи не лише на серйозні моменти, а іноді й на дріб'язкові, випадкові, став занадто нервовим, підозрілим.

Цікаво, якщо раніше В. Винниченко дуже часто виміряв свої вчинки відповідністю вимозі «чесність з собою», то в 1920 році

¹ Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника. – Т. 9. – Июнь 1920 – январь 1921. – М., 1978. – С 158, 180.

з'являється не характерна для попередніх етапів теза «нечесність з собою», тривалі «копання» у своїй совісті з приводу можливої зради життєвому імперативу.

Розуміючи всю умовність оцінки настроїв за механічним підрахунком кількості слів, присвячених тому чи іншому об'єкту, не можна не зауважити, що про бажання виїхати за радянський кордон В. Винниченко згадує не рідше, ніж про переїзд в Україну.

Врешті, немовби обпалюють жаром свідомість записи, зроблені після безсонної ночі 13 серпня. У самий розпал кампанії за від'їзд на Батьківщину український патріот, досвідчений політик, талановитий митець вирішує, що найкращий вихід для нього – покінчити життя самогубством. При цьому вражає та холодна логіка, те спокійне аргументування кроку, на який, можливо, він зважиться уже найближчого часу.

«... Все тепер ясно і остаточно вирішено, – сухо й твердо пише Володимир Кирилович. Дійсна чесність з собою не може зупинитися навіть перед жертвою життям. Закон великого інстинкту громади вимагає від мене такої жертви. Моя смерть повинна бути жертвою для історії визволення нації. Вона повинна стати прапором, під яким має далі проводитись велика боротьба за визволення.

Дивно, я зовсім спокійний. Мені легко, просто і ясно, немов я вирішив подорож на курорт. Це не через те, що я, може, сам у глибині душі не вірю, що рішусь на цю жертву. Я вірю і знаю, що рішусь і що відступити від цього рішення не відступлюсь, коли його треба буде вирішити й здійснити. Я прожив своє життя так, що можу вмерти без жалю і сорому. Я взяв від нього все, що може взяти людина. Я всією душею, кожним волоском на своєму тілі люблю його, прекрасне, єдино-цінне, дивне, благословенне життя. Я хочу пити його навіть з найбрудніших калюж. І через те я з гордістю, з ентузіазмом віддам його за життя многих, за їхню радість, за змогу бути вільними, гідними, сильними»¹.

Хотілось ба на хвильку не повірити Володимирі Винниченку (чи то не чергова замальовка психологічного стану героя майбутнього художнього твору?), принаймні, «ухопитись» за ті «рятівні» слова, що він десь у глибині душі ще не готовий на таку жертву. Можливо це чергове випробування самого себе – а він, як відомо полюбляв «експериментувати» (і часто дуже жорстко) зі своєю психікою. Ба, ні! Бо того ж дня Володимир Кирилович поділився своїми настроями і планами з вірним, «прекрасним, дужим товаришем» – дружиною Кохою – Розалією Яківною. І, як не дивно, – її приголомшуюча звістка не шокувала, не викликала великого здивування, спроби відмовити чоловіка від непоправного вчинку. Лише природне хвилювання, запевнення у розумінні і підтримці виправданого кроку. А ще – бажання піти із життя разом.

¹ Винниченко В. Назв. праця. – С. 461–462.

Така позиція ще більше зміцнила рішучість В. Винниченка, і на довершення всього він написав: «Я їхав віддати свої сили й життя за комунізм, за соціальне й національне визволення наших обдурених, занедбаних, осміяних, скривджених і мовчазних творців цінностей життя. Я казав, що готов на смерть за революцію. Чесність з собою вимагає переведення в життя своїх слів. Думка родить вогонь-чуття, зливається і стає єдиною неподільною з дією. Я казав: «Коли треба, то я...». І це «треба» настає. Готов я здійснити свій закон? Так, я готов»¹. Здавалось би, ось-ось наступить фатальна розв'язка... І раптом того ж дня, начебто нічого й не було, політик зовсім спокійно записує, що одержано документи для проїзду до Харкова, а потім – до Києва. А запис до щоденника наступного дня і зовсім може збити будь-кого з пантелику: «Уважаю ці три місяці поневіряння по московських митарствах не загубленими для себе. Це школа самовиховання. Зберегти ясність і веселість духу після всіх цих прикростей, розчарувань, обманів, лицемірства, що довелося зазнати, – це великий успіх. Мало того: це є підготовчий ступінь до дальшого, до більшого і тяжчого. Ці три місяці були вступним гартуванням волі, очищенням од фальшивого розуміння гідності, від дрібниць і самоотрути славолюбности. Шляхом болючих ударів досвіду з мене збито останні порошинки старої сентиментальної віри в самоцінність справедливості»².

Якби він міг знати наперед, що історія просто зрадливо зробить нове безрезультатне коло! Коли ж історія повторюється то, як відомо, першого разу вона здебільшого набирає вигляду трагедії, а вже другого разу перетворюється на фарс.

...17 серпня поїзд мчав В. Винниченка до Харкова. Стверджувати, що цього разу український політик мав скільки-небудь чіткий план дій, неможливо. Швидше, він покладався на долю, на вдачу, на випадок. Здавалось він рівною мірою готовий залишитись для роботи в Україні чи то політичної, чи літературної – невідомо; і, водночас, прагне виїхати (тепер уже через Україну) за кордон. У Харкові, столиці, політичному центрі він не збирався затримуватись, планував на запрошення голови Дніпросоюзу перебратися до Києва, де обіцяли створити необхідний мінімум умов для прожиття. Однак, на рядову політичну роботу він би нізащо не згодився. Розумів, що існували нездоланні проблеми щодо можливості діяльності і на літературному терені.

Схоже, що й ЦК КП(б)У ладен був згодитись на побажання В. Винниченка. 19 серпня Політбюро ухвалило дозволити від'їзд письменника до Києва, «доручивши Губкому матеріально його забезпечити»³. Через три дні той же орган дав згоду на залучення

¹ Винниченко В. Назв. праця. – С. 462.

² Там само. – С. 462–463.

³ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 7. – Арк. 64.

В. Винниченка як свідка у «справі Шашкевича»¹. Що то за справа, з'ясувати не вдалося, однак від постанови віє якоюсь примирливістю, довірою.

Проте багатоманітність, непередбачуваність життя цього разу далася взнаки в дещо іншій площині. Публікація «Листа до українських робітників і селян» в укапістській пресі могла бути витлумачена, м'яко кажучи, як вияв нелояльності Володимира Винниченка до КП(б)У. Щоправда, видання «Червоного прапора» було припинено радянськими властями, однак оприлюднити документ, за бажання, можна було й багатьма іншими способами.

Безперечно, ознайомлення з «Листом до українських робітників і селян» ускладнило б стосунки В. Винниченка з партійно-радянським керівництвом як Москви, так і Харкова. Не було ілюзій, що з «особливими почуттями» були б прочитані рядки про фіктивність державної самостійності УСРР, обмежені прерогативи КП(б)У, про централізаторський курс більшовиків, який виливався у відверте русифікаторство, відмову від врахування національних інтересів, критичні закиди на адресу керівництва обох республік.

Досвідчений політик все те розумів і вже через два дні після невдалого від'їзду з Москви, 3 серпня, написав листа А. Річицькому і Ю. Мазуренку, що, мабуть, ще не встигли від'їхати в Україну. «...Що до мого листа, то в цій ситуації, яка тепер є, – наголошував В. Винниченко, – я вважаю оголошення його рішуче недопустимим. Я дуже прошу вас негайно сховати його в архів і абсолютно нікому (навіть своїм) не показувати»².

Своє прохання Володимир Кирилович мотивував загостренням міжнародної ситуації (відновленням війни з Польщею, новими антирадянськими випадками Антанти), за якої його «критика і навіть деяка опозиція» щодо урядових центрів лише б зашкодили інтересам України.

Питання набуло особливої делікатності, коли В. Винниченко знову прибув в Україну й розпочав новий тур зустрічей з партійно-радянськими діячами республіки. 23 серпня він звернувся до ЦК УКП і оголосив недійсним «Лист до українських робітників і селян», рішуче заперечуючи можливість будь-якого використання документа, його затримки (неповернення). Володимир Кирилович наполягав: «Коли зміст мого листа є відомий Вашим партійним товаришам, прошу сповістити їх всіх про анулювання мого листа. Причиною до цього стала мені хисткість і невиразність позицій ЦК УКП в національному питанні. Висловлювані членами ЦК УКП (його Політбюро) погляди остільки суперечили 3 ПРОГРАМОВИМИ позиціями УКП, остільки вони порушують ту уяву, яка склалась у мене про УКП, що я не можу вірити в сталість, виро-

¹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 7. – Арк. 65; Спр. 11. – Арк. 58 зв.

² Там само. – Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 56.

бленість і певність яких будь-яких позицій у керуючого органу цієї організації. Не маючи ніяких підстав не вірити висказуванням цих товаришів, не чувши заперечення сих поглядів від усього Політбюро, я на підставі сих висказувань можу зробити тільки один логічний висновок, існування організації УКП як окремого від КП(б)У партійного організму є цілком зайвим, бо ті самі позиції займає і КП(б)У, при чому тенденції в цій останній партії показують якраз на її прагнення прийняти те, що відкидає УКП, себто признати необхідність ліквідування тої «української хвороби», від якої Політбюро УКП вважає себе увільненим. Отже одна з головних підстав окремого існування УКП цим самим Політбюро УКП підривається...»¹.

Політбюро ЦК УКП надзвичайно оперативно розглянуло звернення В. Винниченка. Уже 24 серпня секретар ЦК Кулініченко відповів від імені Політбюро, що, як і до цього, організація відмовляється повернути автору його «Лист до робітників і селян України». Документ виконано в досить різкому тоні. Мотиви «ануляції» листа визнано «непорозумінням», «хисткість і невиразність» позиції Політбюро УКП в національному питанні і розходження з офіційною програмою – такими, що «не відповідають дійсності». «Коли ви не розумієте різниці між У.К.П. і К.П.б.У., – роздратовано резонерствував Кулініченко, – то на жаль в цьому нічим допомогти вам не можемо крім поради перечитати всі наші партійні документи, які, здається досить ясні для всіх, крім Вас»².

Винниченковий листа політбюро ЦК КПУ знайшло необхідним зберігати в своєму архіві як «політичний документ» і обіцяло не використовувати до того часу, доки його автор не стоїть «у ворожому відношенні до УКП». Кінцівка ж була аж надто дошкульною: «Гадаємо, що з цього «інциденту» (так у документі. – В. С.) Ви не зробите психологічно неприємних висновків, а поглянете на його, як на певну політичну доцільність з нашого боку, тим більше, що сталість Ваших поглядів не може бути Вами гарантована»³.

І хоч В. Винниченко був загартованим політичним бійцем, чути таке від тих, кого вважав стратегічними ідейними спільниками, однопдумцями, було морально тяжко.

Тимчасом з'ясувалося, що виїхати негайно до Києва неможливо через те, що повстанці розібрали залізничні колії. Володимир Кири-

¹ ЦДАГО України. – Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 58–58 зв.; Повний текст листа наводиться у статті В. Лозицького «Не сприйнявши нових реалій. Сторінка з політичної біографії В. К. Винниченка // Під прапором ленінізму. – 1989. – № 12. – С. 76 – 77, а також у її газетному варіанті: «Чи був Володимир Винниченко членом КП(б)У?» // Літературна Україна. – 1989. – 24 серпня. Однак, до тексту «вкрались» прикрі помилки, які змінюють зміст документа.

² ЦДАГО України. – Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 59.

³ Там само. – Арк. 59 зв.

лович, сумніваючись у можливості вести літературну працю, почав шукати шляхів залишення України, в черговий раз звернувся за допомогою до Х. Раковського і Д. Мануїльського. Контакти переросли у переговори, які стали продовженням попереднього туру, що мав місце наприкінці червня – на початку липня 1920 року.

І знову зрозуміти, пояснити поведінку Володимира Винниченка, мотивацію його кроків дуже непросто, часом неможливо.

Отримавши непередбачену паузу, український політик намагався ще й ще раз передумати, переоцінити все побачене, почуте, вистражане в Москві і Харкові. Сутність його висновків зводилася до кількох принципових моментів.

По-перше, як прониклива людина, здатна достатньо глибоко і реалістично оцінювати суспільні процеси, Володимир Кирилович дедалі переконувався в тому, наскільки невідповідним первісним комуністичним, соціалістичним ідеалам видавався варіант їх реалізації більшовиками. Здобутки радянської влади він оцінював все песимістичніше, вважав, що вона неухильно втрачає підтримку мас, їх рішучість відстоювати завоювання революції. «...Чи може бути потрібний ентузіазм, що єдиний може врятувати революцію, – запитував В. Винниченко, – коли всю систему партійної політики так збудовано й напружено, що вона вбиває всякий дух ентузіазму, ініціативи, самодіяльності? Хіба коли-небудь бюрократи могли рятувати революцію? Хіба загориться робітник відданістю і саможертвенним настроєм, коли він голодує і голодними очима бачить розкошування комісарів? Та й доки рахувати все на ентузіазм, на виснажений, виголоднілий пролетаріат? Коли економічно, матеріально не підтримати, то цей ентузіазм хутко видихається. А селянство? Його ж 80% усього населення, воно ж постачає військо, чим же в нього будиться ентузіазм?»¹.

Сам він більше не довіряв більшовикам, вважав, що «вони до того обнещирились, що звикли до нещирости, як до нормального»².

Український комуніст здійснює проекцію реалій 20-го року на плани створення української республіки, які вироблялися українськими демократами тепер уже в такому далекому 1917 році. Вони мріяли, вони сподівалися, вони були переконані, що непереможною буде лише справді народоправна держава, зведена свідомими діями самих мас. Всяка інша конструкція – не життєспроможна. Тому В. Винниченко не вельми оптимістично оцінював майбутнє радянських республік, які, з його погляду, були засновані на інших принципах. «Віра в силу й необхідність єдинолічного кулака, віра у все-спасенність бюрократизму, в цілковиту слухняність мас, віра в те, що російський народ можна батогом примусити прийняти і монархізм, і комунізм, – зауважує Володимир Кирилович, – усе це утво-

¹ Винниченко В. Назв. праця. – С. 469.

² Там само. – С. 469.

рює те, що дійсних комуністів, дійсних борців, відданих, ідейних, чесних, безкорисних – стає все менше й менше, а зате настає все більше чиновників, сухих, черствих, слухняних, егоїстичних, погаслих, не здатних до нового, упавших по суті в старе і тільки службово в новому. А коли є панування бюрократизму, коли дисципліна тільки пайком, карою і розстрілом підтримується, коли є тільки одна готовість виконувати і нема дисципліни зсередини, з доброї волі, коли нема ініціативи й активного вишукування найкращих методів виконання праці, коли, словом, у творчій, будуючій, організуючій, направляючій праці бере участь тільки невелика група людей, що зветься Політбюро Ц.К. Р.К.П., людей хоч би і цінних, і навіть геніальних, а вся маса в цій праці участі брати не сміє, не може, то само собою, що в цієї маси наполовину або й більше відбирається сила її опорности, стійкості, виносливості і натиску. Сила революції такою системою зменшується, а не збільшується. І це напевне виявиться при першому ж нещасті у першому випадку, де повинна виявитись ініціатива і активна, свідома, вибираюча й рішаюча воля мас. І боюсь, що вона виявиться в напрямі стихійного тікання перед небезпекою, розгубленості, безпорадності. Боюсь, що тут виявиться внутрішня чужість, не спаяність, незрілість мас з тим усім, за що вони бились з голої дисципліни, під батогом. І це буде однією з причин великої поразки комунізму»¹.

Володимир Винниченко дедалі переконується в тому, що «абсолютний централізм» більшовиків – то величезна загроза демократизму, то основа для відмови врахування в реальній політиці національного, українського інтересу. Ці мотиви постійно в полі зору політика. Вони врешті відрафінуються у досить різкі, категорично негативні оцінки у справоздавчих документах про результати ознайомлення зі станом справ у УСРР і РСФРР².

По-друге, на основі оцінки геополітичних процесів український політичний діяч приходять до заключення про неможливість ближчим часом здійснення світової соціалістичної революції. Більше того, він розцінював дуже низько шанси на виживання радянської влади в РСФРР і УСРР. «Я не вірю в перемогу революції в цій її хвили, – скептично стверджував Володимир Кирилович. – Я сумніваюсь, не бачу тих реальних сил, якими в цей момент можна перемогти силу Капіталу. Росія й Україна зруйновані, знесилені, знищені. Тільки ентузіазм міг би ще держати їх у стані опору натискові Антанти. А ентузіазм падає, найенергійніші перетомилися»³.

За таких обставин прислужитися революційній справі, «яка стоїть на кінчику загибелі», Володимиру Винниченку все-одно не вдалось би. «Але я все ж таки пішов би на свідому загибель, – продо-

¹ Винниченко В. Назв. праця. – С. 467.

² ЦДАГО України. – Ф. 8. Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 83 – 90.

³ Винниченко В. Назв. праця. – С. 473.

вжує він. – Не зважаючи на свій сумнів, я з тим більшим завзяттям і упертістю пішов би на останню боротьбу, аби ж тільки я, дійсно міг, мав усю змогу взяти участь у тій боротьбі усіма сторонами. Аби ж за цю участь в останній боротьбі я не мусів платити зрадою національного визволення»¹.

Останній елемент займав у ваганнях В. Винниченка явно домінуюче місце, і навколо нього його думки крутились особливо довго і настирливо. Однак, чіткої позиції тут так і не викристалізувалось. Загальний результат по думки видавався більше негативним.

По-третє, В. Винниченко розумів, що переломити тенденції, що набули значної усталеності, зламати порядки, які запанували в Україні, перебудувати роботу всесильного державного радянського апарату йому одному не під силу. І він буде або ж просто знищений при спробі запровадити, відстоювати власний курс, або змушений скоритись – і тоді стане прикриттям політики, яку не поділяє, не вільно вводитиме в оману народ, націю.

Отже будь-яка участь у радянському, соціалістичному будівництві апріорно видавалася неможливою, протиприродною, можливо навіть шкідливою щодо національних інтересів України.

І все ж, при всьому тому, Володимир Винниченко продовжує переговори з першими особами радянської України. Думку про те, що то була просто гра з боку українського патріота, масштабного політичного діяча, очевидно, варто відкинути. На що ж він всерйоз розраховував, збагнути важко.

Намагаючись пояснити поведінку Володимира Винниченка під час його спілкування з партійно-радянським керівництвом, більшість істориків зосереджуються на тому, що він вів затяжний «торг» за «посади», за «портфелі». З «видимого» боку це, передусім, так і виглядає. Однак, гадається, для наближення до істини слід заглибитись у проблему, не обмежуючись відповідями на питання, чи став Володимир Кирилович формально членом КП(б)У і чому радянська сторона відмовила йому у вимозі кооптування до Політбюро ЦК КП(б)У, що й стало вирішальною причиною розриву відносин.

Питання про те, чи вступав Володимир Кирилович до лав КП(б)У, для нього самого не мало великої, тим більше надзвичайної ваги. Він якийсь час принципово не хотів ставати членом РКП(б), а волів демонстративно вступати саме в КП(б)У, прагнучи підкреслити тим національний характер комуністичної організації в Україні. Водночас, назвавши свою групу за кордоном українською комуністичною, В. Винниченко готовий був до її об'єднання з укапістами. Тобто у будь-якому разі він сам себе ідентифікував комуністом і до ін-

¹ Винниченко В. Назв. праця. – С. 473.

ших організацій такого ж спрямування, такого ж найменування, за великим рахунком, ставився як до дружніх, союзних, з якими можливою і, навіть, бажаною була співпраця, об'єднання. Варто зауважити, що вступ до КП(б)У за тих обставин був рівнозначний повному підкоренню волі ЦК РКП(б), так що можливі національні «демонстрації» Володимира Кириловича мали б надто умовне, відносне значення. І сам він те добре усвідомлював¹. Отже в душі, за життєвою позицією він вважав себе комуністом, готовим до співпраці з комуністичними ж організаціями заради досягнення революційної мети, заради реалізації української ідеї.

Тому під час наступних контактів з керівництвом УСРР і КП(б)У він згоджується вступити до більшовицької партії і вийти до уряду. Тим більше, що в ході нового туру переговорів Володимиру Кириловичу пообіцяли значно збільшити прерогативи.

31 серпня він записав: «Мануїльський, трохи не присягаючись, запевняє мене, що я матиму змогу і проводити українізацію, і розвивати українську культуру, і дбати про відбудову українського господарства, і втручатись в усе радянське будівництво, слідкуючи, щоб не було кривди національно-державним українським інтересам. Словом, запевняє, що я не тільки не зраджу національне визволення, а матиму всю спромогу якнайбільше допомагати йому. Чи вірити? Завтра я маю балакати з Раковським. Перевірю: коли запропонують самі, або згодяться на мою пропозицію установити військовий комісаріат з певними конкретними функціями, коли запропонують усе те, що конкретно пропонувалось два місяці тому в Москві, значить, тепер, дійсно, мають на меті дати мені змогу робити, а не фігурувати. Коли ж знов почнеться пропонування портфелів без реальних функцій, значить все лишається по-старому і робити я не зможу»².

Можна, втім, думати, що така перспектива не стільки задовольнила відомого політика, скільки насторожила, почасти, навіть, налякала. Він пише: «При всій змозі, при всій готовності ЦК піти назустріч моїм заходам, я боюсь, що знов я попаду в стан людини, яка своєю особою буде розплачуватись за гріхи історії, за історичну недорослість нації, за те, що в неї нема тих клас, які являються полюсами двох ворожих і активних світів. Знову я буду приймати жалі, скарги, нарікання і мучитись своїм-нашим безсиллям; знову я муситиму брати на себе відповідальність за нашу калікуватість, за глум з нас, за наш кволий, рахітичний пролетаріат, за те, що дужчі будуть тягти його за вуха по трудній, страшній йому дорозі революції. А селянство? А настовбурчені, напечені, нашарпані дядюшки наші? Важкі, просяклі індивідуалізмом, неповороткі серед своїх широченних степів, обгороджені віками самотності і ходінням за

¹ Винниченко В. Назв. праця. – С. 441.

² Там само. – С. 473–474.

своїм плугом, за своєю худібкою, – як вони, бідні, можуть зрозуміти те велике, спільне, не своє, а наше, за що провадиться революція, за що обдирається в них хлібець і худібка, за що їх доводять до повстань? А та наша «демократична», «дядьківська», хуторянська інтелігенція? Адже вона вийшла з тих самих степів, адже й вона не чує в тих тихих обгороджених степах великого гуркоту майбутності. Вона бачить тільки розверстки, комісарів, жидів, кацапів, вона шуляться, зціплює зуби, горнеться до дядька і так само, як він, міцно стискує в руці кілка проти «комунії».

Як оцих зрушити з їхнього степового індивідуалізму? Як розбити оті огорожі круг їхніх плугів, худібок і душ? Як втягти їх у великий процес і зробити тими самими комісарами, володарями свого власного життя й добробуту?

А вони йтимуть до мене з жалями й сподіваннями. Жалітимуться на комунію і сподіватимуться від мене оборони їхніх степових, зачучверених привілеїв.

Йтимуть і «демократи», надіючись, що якимось тепер можна буде все примирити, навіть те, що ніколи й ніде примирене бути не може.

І що я скажу їм усім?»¹.

Володимир Кирилович ще задовго до остаточного вирішення питання шукає аргументи, щоб відмовитися від можливих пропозицій і готовий знайти їх де завгодно, навіть – у найсвятішому – рідній нації – її дійсній чи удаваній неготовності до історичної творчості. Він явно нервує і майже у розпачі занотовує: «І мимоволі лукава, потайна надія ворухиться в мені, що РКП в особі Раковського ще раз одсуне мене, ще раз одштовхне простягнуену до них моїм сумлінням революціонера і комуніста руку і цим увільнить в мені від нової Голгофи українця. «А ще можливо хай мине мене чаша сія»².

В. Винниченко бачить вихід у негайному від'їзді за кордон, однак переговорний процес з Д. Мануїльським і Х. Раковським зайшов досить далеко.

1 вересня 1920 року на засіданні політбюро ЦК КП(б)У було ухвалено постанову з двох пунктів: а) У зв'язку з новою заявою Винниченка про бажання вийти до партії і уряду, доручити тов. Раковському вести з ним переговори і домогтися письмових декларацій, які пов'язують його з партією;

б) питання про характер роботи залишити відкритим»³.

Такий поворот подій, здавалось, в цілому влаштував Володимира Кириловича. Він вирішив у новому документі повторити свої вимоги, які висував раніше, і в разі прийняття декларацій вважати її гарантом того, що його принципова українська позиція дійово вра-

¹ Винниченко В. Назв. праця. – С. 474–475.

² Там само. – С. 475.

³ ЦЦАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 7. – Арк. 69; Спр. 11. – Арк. 67, 70.

ховуватиметься в партійно-радянському курсі. Справа з підготовкою заяви-декларації посувалась доволі швидко, однак зовсім не давала впевненості претенденту на високі державні посади. 5 вересня він розмірковував: «Тоскно. Трудно мені. Немає радості в мене від того, що я вступаю на шлях Голгофи... І все таки не смію одмовитись од цього, не хочу одмовитись».

А там, де йду я, – чужі, недовірливі, майже ворожі до мене товариші по роботі. Кожний мій крок, кожний мій рух буде оцінюватись з застереженням і кожний мій захід буде натикатись на ряд зарані приготованих умисно поставлених перепон.

Вони свої, а я чужий, потрібний їм, але потрібний не так, як я хотів би для всієї великої справи, в ім'я якої ми єднаємось, а для їхніх специфічних розумінь цієї справи. Чужість, настороженість і застаріла машинність. Тоскно»¹.

Очевидно, інформація про підготовку українським політиком розгорнутого документа про вступ до КП(б)У послужила підставою для нового розгляду політбюро ЦК КП(б)У питання про В. Винниченка на засіданні 5 вересня. У одному з варіантів чернетки протоколу запис постанови такий: «Після прийняття Винниченка до партії призначити його застголграднаркому, Наркомзовнсправ і включити в ЦК»². В іншому варіанті і в чистовику останнє формулювання набрало наступного вигляду: «Якщо декларація виявиться прийнятною, в партію прийняти, запропонувати ЦК РКП включити його в ЦК КПУ і призначити Застголграднаркому і Наркомзовнсправами»³.

Того ж дня Х. Раковський телеграмою сповістив про це рішення ЦК РКП(б), В. Леніна.

Уже наступного дня питання про В. Винниченка розглядалось на засіданні Політбюро ЦК РКП(б) і було ухвалено: «Політбюро констатує мінливість настрою т. Винниченка, і тому Політбюро, не заперечуючи проти його негайного прийняття в партію, пропонує не давати ніякого поста, випробувавши спочатку на діловій роботі»⁴.

Таке рішення певно, ускладнювало керівництву КП(б)У реалізацію попередньо наміченого плану, не могло хоча б психологічно не позначитись, врешті-решт, на характері всієї кампанії.

А В. Винниченко саме 6 вересня завершив і передав до ЦК КП(б)У свою розгорнуту заяву. Рукописного варіанту (оригіналу) не виявлено. Однак зберігся машинописний переклад заяви російською

¹ Винниченко В. Щоденник. – Т. I. – С. 477.

² Там само. – Спр. 11. – Арк. 77.

³ Там само. – Арк. 73–74; Спр. 7. – Арк. 72.

⁴ Російський державний архів соціально-політичної історії (РДАСП). – Ф. 17. – Оп. 3. – Спр. 107. – Арк. 5; Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника. – Т. 9. – С.248; Ленин В. И. Повне збір. тв. – Т. 51. – С. 424.

мовою, вірність якого підтверджена підписом відповідального працівника апарату ЦК КП(б)У і завірена печаткою, а також підписана самим В. Винниченком¹. Очевидно, члени Політбюро ЦК КП(б)У готові були розглядати документ, принаймні, на завершальній стадії лише російською мовою, і це вже саме за себе багато про що говорять.

Володимир Винниченко, передусім роз'яснював мотиви свого приїзду в Україну. Основною причиною він висував прагнення Закардонної групи українських комуністів зашкодити агресії Польщі проти радянських республік – України і Росії, зробити посильний внесок у справу соціального і національного визволення, розпочатого соціалістичною революцією.

Автор заяви застерігав, що він намагався уникнути необдуманого, невиваженого кроку, протягом трьох місяців ретельно вивчав ситуацію в Україні і Росії, сутність, тенденції суспільних процесів, діяльність партійно-радянського керівництва. Грунтовний аналіз привів до наступних висновків:

«1) Дійсного, завершеного соціалістичного будівництва на Україні ще немає. Але тільки убогі розумом, знаннями і досвідом люди, або безсовісні демагоги, вороги трудящих, можуть звинувачувати за це комуністичну партію, чи радянську владу². Основні причини повільного розвитку соціалістичного будівництва полягали в наслідках імперіалістичної і громадянської воєн, які, на думку В. Винниченка, будуть невдовзі подолані. І «не лише послідовний марксист, а кожен, хто не живе з чужої праці, повинен визнати, що лише Комуністична партія гарантує трудящим повне рішуче звільнення від класового гніту, тільки вона безпощадно, без компромісів знищує в самому корені, в самих основах і зародках будь-яку можливість класового панування паразитичних класів і кладе фундамент нового ладу, з яким жодні буржуазні цивілізації з їх «спокійними» організаціями не можуть зрівнятись по силі і розміру майбутнього розвитку продуктивних сил людства, по можливості розквіту його духовних сил, по грандіозності і розмаху комуністичної, колективістичної цивілізації, тобто по величезним можливостям всього того, що простою мовою називається вічним і ще не нездійсненим поняттям щастя людей»³.

2) Такі ж чинники, які заважали соціальному переустрою суспільства, за В. Винниченком, загальмували й державне будівництво. Водночас він висловлював тверде переконання в тому, що «з боку правлячих центрів революції немає не тільки жодних тенденцій до знищення української Робітничо-селянської державності, а, навпаки, є ясна тенденція до створення і розвитку її (як би це не

¹ ЦДАГО України. – Ф. 8. – Оп. 1. Спр. 45. – Арк. 60 – 62 зв.

² Там само. – Арк. 60 зв.

³ Там само. – Арк. 61.

було неприємно русифікаторським реакційним елементам, які все ще мріють про «Єдину Неподільну») в сенсі внутрішньої самостійності і зовнішньої тісної федерації, перш за все [з] Р.С.Ф.Р.Р., а потім з тими робітничо-селянськими республіками, які в ході революції будуть вступати до соціалістичного світового федеративного союзу»¹.

Недоліки в державному будівництві Володимир Кирилович також не ладен був пов'язувати з політикою центральних органів партії, а пояснював інерцію успадкованою від української демократії, що не змогла своєчасно зрозуміти органічного зв'язку між соціальними і національними чинниками розв'язання українського питання. Не виключаючи труднощів у цій сфері і в наступному, В. Винниченко висловлював впевненість, що з переходом до мирного будівництва «Робітничо-селянська українська державність набуде точних, ясних форм, які, не порушуючи тісного зв'язку з Робітничо-Селянською Росією, дадуть можливість найраціональніше використати і розвинути всі революційні творчі сили трудящого українського народу»².

Торжество позначеної тенденції неодмінно мало привернути на бік політики Комуністичної партії всі живі сили суспільства.

3) «Щодо політики К.П.б.У в сфері національно-культурній, то тут навіть вороги комунізму і його передової партії повинні визнати, що ні за одної влади на Україні, не виключаючи і Урядів Української Народної Республіки, для українських трудящих класів не розкривались такі широкі можливості, як останнім часом за радянської влади на Україні»³.

4) Автор заяви визнавав закономірним ідейне й організаційне керівництво з боку РКП(б) «всіма комуністичними молодими організаціями», відзначав, що «чим швидше українські національні елементи візьмуть активну участь в організації і роботі керівної партії, чим помітніше виявлять себе цінними, надійними і відданими справі визволення трудящих членами її, тим швидше і точніше визначаться і взаємовідносини між Р.К.П. і К.П.б.У., з тим більшою самостійністю буде вона проводити революційну будівничу роботу на Україні»⁴.

Після таких висновків В. Винниченко знайшов можливим завершити документ наступними словами: «... Повністю поділяючи таку програму, тактику і політику К.П.б.У., я заявляю ЦК КП(б)У про своє бажання вступити в К.П.У. Разом із тим упевнений, що і всі члени моєї організації «Зак. група укр. комуністів» (як центр її у Відні, так і всі її секції у Берліні, Празі, Будапешті, Римі, Яблонівім

¹ ЦДАГО України. – Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 61.

² Там само. – Арк. 61 зв.

³ Там само. – Арк. 62.

⁴ Там само. – Арк. 62 зв.

та інших містах Європи), ідейні позиції якої не розходяться з моїми висновками, отримавши мою доповідь, негайно вступлять до лав КП(б)У.

З комуністичним привітом В. Винниченко»¹.

Мабуть, таких ґрунтовно мотивованих заяв від бажаючих пов'язати свою долю з РКП(б), можна виявити за всю її історію зовсім небагато.

Важко уявити, які моменти документа могли не влаштувати партійно-радянське керівництво УСРР, настільки застосовані формулювання є втіленням лояльності. Хіба що кваліфікація незначних масштабів досягнень була в більшості об'єктивною. Однак і вона була «вбрана» у такі шата, за якими прямої вини більшовицької партії, радянської влади розгледіти було просто неможливо.

Однак, мабуть в даному разі В. Винниченко був не зовсім чесним з партнерами по переговорному процесу, та й з самим собою. Він внутрішньо не був переконаний у написаному, знову й знову «копирсався» у морально-психологічному аспекті свого вчинка. 8 вересня він зазначав: «Я вчора запитав себе і Коху: чи чистий я перед собою і перед своїм народом, ідучи на працю в сучасний уряд? І відповідь наша була: чистий. Не ради слави чи розкошів я йду на це, в ради великої справи визволення з-під усякого гніту. І ця мета повинна все стояти передо мною, ради неї я можу прийняти всі труднощі, всі темні й тяжкі сторони цієї роботи»².

Отже самозаспокоєння не наступало. Тим більше, що почали надходити відомості про перші реакції на заяву до ЦК. Згідно щоденникових записів Володимира Кириловича про рішення Політбюро ЦК КП(б)У йому стало відомо 8 вересня³. Очевидно, мова йшла про постанову Центрального виконавчого комітету і Ради народних комісарів УСРР від 7 вересня 1920 року. Звісно, вона не могла бути ухваленою без згоди Політбюро ЦК КП(б)У. У матеріалах листування загального відділу ЦК збереглася копія згаданої постанови: «Товариш Володимир Кирилович Винниченко призначається і затверджується заступ[ником] гол[ови] Ради Нар[одних] Комісарів і Нар[одним] Комісаром закор[донних] справ Укр[аїнської] Соц[іалістичної] Рад[янської] Респ[убліки]»⁴. Документ підписали – за голову ВУЦВК Д. Мануїльський, голова РНК УСРР Х. Равковський, секретар ВУЦВК М. Чабаненко.

У протоколах засідань політбюро від 8 вересня 1920 року інформації про проведення засідання немає. Однак за 9 вересня оформле-

¹ ЦДАГО України. – Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 62 зв.

² Винниченко В. Щоденник. – Т. I. – С. 477.

³ Там само. – С. 478.

⁴ Солдатенко В. Ф. Епізод політичної біографії В. Винниченка: спроба повернення в Україну // Події і особистості революційної доби. – К., 2003. – С. 242.

но два протоколи (№ 46 і № 47) відразу про два засідання (рідкісний випадок).

У першому разі прийняте рішення сформульоване таким чином:

1) В основі декларацію прийняти. Доручити тов. Раковському вказати Винниченку на необхідність докладно роз'яснити в декларації моменти про куркульство і національну державу.

2) Вважати його (тобто В. Винниченка – В. С.) остаточно прийнятим в партію. Запрошувати як всіх членів партії ЦК на засідання Політбюро»¹.

У чернетці протоколу пункти мали інший порядок². Що ж до змісту документа, то треба сказати, що додаткові вимоги до заяви В. Винниченка не зовсім зрозумілі.

Щодо куркульства, то в його заяві йшлося (як, втім, і в офіційних документах РКП(б)) про «злісний соціально-ворожий спротив куркулів та їх ідеологів, які є в даний час останньою опорою і надією роздавленої крупної буржуазії і світового імперіалізму»³. А щодо національної держави, то тут, звичайно, членів політбюро ЦК відлякувало відверте декларування рівноправності УСРР і РСФРР.

Слід сказати, що прізвище В. Винниченка у згаданому протоколі (№ 46) присутнє не тільки у спеціальному, шостому пункті, а ще й у вісімнадцятому, присвяченому Д. Мануїльському. Останній був призначений керівником делегації УСРР на мирних переговорах з Польщею у Мінську.

І саме з цього приводу Політбюро ухвалює рішення: «Поїздки т. Мануїльського на мирні переговори просити ЦК РКП відмінити і делегувати замість нього т. Винниченка, а у разі відмови просити у ЦК РКП дати члена колеґії Наркомзема»⁴.

Як видно, Політбюро ЦК КП(б)У вже розраховувало на В. Винниченка як на високого урядовця. Разом з тим, очевидно, вища більшовицька інстанція в Україні не була впевнена в тому, що з її пропозиціями погодиться офіційна Москва.

Володимир Винниченко не вдовольнявся ухваленими рішеннями. Він і надалі наполягав на нереалізованій вимозі, яка врешті була для нього найголовнішою, розглядалась як єдиний гарант набуття реальної влади – введення його до складу політбюро ЦК КП(б)У. І вищий партійний орган більшовиків України змушений був 9 вересня ще раз розглядати заяву В. Винниченка. Було ухвалено: «Вважати неможливим формальне включення тов. Винниченка в Політ-

¹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп.20. – Спр.138. – Арк.115.

² Там само. – Ф. I. – Оп. 6. – Спр. 7. – Арк. 73; – Спр. 11. – Арк. 79, 81–82, 84.

³ Там само. – Арк. 61 зв. –62.

⁴ Там само. – Арк. 72; Спр. 11. – Арк. 74.

бюро до чергового пленуму ЦК, вважаючи в той же час, що запрошення і право бути присутнім на всіх засіданнях Політ. і Орг. Бюро дає повну можливість брати активну участь у керівництві Парт. і Рад. Роботою»¹.

На тому ж засіданні було розглянуто і питання «Офіційна публікація повідомлення про Винниченка» і з цього приводу було взято до відома інформація Я. Яковлева (Епштейна) про те, що питання буде попередньо вирішене ЦК РКП(б)².

Однак рішення про призначення В. Винниченка заступником голови Раднаркому УСРР і наркомом закордонних справ через Українське телеграфне агентство потрапили до газет³. Відразу ж поповзли чутки про зміну курсу уряду, про зміцнення українізаторських, самостійницьких тенденцій. Заговорили, навіть, про можливість заміну Х. Раковського на посаді голови РНК на В. Винниченка. Останній же почав всерйоз думати над першочерговими завданнями, зокрема над розв'язанням кадрової проблеми.

Інформація з України виявилась до певної міри несподіваною для ЦК РКП(б). У зв'язку з цим, за дорученням В. Леніна, до російського телеграфного агентства (РОСТА) було направлено запит, на підставі яких документів надруковано повідомлення з Харкова про урядові призначення В. Винниченка⁴. Уже 11 вересня В. Ленін ознайомився з пояснювальною запискою заступника відповідального секретаря РОСТА щодо публікації «неперевіреного повідомлення Українського телеграфного агентства з Харкова» про призначення В. Винниченка заступником голови Раднаркома України і запропонував секретарю ЦК РКП(б) М. Крестінському оголосити від імені ЦК сувору догану Українському агентству за публікацію неперевіреної інформації, з попередженням про більш суворе стягнення, якщо подібне повториться⁵. Характерна й примітка укладачів збірника, що оголошення було опубліковане, а «призначення не відбулося».

На той час питання уже втратило свою гостроту. Ще 9 вересня В. Винниченко «приватно (невідомо від кого – В. С.) довідався, що вчора (? – можливо то була свідомо провокація – В. С.) Політбюро ЦК КП(б)У розглядало мою «Декларацію» про вступ у КП(б)У, одхилило її, не згодившись на деяких принципіальних пунктах (підкреслено мною – В. С.). Раковському доручено говорити зо мною з цього приводу і домагатись од мене поправок»⁶.

¹ ЦДАГО України. – Ф. І. – Оп. 6. – Спр. 7. – Арк. 75.

² Там само. – Арк. 79; Спр. 11. – Арк. 91.

³ Винниченко В. Щоденник. – Т. І. – С. 478.

⁴ РДАСП. Ф. 5. – Оп. 4. – Спр. І. – Арк. 1.

⁵ Ленинский сборник. XXXVII. – М., 1970. – С. 238–239; Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника. – Т. 9. – С. 263.

⁶ Винниченко В. Назв. праця. – Т. І. – С. 478.

У світлі всього викладеного реакцію В. Винниченка в цілому (хоча й не у всьому) можна зрозуміти. «Я не смію радіти, записав він того ж таки дня, – в мені тріпоче радість, що, може, я вискочу ще з цієї справи, увільнюсь од «влади», од цих «наркомів», од тої чаші, яку героїчно взявся випити. Не смію радіти, що «вони» дійсно на принципових пунктах не згодились. Тоді ж виявляється їхня справжня фізіономія, тоді виявляється вже остаточно, що іменно центр провадить певну політику і тоді ж я з найчистішим сумлінням можу остаточно розірвати з ними. Ані на ніготь я не уступлюся, голубчики ви мої, з моїх принципових позицій! Ви мусите уступитися!

«Вони» самі поставили мені вимогу написати цю «Декларацію». Спасибі їм, я написав. Але вони зміркували, що не вони поставили на своєму, а я, що, прийнявши цю мою декларацію, вони приймають якраз те, що за першого мого приїзду відхилили, через що вийшла вся незгода. Значить, тепер усе ж таки вони приймають мої позиції, не зважаючи на те, що немов би перемогли, і я, скорившись, прийшов до них? Розуміється, вони це розчухали і їхня амбіція та дійсні позиції не дозволяють на це згодитись. І через те, мабуть, «Декларацію» одхилено.

Коли б же то так! Якби ж, нарешті, вже все чисто вияснилось і іменно на цьому принциповому ґрунті стався розрив. Тоді б не було вже ніяких сумнівів ні в мене, ні в кого»¹.

Судячи з усього, Володимир Кирилович напружено шукав самовиправдання, оскільки кооптацію до політбюро почав уже іменувати «дурницею», «формальністю», за яку, начебто, більшовики вхопились, щоб розірвати з ним – В. Винниченком – стосунки.

Не можна не звернути уваги на певний алогізм міркувань і дій українського політика. Ще зовсім недавно він рішуче таврував централістичні порядки, за якими без згоди Москви в Україні не вирішувались ніякі питання. А сьогодні він хотів, щоб на порушення елементарних (хай навіть показних) демократичних засад, статутних норм без обрання на з'їзді, чи на конференції до складу ЦК, без проведення Пленуму ЦК він був «призначений» членом Політбюро. А чи не провокував він радянську сторону саме на зарані прийнятний (значить прорахований) для нього негативний результат?

Звинувачення у бажанні партійно-радянського керівництва використати гучне ім'я В. Винниченка для прикриття антиреволюційної, антиукраїнської лінії, гадається, є значними гіпертрофуваннями. Адже, зовсім не КП(б)У, її керівництво шукали В. Винниченка за кордоном, запрошували його на роботу до урядових установ (хто знає взагалі, чого більше можна було радянському проводу чекати від такої співпраці – позитивів чи негативів?). Ясно, що в ситуації, яка склалася, більшовицькі політики прагнули вибороти якомога більше користі для себе. Можна й зрозуміти те, що «випробування»

¹ Винниченко В. Назв. праця. – С. 478–479.

«заїжджим політиком» колективних і індивідуальних якостей партійно-радянських «верхів», виявлення їх «дійсної фізіономії» без зустрічної готовності взяти на себе чіткі зобов'язання, лише налаштували останніх проти В. Винниченка. А зухвала поведінка його викликала подив і роздратування.

Можна гадати, що небажання В. Винниченка знайти компроміс, його блискавична реакція на рішення політбюро ЦК КП(б)У (як було відзначено вище, можливо й недостовірне, спотворене) були з полегшенням зустрінуті партійно-радянським керівництвом України. Вони увільняли його (керівництво) від відповідальності, автоматично знімали питання про погодження непростой ситуації з В. Леніним, офіційною Москвою.

Врешті доводиться говорити й про те, що у даному разі почуття міри явно зраджували відомому українському діячеві. І ще, в політиці не можна обійтися без компромісів, ультиматуми ж – не найкращий шлях до порозуміння, особливо якщо «тили» ненадійні. Тоді це взагалі дуже схоже на авантюризм.

Чи давав собі повний звіт у тому В. Винниченко – сказати важко. В усякому разі, здається, в його уяві картина поставала зовсім інша. Тому-то, картаючи більшовицьке керівництво, він говорив: «Питання про вступ у Політбюро явилось останнім пробним каменем їхньої ширости. І ця проба остаточно виявила їхню дійсну фізіономію. На ньому й кінчаються мої відносини з ними. А цим закінчується й моя політична діяльність. Перейдено і це. Шукав гармонії, – знайшов найбільшу дисгармонію, нечесність з собою. Не приймаю її, не можу прийняти. Шукатиму далі, вона мусить бути як не тепер, то пізніше»¹.

Немовби відчуваючи непереконаливість своєї поведінки, Володимир Кирилович тут же кидався критикувати досить таки ймовірно нерозуміння його поведінки національно-патріотичними силами, які пов'язували зі вступом В. Винниченка до уряду зміни у національній політиці радянського керівництва.

«Ім гадалось і вірилось, – відзначав він у цьому зв'язку, – що «там» пішли на великі уступки, бо мене ж призначено на такий високий пост. Бідні, вони не розуміють, що це декорація, що цей пост не визначає ніякісінької зміни, що персона на цьому посту не має ніякого значення й сили, що взагалі ні на якому посту одна особа нічого не може зробити, коли весь колектив стоїть на суперечних позиціях, коли ту особу закликається не для переведення її позицій, а для виправдання й санкціонування позицій того колективу. І через те їх дуже вразила звістка, що я не прийняв того посту, не буду в уряді, не зможу вплинути на політику. І як вони залякані, затуркані»².

¹ Винниченко В. Назв. праця. – С. 480.

² Там само. – С. 480.

У даному випадку виправдовування В. Винниченка вже не справляють того враження, як раніше. Може тому, що надто часто свою безпорадність він намагається перекласти на інші плечі, плечі всієї нації і тому довіра до вже виробленого стереотипу, покликаного за будь-яких обставин виправдати свого автора, просто девальгується.

А він зятато продовжує «тиснути» на одні й ті ж аргументи: «Ще довгий і трудний буде шлях революції й відродження нації. Ще будуть різні періоди різних влад, за яких буде викреслюватись і соціальна та національна свідомість, твердість і загартованість наших мас. Не місяцями, а довгими роками треба міряти цей шлях. Хай життя вчить от таких розгублених, непевних, хай виболіють собі свої позиції, а не сподіваються, що одна особа принесе їм вирішення всього. Я зробив усе, що міг. Тепер моя робота лежить в іншому, в тому, де я зможу дати більше користи колективові, в тихій, самотній, напруженій праці без примусу, без витрачання сил на дрібне, незначне, скороминуче й неорганізоване»¹.

Невдовзі Володимир Винниченко з азартом виправдовуватиме свій розрив з КП(б)У, вважатиме, що він взагалі не був членом більшовицької партії. Знову колигнувшись у бік укапістів, ставши на шлях об'єднання з ними, він зауважить: «Я особисто тепер ще більш радий, що не вступив у КП(б)У, – великий гріх узяв би на себе цим...»². Він обережно писатиме лише про «переговори з Центральними Комітетами Рос. Ком. Партії та Ком. Парт. України про мій вступ у партію...»³. Мабуть, на даному аспекті не варто загострювати особливої уваги. Адже сам цей акт був далеко не основною метою такого непростого візиту на Батьківщину.

Гадається, головні причини невдачі всієї кампанії щодо повернення в Україну слід шукати в дещо інших площинах, ніж їх пропонував сам Володимир Винниченко.

Видатний український діяч на той час, швидше за все, вичерпав запас політичної волі, колишнього революційного запалу, готовності на самопожертву. В юності його зовсім не лякало весилля поліцейської держави, на злам якої він беззастережно кидався. Він не особливо бентежився й тоді, коли всупереч великодержавним погрозам Тимчасового уряду згоджувався очолити Генеральний Секретаріат, разом з колегами робив перші, найважчі самочинні кроки по відродженню української державності, вступав у нерівний дипломатичний двобій з офіційним Петроградом.

Володимир Кирилович виявляв неабияку мужність, відкидаючи ультиматум, пред'явлений Центральній Раді Раднаркомом Росії, що було рівнозначно оголошенню війни. Він сам пропонував зааре-

¹ Винниченко В. Назв. праця. – С. 481.

² ЦДАГО України. – Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 83 зв.

³ Там само. – Арк. 85.

штувати себе, щоб допомогти «лівішим» елементам у Центральній Раді і Генеральному Секретаріаті оволодіти ситуацією і припинити кровопролиття.

Володимир Кирилович очолив Український Національний Союз, коли там його настрої практично ніхто не поділяв. Він з поодинокими прихильниками готував антигетьманське повстання, став на чолі Директорії, у надзвичайно складній обстановці скеровував відродження Української Народної Республіки, був на чолі держави, коли вона потрапила в щільне кільце фронтів...

У 1920 році він був уже інший. І справа не в тому, що він, начебто зверхньо, відкидав не те що буденну працю революціонера-чорнороба, а вимагав щонайвищих посад в УСРР.

Він просто вже не вірив у перемогу як соціальної революції, так і торжества національної справи, української ідеї. Революціонер, комуніст, який через десятиліття самовідданої боротьби втратив віру у перспективу, в ідеали – то вже не революціонер. То величезна трагедія особистості. Саме її апогей і переживав на рідній землі в 1920 році визначний син українського народу. Він так любив свій народ, свою націю, свою Вітчизну і змушений був якось принижено втікати від них. І в цьому бігстві цього разу було щось схоже на зраду, зраду найціннішому в житті і зраду самому собі.

13 вересня Володимир Винниченко залишає Харків і наступного дня сходить на пероні в Москві у настрої нещасної, розчавленої, зневіреної людини. «Мене бере туга, – занотовує він до щоденника. – Чогось мені тяжко і тоскно. Чого? Того, що кидаю Україну? Революцію? Що виходжу з рядів діючої армії? Що вчуваю провал всієї справи. Мабуть все разом»¹.

Тонкий психолог, він прагне сам себе, як може, підбадьорити. Однак, дається це надто непросто. «І не доходить до серця хвилюючою радістю думка, що, нарешті, будемо в Європі, що, нарешті, кинусь до роботи. Ще не доходить, – мляво констатує великий художник. – Але знаю, що дійде. Бо активність і творчість, в чому б то не було, є найбільша, самоцінна сатисфакція. Великий невмирущий закон «бути цінним для колективу» лишається на кожному місці. Бути цінним для інших і чесним з собою – це найвищі закони і найвища насолода для кожної людини. Змогти здійснити ці закони – це змогти мати щастя. Страждання, туга, сум, жаль – це ті вогники душі, на яких гартується всепрощаюча об'єктивність творчості. Ситий спокій, самовдоволення втома і певність в своїй безпомилковості – убивають дух шукання і творіння. Спасибі тузі, що стискує мені серце»². І не вчувається більше в цих словах внутрішнього переконання, від них не пашисть колишньою пристрасністю, не випромінюється енергетика, не нуртує воля.

¹ Винниченко В. Назв. праця. – С. 481.

² Там само. – С. 481–482.

...Цього разу у Москві всі формальності було заладано напрохуд швидко – за кілька днів. У щоденнику останній московський запис, позначений 21 вересня 1920 року: «Речі знову упаковані, через півгодини виїжджаємо на вокзал, на Петроград, Ревель, Берлін і т. д. Здається, на цей раз уже справді виїдемо. Ні жалю, ні туги. Чуття втоми й порожнечі. Багато ясного, завзятого, прекрасного привезли ми сюди і багато з нього розгубили. Аж не віриться, що так і не вдалось жити і працювати на Україні для революції, для...»¹.

Запис обривається. Чи то хтось із близьких потурбував якимось питанням, пов'язаним з не дуже великими приготуваннями до від'їзду, чи прийшов хтось із проводжаючих. А може сил не стало для слів, що розривали душу. Може й непрохані скупі чоловічі сльози заслали очі, закрили увесь білий світ...

Здійснена в 1920 р. В. Винниченком акція не була наслідком духовного поривання однієї, нехай талановитої, перспективно мислячої людини. Вона уособила в собі значно більше, вагоміше – пошук українством, найінтелектуальнішою частиною його лівого політикуму якомога ефективних шляхів національної самореалізації за умов, що детермінувалися дедалі наочніше й прозоріше. Інакше говорячи, йшлося про теоретичне напрацювання державно-політичної моделі українізації радянського суспільства, справді демократично-федеративного переустрою колишньої поліетнічної імперії.

Над розв'язанням таких непростих проблем бився розум українських комуністів – боротьбистів, «незалежників», «федералістів». З розумінням, щирим співчуттям до подібних зусиль ставились і в більшовицькому середовищі ті сили, які глибше за інших розуміли тенденції революційних перетворень з урахуванням національного чинника, могли передбачити як переваги комплексного, діалектичного поєднання в політиці соціальних і національних начал, так і неминучі негаразди при неврахуванні об'єктивних життєвих потреб. Чи не найяскравіше означений напрям втілювався в позиції, діях такої непересічної, яскравої особистості як М. Скрипник.

Ще з юнацьких років він замислювався над тяжким становищем українського народу, дедалі більше захоплювався патріотичними мріями.

Проте довгі роки життя революціонера-професіонала, що постійно змінює місця проживання у велетенській багатонаціональній імперії та й за її межами, лише поодинокі, недовготривалі візити в Україну сприяли зміцненню у свідомості більше інтернаціоналістських, аніж національних настроїв. Свою роль, звичайно, відіграла і відданість марксистській ідеології, яка пріоритетним вважала класовий, а не національний момент.

¹ Винниченко В. Назв. праця. – С. 482.

І все ж юнацькі враження безслідно не щезли, вони стали тим живильним підґрунтям, на якому розвинулися погляди одного з найцікавіших національно-політичних діячів переламної історичної доби.

Ставши першим офіційним главою уряду Радянської України в 1918 році, Микола Олексійович Скрипник поставився до цього з усією можливою серйозністю. Для нього наявність самостійної республіки виявилась не якимось тимчасовим, минушим фактором, як для багатьох захоплених ліворадикальними настроями комуністів, не тактичною поступкою обставинам до перемоги світової революції, а величезним історичним завоюванням українського народу. І невідомо, від чого більше йшли Скрипникові міркування, розпочинався хід його думок і концептуальні вибудови: від марксистської, ленінської теорії з національного питання, що одним з наріжних каменів мала вимогу права націй на самовизначення аж до утворення самостійної держави – як найбільший гарант рівноправного розвитку всіх націй, в тому числі української, чи від віковичних прагнень українського народу до власної державності, яким Микола Олексійович прагнув знайти обґрунтування у національній політиці більшовиків, що передбачала всебічний розквіт і одночасне зближення, згуртування націй. Як би там не було, але постійно піклуючись про інтернаціональні завдання російського пролетаріату, всіх трудящих, виявляючи турботу про всіляке зміцнення союзу соціалістичних республік, Микола Скрипник ніколи не забував про національну справу українців, їх інтереси, намагався послідовно відстоювати їх, звичайно, у рамках загальних уяв про шляхи розв'язання національної проблеми, про побудову суспільства рівноправних вільних народів. При цьому він був твердо переконаний, що національний розквіт України, як і будь-якої іншої республіки, іншого народу ніскільки не зашкодить справі соціалізму, будівництву союзної держави, а, навпаки, якнайбільше сприятиме цьому процесу. Важливо лише не схибити, вести гнучку і водночас принципову лінію.

Часто його позиція виглядала (та й сприймалася оточенням) як заскорузло-догматична і амбіційна. Однак навряд чи хто міг мати будь-які сумніви, що М. Скрипник внутрішньо був абсолютно переконаний у правоті відстоюваних принципів і відводив на другий план моменти тимчасового, особистісного порядку.

З не меншим завзяттям М. Скрипник боровся і з тими, хто, на його думку, перебільшував роль національного фактора, абсолютизував національний момент, виявляв націоналістичні ухили.

Прикладом тут може бути його пристрасна промова на IV Всеукраїнському з'їзді Рад (16–20 травня 1920 року) у відповідь на виступ одного з лідерів Української Комуністичної партії Ю. Мазуренка. Представник УКП доводив, що Україна не має своєї державної самостійності, такої, як в часи Української Народної Республіки,

відзначав у зв'язку з цим відсутність ряду життєво важливих для держави наркоматів.

Микола Олексійович спростував тезу Ю. Мазуренка про Українську Народну Республіку як дітище Лютневої революції в Росії, нагадав відомі факти стосунків Центральної Ради з урядом Керенського, а проголошення УНР після жовтневої перемоги в Петрограді кваліфікував як «акт зрадницької боротьби дрібнобуржуазного класу України проти пролетаріату, що боровся за перемогу пролетарської революції»¹.

Нагадав він і про те, що незалежність УНР була проголошена після I Всеукраїнського з'їзду Рад, утворення УСРР і, заявив, що український народ виводить незалежність своєї держави зовсім не з того утворення, за яке так упадає Ю. Мазуренко.

«Ми будували і збудували Українську Радянську Республіку, – заявив Скрипник, – вже Перший Всеукраїнський з'їзд Рад проголосив Українську Соціалістичну Радянську Республіку як федеративну частину Російської Радянської Соціалістичної Федерації. І коли в 1918 р. на II з'їзді Рад в Катеринославі довелося проголосити незалежність України, то треба було з жалем в душі сказати, що завдяки Брестському договору й наступові німецького імперіалізму ми змушені боротися поряд з Росією, але іншим засобом: як окрема соціалістична держава. Не треба забувати, що т. Затонський, наш представник на IV Всеросійському з'їзді Рад, виступав як представник робітничого класу й бідноти селянської на Україні і сказав:

«Ми імперіалістами відрізані від Росії, ми, українські робітники, мусимо сказати російським робітникам тимчасово: «до побачення».

Але «до побачення» і тільки «до побачення» сказали ми, й оголошена II Всеукраїнським з'їздом незалежність була незалежністю від петлюрівського дрібнобуржуазного уряду, від влади німецького і світового імперіалізму. А таку незалежність, товариші, ми проводимо й тепер. У союзі з Російською Федеративною Радянською Республікою ми боремося і зараз проти всесвітнього імперіалізму за незалежність Української Радянської Республіки від впливу світового капіталізму. Незалежність, на якій ми стоїмо, це є незалежність інша, ніж та, яку обстоєє т. Мазуренко. Нам не треба загального слова «держава», а потрібна держава радянська, держава соціалістична, держава пролетаріату, де бідніше селянство і пролетаріат дійсно мали би владу в своїх руках і керували б своїм життям. І цю саму політику Радянський уряд проводив і проводить тепер»².

Виступаючи, таким чином, послідовним поборником радянської, на думку М. Скрипника, справді народної держави – всупереч спрабам видати за таку УНР, Микола Олексійович непорушно сто-

¹ Скрипник М. О. Вибрані твори. – К., 1991. – С. 144.

² Там само. – С. 144–145.

яв на тому, що така держава має не відокремлюватись від братів по класу, їх національно-державних утворень, а навпаки, прагнути до єдності, гартувати її у боротьбі за новий лад.

«Ми тепер дійсно мусимо, товариші, спільні інтереси всього пролетаріату російського і українського провадити в спільному будівництві і спільній праці, – наголошував Микола Олексійович. – І коли приходять і говорять: нам потрібен окремий військовий апарат, окрема Рада народного господарства, коли нам говорить т. Мазуренко, що питання не в тому, щоб захистити інтереси національного культурного розвитку, а щоб була окрема держава, то ми говоримо: держава окрема від буржуазії, від капіталізму нам потрібна і вона є. А держави, окремої від пролетаріату російського, що буде своє комуністичне життя так, як і ми, – такої окремішності нам непотрібно.

Ми на Україні будуюмо своє життя, ми задовольняємо ті інтереси робітників і селян на Україні, які є інші, ніж інтереси робітників та селян Росії...

Хай живе Українська Радянська Соціалістична Республіка, як частина всесвітньої і існуючої вже Російської Соціалістичної Федеративної Республіки, в спільній боротьбі пролетаріату всіх країн без різниці мов, націй і рас! Хай згине навіки всякий шовінізм! Хай живе єднання пролетаріату і неминуча перемога всесвітньої пролетарської революції!»¹.

Західні дослідники життя і творчості М. Скрипника, серед них і деякі діаспорні автори, вважають його утопістом-догматиком, що сліпо вірив у світову революцію, і, виходячи з цієї віри, намагався досягти неможливого – знайти шлях справедливого розв'язання національного питання для власної нації, для інших пригноблених у минулому народів.

Очевидно, що сподіваннями на більш-менш швидко перемогу пролетаріату – якщо не у всесвітньому, то, принаймні, у європейському масштабі – у перші повоєнні роки «перехворіла» вся партія, її члени – від керівних і до рядових, та й комуністи інших країн. Гасла світової революції стали обов'язковими атрибутами публічних виступів, листівок, статей.

Але ж фактом залишається й те, що політика РКП(б) враховувала можливість такої, звісно, вельми бажаної перспективи, та все ж виходила, передусім, із внутрішніх чинників і саме тому виявилась тоді життєспроможною. Мабуть, не випадково, що при наявності такої кількості талановитих і плідних теоретиків, що створили масу праць, в яких знайшли відбиття найрізноманітніші сторони суспільного життя, обґрунтовувалися завдання революційного творення у самих різних галузях, проблеми світової пролетарської революції, всерйоз, окрім хіба що Л. Троцького, ніхто не ставив. На

¹ Скрипник М. О. Назв. праця. – С. 146–147.

жаль, цього не враховують і сучасні публіцисти, почасти історики, які в численних виступах останніх років навіть без спроб скільки-небудь серйозно аргументувати свою позицію, заявляють, що офіційним курсом РКП(б) в міжнародній політиці, фактором, який зумовив і програмні, і багато де в чому й тактичні постанови у внутрішній політиці, було намагання здійснити, принаймні «підштотхнути», світову революцію. Подальша логіка така: оскільки світова революція не відбулася, капіталізм знайшов у собі сили для стабілізації, саморозвитку і самоудосконалення, то неодмінно мав зазнати змін і внутрішній курс Комуністичної партії, що й детермінувало сталінський тоталітаризм у всіх його найнегативніших проявах.

Хибна відправна позиція в даній логіці з неминучістю приводить до непереконливих висновків про іманентність самому соціалізму як суспільно-політичному ладу тих недоліків, невиліковних хвороб, які відмовляють йому в історичному праві на існування.

Для Миколи Скрипника, як пролетарського революціонера, світова соціалістична революція теж була жаданою, заклики до її здійснення він виголошував систематично. Проте не варто недооцінювати його здатності реалістично оцінювати суспільні процеси. Він міг з більшим оптимізмом писати й говорити про світову революцію в кінці 1918 року чи влітку 1920 року, проте й тоді намагався у теоретичних розробках, у практичних кроках виходити з усїєї суми факторів, які формували конкретно-історичну ситуацію.

Саме так він підходив до питання про діалектику взаємозв'язку інтернаціонального єднання трудящих і національного суверенітету республік, відкидаючи коливання як в бік націоналізму, так і «надмірного» інтернаціоналізму.

«Є три лозунги, які зараз борються на протязі революції між собою, – відзначав М. Скрипник. – Перший – самостійна республіка українська. Цей лозунг є лозунгом петлюрівщини, шовінізму українського, що йде проти пролетаріату. Другий лозунг – «Єдиної неподільної Росії», лозунг буржуазії і міщанства російського, – ми його знаємо, з цим лозунгом приходив Денікін.

Ні того, ні другого ми не приймаємо. І ті й інші – наші вороги. Ворог нам і Денікін, ворог нам і дрібна буржуазія, і українська, і російська. Тільки наш пролетарський лозунг провадимо ми в життя, і тільки він відповідає нашому завданню об'єднати всі сили пролетаріату, а саме – тісний союз пролетаріату, найтісніше об'єднання сил всіх існуючих республік, перш за все російської і української, а далі, взагалі, всесвітня федерація радянських республік»¹.

Як пролетарський революціонер, революціонер за покликанням душі, і, мабуть, як і всі революціонери, що висувають нездійсненні для свого покоління завдання, проте борючись за них, справляють найбільший вплив на суспільний прогрес, Микола Скрипник

¹ Скрипник М. О. Назв. праця. – С. 147.

сподівався і на всесвітню федерацію радянських республік. Одну зі своїх статей «Національна політика (щодо) малих народів» (у чомусь вона скидається на програмний документ) Микола Скрипник завершив словами: «У світлі пролетарської революції без вороття зник попередній поділ на великі й малі народи, на державні і недержавні, на тих, які гідні жити своєю волею і які підлягають опіці буржуазних держав. Робітні класи, хай на якому низькому культурному рівні вони стоять, зможуть свої інтереси здійснити своїми силами, як самі розуміють, і тим визначити, самовизначити свою долю. Розвинути свідомість мас, залучити їх до того, щоб вони своїми силами брали участь в будівництві своєї долі й долі цілого людства – ось завдання нашої Комуністичної партії, – і вони однакові для всіх народів – і для тих, кому історія була матір'ю, тобто чия буржуазія грабувала і свої трудящі маси, і колоніальні народи, і для тих, кому історія була мачухою, тобто для трудящих мас дрібних народів, які грабував і великодержавний, і свій власний дрібний буржуа.

Організувати і розвинути свідомість трудящих, об'єднати всі їхні сили в цілому світі, розтрати до краю людиноненавистничий націоналізм і шовінізм, створити з людства єдину сім'ю трудящих – ось завдання Комуністичної партії»¹.

Лозунг всесвітньої федерації радянських республік, природно, був таким же, як і лозунг світової соціалістичної революції; бажаним, але абстрактним, лозунгом-закликом, а не лозунгом конкретної, нагальної політики. Тому М. Скрипник, подібно до інших керівних діячів Комуністичної партії, фахівців у галузі національних відносин, намагався теоретично обґрунтувати перші, можливі уже на той час, кроки до майбутньої федерації, заходи щодо об'єднання існуючих національно-державних радянських утворень.

Микола Олексійович вважав, що для такого об'єднання були досить вагомими передумови, серед яких найважливішими виділяв дві: національну політику Комуністичної партії, що, на його глибоке переконання, забезпечувала повне право на політичне самовизначення будь-якої, великої чи малої, «державної» чи «недержавної» нації, і досвід революції та громадянської війни, в ході яких трудящі всіх республік добре усвідомили класову спорідненість всіх експлуататорів – і своїх власних, і іномовних – відчули потребу в об'єднанні зусиль для боротьби з силами старого світу, які, втрачаючи владу, групуються зовсім не за національною, а за класовою ознакою. До таких висновків його приводив аналіз розвитку подій у всіх регіонах колишньої «тюрми народів», глибоке знання досвіду боротьби за національно-державну незалежність України. В згаданій вище статті «Національна політика (щодо) малих народів», яка була написана в час польсько-радянської війни, Микола Олексійо-

¹ Скрипник М. О. Назв. праця. – С. 155–156.

вич писав: «Тактика Комуністичної партії на Україні – є тактика пролетарської боротьби за об'єднання всіх сил пролетаріату проти всякого пригноблення, в тому числі й національного, за розвиток всіх засобів духовного піднесення трудящих мас, у тому числі й за розвиток української культури. Йдучи цим шляхом, Комуністична партія завоювала симпатії, співчуття і прихильність широких мас українського народу, і жодні сили омани й ненависті ... не можуть звести тепер український народ з цього шляху»¹.

Послідовна пролетарська політика в національному питанні, за переконаннями Миколи Олексійовича, органічно враховувала інтереси України, гарантувала створення умов для її найефективнішого розвою. Він мав свою, оригінальну, хоч, мабуть і не бездоганну уяву про республіку, її тодішній стан, шляхи національного відродження. Ключ до розуміння Скрипникової концепції розквіту України можна знайти в його статті «Донбас і Україна (З історії революційної боротьби на Україні 1917–1918 рр.)», написаній ще в 1920 р. й опублікованій в журналі «Коммунист»².

Можна припустити, що її поява в момент вище аналізованої виниченкової боротьби за «українськість України» зовсім не випадковий збіг обставин, а невмоліме веління часу, нагальна суспільна потреба. Звертає на себе увагу уже назва статті, де один з регіонів поставлено у відношення до цілісного державного утворення з допомогою сполучника «і». Зроблено це зовсім не випадково. Микола Олексійович вважав Донбас настільки специфічним у соціальному і національному відношеннях, що вирішив піти на порушення формально-логічного зв'язку. Це, в свою чергу, давало можливість скомбінувати соціальний і регіональний фактори.

Відзначивши, що перспективи радянського будівництва в Україні знаходяться у прямій залежності від залучення селянства на бік пролетаріату, М. Скрипник звертає увагу на більшу, ніж в цілому по Росії, питому вагу заможного елемента – за загальнозживаною тодішньою термінологією – куркульства, його міцні економічні і організаційні позиції, особливо на Правобережжі, де воно має в своєму розпорядженні чимало зброї. Далі йде досить широке спостереження-констатація: «Разом з цим звичайні в капіталістичному суспільстві суперечності між містом і селом прикрашалися на Україні національними кольорами. Село на Україні за своїм національним складом майже виключно українське. Місто складається з елементів, за національним складом російських і напівзрусифікованих – єврейських та, частково, на Правобережжі, польських. Індустрія малоцентралізована, підприємства – переважно дрібні або середні. Міський пролетаріат порівняно мало відійшов від дрібнобуржуазного оточення і живе ще багатьма й багатьма дрібнобуржуаз-

¹ Скрипник М. О. Назв. праця. – С. 155.

² Коммунист (Харьков). – 1920. – № 4. – С. 52–54.

ними передсудами». Один з таких передсудів, – продовжує М. Скрипник, – які століттями плекав царизм, – «це передсуд національний, тобто погляд на українську мову і українську культуру як на мову і культуру третьорядну, яку можна допустити лише для «простого» домашнього вжитку. Річ у тому, що в містах України розмовною мовою є частково російська, а частково, на заході, – польська мова. Селяни свої культурні потреби задовольняють сяк-так, вживаючи українську мову. Природно, що мало організований і не звільнений остаточно з-під впливу буржуазії робітничий клас повинен був засвоїти собі від буржуазії і поміщицького класу зарозуміле, зневажливе, у крайньому випадку, ставлення до української мови і української культури»¹.

Значно випереджаючи офіційні запровадження партією політики «українізації», марксист М. Скрипник апелює до робітничого класу, покладаючись на його революційну свідомість, готовність вирішувати якнайскладніші, якнайважчі завдання заради досягнення високих, відповідальних цілей.

Микола Олексійович шукає шляху, щоб за допомогою робітничого класу, російського за національністю або русифікованого, що зневажливо ставиться часом навіть до найменшого натяку на українську мову і українську культуру, за допомогою його і силами його завоювати собі селянство і сільський пролетаріат, за національним складом український, який у зв'язку зі складними історичними умовами упереджено й недовіриливо ставиться до всього російського, «московського».

«Тим то найпершим завданням кожного свідомого робітника є добре усвідомити, – відзначає політик, – що для того, щоб здійснювати свої класові, пролетарські, комуністичні завдання, робітничому класові на Україні треба, обов'язково треба, не ототожнювати себе з російською мовою і з російською культурою, не протиставляти свою російську культуру українській культурі селянства, навпаки, треба всемірно піти у цій справі назустріч селянству. Не як росіянин і українець, не як носій однієї мовної культури до представника іншої, «нижчої» мовної культури, а як пролетар до незможного селянина, як передовий борець комуністичної революції до трудивників, які ще не усвідомили своїх класових інтересів ...»².

Успішне виконання поставленого завдання, на глибоке переконання М. Скрипника, було можливим за умови належного ставлення робітників, інтелігенції до рідної мови селянства. Саме на цьому ґрунті можна було розвивати, з одного боку, українську культуру, а з другого – залучати селянство до здійснення соціальних перетворень, зміцнення стосунків з іншими народами, що домагаються спільної мети.

¹ Коммунист (Харьков). – 1920. – № 4. – С. 158–159.

² Там же. – С. 159.

«Українського селянина ми зможемо завоювати, – наголошує Микола Олексійович, – лише підходячи до нього із зрозумілою йому мовою, а коли треба, то й вивчаючи навіть цю саму мову. Ось чому Комуністична партія у своїй резолюції ЦК КП(б)У прямо поставила своїм завданням розвиток української культури, «культування» української мови, навчання її державних чиновників – радянських службовців. Рівняти місто щодо мови по українському селу, щоб привести українського селянина до рівняння на пролетарське місто. До цього тепер ми прийшли, але тільки після довгої боротьби з міщанськими передсудами, що заражали основну нашу силу, міських робітників»¹.

Звичайно, М. Скрипнику можна висунути чимало докорів з приводу неточностей, певних перетримок, невідповідностей сформульованих тверджень статистичним даним. Може йтися і про економічні аспекти – масштабність підприємств, ступінь концентрації виробництва і її централізації, передусім в Донбасі, і про інтернаціональний склад пролетаріату України: значну, у багатьох районах навіть переважну частину якого складав не прийшлий елемент, а все ж місцевий, український тощо. І було б несерйозним думати, що М. Скрипник цього не знав. Адже йдеться про сюжети, які весь період революції і громадянської війни були на вістрі ідеологічної боротьби.

І саме комуністи в усній і письмовій пропаганді незмінно доводили, що в Україні сформувався могутній загін робітничого класу, інтернаціонального за складом, сильного своїми революційними традиціями і духом. Комуністи доводили, що тільки вони, авангард пролетаріату, найповніше втілюють у своїй політиці прагнення та інтереси українського народу, у тому числі й українського селянства. Не раз відстоював такі ж положення й Микола Олексійович.

Проте треба було бути саме М. Скрипником, володіти саме його характером, щоб наважитись публічно привернути увагу громадськості до процесів, які, з огляду на усталені пропагандистські штампи, почали ретельно замовчувати. Більше того, оскільки до цих проблем зверталися представники тих партій і організацій, що кваліфікувались як буржуазні, дрібнобуржуазні, угодовські, націоналістичні, існував чималий ризик бути зарахованим до прибічників буржуазного націоналізму (така практика тоді дедалі поширювалась).

Гадається, що у даному конкретному випадку М. Скрипник свідомо відступав від правил, яких намагався неухильно дотримуватися, і йшов на певне огрублення досить складних, багатограних процесів, щоб досягти спрощеної і в своїй спрощеності – переконливішої схеми: в Україні існує українське село і російське (польське і єврейське, очевидно, в даному разі бралось як би для «врівнова-

¹ Коммунист (Харьков). – 1920. – № 4. – С. 159–160.

ження», хоч опускалося потім) місто. Якщо виходити з вищих інтересів соціалістичної революції і принципів національної програми більшовизму, то необхідно було будь-що досягти міцного єднання робітників і селян, з одного боку і, забезпечивши, вільний розвиток кожній нації, зумовити її входження, влиття в єдину сім'ю народів, що прямують до соціалістичного суспільства. Враховуючи ці ключові засади, М. Скрипник і знаходить свій, досить непростий теоретичний варіант розв'язання завдання поєднання соціальних і національних моментів у єдине русло.

Для доведення запропонованої логічної і досить гнучкої діалектичної лінії Микола Скрипник вдавався до історичного екскурсу у 1917–1918 роки, який мав на меті переконати в тому, що коли російський (зросійщений) пролетаріат Донбасу на шляху до Жовтня нігілістично ставився до національного питання, полишаючи селянству решти України самому розв'язувати назрілі завдання, воно разом із слабкими загонами робітників Правобережжя потрапляло під вплив ідеології українських національних партій. Ілюзорними виявилися сподівання «на зрив» Центральної Ради зсередины, на поляризацію сил в ній.

Коли ж пролетаріат Донбасу об'єднувався з населенням решти України, як в час проведення I Всеукраїнського з'їзду рад, справа соціальної революції вигравала: Центральну Раду було вибито з Києва за лічені дні.

Рівною мірою пролетарсько-революційні потенції України негайно впали, коли IV з'їзд рад Донецько-Криворізького басейну у кінці січня 1918 року ухвалив утворити Донецько-Криворізьку республіку. Сепаратизм донецьких робітників (точніше можна було б сказати – більшовицьких працівників – В. С.), на думку Скрипника, призвів до тяжких поразок радянської України у боротьбі з півмільйонною австро-німецькою армією та військовими формуваннями Центральної Ради, що поверталася разом з окупантами. Запізніле об'єднання всіх сил України, що ознаменувалося в рішеннях II Всеукраїнського з'їзду рад у березні 1918 року в Катеринославі, не змогло вирішальним чином вплинути на організацію збройного опору австро-німецьким військам.

Довелося зживати і різнобій у тактиці боротьби за радянську владу в Україні, що виявлявся у поглядах партійних працівників Лівобережжя і Правобережжя. Кінець непорозумінням, на думку Скрипника, клала резолюція VIII з'їзду РКП(б) «Про Радянську владу на Україні», яка об'єднувала і партійних працівників, і революційні сили різних регіонів у прагненні до єдиної мети.

Закінчує свою статтю М. Скрипник словами: «Цією резолюцією ми правильно на всю широчінь поставили й розв'язали національне питання і тепер щільно підійшли до питань класової боротьби. Україна і Росія об'єднуються в єдину бойову федерацію проти сві-

тового імперіалізму. Сприяння розвитку української культури ставиться завданням пролетарської держави УСРР. Україна, нарешті, формується в державну цілість, що об'єднує пролетарські сили і Наддніпрянщини, і Донбасу. І шлях залучення всіх трудящих мас до комуністичного будівництва тільки один: похід пролетаріату Донбасу, щоб завоювати українське селянство для спільного будівництва пролетарської України як частини Радянської федерації»¹.

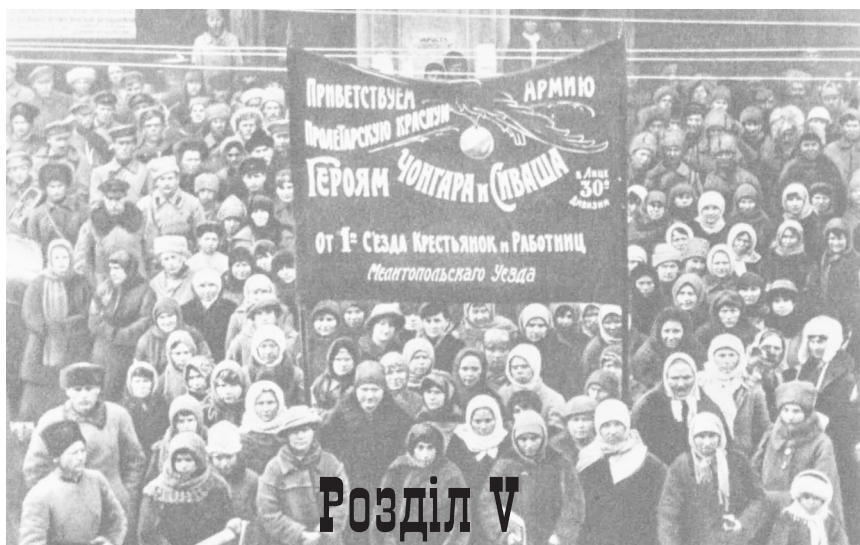
І якщо аргументація Миколи Олексійовича в даному разі не у всіх відношеннях «дотягує» до висновків статті, надалі для М. Скрипника вона стає аксіоматичною. Він незмінно відштовхується від неї, не вдаючись уже в деталізацію.

Взагалі ж, для Миколи Скрипника Україна була не лише об'єктом незгасимої любові, а в багатьох випадках – точкою відрахунку у системі координат створюваних ним схем і концепцій. Безперечно, що на їх зміст впливали і позиції В. Винниченка, про які радянський нарком добре знав, однак, зі зрозумілих міркувань, не міг публічно афішувати. Заразом же спостерігався начебто «зустрічний рух» тих елементів, які в національно-демократичному таборі усвідомлювали потребу надання належної уваги соціальним проблемам суспільства, і тих представників радикального, комуністичного, інтернаціоналістського табору, які дедалі розуміли всю вагу національного чинника в загальному прогресі, до якого щиро прагнули. Прихильників такого комплексного підходу виявлялося дедалі більше, що, вочевидь, виявиться, немаловажним аргументом у переході до політики українізації – однієї з найприкметніших ознак усіх 20-х років ХХ століття.

* * *

Все вищевикладене підтверджує всю значимість проблем, які привертали увагу найвідповідальніших українських політиків, здатних на стратегічне мислення й дії. Водночас можна зайвий раз переконатися, наскільки невинуватою виявилася неувага істориків багатьох попередніх десятиліть до сюжетів, що насправді мали колосальне значення для розуміння природи тих складних процесів, які наповнили як тогочасне, так і подальше життя українського суспільства.

¹ Коммунист (Харьков). – 1920. – № 4. – С. 165.

Розділ V

КІНЕЦЬ РОКУ: МІЖ ВІЙНОЮ Й МИРОМ

Третє, починаючи з 1917 р., встановлення в Україні влади рад характеризувалося наростаючою міцністю. Про це свідчили не лише територіальні обшари, на яких запроваджувалися соціалістичні порядки, а й неухильне кількісне примноження матеріальних носіїв нового ладу – людей, залучених до управління суспільними й державними справами різних рівнів, збільшення червоноармійських сил, які поступово, але невпинно долали спроби протидіяти поступу пролетарської революції, паралельне вичерпання потенцій супротивників диктатури пролетаріату.

Однак, незважаючи на всю очевидність зазначених тенденцій, не можна сказати, що загалом передбачуваний кінцевий результат пробивав собі дорогу мало не автоматично, як абсолютна неминучість.

Хоча більшовики зробили належні висновки з допущених у 1919 р. помилок щодо політики в Україні, значно скоригували свій курс, повної впевненості у поведінці основного масиву українства – селянства бути не могло. І справа полягала не лише в реакції на ті чи інші заходи радянської влади. За роки революції селяни нагромадили в своїй душі велику недовіру до будь-якої влади, інстинктивно відчуваючи до них ворожість і готовність боронити власні інтереси.

Дехто з аналітиків (наприклад, М. Конфіно) взагалі вважає вороже ставлення селянства до держави (будь-якої) характерною рисою російської історії¹, а наростання конфронтації між обома суб'єктами як фактичними антагоністами – чи не найбільшою прикметою революційного часу².

Втім, італійський дослідник А. Граціозі після подібних посилок, які видаються логічним відбиттям суспільних процесів, надалі по суті абстрагується від дослідження досвіду ставлення селянства колишньої Росії, в тому числі й України, до державних, національно-державних утворень нерадянського типу, хоча й не може зовсім обійти, не згадати про них³, концентрує увагу лише на реакції селянства на комуністичну політику.

Свій підхід він пояснює тим, що ленінська партія виявилася найагресивнішою, водночас «найстратегічнішою» силою, що успадкувала й продовжила традиції централізованої Російської держави⁴, чомусь залишаючи осторонь аналіз консервативної (долютневої), єдинонеділимської позиції білогвардійців, до яких зрештою пристав і П. Скоропадський. Статистика незаперечно свідчить, що селянський рух спротиву державній політиці набирив незрівняної могутності й масштабів саме в період гетьманщини, австро-німецької окупації й відновлення А. Денікіним в Україні дореволюційних порядків.

Відтак, навряд чи можна пристати до тверджень, що саме політика радянської влади (передусім продрозкладка й загальна військова повинність) породили «більше або менше політичний і/або кримінальний «бандитизм»»⁵.

Значно більше фактичних підстав є для того, щоб вважати: обмеження селянства як власника певних матеріальних цінностей (передусім, землі) і господаря результатів своєї праці (хліба) за будь-якої форми державності викликало проти неї спротив. Останній був тим сильнішим, чим більшими виявлялися обмеження й утиски. Безперечно, це було могутнє джерело, якими живилися повстанство, партизанщина. За довгі роки війни й полегшеного доступу до зброї зросла питома вага маргінальних елементів, схильних до бандитизму, легкої поживи.

Певна загроза походила від загонів петлюрівців, які після відступу з Правобережжя польської армії якийсь час намагалися контролювати бодай невелику територію як плацдарм Української Народної Республіки.

¹ Граціозі А. Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне. 1917–1933. – М., 2001. – С. 10.

² Там же. – С. 11–13.

³ Там же. – С. 25–28.

⁴ Там же. – С. 15–19 и др.

⁵ Там же. – С. 24.

Та найсерйознішою силою, що могла реально зашкодити становленню радянської влади, а то й поставити під сумнів її існування в Україні, була врангелівщина. Залишки денікінських військ (головним чином 2-й армійський корпус генерала Я. Слащова та деякі частини добровольців з Півдня України й Північного Кавказу) навесні 1920 р. закріпилися в Криму. На чолі їх 4 квітня став генерал-лейтенант, барон П. Врангель, який до того конфліктував з А. Денікіним, вимагав зміщення останнього з посади Головнокомандуючого військовими силами Півдня Росії за невдачі в боротьбі з радянською владою. Активну підтримку (дипломатичну, економічну, військову) П. Врангелю надали Англія й Франція¹. Реорганізувавши в травні 1920 р. наявні сили в «Русскую армию» (її складовою став і флот на Чорному і Азовському морях), головнокомандуючий почав готуватися до операцій проти влади рад.

Довідка: *ВРАНГЕЛЬ Петро Миколайович* (28 червня 1878 р., м. Ново-Олександрівськ Ковенської губернії, Литва – 25 квітня 1928 р. Брюссель, Бельгія) – російський військовий та політичний діяч, генерал-лейтенант (1918), один з лідерів білого руху, барон. Походив з багатого дворянського роду. Закінчив Ростовське реальне училище, Петербурзький гірничий інститут (1901 р.), Миколаївське кінне училище (1902 р.), Миколаївську академію Генерально-штабу (1910 р.). Перебував на службі в лейб-гвардії Кінному полку. Учасник російсько-японської, Першої світової війн, командувач зведеного кінного корпусу. У листопаді 1917 р. залишив армію. Відхилив пропозицію П. Скоропадського очолити Збройні сили Української держави. 3 серпня 1918 р. – в білогвардійській Добровольчій армії. Командир бригади, 1-ї кінної дивізії, 1-го кінного корпусу. 3 січня 1919 р. – командувач Кавказької Добровольчої армії. У грудні 1919 р. – січні 1920 р. – командувач Донської армії. 3 квітня 1920 р. – головнокомандувач Збройних сил Півдня Росії, які під ударами більшовицьких військ відступили до Криму. У боротьбі проти більшовиків намагався об'єднати всі антибільшовицькі сили, йдучи на поступки в царині соціальної та національної політики. Здійснив реорганізацію решток Збройних сил Півдня Росії у Руську армію, разом з рештками якої 11 листопада 1920 р. під натиском Червоної армії був змушений евакуюватися до Туреччини. На еміграції жив у Сербії, Бельгії. Голова Російського Загально-Військового союзу з 1924 р. Похований у Белграді. Автор спогадів.

СЛАЩОВ Яків Олександрович (1885–1929) – російський військовий діяч, генерал-майор, учасник білого руху. Народився в Санкт-Петербурзі у дворянській родині.

¹ Див.: Українська РСР в період громадянської війни 1917–1920 рр. В 3-х т. – Т. 3. – С. 389–390.

Закінчив Павлівське військове училище (1905 р.), Миколаївську академію Генерального штабу (1911 р.). Учасник Першої світової війни, полковник російської армії, командир лейб-гвардії Московського полку. З січня 1918 р. – у білогвардійській Добровольчій армії. Служив у кінному загоні генерала А. Шкуро, з липня 1918 р. – командир Кубанської пластунської бригади. На поч. 1919 р. – начальник штабу 2-ї Кубанської козачої дивізії. З квітня 1919 р. – командир 5-ї піхотної дивізії, генерал-майор, з серпня 1919 р. – командир 4-ї піхотної дивізії. З листопада 1919 р. – командувач 3-го армійського корпусу білогвардійських військ Новоросійської області. У березні-серпні 1920 р. – командир 2-го армійського корпусу. З грудня 1920 р. – у відставці, емігрував, з Криму разом з білогвардійськими військами генерала барона П. Врангеля. Восени 1921 р. повернувся в радянську Росію. Перебував на викладацькій роботі у військово-навчальних закладах Червоної армії. Вбитий в Москві. Автор спогадів.

Врахувавши помилки А. Денікіна, створений П. Врангелем «Уряд Півдня Росії» оприлюднив низку заходів, розрахованих на привернення симпатій населення, передусім України, Дону, Кубані, Північного Кавказу. Зокрема в декларації з національного питання заявлялося про надання «народностям Росії можливості визначати форму правління вільним волевиявом» і прагнення «до об'єднання різних частин Росії в широку федерацію, засновану на вільній угоді і на спільності інтересів»¹.

Серед українського населення поширювалися листівки-відозви П. Врангеля. Слід зазначити, що написані вони були українською мовою, в них уже не вживалося таких як у А. Денікіна назв – «Новоросія» чи «Малоросія». П. Врангель звертався до населення регіону як до «синів України» із закликом «об'єднатися супроти ворогів, які знущаються над вірою, народністю, й нищать здобуте потом та кров'ю батьків та дідів»².

П. Врангель дозволив формування у складі Руської армії українських підрозділів (куренів). Як згадує Г. Гордієнко, політичною поступкою було те, що «прапором українських збройних частин був прапор жовто-блакитний»³. Спеціально призначені референти з числа офіцерів-українців проводили роботу щодо організації українських військових частин. До українських збройних відділів мали входити лише бажаючі з цивільного населення. Однак цього правила суворо не дотримувалися, і до української військової части-

¹ Цит. за: Гражданская война и военная интервенция в СССР. Энциклопедия. – М., 1983. – С. 121.

² Див.: Гордієнко Г. Під щитом Марса: спогади. – Філадельфія, 1976. – Т. 1. – С. 229.

³ Там само. – С. 243.

ни, що формувалася у м. Олександрівську, перейшло декілька десятків українців з врангелівських військових частин. Подібні українські бойові підрозділи у складі врангелівських військ формувалися і в інших містах Півдня. Зокрема Г. Гордієнко в числі підрозділів врангелівської армії, які воювали під українським прапором, називає курінь Катеринославського повстанського коша «Визволення України», Мелітопольський курінь та ін.¹

П. Врангель спробував здійснити певні кроки щодо об'єднання антибільшовицьких сил. У травні 1920 р. головнокомандувач видав таємний наказ, у якому наголошувалося на необхідності встановлення контакту з отаманами повстанських загонів, які перебували в тилу червоних військ². П. Врангель вважав, що повстанство може бути використане у боротьбі з радянським режимом, особливо ті формування, на чолі яких стояли прихильники Білого руху. Згідно даних центрального управління Надзвичайних комісій (ЦУНК) при Раднаркомі УСРР у 1920 р., у південноукраїнському регіоні діяло немало повстанських загонів під керівництвом колишніх денікінських офіцерів³. До складу підпільних організацій часто входили представники як врангелівського, так і петлюрівського таборів. Такі організації діяли в Єлисаветграді та Одесі⁴. Поява об'єднаних білогвардійсько-петлюрівських організацій свідчила про спроби консолідації антирадянських сил на Півдні України. Члени згаданої одеської групи навіть намітили контури майбутнього коаліційного уряду, що включав би представників як українського національного, так і врангелівського таборів. Як зазначається у звіті ЦУНК, серед учасників організації були старші офіцери П. Врангеля, отаман петлюрівських банд, секретар «Просвіти», галицькі офіцери, солдати та інші⁵.

Воєнна ситуація на Півдні України в 1920 р. зумовлювала пошук П. Врангелем контактів з Директорією УНР, яка була у вигнанні на польській території, через своїх представників у Румунії. У серпні 1920 р. барон направив до ставки Головного отамана делегацію на чолі з полковником Я. Ногою. С. Петлюра розумів мотиви кроків П. Врангеля, хоча й явно переоцінював власні потенції, коли писав: «Врангель без мого війська буде знищений більшовиками,

¹ Гордієнко Г. Назв. праця – С. 243, 248–249, 278.

² Ушаков А. И., Федюк В. П. Белый Юг. Ноябрь 1917 – ноябрь 1920. – М., 1997. – С. 61–62.

³ На защите революции. Из истории Всеукраинской Чрезвычайной комиссии 1917–1920 гг.: Сборник документов и материалов. – К., 1971. – С. 240.

⁴ Маймескулов Л. Н., Рогожин А. И., Сташис В. В. Всеукраинская Чрезвычайная комиссия (1918–1922). – Харьков, 1971. – С. 240.

⁵ Див.: Турченко Г. Ф. Південноукраїнський регіон у контексті формування модерної української нації (XIX – перша чверть XX ст.): Навчальний посібник. – Запоріжжя, 2008. – С. 259.

бо його армія буде в такому стратегічному становищі, що без співділання з моєю не в силі буде далеко на північ просуватись від Таврії. Лише тоді, коли моя армія забезпечить його ліве крило, він зможе щось зробити»¹.

Уряд УНР також відрядив на переговори спеціальну військову делегацію на чолі з полковником І. Литвиненком, яка 28 серпня прибула до Севастополя, де розташовувалася штаб-квартира П. Врангеля – для з'ясування ставлення останнього до українського питання і перспективи укладення з ним військової угоди².

Білогвардійцям були подані офіційні тези українського командування: 1) визнання України самостійною державою; 2) передача УНР Чорноморського флоту; 3) налагодження воєнної співпраці в боротьбі з більшовиками, а також допомога в забезпеченні Української армії амуніцією та технічним спорядженням; 4) встановлення роздільної смуги в оперативній діяльності армій по Дніпру; 5) організація української національної влади в запллі П. Врангеля. Делегація мала також з'ясувати умови воєнної співпраці з боку П. Врангеля та його уряду³.

Під час зустрічі 10 вересня 1920 р. представник П. Врангеля Шатілов від імені барона запропонував: 1) визнати П. Врангеля головою союзних армій; 2) не встановлювати роздільної смуги, бо це може зашкодити військовим потребам; 3) врангелівське командування не зацікавлене в існуванні російської влади в Україні, але там, де перебувають російські війська, влада повинна бути саме російською; там же, де українська армія перебуватиме на російській території, влада має бути українською⁴. Тобто, П. Врангель ухилився від визнання незалежності УНР.

Продовженням переговорів стало вироблення військової конвенції головою дипломатичної місії УНР в Румунії К. Мацієвичем і представником П. Врангеля в Румунії генералом Геруа. Сторони погодилися на створення єдиного антибільшовицького фронту, координацію планів воєнних операцій, взаємодопомогу, припинення агітаційної боротьби тощо⁵.

12 жовтня 1920 р. на засіданні уряду в Станіславові Голова Ради народних міністрів В. Прокопович зробив доповідь «в справі перетрактації з урядом генерала Врангеля». Було ухвалено виробити необхідні інструкції⁶. Наступного дня уряду УНР було представлено

¹ Цит. за: Гаврилюк Г. Спроба укладення військової конвенції УНР з «Урядом Півдня Росії» в 1920 р. // Київська старовина. – 1997. – № 3–4. – С. 152.

² Літопис «Червоної калини». – 1933. Ч. 7–8. – С. 5.

³ Там само. – С. 7.

⁴ Там само.

⁵ Див.: Турченко Г. Ф. Назв. праця. – С. 260–261.

⁶ Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. 1918–1920. – Т. 2. – С. 260.

кілька варіантів договору з врангелівцями, основний з яких передбачав: «...Уряд генерала Врангеля, з однієї сторони, визнаючи право українського народу на самостійне державне існування, ... визнаючи фактичне право на владу існуючого уряду Української Народної Республіки на територіях, заселених українським народом, і, з іншого боку, – уряд УНР, заявляючи, що проти відродженої Росії... він не буде мати ворожих намірів у своїй політиці чи господарських відносинах – обидва уряди ...приступають до підписання ...умов загальної боротьби з більшовиками»¹.

Поступово схилявся до політичної угоди і П. Врангель. Однак зроблені його представниками кроки назустріч позиціям українців виявилися запізнілими².

Значно більше уваги за А. Денікіна барон П. Врангель надавав питанням соціальної політики, намагаючись «навести мости» з селянством, залучити на свій бік його симпатії, зокрема коригуванням заходів у аграрній сфері³. Згідно виробленого «Закону про землю» частина поміщицьких земель (у мастностях зверх 600 десятин) могла відійти у власність селянства з викупом землі по 5-кратній вартості врожаю з розстрочкою на 25 років. Замість повітових і сільських рад передбачалося створення земств і общин як органів селянського самоврядування. Декларувався «державний захист» робітників від володарів підприємств.

Сподіваючись на власну силу, П. Врангель не погодився на координацію дій з польською армією (французькі фахівці, зокрема, пропонували запровадити єдине командування), розробив власний план дій Русской армії.

Передбачалося захоплення Північної Таврії, Донбасу, Таманського Півострова, затим – вторгнення на Дон і Північний Кавказ і, зрештою, після проведення мобілізацій (особливий розрахунок був на підтримку козацтва) – похід на Москву. Однак намічені плани почали руйнуватися через небажання селянства й козацтва підтримати чергову воєнну кампанію – втома виявилася настільки сильною і загальною, що навіть міцніше селянство (куркулі) прагнули закінчення безкінечної розрухи й бажали мирного життя.

В тилу врангелівців розвивалася повстансько-партизанська боротьба. Її організаторами були підпільні більшовицькі організації, яких скеровував Закордонний відділ ЦК КП(б)У. Практично на всій зайнятій білими території спалахували вогнища спротиву – здійснювалися диверсії (порушення комунікацій), напади на військовиків, збройні арсенали, організовувалися страйки. Розрізнені партизанські загони «Зелених» об'єдналися у Кримську повстанську ар-

¹ Цит. за: Турченко Г. Ф. Назв. праця. – С. 261.

² Там само. – С. 261–262.

³ Див. Корновенко С. В. Білий рух Півдня Росії: аграрна політика урядів А. Денікіна, П. Врангеля (1919–1920 рр.). – Черкаси, 2009. – 438 с.

мію під командуванням С. Бабаханяна, здійснили ряд бойових операцій, сміливих рейдів. Каральні заходи врангелівців не могли загасити полум'я боротьби¹.

Війська П. Врангеля не змогли досягти стратегічного успіху в розпочатому на початку червня наступі у Північній Таврії. Вони були зупинені на лінії Олешки–Мелітополь–Каховка, а розпочатий наприкінці того ж місяця контрнаступ радянських військ повернув білогвардійців мало не на висхідні позиції. Ситуація майже повторилася в кінці липня. Врангелівцям спочатку вдалося захопити Орхів і Олександрівськ, однак після кровопролитних боїв довелося знову відійти, дозволивши червоним створити знаменитий Каховський плацдарм, що не лише перерізав шлях на Північ та Донбас, відтягував на себе чималі сили супротивника, а й становив безпосередню загрозу білим за Чонгарським перешийком. Відчайдушні спроби повернути втрачені позиції, крім численних втрат у живій силі й техніці, ні до чого не привели².

Зазнавши також невдач з висадкою десантів у Північному Приазов'ї й на Кубані, білогвардійці розпочали у вересні 1920 р. активні дії, спрямовані на захоплення Донбасу. З воєнно-технічного боку (гармати, танки, аероплани) вони були забезпечені краще, ніж усі їх попередники. Чисельність армії сягала 65–70 тис. військових (антантські військові кораблі переправили на підмогу П. Врангелю влітку 1920 р. 35–40 тис. денікінців з Кубані)³.

Радянське командування також вжило заходів до зміцнення своїх сил в Північній Таврії, сконцентрувавши на кримському напрямку Південно-Західного фронту на середину вересня понад 45 тис. бійців, значну частину наявної техніки. На допомогу свіжим частинам, сформованим в різних регіонах, знятих з інших фронтів, сюди направлялась і 1-ша кінна армія С. Будьонного⁴.

Комуністична партія, радянська влада провели масштабну політичну кампанію задля мобілізації якомога більших ресурсів для допомоги силам, зосередженим на антиврангелівському фронті. Партійні організації повсюдно приймали рішення про делегування до Червоної армії комуністів⁵. Такими ж були численні ухвали безпартійних конференцій⁶. Чимало зробили в цьому напрямку ком-

¹ Див.: Українська РСР в період громадянської війни. 1917–1920 рр. – В 3-х т. – Т. 3. – С. 371–388.

² Історія Української РСР. – Т. 5. – С. 492–495.

³ Там само. – С. 492.

⁴ Там само. – С. 493–495, 505; Тюленев И. Первая Конная в боях за социалистическую родину. Очерк боевых действий. – М., 1938. – С. 189.

⁵ Гражданская война на Украине (1918–1920)... – Т. 3. – С. 453, 454, 643, 644 та ін.; Українська РСР в період громадянської війни. – Т. 3. – С. 391, 393.

⁶ Гражданская война на Украине. – Т. 3. – С. 452, 502, 503, 545, 632–633, 668–669, 695.

сомол¹, профспілки². Збереглося чимало різних документів про моральну підтримку Червоної армії (резольюції зборів, мітингів, листи, телеграми, звернення тощо³).

Повсюдно проводилися тижні допомоги фронту, боротьби з Врангелем, сім'ї червоноармійця⁴. До лав Червоної армії вливалися тисячі молодих бійців, в частини надходила фінансова, матеріальна допомога, агітаційна література⁵.

Згідно з планом, розробленим М. Фрунзе, розгром врангелівців передбачалося здійснити шляхом оточення і знищення ворожих сил в Північній Таврії. Головний удар завдавався в напрямку Перекопу, щоб відрізати білогвардійцям шлях відступу в Крим. Вирішальну роль у здійсненні цього плану мала відіграти кіннота, тому наступальні операції не починались до підходу 1-ї Кінної армії⁶.

Довідка: *ФРУНЗЕ Михайло Васильович (псевд. – Арсеній Трифонич, 21.I(2.II)1885. Бішкек (Киргизія) – 31.X.1925, Москва) – партійний, державний і військовий діяч.*

Народився в сім'ї військового фельдшера молдаванина. Член партії більшовиків з 1904 р. Навчався в Петербурзькому політехнічному інституті.

За участь в революційній діяльності двічі засуджувався до страти, однак обидва рази вирок замінювався на довічне заслання, звідки здійснював втечі. В 1917 р. брав участь в революційному русі в Білорусії, в Жовтневому збройному повстанні в Москві. В 1918 р. на партійній і державній роботі в центральних губерніях РСФРР.

З лютого 1919 р. М. Фрунзе в Червоній армії на Туркестанському і Східному фронтах, керує низкою неможливих операцій. У вересні 1920 р. призначений командуючим Південним фронтом, розробляє й здійснює військові операції проти армії П. Врангеля і С. Петлюри. З грудня 1920 р. до березня 1924 р. був уповноваженим Реввійськради РСФРР в Україні, командуючим збройними силами України і Криму. Водночас М. Фрунзе був членом Політбюро ЦК КП(б)У і заступником голови РНК УСРР. З березня 1924 р. – заступник голови РВР СРСР і наркома військових і морських справ, з квітня 1924 р. водночас – начальник Штабу РСЧА і начальник військової академії.

¹ Гражданская война на Украине. – Т. 3. – С. 448, 520, 590 и др.

² Там же. – С. 438, 474, 475; Українська РСР в період громадянської війни. – Т. 3. – С. 392–393 та ін.

³ Гражданская война на Украине. – Т. 3. – С. 459, 465, 466, 477, 478, 497, 577 и др.

⁴ Там само. – С. 529, 591, 593–595, 600, 640, 681, 720, 728 и др.

⁵ Там само. – С. 665–666 и др.; Українська РСР в період громадянської війни. – Т. 3. – С. 395–398.

⁶ Історія Української РСР. – Т. 5. – С. 507; Тюленев И. Назв. праця. – С. 188–189, 197–198.

За активної участі М. Фрунзе закладалися основи радянського воєнного мистецтва, розроблялась воєнна стратегія і принципи військового будівництва.

Помер під час медичної операції.

Захоронений в Кремлівській стіні.

Втілення в життя виробленого плану було пов'язано з подоланням значних труднощів: не вистачало боєприпасів, військового спорядження, продовольства. До того ж противник безперестанно атакував.

Після того як зазнали невдачі спроби врангелівців оволодіти Донбасом, вони 8 жовтня почали наступ на правому березі Дніпра в напрямку Олександрівськ–Нікополь, намагаючись до прибуття нових підкріплень радянських військ розгромити Нікопольську групу (частини 2-ї Кінної, 6-ї і 13-ї армій), захопити Каховський плацдарм і просунутися вглиб Правобережної України. Дії П. Врангеля були також розраховані на те, щоб не допустити перемир'я між Польщею і радянськими республіками.

Проте війська Південного фронту (рішення Реввійськради РСФРР про його створення було ухвалене 21 вересня 1920 р.¹) своїми діями зірвали плани врангелівців. У запеклих боях, що розгорілися 12–16 жовтня в районі Апостолове–Нікополь, 2-га Кінна армія (командувач – О. Городовиков) у взаємодії з частинами 13-ї і 6-ї армій завдала серйозної поразки білогвардійцям і відкинула їх на лівий берег Дніпра.

З великими втратами для ворога був відбитий і його наступ на Каховський плацдарм, який захищали 51-ша дивізія і 44-та бригада 15-ї стрілецької дивізії². Неабияку мужність виявили радянські бійці під час танкових атак противника; кілька танків було підбито і захоплено. Зірвавши плани врангелівців, радянські частини на деяких ділянках фронту перейшли в контрнатуп. Противник, зазнавши великих втрат, змушений був відступити.

Довідка: *ГОРОДОВИКОВ Ока Іванович (1879–1960)* – радянський військовий діяч, генерал-полковник.

Походив з селян. Служив у царській армії старшим урядником. З 1918 р. – в Червоній армії. В 1919 р. вступив до РКП(б). Командував ескадроном, полком, бригадою. В серпні 1919 р. – квітні 1920 р. – начальник Четвертої кавалерійської дивізії, яка брала участь у боях з денікінцями, зокрема в Харківській і Донбаській наступальних операціях 1919 р. В липні-вересні 1920 р. командував Другою кінною армією на Польському фронті. З жовтня 1920 р. командував

¹ Красный архив. – 1935. – № 5. – С. 11–12.

² Перекопская в боях за Октябрь. (Краткая история 51-й Перекопской дивизии). – Одесса, 1927. – С. 25–27.

Шостою кавалерійською дивізією на врангелівському фронті і в боротьбі з махновцями.

Учасник Великої Вітчизняної війни, Герой Радянського Союзу, автор кількох книг про кіннотні з'єднання часів Громадянської війни.

Так звана задніпровська операція П. Врангеля зазнала цілковитого краху. Три кавалерійські і дві піхотні дивізії противника були повністю розгромлені. Червона Армія остаточно вирвала ініціативу у ворога¹. В 20-х числах жовтня П. Врангель почав відтягувати свої основні сили за лінію мелітопольських укріплень.

Натомість усі війська Південного фронту приготувалися до рішучого наступу на врангелівців. На цей час вони уже мали значну перевагу. У війська фронту влилася новоутворена 4-та армія в складі 23-ї, 30-ї і зведеної курсантської стрілецької дивізій. Південний фронт отримав велику кількість зброї і боеприпасів. Перед наступом радянські війська мали близько 100 тис. багнетів і понад 33 тис. шабель, 527 гармат, 2664 кулемети, 57 бронеавтомобілів, 17 бронепойздів і 45 літаків².

28 жовтня 1920 р. почався вирішальний наступ Червоної армії проти П. Врангеля. Наступ відбувався у надзвичайно важких умовах: вдарили ранні морози, які досягли 15 градусів, не вистачало взуття, теплого одягу (більшість червоноармійців була ще в літній формі) тощо.

Врангелівці чинили серйозний опір. Та все ж після дводенних боїв білогвардійці змушені були залишити мелітопольські укріплення. 30 жовтня радянські війська вступили в Мелітополь. Частини 1-ї Кінної армії, які наступали з Каховського плацдарму, вийшли в тил військ П. Врангеля. Але радянська кіннота не змогла перешкодити відступу в Крим значного угруповання ворога³.

Після успішного завершення першого етапу боїв з врангелівцями перед військами Південного фронту постало нове завдання – подолавши сильні укріплення ворога, оволодіти Кримом. Білогвардійці побудували вздовж Турецького валу три лінії дротяних загороджень і окопів.

Перед валом було вирито глибокий (до 10 м) рів шириною в 20 м. В середині валу споруджені бліндажі й обладнані артилерійські позиції з великою кількістю гармат і кулеметних гнізд. Із заходу перекопські укріплення вогнем гармат прикривав флот противника, а зі сходу знаходився Сиваш (Гниле море). Трохи на південь від Турецького валу проходила друга лінія оборони білогвардійських військ – так звані Ішунські позиції. Кримські укріплення, які являли собою досконалу систему інженерних споруд, були побудовані під ке-

¹ Українська РСР в період громадянської війни. – Т. 3. – С. 401–403.

² Історія Української РСР. – Т. 5. – С. 507.

³ Тюленев І. Назв. праця. – 198–213.

рівництвом досвідчених англійських і французьких інженерів. Військові фахівці Заходу вважали ці укріплення неприступними¹.

За перекопськими укріпленнями П. Врангель на початку листопада 1920 р. зосередив 1-й і 2-й армійські корпуси, а підступи до Чонгарського півострова захищав Донський козачий корпус. Білогвардійська армія на цей час налічувала до 30 тис. чоловік піхоти і кавалерії; вона мала 200 гармат, п'ять бронепоездів, 20 броньовиків і три танки². Врангелівці сподівалися, що за міцними укріпленнями їм вдасться в тривалих оборонних боях обезкровити радянські війська, а потім, зібравши сили, знову перейти в наступ. Але цим планам не судилося здійснитися.

В ніч на 8 листопада за наказом командуючого Південним фронтом М. Фрунзе почався штурм перекопських укріплень. Форсуючи у крижаній воді Сиваш, бійці несли на собі кулемети, снаряди, тягнули гармати. Попереду наступали штурмові колони, які склалися переважно з комуністів. Їм показували шлях місцеві жителі. На ранок у запеклому бою вдалося опанувати усім Литовським півостровом.

Паралельно почався штурм Турецького валу. Кілька перших атак не принесли успіху – ураганний вогонь зупиняв червоноармійців. Але вони знову й знову піднімалися в атаку. Розриваючи колючий дріт лопатами, сокирами, прикладами гвинтівок, червоноармійці видиралися зледенілими стінами на вал, долали одна за одною всі три ланцюги укріплень, просувалися вглиб півострова³.

11 листопада розпочався штурм Чонгарських укріплень, було зайнято ст.Ішунь⁴.

Слідом за піхотними частинами в Крим у район Чонгару ввійшли бійці 1-ї Кінної армії, а в район Перекопу – 2-ї Кінної армії. Під натиском радянської кінноти врангелівці почали масовий відступ⁵. 13 листопада радянські війська зайняли Сімферополь, 15 листопада – Севастополь і Феодосію, 16 листопада – Керч, Алушту і Ялту. Того ж дня М. Фрунзе повідомив В. Леніна про остаточний розгром Врангеля і ліквідацію Південного фронту. Рештки білогвардійських військ, а також тих, хто скупчився навколо них на платформі ворожості до радянської влади, (близько 80 тис. чоловік), евакуювалися до Туреччини на іноземних кораблях та захоплених суднах Чорноморського флоту.

Свій внесок у розгром врангелівців внесли й партизани, здійснюючи з тилу напади на супротивника, перерізаючи комунікації тощо.

¹ Див.: Українська РСР в період громадянської війни. – С. 406–407.

² Історія Української РСР. – Т. 5. – С. 508.

³ Українська РСР в період громадянської війни. – Т. 3. – С. 410–413.

⁴ Там само. – С. 413–414.

⁵ Див.: Гражданская война на Украине. – Т. 3. – С. 692, 694, 700, 702, 725, 726, 737, 741–744, 754, 763, 764, 770 и др.

Ще в момент, коли визначилася перевага червоних і ставало дедалі ясним, що опір білих ось-ось буде остаточно зломлено, 11 листопада 1920 р. останнім було передано ультиматум Реввійськрази Південного фронту. Ось його повний зміст:

«Головнокомандуючому всіх збройних сил Півдня Росії генералу Врангелю.

Через очевидну марність подальшого спротиву ваших військ, який загрожує лише даремним пролиттям нових потоків крові, пропоную вам негайно припинити боротьбу і наказати всім підлеглим вам військам армії і флоту скласти зброю.

У разі прийняття вищеназваної пропозиції революційна військова рада південного фронту, на підставі наданих їй Центральною Радянською владою повноважень, гарантує вам усім, хто складе зброю, повне вибачення щодо вчинків, пов'язаних з громадянською війною.

Всім, хто не бажає працювати в Радянській Росії, буде забезпечена можливість безперешкодного від'їзду закордон у разі відмови під чесне слово від будь-якої участі в подальшій боротьбі з Радянською Росією.

Відповідь по радіо очікується не пізніше 24-х годин 12 листопада за новим стилем.

Командуючий арміями південного фронту Фрунзе
Члени Реввійськрази Смілга, Владимирів, Бела Кун»¹.

Аналізуючи наведений документ, важливо звернути увагу на два моменти.

Ультиматум направлявся персонально П. Врангелю, не був зверненням «до кожного солдата, до кожного білого офіцера особисто, а не до командування Російської армії...», як це стверджує В. Голованов².

Укладачі Повного зібрання творів В. І. Леніна зробили до згаданого звернення примітку, буцім-то П. Врангель не відповів на пропозицію М. Фрунзе і приховав його від своїх військ³. Однак, у тій же примітці говориться, що звернення було здійснено «по радіо». Отже про його зміст могли дізнатися й ширші кола учасників бойових дій.

Стверджувати, що на останніх це справило серйозний психологічний вплив, в результаті призвело до відповідної зміни фронтової ситуації не просто – білі вояки здебільшого рятувалися втечею до Севастополя у розрахунку на евакуацію морем. Ті, хто опинявся в ар'єргарді, природно, відстрілювалися.

¹ Гражданская война на Украине. – Т. 3. – С. 729–730; Перекопская в боях за Октябрь. – С. 29–30; М. В. Фрунзе на фронтах Гражданской войны. – М., 1941. – С. 439.

² Голованов В. Нестор Махно. – М., 2008. – С. 365.

³ Див.: Ленін В. І. Повне збр. тв. – Т. 52. – С. 343–344.

В історіографії відомий факт про розмножену польовою типографією листівку, звернену безпосередньо до рядових бійців і офіцерів – захисників Перекопа. Підписана В. Блюхером, вона розкидалася над позиціями супротивника з аероплана, однак не привела до бажаних результатів. Врангелівці тоді вважали своє становище безпрограшним¹.

Мабуть, В. Голованов дещо змістив у часі події, коли саме з ультиматумом М. Фрунзе пов'язав дещо пізніші акції радянської влади.

12 листопада В. Ленін направив шифром по прямому проводу телеграму Реввійськраді Південного фронту (копію – Л. Троцькому): «Тільки що дізнався про Вашу пропозицію Врангелю здатися. Вкрай здивований непомірною поступливістю умов. Якщо противник прийме їх, то слід реально забезпечити взяття флоту і невипуск жодного судна; якщо ж противник не прийме цих умов, то по-моєму, не можна більше повторювати їх і слід розправитися нещадно»².

Ні про повторні ультиматуми, ні про реакцію на документ М. Фрунзе як командування, так і офіцерства врангелівських військ невідомо.

Широкого розголосу набула інформація про масові розстріли білих офіцерів у Криму уже після зайняття червоними півострова – в останні дні листопада і в грудні 1920 р. і про причетність до них одного з лідерів Компартії України Г. Пятакова.

Те, що відомо про тогочасні трагічні події, в основному зводиться до наступного.

Коли, після розгрому П. Врангеля, півострів ставав радянським, наділена Всеросійською ЧК особливими повноваженнями місцева влада оголосила, що всі білогвардійські офіцери повинні обов'язково пройти реєстрацію (ті, хто відмовиться – вважатимуться поза законом) і потім самі мають визначити подальшу долю: виїхати, емігрувати, або ж працювати у згоді з радянською владою. «Мені рідко доводилось спостерігати таке почуття загального полегшення, як після цієї об'яви; – свідчив письменник В. Вересаєв, – молоде біле офіцерство, яке складалось переважно із студентства, аж ніяк не чорносотенне, логікою речей загнане в боротьбу з більшовиками, за якими вони не зуміли розгледіти найширших трудових мас, давно уже вважало свою роль обтяжливою і з відчаєм почувало, що пішло хибним шляхом, але що виходу на інший шлях йому немає. І ось раптом цей вихід відкривався – вихід до чесної роботи у рідній країні»³. Проте тих, хто повірив представникам радянської влади, з'явився на реєстрацію (їх було немало – «тисячі людей») віроломно заарештували і розстрілювали.

¹ Ленін В. І. Телеграма Реввійськраді Південного фронту // Повне збір. тв.. – Т. 52. – С. 9.

² Перекопская в боях за Октябрь. – С. 34–35.

³ Вересаев В. В. В тупике // Огонек. – 1988. – № 30. – С. 30.

Як згадує В. Вересаєв, на запитання – навіщо все це робилося, Ф. Дзержинський відповів, що тут мала місце величезна помилка. Крим був основним гніздом білогвардійщини. Щоб його розорити, туди були послані товариші з особливими повноваженнями. «Але ми ніяк не могли думати, – говорив Дзержинський, – що вони так використають ці повноваження». Ім'я Пятакова Фелікс Едмундович не назвав, – пише Вересаєв, але всі знали, що очолювала цю розправу «пятаковська трійка»¹.

На чому ґрунтувалися твердження В. Вересаєва, сказати важко. І до сьогодні прямих документів не виявлено. А відомий дослідник проблем, пов'язаних з терором, С. Мельгунов називає лише прізвища угорського комуніста Бела Куна та Р. Самойлової (Землячки), коли мова заходить про кримську трагедію². Вочевидь, історики мають тут ще сказати своє слово.

Розгром військового угруповання, очолюваного П. Врангелем, став перемогою Червоної армії над останнім крупним білогвардійським формуванням, безпосередньо збройно підтримуваним Антантою на території України, відкривав нові перспективи її розвитку.

Двічі упродовж 1920 р. радянська влада оголошувала фронти, що перерізали терени України – головними, вирішальними для долі країни, соціалізму. Навесні-влітку це був Польський фронт, а восени – врангелівський. Концентруючи основні сили для протидії найбільшим військовим загрозам, комуністичне керівництво не повинно було забувати й про ті небезпеки, які виходили від повстанського руху. Точніше, їм і не дозволяла цього зробити ситуація на так званому внутрішньому фронті.

Тимчасові успіхи поляків і добровольців вочевидь породжували сумніви у непорушності й могутності радянської влади, приводили до активізації настроїв непокори на регіональному рівні, спроб протидії офіційній державній системі, її інститутам. Чималим стимулом тут слугували і нові прорахунки командування Червоної армії, помилки у здійсненні політики, передусім щодо селян.

Так черговий сплеск активності махновців виявився напряму пов'язаний з участю в польській кампанії 1-ої кінної армії С. Будьонного. Передислоковуючись з Північного Кавказу на Південно-Західний фронт, частини армії «по дорозі» «наводили порядки» і в «махновському районі», широко практикуючи репресії. Нерідко це робилося без розбору – під «гарячу руку» потрапляло чимало мирних жителів. Відповідь була зрозумілою – само захищаючись, селяни потяглися до відроджуваних махновських загонів. Так рух, що

¹ Вересаєв В. В. Назв. работа. – С. 30.

² Мельгунов С. П. Красный терор в России. – М., 1990. – С. 66–69.

здавалося вичерпав себе на початку 1920 р., ледь жеврів навесні, поступово почав оживати, а потім швидко обростати приборчниками.

Давалася взнаки й інерція в діях радянських органів. Вони зробили загалом вірний з досвіду 1919 р. висновок про те, що махновці успішно діють на порівняно незначних територіях, «прив'язуються» більше до рідних місць. То ж на 1920 р. вони розробили тактику боротьби з політичним бандитизмом, згідно якої в арміях і дивізіях створювалися спеціальні служби начальників тилу, які мали бути відповідальними за «порядок» лише у прилеглих до місць дислокації військових підрозділів регіонах. А командуванню начальників тилових дільниць підпорядкували переважно частини воєнізованої охорони (ВОХР), особовий склад яких не мав перевищувати батальйону на повіт¹. Таких сил, можливо, було б достатньо, якби повстанські загони продовжували діяти розпорошено, кожен на власний розсуд. І якщо події набували саме такого характеру, то заходи радянської влади в комплексі з дією інших чинників виявлялися ефективними, що, зрештою, також вплинуло на масштабність антиурядового спротиву.

Однак природний розум і військовий хист Н. Махна і в цій ситуації показали себе достатньо яскраво й переконливо. Оперативно залишивши район пересування 1-ої кінної, повстанці відірвалися від рідних місць і протягом червня 1920 р. здійснили рейд у 350 верст селами Павлоградського, Новомосковського і Бахмутського повітів. Буквально за три тижні вони з невеликого загону перетворилися на помітну бойову одиницю, що нараховувала до 5 тис. багнетів, 1 тис. шабель і мала на озброєнні 6 гармат, 180 кулеметів². В. Білаш писав, що насамперед це було наслідком «перегинів» у ставленні червоних військ до населення. «В кожному повіті селянські групи, незадоволені – одні продрозкладкою, інші – гоніннями, обсіявшись, почали організовувати нові загони, які вливалися у нашу армію», – відзначав він³.

Влітку 1920 р. рейди були основним тактичним засобом, який застосовували махновці. 29 червня вони вирушили в другий рейд, маршрут якого проходив через Бахмутський, Ізюмський, Костянтиноградський, Новомосковський та Павлоградський повіти. 9 липня армія, яка зросла до 10 тис. бійців, повернулася до рідних місць, а вже наступного дня розпочала черговий, третій, рейд Лівобережжям. За місяць махновці побували в Бахмутському, Павлоградському, Костянтиноградському, Кобеляцькому, Кременчуцькому, Полтавському, Зіньківському та Миргородському повітах. З середини серпня почався четвертий рейд. Пройшовши Миргородський, Кременчуцький, Кобеляцький, Костянтиноградський і Старобільський

¹ Див.: Верстюк В. Назв. праця. – С. 253–254.

² Там само. – С. 250.

³ Цит. за: Верстюк В. Ф. Назв. праця. – С. 250.

повіті, повстанці вийшли за межі України на територію Облас-ті Війська Донського. Досягнувши ст. Кутейникове у середній те-чії р. Чир, правої притоки Дону, вони наприкінці вересня поверну-лися в Україну¹.

За підрахунками українських чекістів, протягом літа повстан-ці подолали відстань, яка перевищувала 2 тис. верст. Вони про-йшли через сотні сіл, а, зміцнівши, не минали й міст. 1 і 19 липня вони брали Ізюм, 1 серпня стояли під Кременчуком, з 6 по 15 серп-ня утримували Зіньків, 16 серпня захопили Миргород, а 3 верес-ня – Старобільськ. Просування повстанської армії супроводжувало-ся тотальним знищенням радянського державного апарату, розгро-мом комуністичних організацій та комнезамів².

Військова сила повстанської армії, за даними, які оперативно-секретне управління ВУЧК мало на кінець літа 1920 р., складалася з трьох полків піхоти і двох полків кавалерії, кулеметного полку та артилерійської частини. При командармі, як і раніше, знаходилася «батьківська чорна сотня». Армія мала тачаночний обоз, до складу якого входив похідний лазарет. При штабі армії знаходилися відділ постачання та агентурна розвідка.

У вересні 1920 р. повстанська армія Н. Махна, за свідченням В. Білаша, нараховувала близько 35 тис. піших і кінних бійців, з яких 20 тис. перебували в головному армійському ядрі, а решта – в різних групах, розкиданих по території Лівобережжя³. Це була гріз-на військова сила, яка могла виконувати серйозні оперативні за-вдання. Махновці ефективно користувалися різноманітними при-йомами партизанської тактики, здійснювали швидкі переходи, роз-бивали свої сили на окремі похідні колони, головні сили, авангард і ар'єргард, вміло дезорієнтували противника демонстративни-ми маневрами. Все це давало їм значні переваги у боротьбі з чер-воними частинами⁴. Анархісти (Барон, Алий, Тепер), які поверну-лися влітку до Н. Махна, підбивали його і Раду революційних по-встанців на захоплення певної території, де б можна було вдатися до анархістських соціальних експериментів. «Батько» вагався. Ма-буть, він дедалі розумів, що рейдова, партизанська тактика не може бути вічною, а для переходу до осілості власних сил явно не виста-чало. Хочеш-не-хочеш треба було приставати до котрогось із поляр-них таборів, що сходилися у вирішальному двобої – радянського чи врангелівського.

Зробити вирішальний вибір було дуже непросто.

Душа, як і раніше, явно «не лежала» до білогвардійців, а червоні бачили в повстанському ватажкові непримиренного ворога, що вже

¹ Верстюк В. Назв. праця. – С. 250.

² Там само.

³ Там само. – С. 255.

⁴ Там само. – С. 252–253.

пролив немало їхньої крові, зірвав низку планів. Переломити їх настрій було нелегко, якщо взагалі можливо.

Зволікаючи з остаточним рішенням Н. Махно, як і завжди, намагався уникнути однозначності, сподіваючись, що непередбачуваний розвиток подій може внести свої корективи. Однак події йшли своєю чергою, достатньо швидко і певною мірою мимоволі втягували у свій вир і тих, хто вагався, не міг зупинитися на котромусь із альтернативних рішень, не знаходячи серед них задовільного.

Відмітаючи пропозиції врангелівців про заключення угоди (вдаючись при цьому навіть до нічим не виправданих жорстокостей щодо парламентарів), Н. Махно зазнав містифікацій. Скориставшись з факту переходу в табір білих деяких підрозділів повстанців на чолі зі своїми отаманами, прибічники П. Врангеля почали ширити чутки, що вся повстанська армія пристала до них.

З іншого боку, використавши появу такої інформації, більшовики, червоне командування дедалі посилили нападки на Н. Махна. Пропаганда мала успіх, оскільки «батько» спокушався на авантюрні випадки проти радянської влади, червоноармійських загонів, коли відчував можливість захоплення непоганої поживи. В одному з боїв у районі села Петровського за 30 верств від Ізюма Н. Махно був поранений в ногу. Лише через 5 днів вдалося зробити операцію і його життя залишилося поза загрозою¹. На цей час припав і остаточний розрив з анархістами з «Набату», які не змогли «загнуждати» непокінченого отамана, не спромоглися забрати в нього владу над повстанцями, змушені були рятуватися втечею від неминучої розправи. На Всеукраїнській конференції «Набату» в Харкові (3–8 вересня 1920 р.) вони заявили, що Н. Махно не вміє підкоряти особисті капризи загальній справі й перестав бути анархістом.

Дедалі розчаровувалися в «батькові» й зажиточні елементи села, що до того бачили в ньому можливого захисника від крайнощів усіх влад. Куркульству зовсім не подобалась махновська «республіка на колесах», безкінечні рейди 1920 р. Постачаючи ненаситне повстанське військо всім необхідним, куркулі тут же залишались сам на сам з продовольчими загонами, червоноармійцями, незаможниками. Останні пропагували серед населення тезу, що існування махновців у радянському тилу – додатковий стимул для агресивних планів врангелівців, що прагнуть реставрації старих порядків.

Здавалося, Н. Махно потрапляє в абсолютно безвихідне становище. «Рятівну соломинку» «батько» знаходив зрештою у пошуках шляхів примирення з радянською владою. Переборюючи фізичні муки (рана заживала погано), перебуваючи в перманентному пригніченому стані, командир повстанців з тривогою стежив за захопленням врангелівцями одного за іншим міст «Махновії» – Бердянська, Олександрівська, Синельникового. 27 вересня В. Білаш пере-

¹ Див.: Волковинский В. Н. Махно и его крах. – С. 166–167.

дав телеграфом начальнику особливого відділу Південного фронту В. Манцеву заяву «батька» про припинення боротьби з радянською владою і запропонував свої послуги у боротьбі проти П. Врангеля.

Без зволікань, уже 29 вересня Політбюро ЦК КП(б)У, розглянувши звернення Н. Махна, вирішило розпочати з ним переговори, а червоноармійським загонам негайно вийти з ним у оперативний контакт¹. Командувач РПА тут же видав наказ про неприпустимість будь-яких дій проти червоноармійців і просив керівництво останніх припинити воєнні акції проти повстанців. Звертаючись до останніх, «батько» роз'яснював логіку поведінки: «... Рада Революційно-повстанської армії України (махновців) прийшла до висновку, що залишаючись в даний час сторонніми глядачами, українські повстанці допомогли б поверненню царювання на Україні або історичного ворога польського пана, або знову царської влади, очолюваною німецьким бароном (П. Врангелем – В. С.). Як одне, так і інше смерті подібне для селянства України. Враховуючи вищесказане, Рада Революційно-повстанської армії України (махновців) ухвалила рішення тимчасово до розгрому зовнішніх ворогів, що натискають, і царських найманців йти у союзі пліч-о-пліч з радянською Червоною Армією»².

У підписаній 2 жовтня воєнно-політичній угоді між урядом УСРР (від уряду документ підписав Я. Яковлев (Епштейн), від командування Червоної армії – командуючий Південним фронтом М. Фрунзе і члени Реввійськради Південного фронту Бела Кун і Гусев) та РПА (документ підписали уповноважені Ради й командування РПА (махновців) В. Куриленко й Д. Попов) передбачалось «негайне звільнення і припинення переслідувань у подальшому на території Радянських республік усіх махновців і анархістів, за винятком тих, хто збройно виступає проти Радянського уряду, ... вільна участь у виборах Ради, право махновців і анархістів входження до таких та вільну участь у підготовці скликання чергового V Всеукраїнського з'їзду Рад, який має відбутися в грудні ц. р.»³.

У військовому відношенні передбачалося, що «Революційно-повстанська армія махновців входить до складу Збройних сил Республіки як партизанська, в оперативному відношенні підпорядковується вищому командуванню Червоної армії, зберігає всередині себе встановлений раніше розклад, не запроваджуючи основ і засад регулярних частин Червоної армії. ... Революційно-повстанська армія України махновців, просуваючись по радянській території до фронту і через фронти, не приймає в свої ряди частин Червоної Армії і тих, хто дезертував з таких»⁴.

¹ Гражданская война на Украине. – Т. 3. – С. 549.

² ЦДАГО України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 331. – Арк. 209.

³ ЦДАВО України. – Ф. 177. – Оп. 2. – Спр. 2743. – Арк. 109–110.

⁴ Коммунист. – 1920. – 22 октябрю.

Було вирішено також прирівняти у пільгах родини махновців до родин червоноармійців, забезпечивши перших відповідними документами.

Умови угоди передбачалося негайно обнародувати¹.

Вочевидь має рацію В. Голованов, коли дає наступну оцінку документу: «В історії революції, та й взагалі в історії більшовизму, це була воістину безпрецедентна угода. Після 1918 року, коли більшовики ввійшли в силу, нікому, жодній партії, жодному рухові, не вдавалося вимогти у більшовиків більше, ніж вимогли махновці. Безпрецедентною була сама форма угоди, заключеної між Повстанською армією і радянським урядом»².

Втім, за межами угоди залишився пункт, на який не погодився Я. Яковлев (Епштейн). В ньому йшлося про організацію в районах дії Повстанської армії «вільних рад» – самоврядних організацій, зв'язаних з урядовими установами радянської влади договірними стосунками. Це було повернення до ідеї «вільної радянської влади» як своєрідного оазиса в більшовицькій країні.

Без сумніву тут мова може йти не лише про незгоду Я. Яковлева (Епштейна) вирішувати питання, на які він, природно, просто не мав повноважень. Абсолютно утопічними виглядали позиції Н. Махна. Можна лише передбачити, що він знову покладався на долю: виграти час, спробувати інтегруватись у радянську політичну систему (для цього використати V з'їзд рад), нагромадити нові порції авторитету у військовиків, розширити вплив на червоноармійську масу, не зупиняючись перед перспективою переманювання на свій бік рядових бійців.

В цьому сенсі навряд чи в усьому можна погодитись з уявами про чистоту помислів Н. Махна, про які йдеться в книзі В. Голованова³.

За цих обставин вдало зманеврував і Л. Троцький, розтиражувавши в середині жовтня по багатьох газетах статтю «Що означає перехід Махна на бік Радянської влади» (тоді ж вона вийшла і окремою брошурою).

Хоча не обійшлося без в'їдливих зауважень персонально на адресу Н. Махна, спроб применшення сили повстанців, голова Реввійськради вітав союзницькі настрої «батька», застерігшись про необхідність «дійсно чесної і надійної» поведінки. 20 жовтня 1920 р. у «Коммунисте» з'явилася стаття «Махно и Врангель», в якій говорилося, що опубліковані раніше документи про союз повстанців з врангелівцями виявилися фальшивими і ніякого союзу насправді не існувало⁴.

¹ Коммунист. – 1920. – 22 октябрю.

² Голованов В. Нестор Махно. – М., 2008. – С. 344.

³ Див.: Там само. – С. 363, 367.

⁴ Коммунист. – 1920. – 20 жовтня.

На додаток до всього за розпорядженням Всеукраїнського Центрального виконавчого комітету рад було припинено судові, адміністративні та інші переслідування махновців, анархістів, якщо вони заявили про те, що не вестимуть збройної боротьби проти радянської влади. Засуджені особи негайно звільнялися з-під арешту, повністю відновлювалися в усіх громадянських правах¹.

Усе це, звісно, підняло авторитет Н. Махна в масах як реальної сили, з якою змушені були рахуватися.

Однак, у стосунках між Червоною Армією й РПА (махновців) проглядала й недовіра. Радянське командування небезпідставно побоювалось розкладницького впливу «анархо-вольниці» в своїх регулярних частинах, а «батько» прагнув зміцнитися, переманюючи до своїх угруповань нестійкі елементи. Особливо його турбували поповнення бойового складу кулеметниками. Та цього разу він себе обачно, а заходи здійснював нишком. Проте командування Південного фронту не втрачало пильності, тримаючи «про всяк випадок» поблизу Гуляйполя 42-гу дивізію².

Тимчасом назрівали вирішальні події на противрангелівському фронті. М. Фрунзе вирішив залучити до воєнних дій і махновців, яких зобов'язали підготуватися до відповідальної операції і перевели у тимчасове оперативне підпорядкування І. Уборевичу³. Подолавши певні тертя і неузгодженості, повстанці у взаємодії з іншими арміями Південного фронту в кінці жовтня 1920 р. витіснили війська супротивника з Північної Таврії в Крим⁴.

Сам Н. Махно, повільно одужуючи, слідкував за розвитком воєнних дій з Гуляйполя, яке в черговий раз стало «столицею» повстанства. «Батько» вважав, що зі звільненням материкової Таврії від білих, відповідно – ліквідацією загрози району «Махновії» основної мети вже досягнуто й можна знизити активність. Однак, М. Фрунзе розробив і форсовано почав здійснювати операцію по опануванню Кримом⁵.

В переході через Сиваш і оволодінні Литовським півостровом з кращого боку виявила себе ударна група 6-ої армії, до якої входили й махновські підрозділи кіннотників під орудою С. Каретникова та кулеметників, якими командував Ф. Кожин, загальною кількістю 2 тис. чоловік⁶.

¹ ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 914. – Арк. 151; Гражданская война на Украине. – Т. 3. – С. 580.

² Директивы командования фронтов Красной Армии (1917–1922). – Т. 3. – М., 1974. – С. 420.

³ Фрунзе М. В. На фронтах гражданской войны. – М., 1941. – С. 402.

⁴ Див.: Волковинский В. Н. Назв. раб. – С. 175–177; Тюленев И. Назв. работа. – С. 191–193.

⁵ См.: Голованов В. Нестор Махно. – С. 355–363.

⁶ Тепер И (Гордеев) Назв. работа. – С. 109.

Газета «Всероссийская кочегарка» відзначала, що «пліч-о-пліч» з Червоною Армією махновські загони наносили удари чорному барону і, немає сумніву, кров'ю своєю довели свою ворожість білій контрреволюції¹. Значна частина повстанців загинула в листопадових боях за Крим².

Блискавична перемога над білими не стільки порадувала Н. Махна та його оточення, скільки насторожила. Незавжди було збагнути, що РПА залишилася єдиною силою на Півдні, яка з багатьох причин не задовольнить органи радянської влади і з неминучістю черга достатньо швидко дійде до неї.

Передбачення виявилися пророчими. Уже 14 листопада 1920 р. на засіданні ЦК КП(б)У (в ньому взяли участь члени ЦК РКП(б) Л. Троцький і Л. Серебряков) в порядок денний було винесено спеціальне питання про ставлення до Н. Махна і його вояків. Х. Раковському, Я. Яковлеву й С. Мініну було доручено погодити з Реввійськкраною дії проти повстанців. Через кілька днів газета «Коммунист» у статті «Угода чи обман» уже звинуватила Н. Махна у підготовці зради³. Рішучі заклики до боротьби з «куркульською контрреволюцією», «анархістською пропагандою» лунали з вуст делегатів V конференції КП(б)У.

«Масла у вогонь» додали й махновські підрозділи в Криму, які «за звичкою» погнались за військовою здобиччю, не зупиняючись перед найжорстокішими репресіями щодо тих, хто намагався стояти на перешкоді. Вони перетворились «на якусь дику і п'яну орду»⁴. Дисонансними є твердження В. Савченка, ніби вояки С. Каретникова поводили себе в Криму коректно, стримано⁵. Ситуацію загострювало й те, що чимало стихійних формувань відверто бандитського чи дезертирського гатунку для «прикриття» почали самовільно іменувати себе «махновцями»⁶. На викриття подібних тенденцій була спрямована пропагандистська кампанія в більшовицькій пресі. Вона супроводжувалася критикою анархістської ідеології і діяльності залишків федерації анархістських груп в Україні.

Для рішучих дій проти махновщини червоне командування вдалося до випробуваних методів. 20 листопада 1920 р. командуванню повстанської армії було наказано виступити на Кавказ для ліквідації ворожих радянській владі сил⁷. А 23 листопада вийшов наказ про негайне переформування повстанських військ в регуляр-

¹ Всероссийская кочегарка. – 1920. – 16 нояб.

² Див.: Савченко В. А. Махно. – С. 300–302; Голованов В. Назв. раб. – С. 362.

³ Коммунист. – 1920. – 19 ноября.

⁴ Тепер И. (Гордеев). Назв. раб. – С. 113.

⁵ Див.: Савченко В. А. Назв. праця. – С. 302.

⁶ Див.: Голованов В. Назв. раб. – С. 368–369.

⁷ Фрунзе М. В. Избранные произведения. – М., 1951. – С. 181.

ні частини Червоної армії¹. Існування повстанської армії зі своєю особливою організацією й укладом за умови наявності регулярної робітничо-селянської Червоної армії було кваліфіковане як неприпустиме явище.

Щоправда, паралельно до Гуляй-Поля прибув один з лідерів Комінтерну, угорський комуніст Бела Кун, який запропонував Н. Махнові виступити зі своїми вояками проти інтервенції Антанти в Туреччині, понести полум'я світової революції в Азію. Як це не лестило «батькові», він добре розумів, що відрив від рідних місць, природної бази – обернеться катастрофою і не тим – так іншим способом більшовики доможуться свого².

Тимчасом, 24 листопада з'явився ще один наказ – по суті ультиматум за підписом М. Фрунзе. Махновцям давалося дві доби на виконання попередніх розпоряджень, а в разі непослуху, висловлювалася обіцянка, що «червоні полки фронту, які покінчили з Врангелем, заговорять з махновськими молодцями іншою мовою»³.

Закінчувалося нагромадження військових сил для «заспокоєння» «непокірного степу». М. Фрунзе прагнув скористатися з того, що після розгрому П. Врангеля в регіоні залишалися чисельні червоноармійські угруповання. Співвідношення сил між ними й махновцями становило близько 10:1 (радянські частини 1-ї та 2-ї кінних армій, 4-ї армії, 42-ї дивізії – разом понад 60 тис. осіб). Те ж саме спостерігалось у спорядженні – в артилерії – 15:1, в кулеметах – 6:1 й т. ін. На озброєнні у червоних були також панцерники, панцерні поїзди і, навіть, авіація, чого, звісно, не було у прибічників Н. Махна⁴.

Не чекаючи реакції з боку «батька», чекістські органи спробували фізично знищити його разом із найближчим оточенням, однак не змогли досягти бажаного результату, а викриті учасники акції були розстріляні повстанцями⁵.

Втім, у цьому епізоді, гадається, не зайве дослухатися до В. Голованова, який вбачає у розповідях В. Білаша, на свідчення якого спираються дослідники, очевидні перебільшення, запозичені з детективної творчості⁶.

Про рішучість намірів радянської влади свідчили репресії проти анархістів, які восени 1920 р. значно активізували свою легальну діяльність, зокрема в Харкові, й здійснили ряд кроків до нового зближення з махновцями, вкотре прагнучи підпорядкувати їх своєму ідейному впливу. При цьому «набатівці» відкрито дистан-

¹ Див.: Голованов В. Назв. раб. – С. 371.

² Савченко В. А. Назв. праця. – С. 309.

³ Коммунист. – 1920. – 15 грудня.

⁴ Див.: Савченко В. А. Назв. праця. – С. 316.

⁵ Див.: Волковинський В. Н. Назв. призов. – С. 182–183; Савченко В. А. Назв. праця. – С. 307–308.

⁶ Див.: Голованов В. Назв. раб. – С. 376–378.

ціювалися від радянської влади, виступали з її відвертою критикою і великими групами направлялися в розташування повстанців. З 25 листопада за вказівкою з Москви почалися масові арешти анархістів, які з'їжджалися до Харкова на свій Всеросійський з'їзд, призначений на 1 грудня¹.

В результаті у в'язниці опинилися майже всі члени секретаріату Конфедерації «Набат» (В. Волін, А. Барон, М. Мрачний, Л. Гутман, О. Олонецький, О. Таратута)².

Були також ліквідовані Київська асоціація анархістів (на чолі з Консе, Гофманом і Аккерманом), полтавські та роменські групи «Набат» та асоціації анархістів, розгромлені анархістські групи Харкова³.

Лише за останній тиждень листопада тут було заарештовано 346 анархістів⁴.

26 листопада 1920 р. командуючий Південним фронтом М. Фрунзе видав наказ, в якому заявлялося про відкритий виступ Н. Махна проти радянської влади. Тому передписувалося:

«1. Військам фронту вважати Махна та його загони ворогами Радянської республіки і Революції

2. Командирам всіх частин Червоної Армії, які стикаються з махновськими загонами, такі роззброювати, тих, хто чинитиме спротив – знищувати.

3. Всю територію УСРР в найкоротший строк очистити від залишків бандитських банд і тим забезпечити можливість мирного будівництва»⁵.

Того ж дня почалися масштабні дії Червоної армії щодо розгрому махновщини, зокрема в Мелітополі розстріляли С. Каретникова, що був перехоплений з невеликим загonom, поспішаючи на зустріч з «батьком»⁶.

Однак, оточеному з усіх боків у Гуляй-Полі Н. Махнові і 300 його прибічникам дивом вдалося вирватися зі здавалось безвихідного становища – як у більшості випадків, виручила природна хитрість отамана та співчутливе ставлення частини червоноармійців,

¹ Гонения на анархизм в Советской России. – Берлин, 1922. – С. 23–24; На защите революции. Из истории Всеукраинской Чрезвычайной Комиссии. 1917–1922 гг. Сб. документов и материалов. – К., 1971. – С. 243.

² Див.: Боровик М. А. Анархістський рух в Україні у 1917–1921 рр. // Український історичний журнал. – 1999. – № 1. – С. 14.

³ На защите революции. – С. 243–245; Яковлев Я. Махновщина и анархизм (К итогам махновщины). // Красная новь. – 1921. – С. 254; Аршинов П. История махновского движения. – Запорожье, 1995. – С. 179; Боровик М. А. Назв. праця. – С. 14.

⁴ Див.: Skirda A. Nestor Makhno. – Paris. – 1982. – P. 274.

⁵ Гражданская война на Украине. – Т. 3. – С. 780–781.

⁶ Див.: Голованов В. Назв. раб. – С. 372–373.

які ще буквально напередодні пліч-о-пліч, в одних військових лавах боролися з білими¹. Не обійшлося, звісно, і без долі везіння, нерозпорядності червоних командирів.

Не вдалося одним ударом ліквідувати загони повстанців і в інших місцях. Розпоршувались, «просочуючись» через щільні лави червоноармійців, махновці щезали з поля зору супротивника, дедалі ускладнюючи виконання останнім одержаних наказів.

2 грудня командування 4-ої армії видало наказ про оголошення Мелітопольського, Бердянського і Маріупольського повітів на осадному становищі². Лише невеличкій частині Кримської групи вдалося прорватися через щільні загорожі на материк³.

Проте і за таких умов, маючи значну перевагу у чисельності, але виявляючи млявість, нерішучість, зазнаючи дошкульних втрат, війська Червоної армії ніяк не могли впоратися з повстанцями Н. Махна. Їх загони то вибухоподібно зростали, в тому числі й за рахунок червоноармійців, що переходили на бік повстанців, то раптом зменшувалися до мінімуму.

Постійно діючою залишалася кіннота, що блискавично передислоковувалася з місця на місце, наносила «кинджальні» удари (11–12 грудня – Бердянськ, 13 грудня – Новоспасівка, Андріївка, 16 грудня – Федорівка)⁴. Піхота по суті зникла, за винятком незначної частини кулеметників, яких пересадили на тачанки. Червоні командири відзначали, що Н. Махно «на одному місці більше одного дня чи ночі не залишається, щоб не бути остаточно оточеним. В разі невдачі відходить врозсіп... Як зразковий партизан, не обтяжує себе полоненими і під Андріївкою лишає нам 1200 червоноармійців (42 дивізії. Так же рішуче чинить зі своїми хвостами-обозами і в потрібну хвилину кидає цю приманку нашій кавалерії, а сам тимчасом відходить швидко й далеко»⁵.

Рятуючись від переслідування, до якого залучались дедалі нові, свіжі сили червоних, невеликий загін махновської кінноти 20 грудня 1920 р. розпочав свій останній у тому році рейд південними районами (захопивши частково навіть Правобережжя), що завершився уже в середині січня 1921 року. Зазнаючи дедалі нових втрат і компенсуючи їх за рахунок повстанських сил у місцях швидкого пересування, махновці демонстрували неабияку здатність самозбереження.

¹ Голованов В. Назв. раб. – С. 378–379; Савченко В. А. Назв. праця. – С. 310–312.

² Див.: Волковинский В. Н. Назв. призыв. – С. 185.

³ Див.: Савченко В. А. Назв. праця. – С. 319–321; Голованов В. Назв. призыв. – С. 373–375; 385–392.

⁴ Там само.

⁵ Цит. за: Ашахманов П. Махно и его тактика (К годовщине гибели петроградской бригады) // Военное издание. – 1921. – № 18. – С. 42–43.

М. Фрунзе, на якого покладалося першочергове завдання щодо ліквідації політичного бандитизму, вважає, що наприкінці 1920 р. махновщина залишалася єдиною серйозною організованою збройною повстанчою силою в Україні¹. Актуальним залишалось завдання, висунуте в грудні Радою Праці й Оборони: «звільнення України від бандитизму і тим самим забезпечення в ній стійкого радянського ладу є питанням життя і смерті для Радянської України і питанням надзвичайної ваги для всієї Радянської Федерації»².

Останні дні 1920 р. махновці провели у безперервних, виснажливих боях, практично не маючи змоги хоч трішки відірватись від переслідувачів. Дії останніх ставали дедалі загрозливішими, нищівнішими, а відтак новий рік не віщував оптимістичної перспективи прибічникам Н. Махна, коло яких продовжувало звужуватися.

Загалом на кінець 1920 р. повстанська боротьба підупадає, хоча вона виявлятиме себе ще й у наступні роки. Однак, тенденція в силу багатьох причин (передусім репресивних заходів радянської влади, червоноармійських операцій) була очевидною. Це не завжди враховується істориками, публіцистами, які на основі здебільшого мемуарних джерел, що далеко не завжди прямо кореспондуються з документами, фактами, абсолютизують спорадичні вияви повстанської боротьби, занадто героїзують вчинки окремих її представників (як правило, це робиться на основі їх же пізніших свідчень), передають у значно здеформованому вигляді загальну картину стану республіки, політичної атмосфери в ній тощо³.

Припинення польсько-радянської війни, мирні переговори обох сторін у Ризи нанесли серйозного удару по планах С. Петлюри, тих діячів УНР, які групувалися навколо нього. Однак до розгрому армії П. Врангеля ще залишалася певна надія на те, що наступ радянської влади можна якщо не припинити, то хоча б затримати. Після ліквідації достатньо могутнього військового угруповання білогвардійців у Криму сподівання на зміну загальної ситуації в Україні практично вичерпувалися.

Правда, з відведенням польських частин за Збруч на лінії Жмеринка–Могилів залишились формації армії УНР у складі 2 тис. баг-

¹ Див.: Лихолат А. В. Назв. раб. – С. 591–592.

² Внутренние войска Советской республики 1917–1922 гг. Документы и материалы. – М., 1972. – С. 239; Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника. – Т. 9. – Июнь 1920 – январь 1921. – М., 1978. – С. 535.

³ Див., напр.: Героїзм і трагедія Холодного Яру [Зб. матеріалів і спогадів] – К., 1996. – 312 с.; Кость Блакитний, отаман степової дивізії: Зб. документів і спогадів. – К., 1997. – 96 с.; Коваль Р. Отамани Гайдамацького краю: 33 біографії. – К., 1998. – 616 с. та ін.

нетів, 50 гармат, близько 2,5 – 3 тис. «шабель кінноти, наполовину їздячої піхоти»¹.

Порівнюючи цей потенціал з півмільйонною Червоною армією, дислокованою в Україні, один з найкращих знавців тогочасних подій М. Омелянович-Павленко уже на початку своєї розповіді зауважує: «Ясно, що зазначені вище невеликі відділи (військові) не могли вибороти собі права лишитися під рідною стріхою. Вони могли лише поспішно згуртувати навколо себе трохи козацтва та (потім) виконати той девіз, що написано мною на чолі цього розділу «На війні не можна завжди бути певним у перемозі, але можна врятувати честь, виконуючи свій обов'язок доброго вояка» (Е. Левіс)»².

Побіжно варто зауважити, що М. Омелянович-Павленко – командуючий Української армії в 1920 р., безперечно, мав найповнішу інформацію, найдостеменніше знав про всі її дії і найвичерпніше та найпрофесійніше відтворив непростий епізод громадянської війни у розлогій згаданій праці³.

Українські позиції були дещо підсилені передислокацією з підконтрольних Польщі теренів в район Підволочиська–Чорного Острова 3-ї російської армії генерала Б. Перемикіна. Щоправда, боєздатними було не більше 2,5 тис. чоловік, однак, мабуть, більше важив фактор домовленості раніше непримиренних сторін, зобов'язання російського командування підпорядкуватись українському проводу⁴. Цим же шляхом могли послідувати й інші загони колишніх білогвардійських частин, що деінде залишалися в Україні та частково в Польщі.

Проведена в регіоні перебування Української армії мобілізація також збільшила її ряди. У перших числах листопада 1920 р. на протирадянський фронт за розрахунками можна було виставити 8–12 тис. багнетів, 2–2,5 тис. шабель і до 80 гармат. Їм безпосередньо протистояло до 28 тис. багнетів, 5 тис. шабель, 5 бронепотягів червоних⁵.

Кілька нарад (остання 9 листопада 1920 р.) під керівництвом Головного отамана С. Петлюри мали результатом вироблення думки про ініціювання військових дій у східному напрямку.

На 11 листопада 1920 р. об'єднані сили запланували початок наступу від Могилева-Подільського на Вінницю. Головний удар спрямовувався на станцію Жмеринка, яка була важливим стратегічним пунктом, особливо у забезпеченні перекидання військових вантажів для всього Південно-Західного фронту. Неабияку роль органі-

¹ Омелянович-Павленко М. Останній відворот // Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917–1920). – К., 2007. – С. 407.

² Там само.

³ Там само. – С. 407–475.

⁴ Там само. – С. 440, 474.

⁵ Там само. – С. 441, 450.

затори акції відводили повстанським антирадянським елементам (за деякими оцінками в жовтні 1920 р. в Україні продовжували існувати кілька десятків загонів, у яких нараховувалось 23 тис. чоловік¹). Їх командири отримали накази руйнувати тил, здійснювати напади на червоноармійські підрозділи тощо².

Однак і радянські сили готувалися до відповідальних дій³. Головний тягар тут падав на плечі вояків 14-ї армії (командуючий – М. Василенко) у складі 24-ї, 41-ї, 45-ї і 60-ї піхотних дивізій, кавалерійської бригади Г. Котовського. В жовтні 1920 р. було створено кінний корпус Червоного козацтва (командуючий – В. Примаков) у складі 8-ї Червонокозачої та 17-ї кавалерійської дивізій. Всі згадані частини значною мірою були укомплектовані українцями, що вже впродовж тривалого часу брали участь в громадянській війні в Україні. Приводячи війська до повної бойової готовності, бійцям роз'яснювалося, що «миру на Заході заважає Петлюра і він має бути знищений»⁴.

Розгадавши плани петлюрівської армії (можливо, одержавши надійні розвідувальні дані), червоне командування вирішило перехопити ініціативу й завдати превентивного удару. 10 листопада воно почало власний наступ. Частини 45-ї дивізії розбили Залізну дивізію – одну з найбоєздатніших частин армії УНР. Особливо вдалою в цій операції показала себе кавалерійська бригада Г. Котовського. В бою біля Котюжан 12 листопада вона разом із 135-ю бригадою 45-ї дивізії під командуванням М. Голубенка розгромила 4-ту і 6-ту дивізії, а також завдала нищівної поразки окремій кавалерійській дивізії противника. На іншій ділянці фронту, з напрямку Могилева-Подільського успішно діяв корпус Червоних козаків під командуванням В. Примакова у взаємодії з 41-ою піхотною дивізією⁵.

Не витримавши ударів 14-ї армії, українські частини змушені були почати відхід на всьому фронті. Лише за три дні (з 10 по 13 листопада) наступу радянських військ на проскурівському напрямку було взято в полон 1600 солдатів, захоплено 14 гармат, 73 кулемети та інше військове спорядження, визволено Нову Ушицю, Літин та ряд інших населених пунктів⁶.

З першого ж дня боїв оголилася проблема серйозного дефіциту набоїв у підрозділах армії УНР. Вихід знаходився в спішному заміщенні піших частин кіннотниками, однак без координації

¹ Див.: Супруненко Н. И. Указ. раб. – С. 438.

² Історія Української РСР. – Т. 5. – С. 511; Омелянович-Павленко М. Назв. праця. – С. 451.

³ Див.: Гражданская война на Украине. – Т. 3. – С. 700, 718, 727, 728 и др.

⁴ Супруненко Н. И. Указ. раб. – С. 438.

⁵ Українська РСР в період громадянської війни. – Т. 3. – С. 422–425.

⁶ Див.: Історія Української РСР. – Т. 5. – С. 511.

дій з піхотою розраховувати на стратегічний успіх, навіть при локальних перемогах, не можна було. Швидко з'ясувалося, що й тієї кількості боездатних кіннотників, на які розраховували керівники, також не було. А тут ще додалися неузгодженості дій командного складу, млявість загального керівництва в особі С. Петлюри. Загострився конфлікт між окремими командирами російських підрозділів, які почали діяти на власний розсуд, вийшовши з покори М. Омеляновичу-Павленку¹.

Відтак під червоноармійським натиском продовжився відхід практично всіх підрозділів української армії, хоча на деяких ділянках фронту й створювались сприятливі обставини для контратак.

Радянським частинам вдалося без особливих ускладнень зірвати похід з району Мозиря в напрямку Чорнобиля й Овруча, здійснений білогвардійським угрупованням С. Булак-Балаховича².

14 листопада командуючим 14-ї армії знову було призначено І. Уборевича (цю посаду він обіймав з короткою перервою з літа 1919 р.).

Довідка: УБОРЕВИЧ Ієронім Петрович (2(14)I.1896, с. Антандріюс (Литва) – 11.VI.1937, Москва) – радянський воєначальник, командарм 1-го рангу.

Походив із литовської селянської родини. В 1916 р. закінчив Костянтинівське артилерійське училище. Брав участь у Першій світовій війні, підпоручник. В 1917 р. вступив до РСДРП(б). В грудні 1917 р. обраний командиром Революційного робітничо-селянського полку. В 1918 р. перебував на різних фронтах боротьби за владу рад. В жовтні 1919 р. – лютому 1920 р. командує 14-ю радянською армією, в березні-квітні 1920 р. – 9-ю армією при розгромі Білої армії А. Денікіна.

В квітні-липні 1920 р. знову командує 14-ю, в липні-листопаді 1920 р. – командує 13-ю армією, а в листопаді-грудні – знову командує 14-ю армією. 13-та й 14 армії брали активну участь в боях з Польщею і білогвардійською армією П. Врангеля.

Після завершення Громадянської війни – на високих командних посадах, член ВЦВК і ЦВК СРСР.

Відбивши контратаки петлюрівських частин на ділянках 24-ї і 60-ї дивізій, радянські війська дедалі розвивали свій наступ. 16 листопада вони визволили Кам'янець-Подільський, а 18 листопада 8-ма Червонокозацька дивізія разом з частинами 60-ї дивізії вибила противника з Деражні. Частини 45-ї дивізії, в тому числі кавбригада Г. Котовського, невідступно переслідували супротивника в напрямку Проскурова, де був зосереджений основний контингент військ Директорії і рештки білогвардійських частин. Після запеклого бою

¹ Див.: Омелянович-Павленко М. Назв. праця. – С. 453–467, 476–481.

² Див.: Супруненко Н. И. Назв. раб. – С. 438.

радянські війська 18 листопада оволоділи Проскуривим¹.

Червоні козаки і бригада Г. Котовського продовжували наступ. В районі прикордонного міста Волочиська 21 листопада розгорнулися останні запеклі бої².

Переконавшись у безперспективності дальшого опору, точніше не маючи для того ні фізичних, ні моральних сил, командування військ УНР вирішило залишити землю своєї держави. М. Омелянович-Павленко так описує останню акцію українських вояків: «Біля 2-х годин 21 листопада по отриманню дозволу з боку польського командування був виданий наказ почати переправу обозів через р.Збруч. З 4-х годин почалася переправа обозів на участку між Волочиськом і Ожиговцями. Після полудня почала переправлятися піхота, а Окрема кінна дивізія і кінний Мазепинський полк на протязі дня активно забезпечували переправу, атакуючи декілька разів ворога в районі Батьківців і Куриловців. Командуючий армією (М. Омелянович-Павленко – В. С.), який ночував на с. Войтовцях, а на протязі дня був в с. Куриловцях, о 16 годині прибув на переправу у с. Ожиговці. О 17-й годині почали проходити окремі вози, і фактично переправа скінчилася»³. Командуючий армією УНР не знайшов ніяких слів ні захоплення, ні співчуття до тих, хто після тривалих років боротьби змушений був визнати поразку, мав рятуватись втечею на чужину. Єдине, що зауважив щодо евакуації армії М. Омелянович-Павленко, так це те, що «переправа пройшла в повнім ладі, за винятком того випадку, що під вечір у Підволочиська ворогу удалося захопити більшість обозу кінного полку Чорних Запорожців»⁴.

Щодо останнього є й інші відомості: радянські війська захопили багато полонених і значні трофеї – 2 бронепотяги, 14 гармат, 120 кулеметів, три ешелони військового майна⁵.

Кадровий військовий М. Омелянович-Павленко ретельно проаналізував підсумки всієї кампанії, критично оцінив дії командування армії УНР, її вояків, чесно віддав належне заслугам червоноармійців. Загалом же він прийшов до цілком обґрунтованого висновку, що іншого результату й бути не могло⁶. Адже в даному випадку, як, практично, і завжди в історії, на перший план виходив об'єктивний чинник. Він же виявився не сприятливим для прихильників УНР. «Спільні наші зусилля не привели до бажаних наслідків, – констатував генерал, – й головна частина цього зовсім не в тій

¹ Див.: Гражданская война на Украине. – Т. 3. – С. 767, 772, 777 і др.

² Українська РСР в період громадянської війни. – Т. 3. – С. 426–428.

³ Омелянович-Павленко М. Назв. праця. – С. 468–469.

⁴ Там само. – С. 469.

⁵ Історія Української РСР. – Т. 5. – С. 511–512; Українська РСР в період громадянської війни. – Т. 3. – С. 428.

⁶ Див.: Омелянович-Павленко М. Назв. праця. – С. 469–475.

чи іншої помилці вищого командування й підвладних йому чи сторонніх осіб.

Тільки вибух загального повстання по тилах червоних військ та щасливе просування Врангеля в курському напрямкові могло б сприяти поліпшенню нашого військового становища. Але цих подій нам бракувало, і через те чи зараз, чи трохи пізніше, чи гірше, чи краще, проте ми були примушені залишити наш край»¹.

В наведених словах – не лише визнання закономірності поразки ар'єргардів Української революції, а й розуміння причин перемоги супротивних сил.

В тій же праці можна знайти й точні дані щодо евакуації до Польщі військових підрозділів УНР і короткої характеристики становища, в якому вони опинилися: «На протязі 21.11. через три контрольні пункти перейшло Збруч три армії УНР: а саме 40 000 люду, з них поверх 4 000 старшини, 10 000 коней, з 3-ї російської армії – 10 000 люду, 3000 коней й Збірної козачої дивізії коло 2000 люду і коней.

Зброя, що складала наші вояки, вражала своєю різноманітністю.

Військовий округ, в який ввійшла наша армія, був вщерть переповнений польськими військами і зовсім не підготовлений на прийняття 50 000 люду.

Таке становище викликало формений голод, внаслідок чого приблизно четверта частина всього люду подалася знову за Збруч. Решта війська була переведена до таборів – Каліша, Щипйорко, Вадовиці, Ченстохова, Стрількова»².

Так наприкінці 1920 р. почав оформлятися основний кістяк української політичної еміграції.

1920 рік можна вважати рубіжним у переході від війни до миру не в тому сенсі, що в якийсь момент закінчилися воєнні дії й життя вступило у якісно нову фазу – мирну. Війна з миром сусідствували увесь рік. В одних регіонах – більша частина Донбасу, Харківщини, Полтавщини, Чернігівщина – одна, радянська влада існувала всі дванадцять місяців, тут творився новий соціалістичний лад. В інших місцевостях – на Правобережжі, Півдні не лише продовжувався стан війни, а й часом спалахували масштабні й криваві битви, проводилися стратегічні й тактичні операції з усіма атрибутами війни.

І хоча підписання миру з Польщею настане лише у березні наступного, 1921 р., а вогнища повстанського руху ще залишатимуться в різних місцевостях України, загальна тенденція звуження, ліквідації протистояння виявлялася дедалі наочнішою, могутньою, перекон-

¹ Омелянвич-Павленко М. Назв. праця. – С. 475.

² Там само. – С. 473.

ливо. Визначальними ставали процеси поствоєнного функціонування суспільства – налагодження життя за мирними стандартами.

Відтак можна уявити 1920 рік як карту України, на якій «море миру» (нехай десь нестійкого, а то й умовного), розливаючись дедалі більше поглинало «острови і острівці війни». Йдеться, звісно, про ті терени, які раніше іменувалися Підросійською (Наддніпрянською) Україною. Західні території – Східна Галичина, Західна Волинь, Холмщина, Підляштя відійшли до Польщі; Північна Буковина, Хотинщина, Придунайські землі, українські райони Бессарабії були окуповані Румунією; Закарпаття опинилося у складі Чехословаччини. Це було результатом Першої світової війни, латентним джерелом визрівання неминучих конфліктів у наступному. Однак на кінець 1920 р. світ, Європа настільки втомилися від війни, що жага миру переважила будь-які інші настрої й тенденції. То ж навіть з очевидними історичними несправедливостями, такими як насильне, жорстоке шматування українського організму доводилося рахуватися як з данністю моменту, відкладати розв'язання гострих проблем до інших, сприятливіших часів.

В сучасній історіографії поширена точка зору, яка може дещо дисонувати з вищевикладеними міркуваннями. Її представники вважають, що 1920 рік не був останнім роком Української революції, що боротьба (повстанські виступи, Другий зимовий рейд тощо) продовжувалася, тривав активний спротив радянському режиму, який кваліфікується окупаційним.

Однак об'єктивна оцінка ситуації все ж незаперечно свідчить – домінантними, визначальними для суспільства України стали невоєнні процеси, а перспектив зміни влади, принесеної революційними потрясіннями, суті запроваджуваних порядків, які дедалі зміцнювалися, не існувало.

Звісно, найбільше в тому були переконані комуністи. А маси вони привертали на свій бік не лише словами – абстрактною агітаційно-пропагандистською роботою, ідеологічними зусиллями, а конкретними справами, реальними кроками у закріпленні основ нового, мирного, значить – з ознаками наростаючої стабільності життя. Тому паралельно з бойовими діями достатньо оперативно здійснювалися перетворення, спрямовані на реалізацію комуністичної програми, ідеалів, про які більшою або меншою мірою (іноді навіть через контраргументи супротивників) знало занурене в революційний вир суспільство. У такий спосіб ще до повсюдного завершення боротьби за владу широкий загал мав змогу на першому практичному досвіді переконуватись у реальній політиці більшовицької партії, її змісті і смислі.

І все ж далеко не всі проблеми, навіть найнагальніші, вдавалося вирішувати відразу, до багатьох з них доводилося підходити поволі, обережно, зважаючи саме на непросту загалом ситуацію. Так, маю-

чи на меті повсюдне і повноцінне відновлення влади рад, далеко не скрізь виявлялися можливості для формування цих органів. Хоча вибори в них розпочалися ще навесні, тривалий час не відмовлялися від функціонування ревкомів – надзвичайних органів, які формувалися в міру вивільнення Червоною армією території, населених пунктів від супротивників. Тому ще й на кінець року ревкоми продовжували діяти в 7 губернських, 46 повітових центрах, у 1009 волостях і 9248 селах. Ради ж на той же момент функціонували в 5 губернських, 51 повітовому центрі, 922 волостях та 6280 селах¹.

Водночас, навряд чи можна в усьому погодитися з точкою зору, що перевага ревкомам перед радами надавалася свідомо, зважаючи на те, що перші призначалися, а другі за своєю природою мали обиратися². Комуністична партія непогано розуміла перевагу демократично сформованих органів над надзвичайними, бачила шлях зміцнення диктатури пролетаріату у повсюдному відновленні діяльності рад³. Тому ще в процесі розгрому військ А. Денікіна, а саме 2 січня 1920 р. було ухвалено постанову Ради робітничої й селянської оборони «Про скасування губернських і повітових Революційних Комітетів». В документі прямо говорилося: «В силу зміни обстановки, яка виключає необхідність мати на місцях органи влади, які діють паралельно (Революційні Комітети; Виконавчі Комітети і Військові Комісаріати), скасувати всі губернські й повітові Революційні Комітети, за винятком тих тільки но звільнених від неприятеля місць, де ще не засновані нормальні (підкреслено мною. – В. С.) урядові органи»⁴.

Отже, вважаючи «нормальними» управлінськими органами зовсім не ревкоми, а ради, уже 15 лютого ВЦВК РСФРР оприлюднив положення «Про Сільські Ради»⁵. Поява документа, звісно, була логічною, оскільки передбачала допомогти у формуванні «нормальних» органів влади у «глибинці», де відповідного досвіду в умовах громадянської війни накопичити просто не вдалося. Декрет значний обсягом і детально регламентує (в ньому аж 69 параграфів), всі права, обов'язки, функції сільських рад.

В документі з абсолютною чіткістю визначалося:

«§ 1. Сільська Рада є вищим органом влади в межах його ведення і в кордонах місцевості, яка ним обслуговується.

¹ Див.: Бойко Е. Д. Борьба органов диктатуры пролетариата за укрепление социалистического строя на Украине. – К., 1987. – С. 26.

² Див.: Україна: політична історія. ХХ – початок ХХІ ст. – К., 2007. – С. 420.

³ Див.: Українська РСР в період громадянської війни 1917–1920 рр. В 3-х т. – Т. 3. – К., 1970. – С. 35–53.

⁴ Советы в эпоху военного коммунизма (1918–1921). – Сб. док. Ч. II. – М., 1929. – С. 9.

⁵ Там же. – С. 9–14.

§ 2. Всі постанови Сільської Ради обов'язкові до виконання для всього населення даної місцевості»¹.

На додаток буквально через три дні вийшло й положення ВЦВК «Про Повітові Виконавчі Комітети»².

Відтак інструкції були вичерпними, й на місцях їх намагалися втілювати в життя. Однак збереження по суті напіввоєнного стану в багатьох місцевостях не дозволяло оперативно здійснювати бажані, необхідні плани.

Варто зазначити, що і в діяльності відновлених рад не відразу вдавалося впроваджувати демократичні начала. Часто переважну кількість справ, особливо невідкладних, гострих, важливих вирішували президії виконкомів, так звані «трійки», або «п'ятірки», які по-суті мало чим відрізнялися від ревкомів³.

Послідовно проводився партійний принцип формування влади. За зразок слугував Всеукрревком – три більшовики й по одному боротьбисту та боротьбисту: так же формувалися й губернські та повітові ревкоми. У губернських виконкомах рад близько 70% становили комуністи⁴.

Що ж до інших партій, вони не лише не допускалися до влади: до них застосовувалися репресивні акції, які вели до припинення їх діяльності. Так, 19 серпня 1920 р. були проведені обшуки в помешканнях Всеукраїнської конференції партії меншовиків, багатьох з них було заарештовано, відправлено до виправних таборів і за межі України⁵.

В ніч на 9 вересня 1920 р. зазнав арешту весь склад делегатів партії лівих есерів – синдикалістів (створена в серпні 1920 р. на чолі з В. Арнаутовим з числа правих елементів партії боротьбистів – ліва, переважаюча частина, як відомо, злилася з КП(б)У. Розпочатий 8 вересня з'їзд проголосив своїм головним завданням повалення радянської влади в Україні. Однак чекісти заарештували делегатів і всі 15 осіб були засуджені на строк «до кінця громадянської війни»⁶. Партія була оголошена «ворогом радянської влади», а діяльність заборонена⁷.

¹ Там само. – С. 9.

² Там само. – С. 14–17.

³ Бюллетень V Всеукраїнської конференції КП(б)У. – № 4. Харьков, 1920. – С. 9; Солдатенко В. Ф., Верстюк В. Ф. Революції в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917–1920) // Політична історія України. XX століття: У 6 т. – Т. 2. – К., 2003. – С. 418.

⁴ Очерки истории Коммунистической партии Украины. Изд. 4-е, доп. – К., 1977. – С. 318.

⁵ Див.: Солдатенко В. Ф., Верстюк В. Ф. Назв. праця. – С. 422.

⁶ Маймескулов Л. Ф., Рогожин А. И., Сташис В. В. Всеукраинская чрезвычайная комиссия. – Харьков, 1990. – С. 219.

⁷ Там же.

Частина правих борьбистів продовжила антирадянську діяльність – переважно в сільській місцевості. Так, наприклад, було в Харківській губернії, де частина їх «перейшла на підпільну роботу та агітувала проти КП(б)У». Також було і в Кременчуці, де частина есерів-синдикалістів «перейшла у підпілля»¹. Вони зазнали репресій з боку радянської влади, але вже не як члени партії, а як учасники загонів, що чинили опір радянській владі на місцях².

Звичною стала практика чекістського спостереження (з періодичними арештами) й за членами організацій правих есерів, есерів-синдикалістів, есерів-максималістів, українських есерів, українських соціал-демократів.

Жорстокість моменту, що переживався, не оминула й самої Комуністичної партії (більшовиків) України. Критерій «революційної відданості й чистоти», застосований під час проведеної чистки, привів до виключення з її числа понад третини членів³. Натомість для підсилення потенціалу республіканської комуністичної організації до серпня 1920 р. в Україну прибуло 958 відповідальних партпрацівників з Росії⁴.

Хоча ситуація в УСРР продовжувала залишатися непростою, в деяких регіонах напруженою, курс на запровадження соціалістичних засад і стандартів виконувався послідовно. Зокрема, створювалися й розгортали діяльність такі інституції як контрольні наркомати, скажімо Народний комісаріат робітничо-селянської інспекції УСРР. Його головою з 24 травня 1920 р. було призначено М. Скрипника. А в діяльності цього досвідченого партійця значною мірою віддзеркалилися ті державотворчі зусилля, які докладалися в процесі налагодження мирного життя, в розбудові нового ладу, та атмосфера, яка дедалі ставала характерною для нових суспільних відносин.

Як тоді часто траплялося, наркомуну доводилось починати все «з нуля». І найважчою виявлялася проблема комплектації наркомату кадрами. Штат НК РСІ з 1 червня 1920 р. було визначено у кількості 277 осіб. Для порівняння можна згадати, що в 1919 році у наркоматі держконтролю рахувалося 1034 чоловіка, а в НК РСІ РСФРР працювало понад 2 тис. службовців⁵.

Та й невелику кількість вакансій було не так то легко заповнити. Значна частина старих спеціалістів відмовлялась піти на службу радянській владі, а молоді радянські кадри тільки-но народжу-

¹ Ветров Р. І. Ліквідація багатопартійності в Україні (1920–1925 рр.). – Дніпродзержинськ, 2007. – С. 152.

² Там само.

³ Див.: Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиліття (1919–1928). – К., 1996. – С. 82.

⁴ Там само.

⁵ ЦДАВО України. – Ф. 529. – Оп. 1. – Спр. 15. – Арк. 43 зв.

вались. Їм дуже бракувало знань, навичок. Завдання ж поставали дуже й дуже відповідальні: слід було, виявляючи принциповість, непримиренність до всіляких недоліків, допомагати партійним організаціям, урядовим установам відроджувати народне господарство, передусім транспорт, налагоджувати нормальне функціонування трудових колективів.

І новий нарком волів працювати «не числом, а умінням», надаючи переваги високим професійним якостям людей, яким було довірено відповідальні функції.

Він вважав роботу в РКІ надзвичайно важливою, а вимоги до співробітників – особливо високими. Буквально через 10 днів після того, як він очолив наркомат, 5 червня 1920 року М. Скрипник видав наказ: «Підтверджується розпорядження, яке видано на словах всім завідуючим відділами: в 2-денний строк до понеділка – 7 червня перевірити весь особовий склад і штати ввірених їм відділів шляхом ретельного і персонального опиту кожного співробітника. Дати характеристику кожного співробітника відділу. Дати відгук про залишення на роботі Народного Комісаріату Робітничо-Селянської Інспекції або про відрахування його; всі, хто викликає сумніви, повинні бути відраховані...»¹.

Звичайно, в той час закладались певні, можливо, й не дуже виразні підвалини бюрократичної системи управління, що згодом набула свого весілля. І відтак наркомат робітничо-селянської інспекції був її органічною складовою. Та все ж слід віддати належне М. Скрипнику – у формуванні як центрального, так і місцевих (губернських, міських, повітових) апаратів контролю він виступив ініціатором запровадження ефективних демократичних засад². Кандидатури комуністів і безпартійних, робітників і селян, що їх висували на контрольну роботу, попередньо широко обговорювалися на партійних зборах, засіданнях рад депутатів, зборах профспілок і робітничих конференціях. Відбір був досить прискіпливим, але й авторитетом потім обранці надіялись знизу чималим.

А в практичній роботі нарком наполегливо домагався, щоб червоні контролери вміли не лише перевіряти, інспектувати, а й інструктувати, вчити, бути компетентними у справах партійної, державної роботи. Сам нарком, високий, сухорлявий, аскетичний, з концентрованим проникливим поглядом, здавалось, навіть зовнішністю найбільшою мірою відповідав своєму призначенню. Та значно важливішим було те, що совість цієї людини була такого гатунку, була такою світлою, що дозволяла беззастережно висувати як до підлеглих, так і до колективів будь-яких партійних і державних установ, до інспекції яких він мав відношення, найстрогіші вимоги. М. Скрипнику, коли він нещадно таврував виявлені бюрократизм і

¹ ЦДАВО України. – Ф. 529. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 66.

² Там само. – Спр. 39. – Арк. 44–45 зв.; 194–195 та ін.

тяганину, безгосподарність і марнотратство, цілеспрямовано борючись зі злочинними проявами, негативними нахилами, мало хто був здатен протидіяти. Його висновки, нерідко досить різкі, безкомпромісні, були завжди аргументованими, пропозиції конструктивними, а дії – ефективними, послідовними, обдуманими. Нарком РКІ М. Скрипник виявляв строгість, навіть жорстокість стосовно тих працівників РСІ, які виявляли недбальство, нечуйність, допускали огульні неконкретні підходи, зверхність, цинізм. Таких він вважав за потрібне карати і про покарання детально інформувати державний апарат¹. Були випадки, коли М. Скрипник вдавався до крайніх заходів-розпоряджень про п'ятиденний арешт винних. Однак, судячи з документів, таке покарання застосовувалось лише до керівних працівників відомства. Так він вчинив, зокрема, щодо керівників Волинського і Катеринославського відділень РСІ².

М. Скрипник вбачав основне завдання діяльності інспекторів, контролерів у допомозі різним інстанціям покращувати їх роботу, удосконалювати, оптимізувати її. Водночас він вважав, що здійснювати це слід дуже обережно, делікатно. У спеціальному наказі від 17 червня 1920 р. він наголошував: «З «Положення» про Робітничо-Селянську Інспекцію і Декретів про Держконтроль ясно витікає, що представники РСІ., яку б посаду вони не займали, не мають права самостійно втручатись в адміністративні права установ.

Контролери можуть забороняти ті чи інші дії у випадках явної незаконності їх, з повідомленням про це ближчих керівників підзвітної і своєї установи, під свою відповідальність, однак самостійно розпоряджатись вони не можуть. Далі, у випадку дефектів у постановці справи представники РС Інспекції вдаються до заходів до покращання шляхом порад, вироблення інструкцій, випереджувальних гальм, проводячи всі ці свої заходи у погодженні з керівником установи, або у випадку його явної протидії, звертаючись до вищих інстанцій»³.

Досить швидко всі переконалися, що М. Скрипник – справжній ворог зволікань, халатності, безсистемності, чванства, що нарком намагався кожен негативний факт зробити відправним для перелому ситуації, уроком для покращання роботи. Відвідавши 30 червня 1920 року Бюро скарг при органах Надзвичайної Комісії (ЧК) України, М. Скрипник знайшов її роботу незадовільною, виніс письмову догану керівництву. Однак головне полягало в іншому. Нарком видав спеціальний наказ, згідно з яким збільшувався штат співробітників відповідних служб, наголошувалось на тому, що «бюро скарг

¹ ЦДАВО України. – Ф. 529. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 80–81, 106; Спр. 2. – Арк. 146–147 зв.

² ЦДАВО України. – Ф. 529. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 25, 26; Спр. 3. – Арк. 175–176.

³ Там само. – Спр. 2. – Арк. 54.

і всі його співробітники повинні в першу чергу і не пізніше 24 годин обслідувати заяви і скарги, які подають робітники і червоноармійці або їх сім'ї. Передбачалось строге регламентування «проходження» справ, зокрема, у «книзі скарг» мало бути два зошити: «розбору скарг» і «термінових засідань». На завершення М. Скрипник особливо підкреслював: «Дивитись на канцелярський бік справи лише як на реєстрацію роботи, всю ж увагу зосередити на живих людях і фактичних стосунках, підходячи революційно до суті справи»¹. Микола Олексійович не раз наголошував, що «служба в такій високій установі, як Центр. Органі РСІ вимагає з боку співробітників його достатньо такта і поважного поводження з відвідувачами»².

Сам нарком кожного дня 3–4 години відводив для роботи з паперами – листами, проханнями, скаргами тощо. Однак канцелярською, бюрократичною роботою це було назвати важко. Щодо кожного звернення М. Скрипник взяв за правило давати власноручне письмове (часто досить розгорнуте і детальне, завжди сутнісне) доручення своїм підлеглим щодо вирішення справи, або власноручну відповідь. Інформацію відділів і місцевих державних органів вивчав прискіпливо, аналізував критично, видавав щодо їх змісту накази³. Скоро цей стиль став нормою і для заступників наркома, які просто не зважались на бюрократичні відписки: про норів М. Скрипника знали – він зверхності не вибачить.

До речі, коли мова заходить про канцелярщину, бюрократизм, в уяві щонайперше постають гори, принаймні, купи різноманітних паперів. Так ось, саме паперу, у прямому, фізичному розумінні якраз і бракувало. Тому документація наркомату, включаючи й папери наркома, велася на зворотному боці бланків різних установ, що вже не існували – Донецького гірничо-промислового банку, харківського відділення Російсько-азіатського банку, Азовсько-Донського комерційного банку, а то й на аркушах, взятих із амбарних книг чи шкільних зошитів⁴.

Ситуація з папером була настільки скрутною, що 7 липня 1920 року по наркомату РСІ було навіть видано наказ: «Наказується всім співробітникам під відповідальність зав відділами користуватись лише архівним папером (тобто, зворотною стороною випадкових бланків, машинописних сторінок тощо – В. С.).

У виняткових випадках, з дозволу зав. відділами дозволяється користуватися чистим папером»⁵.

Однак скаржитись ні нарком, ні колектив, який він очолював, нікому не збиралися. Головне ж бо – жива робота. А її було біль-

¹ ЦДАВО України. – Ф. 529. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 115–120 зв.

² Там само. – Спр. 1. – Арк. 80.

³ Там само. – Спр. 2. – Арк. 141 зв., 180–184 та ін.

⁴ Там само. – Оп. 1. – Спр. 1–2 та ін.

⁵ Там само. – Спр. 2. – Арк. 162–163 зв.

ше, ніж вдосталь. Та й ініціативності ні М. Скрипник, ні його колеги не звикли «позичати». Надходить повідомлення про рішення РНК провести місячник допомоги дітям-сиротам, нарком видає власний наказ, яким передбачаються додаткові дії в цій справі силами робітничо-селянських інспекторів. Здійснюється обстеження лікувально-санітарних установ з метою боротьби проти епідемії, М. Скрипник і тут знаходить можливості для розширення поля діяльності ввіреного йому відомства. Або проводиться, наприклад, «Тиждень хворого і пораненого червоноармійця» (червень 1920 року), і М. Скрипник знову видає спеціальний наказ, яким пропонує паралельно організувати «Тиждень червоноармійської скарги». Малося на увазі здійснити обхід шпиталів і лазаретів, прийому скарг від червоноармійців і, по-можливості, розв'язувати їх на місці шляхом негайної видачі на руки копій рішень, посвідок чи довідок, оформлення запитів у відповідні інстанції для розв'язання складних питань, які вимагали часу.

З цією метою в Харкові передбачалось створення чотирьох комісій, які очолили нарком РСІ М. Скрипник, його заступник Б. Штернберг, завідуючий польовою інспекцією РСІ Мартинович і завідувач Харківської губінспекції Фідровський¹.

У полі зору М. Скрипника, очолюваного ним наркомату знаходився широкий спектр проблем життєдіяльності республіки. Виходячи з потреб відбудови народного господарства, покращання економічного становища, особлива увага надавалась металургійній і вугільній промисловості, зокрема, функціонуванню Центрального правління кам'яновугільної промисловості (ЦПКП), роботі Української трудової армії² тощо.

Втім, другорядних проблем, другорядних справ і об'єктів у будівництві держави для М. Скрипника не було. З однаковим ентузіазмом і оперативністю він реагував на будь-яку потребу участі керованого ним наркомату у вирішенні чергових завдань.

Так, 28 вересня 1920 р. М. Скрипник видав наказ по Наркомату РСІ. В ньому йшлося про заходи щодо реалізації постанови Раднаркому УСРР від 21 вересня.

Культурно-просвітницькій інспекції наказувалось звернути увагу і слідкувати: «1) за виконанням дорученого Наркомпросу завдання – розробці плану широкого розвитку виховних і освітніх закладів всіх ступенів і розрядів з українською мовою викладання; 2) за негайним введенням обов'язкового вивчення української мови у всіх закладах з неукраїнською мовою викладання»³. Далі передбачався ретельний нагляд за серйозним вивченням української мови

¹ ЦДАВО України. – Ф. 529. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 85.

² Там само. – Спр. 3. – Арк. 290–294, 297; Спр. 9. – Арк. 58–58 зв.; Спр. 40. – Арк. 71–71 зв. та ін.

³ Там само. – Спр. 15. – Арк. 197.

в усіх закладах, де готувалися працівники освіти; за випуском підручників і художньої літератури, газет українською мовою.

Взагалі ж М. Скрипник прагнув надати всій роботі Наркомату РСІ максимальної чіткості, оперативності, якомога піднести фаховий рівень співробітників. Одним з важливих заходів, які він здійснив, була організація бібліотеки, в якій концентрувалися видання з економічних і контрольних питань. Цікава деталь: закупку потрібних книг нарком розпорядився здійснювати «за рахунок непередбачених витрат»¹.

М. Скрипник виховував у підлеглих максимально відповідальне ставлення до кожного свого кроку, дії, наполегливо боровся за те, щоб НК РСІ отримував абсолютно точні, об'єктивні дані від своїх органів на місцях. Він терпляче роз'яснював, що, зокрема, губернські органи інспекції не можуть бути просто передаточними ланками від низових установ, організацій, отримані на запит дані вони повинні ретельно перевірити, проінспектувати, впевнитись у їх точності й тоді передавати «наверх». Така робота має бути систематичною, правилом².

Як і до того, М. Скрипник, поряд з основними, наркомівськими функціями виконував чимало інших відповідальних доручень. Зокрема, потребою пошуку варіантів співпраці між державними установами УСРР і РСФФР було зумовлено призначення його повноважним представником Наркомату РСІ Російської Федерації в Україні. 31 липня 1920 року обнародовано копію наказу по Народному Комісаріату Робітничо-Селянської Інспекції РСФФР. В документі говорилося:

«1. На підставі Постанови Всеросійського Центрального Виконавчого Комітета і Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітета про федеративне об'єднання органів РСІ УСРР і РСФФР, приймаючи до керівництва і виконання постанови ВЦВК, надрукованого в «Известиях» № 109 від 22 травня 1920 р. про екстериторіальність органів спеціальних Інспекцій, але маючи на увазі віддаленість вказаних органів на Україні від Центру і необхідність безпосереднього нагляду представника НК РСІ на місці, – затверджується на Україні повноважне представництво НК РСІ в особі Народного Комісара РСІ УСРР тов.М.О.Скрипника для організації, керівництва і скеровування всієї діяльності органів Відділів Засобів Сполучення, Зв'язку і Військово-Морського на Україні»³.

Відділам засобів сполучення і зв'язку, а також воєнно-морському доручалося керувати своїми підлеглими, направляти кореспонденцію лише через М. Скрипника. Якщо ж виникала гостра потреба негайного зв'язку з центром, то в такому разі копії документів мали

¹ ЦДАВО України. – Ф. 529. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 57.

² Там само. – Спр. 40. – Арк. 115.

³ Там само. – Спр. 1. – Арк. 27, 36; Спр. 3. – Арк. 44–45.

негайно повідомлятися М. Скрипнику.

Зарахування на роботу, переміщення і звільнення співробітників, накладання стягнень мало проводитись М. Скрипником у встановленому порядку.

Наділяючи М. Скрипника широкими повноваженнями, наказ водночас обмежував компетенцію НК РСІ УСРР, оскільки містив і такі пункти: «6. Всі накази, розпорядження і керівні вказівки НК РНІ РСФРР обов'язкові для всіх органів РКІ УСРР.

7. Тов. Скрипник М. О., приймаючи до негайного виконання всі розпорядження НК РСІ, зобов'язаний направляти в НК РСІ РСФРР доповіді і звіти про хід робіт спеціальних Інспекцій всіх органів РСІ УСРР не рідше одного разу на місяць»¹.

М. Скрипник оперативно створив апарат для розв'язання питань, пов'язаних з новою галуззю діяльності, налагодив досить чітку, ефективну її роботу².

Для його діяльної натури знайшлися й інші відповідальні ділянки роботи. 14 вересня 1920 року Миколу Олексійовича постановою РНК УСРР включили до складу комісії по розробці положення про народний суд України³, а 1 жовтня – членом комісії по обліку і розподілу евакуйованих установ і осіб (Евакком)⁴ і членом Еваккомісії Ради робітничо-селянської оборони РСФРР⁵.

Природно, М. Скрипник систематично брав участь у засіданнях уряду, вів себе досить активно, як правило, неодноразово виступав при обговоренні спірних питань, домагався врахування його думки, позиції⁶. А після обрання до складу Президії ВУЦВК з літа 1920 року⁷ обсяг обов'язків, напруга роботи, відповідно, ще більше зросли.

Головним же залишалась робота на посаді наркома РСІ УСРР. До речі, вона привернула до себе увагу, кваліфікувалася як взірець на нараді відповідальних працівників робітничо-селянської інспекції, що відбулася у жовтні 1920 року в Москві. Особливої відзнаки заслужила злагожденість, мобільність, результативність дій українського наркомату під час війни з Польщею, коли РСІ взяла щонайактивнішу участь в обороні республіки, зміцненні тилу, налагодженні контролю за евакуацією населення і матеріальних цінностей, за охороною військових, продовольчих та інженерних складів, шляхів і важливих промислових об'єктів.

¹ ЦДАВО України. – Ф. 529. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 44–45.

² Там само. – Спр. 1. – Арк. 27–28, 29, 32, 37, 44, 45, 80; Ф. 539. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 44–45.

³ Там само. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 575. – Арк. 23.

⁴ Там само. – Арк. 67 зв., 82; Ф. 539. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 95, 96.

⁵ Там само. – Ф. 2579. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 63.

⁶ Там само. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 87. – Арк. 27–32, 40–44 та ін.

⁷ Там само. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 87. – Арк. 39 та ін.

Подібно до М. Скрипника намагалися працювати й інші наркоми. Звісно, відсутність досвіду державної роботи, навіть більш-менш усталених уяв про неї, очевидний брак професіоналізму, належної освіти в умовах творення небаченого до того суспільства, породжували й чимало недоліків, прорахунків, помилок, часом дуже прикрих, істотних, із далекосяжними наслідками, іноді навіть трагічними. Негативи часто виникали на ґрунті панівних тоді настроїв «революційного нетерпіння», «революційної доцільності», «червоногвардійської атаки» тощо. А невиправдана жорстокість, обмеження демократизму, натискні методи пояснювалися важкими воєнно-політичними обставинами, незавершеністю класової боротьби, сутність якої для будівничого соціалізму була добре відома зовсім не з книжкових абстракцій, а з перипетій власних дуже непростих доль.

Все це, як і багато інших чинників морально-психологічного плану, думається, не можна не враховувати, коли сучасні дослідники намагаються досягнути процес формування й функціонування партійно-радянської еліти (часто тут вдаються до термінів – компартійна, радянська номенклатура тоталітарного суспільства, адміністративно-командної системи тощо¹). І зовсім незрозуміло, коли окремі, зовсім не визначальні елементи біографій, рис характеру, стилю роботи штучно вириваються, абсолютизуються, тенденційно, упереджено переносяться на комплексну оцінку всієї діяльності тієї чи іншої особистості, як це, зокрема, чинить Д. Табачник щодо М. Скрипника². На жаль, крім вияву очевидної однобічності, ангажованості, в хід пускаються ще й нічим документально чи фактологічно не підтвержені категоричні, серйозні звинувачення (садизм, причетність М. Скрипника до організації вбивства «десятиків тисяч» невинних людей і т. ін.). Прозорий публіцистичний розрахунок на епатаж читачів, прагнення досягти будь-якою ціною бажаний ефект на перевірку обертаються марнослов'ям, втім, мабуть, зовсім не безневинним і небезкорисливим.

Звісно, означена непроста проблема – предмет спеціальної, ґрунтовної розмови. Тут же, гадається, можна обмежитись запрошенням задуматися, ну хоча б над одним питанням: чи могло так статися, щоб люди, зіткані із суціль негативних якостей, змогли перемогти (причому, не в якийсь короткий момент, а в результаті тривалих чотирьох років щонайжорстокішої боротьби) сили, які репрезентували собою пряму протилежність – розум, інтелект, освіченість, фаховість, гідність, порядність, гуманність, патріотизм, вірність ідеї та

¹ Дорошко М. С. Партійно-радянська номенклатура УРСР у 20–30-ті роки ХХ ст. Автореф. ... дис. докт. іст. наук. – К., 2004. – 34 с.; Фролов М. О. Компартійно-радянська еліта в Україні: особливості існування та функціонування в 1923–1928 рр. – Запоріжжя, 2004. – 800 с.

² Див.: Табачник Д. Право на бесчестье // 2000. Еженедельник. – 2009. – № 5. – 30 январа – 5 февраль; [http://www.2000.net.ua\(S\)61407](http://www.2000.net.ua(S)61407).

інші чесноти. Звести кінці з кінцями в рамках кон'юнктурної схеми буде просто, неможливо. А відтак відходити від наукових засад досліджень не варто, яку мету б не намагалися переслідувати їх автори.

В міру зменшення безпосередньої воєнної загрози, що знаходилася в прямій залежності від перемог Червоної армії, дедалі розширялися можливості для реалізації давніх комуністичних планів щодо переустрою всіх сфер суспільного життя, передусім – його базисних сегментів – економічної, господарської сфери. Природно, предметом особливого інтересу і турботи керівництва УСРР була промисловість.

Від відновлення її функціонування залежала доля не лише України, а й Росії, всіх радянських республік. Тому було утворено спеціальний орган – Бюро по відбудові промисловості (Промбюро), яке діяло в Україні на правах філіалу Верховної ради народного господарства РСФРР. На кінець 1920 р. воно мало 45 відділів, управлінь, главків і центрів, у віданні яких перебувало 10720 підприємств. З метою предметнішого управління об'єктами Промбюро створило трести і кущі¹.

Паралельно з вибудовою вертикальної управлінської системи почала формуватися й горизонтальна структура у вигляді раднаркомів та економічних нарад, які були покликані налагоджувати функціонування націоналізованою промисловістю, причому не лише крупними підприємствами, а й невеликими (з чисельністю 5–10 працівників на них) та оснащеними механічними двигунами.

У загальній системі заходів радянської влади в Україні вирішального значення відводилося націоналізації промисловості, яка через умови громадянської війни та інтервенцій затяглася аж до кінця 1920 р.

На той момент органами ВРНГ було взято на облік в УСРР більше 11 тис. фабрик, заводів, майстерень. На їх долю припадало 82,2% всіх задіяних в промисловості робітників і 90,5% механічних двигунів. Тобто, в 1920 р. в руках радянської влади знаходилися уже головні галузі промисловості, що складали державний сектор – економічну основу молодої республіки².

Звичайно, далеко не все вдавалося відрегулювати оперативно. Немало тут було непорозумінь, помилок, які породжувалися здебільшого відсутністю досвіду, браком управлінських кадрів тощо. Проте головною причиною все ж була гігантська розруха промис-

¹ Кульчицький С. Назв. праця. – С. 93–94.

² Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР. – М., 1954. – С. 177.

лового виробництва як наслідок імперіалістичної, громадянської воєн, інтервенцій, що залишили тяжкі руйнівні рани на тілі народного господарства України, завдали їй економічні величезної шкоди.

То ж для того, щоб домогтися перелому в економічній ситуації, потрібні були просто-таки неймовірні зусилля, колосальна воля, нестандартні підходи й організаційні рішення. Прикладом саме такого ставлення до нових потреб суспільного розвитку може бути поведінка такої непересічної особистості як Г. Пятаков, та й інших комуністичних керівників.

25 листопада 1920 року за пропозицією ЦК РКП(б), рішенням президії Вищої Ради народного господарства РСФРР одного з найдосвідченіших партійних працівників було призначено головою Центрального правління кам'яновугільної промисловості Донецького басейну (ЦПКП)¹. 7 грудня В. Ленін підписав відповідну телеграму до Реввійськради Південного фронту з вимогою до Г. Пятакова негайно виїхати до Харкова і приступити до виконання нововизначених обов'язків². А вже через тиждень, 13 грудня голова РНК РСФРР прийняв Г. Пятакова, мав з ним бесіду³.

На той час Донбас став однією з найвідповідальніших, ключових ланок економіки і України й Росії. В період громадянської війни Донецький басейн було піддано страшній руйнації. На кінець 1920 року, в порівнянні з довоєнним часом, обсяг продукції великої промисловості в Україні скоротився майже у 9 разів, а видобуток вугілля знизився до 18%. В 1920 р. в Донбасі вугілля було добуто в 5,6 р. менше, ніж у 1917 р. Продуктивність праці шахтарів упала в 3,8 р.⁴

Величезного значення відбудові Донбасу надавали радянська влада, В. Ленін. Останній наголошував, що без відбудови цього центру, справжньої основи всієї економіки ні про яке справжнє будівництво соціалізму не може бути й мови⁵. Голова РНК вів вельми активне листування з головою ЦПКП з найрізноманітніших питань – від наукових до технологічно-практичних⁶. Г. Пятаков у той час перетворився на постійного адресата керівника Комуністичної партії, радянської держави.

Перед ЦПКП, створеного з метою відродження вугільної промисловості Донбасу, стояли великі і надзвичайно складні завдання. Як пізніше доповідав Г. Пятаков на нараді у Вищій раді народ-

¹ Російський державний архів економіки (РДАЕ). – Ф. 3429. – Оп. 1. – Спр. 2542. – Арк. 9.

² Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника. – Т. 9. – С. 537.

³ Там само. – С. 555.

⁴ Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР. – С. 178.

⁵ Див.: Ленин В. И. Повне збір. тв. – Т. 45. – С. 99.

⁶ Див.: Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника. – Т. 10. – Январь – июль 1921. – М., 1979. – С. 239, 254, 261, 310, 592, 593, 637, 656 та ін.; Ленин В. И. Полн. собр. соч. – Т. 52. – С. 145, 288–289, 440–441 та ін.

ного господарства, робота почалася з організації апарату правління і перебудови всієї системи вуглевидобутку. Значної уваги було надано налагодженню постачання в Донбас продуктів харчування, що дало можливість відчутно підняти продуктивність праці шахтарів.

ЦПКП сконцентрував під своїм керівництвом усі напрямки роботи в Донбасі під лозунгом «диктатури вугілля». «Ми розраховуємо, – говорив голова правління, – йти в подальшому по шляху інтенсифікації праці, збільшення напруженості роботи, – цей шлях важкий, вимагає більшого нажиму, більшої всесторонньої діяльності по організації робочої сили»¹.

З ініціативи Г. Пятакова не тільки на поверхневих роботах – як це було раніше – але спочатку невеликими, а згодом дедалі більшими, групами, з поступовим освоєнням складних шахтарських професій використовувались бійці Донецької трудової армії. Це сприяло вирішенню дуже складної проблеми кадрів.

Гірничу галузь була мілітаризована: робітники, інженерно-технічний склад, службовці прирівнювалися до військовослужбовців і переводилися на особливий режим роботи. Вводилася загальна чоловіча повинність у віці від 18 до 45 р., а фахівців – до 65 р. Донецький губком КП(б)У провів мобілізацію комуністів для роботи на шахтах, передусім для підземних операцій.

Діяльність усієї системи ЦПКП – від правління до бригади – була вибудована на принципах суворої, по суті військової дисципліни, яку Георгій Пятаков переносив з армії. Голова правління в повсякденній роботі виявляв вимогливість, яка іноді межувала із жорстокістю. Заради справедливості слід підкреслити, що так само суворо він питав з себе, і сам являв приклад самовідданої, на грані людських можливостей, праці.

Сотні наказів по ЦПКП, що їх підписав голова правління, створюють враження, що для цього керівника, котрий прийшов у кам'яновугільну промисловість з фронту, пріоритетними справами були: створення гірничих управлінь на місцях у масштабах великого промислового регіону, організація гірничо-технічних і електроексплуатаційних відділів, керівництво роботою рудоремонтних майстерень, оцінка потужності вугільних пластів, контроль за станом парового і котельного господарства, веденням маркшейдерських робіт...

Крім власних ресурсів для відродження Донбасу використовувалися можливості всієї УСРР, та й РСФСР. Було налагоджено оперативне, безперебійне постачання працюючих продовольством, мануфактурою, одягом, взуттям, грошовими засобами. Робітники Донбасу одержували фронтний пайок, як у армії. В регіон відряджалися ті кадри, які партія й уряд вважали за кращі².

¹ РДАЕ. – Ф. 8082. – Оп. 1. – Спр. 87. – Арк. 3.

² Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР. – С. 179–181.

І вже наприкінці 1920 р. видобуток вугілля став зростати: якщо в квітні на одного робітника він складав 2,1 т, то в грудні досяг 3,9 т.¹ Це був, звісно, лише початок, але такий, який надихав і давав поштовх у розвитку й інших галузей.

Слід зазначити, що діяльність Г. Пятакова в Донбасі характеризувалася також відсутністю гнучкості у спілкуванні з людьми, невмінням уникати дрібних сутичок: військові, «натискні» методи роботи викликали невдоволення керівних господарських кадрів і робітників.

Під його керівництвом правління кам'яновугільної промисловості відверто подавляло ініціативу місцевих партійних і профспілкових органів, губерньської економічної наради. С. Орджонікідзе у одному з листів писав: «ЦПКП і його керівна група, проводячи «диктатуру вугілля», виносячи на своїх плечах важку і відповідальну роботу щодо відбудови крупної кам'яновугільної промисловості, природно, зайняли економічно домінуюче становище в губернії і прагнули до цього ж в галузі партійній»².

Потрібну країні «диктатуру вугілля» Г. Пятаков проводив нетактовно, нетворчо, грубо, не рахуючись з інтересами інших галузей.

У чомусь характер діяльності Г. Пятакова виглядає як винятковий, а в чомусь він віддзеркалює загальні тенденції в роботі тієї генерації нових керівників, які ще вчора були на фронті й у мирний час, в народне господарство намагалися принести армійські прийоми і звичаї.

Природно, що певний час подібні дії могли сприйматися як ефективні, зважаючи на екстремальні умови. Та вони швидко виявляли і свої недоліки, з неминучістю мали бути замінені (чи, принаймні) органічно поєднані з економічними чинниками і важелями.

Вочевидь, в той момент зароджувалися й ті негативні тенденції (з креном в бік суб'єктивного чинника і нехтування економічними закономірностями), які, зміцнившись, детермінують немалі негаразди в господарському будівництві, зумовлять важкоздоланні труднощі.

Схожа до вугільної картина щодо руйнації галузі й зусиль у її відродженні спостерігалася і в металургійній промисловості. З 22 великих металургійних підприємств, які існували в 1913 р., в 1920 діяло лише 9 – і то частково. Чавуну в Україні вироблялося у 1920 р. в 200 раз менше, ніж у 1913 р., сталі – відповідно в 58 разів, а прокату – в 55 разів. Однак уже 5 вересня 1920 р. було задато першу новозбудовану домну, а до кінця року працювало 20 доменних печей³.

¹ Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР. – С. 179.

² РДАСП. – Ф. 85. – Оп. 23. – Спр. 2. – Арк. 1.

³ Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР. – С. 182.

З надзвичайно тяжкого стану почали піднімати залізорудну, металообробну, машинобудівну промисловість, залізничний транспорт, який до кінця 1920 р. одержав перші десятки побудованих паровозів і сотні вагонів. Важливе значення мало повернення в галузь кваліфікованих кадрів залізничників¹.

Перші позитивні зрушення почали виявлятися і на морському та річному флоті, поступово стабілізувалася ситуація в харчовій і легкій промисловості.

Все то були лише «перші ластівки» перехідного періоду від війни до миру. Належало незрівнянно більше зробити в наступному.

Хоча в Україні уже в той час був порівняно високо розвинутий промисловий сектор, в ньому була зайнята меншість населення. Незрівнянно більше жителів належали до виробників сільськогосподарської продукції. І якщо середовище робітничого класу характеризувалося більшою або меншою одноманітністю (мова звісно про соціальний, а не національний вимір), то структура села залишалася дуже непростою. Розв'язання суто економічних проблем тут було напряму пов'язано із загальним політичним курсом держави, глибокими соціальними зрушеннями, які витікали з логіки соціалістичної революції.

Громадянська війна, з одного боку, привела до поглиблення розшарування села, з іншого – посилила роль їх заможніших верств, іменуваних куркульством. Економічна влада останніх над односельцями в процесі суперечливої боротьби (іншої ж бо й бути не могло) почала доповнюватися військово-політичними впливами. Природні розбіжності заможного власника з прагненнями радянської влади з неминучістю породжували проблему, розв'язати яку в рамках порозумінь було важко, можливо – й неможливо. В міру ж поширення й посилення соціалістичного ладу актуалізувалося завдання істотного обмеження впливів куркульства, а то й повного підпорядкування заможніших верств села владі рад.

Вихід було знайдено у курсі, спрямованому на свідоме розшарування села, протиставлення його полярних елементів, мобілізацію бідноти на вивиснення в суспільному житті шляхом боротьби з куркульством. Уособленням цього непростого явища стали комітети незаможних селян.

Ще 9 травня 1920 р. було опубліковано закон ВУЦВК та Раднаркому про комітети незаможних селян².

У документі передусім визначалося, що комітети незаможних селян створюються «для оборони інтересів бідняків і середняків села» і викладалися їх завдання: «а) якнайшвидше запровадження в життя закону про наділення землею й реманентом безземельних і ма-

¹ Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР. – С. 182–184.

² Комітети незаможних селян України (1920–1933): Зб. док. і матеріалів. – К., 1968. – С. 7–9.

лоземельних селян; б) запровадження закону про хлібну розкладку й забезпечення сільської бідноти передбаченою в законі частиною заготівлі; в) допомога радянській владі в боротьбі за її зміцнення на селі (боротьба з бандитизмом, з неписьменністю, з куркульським засиллям)»¹.

Вступати до комнезамів мали право: селяни безземельні та малоземельні, які на підставі земельного закону одержували землю в першу чергу; селяни, що мали не більше 3 дес. землі і звільнялися від продовольчої розверстки; селяни, які не мали свого продовольства й насіння для сівби й одержували його з продовольчого й насінного фонду держави, і селяни, які не могли прохарчуватися з свого господарства і мусили йти в найми. Спеціально було оговорено, що «в члени комітету незаможних селян не допускається: а) всіх, хто згідно з радянською конституцією, позбавлені виборчих прав (колишні поміщики й вартові, куркулі, спекулянти, крамари, власники фабрик і заводів та різних промислових підприємств, контрреволюціонери і всі, що визискують людську працю)»².

Сільський комітет для ведення поточної роботи мав обирати президію з трьох чоловік: голову, секретаря та скарбника. Сільські комнезами об'єднувалися волосними КНС, які склалися з обраних сільськими комітетами делегатів з розрахунку один делегат на 25 членів. Волосний комнезам очолювала президія з п'яти чоловік, яка, як і президія сільського КНС, обиралася на три місяці.

У права й обов'язки комнезамів входило широке коло питань: допомога органам радянської влади у проведенні в життя законів соціалістичної держави і в боротьбі проти бандитизму та контрреволюційних змов, облік куркулів, відбирання в них лишків землі й реманенту, а також перерозподіл землі на користь безземельних і малоземельних селян, допомога продовольчим органам у правильному розподілі і стягненні продрозкладки, організація допомоги родинам червоноармійців, культурно-освітня робота, участь у роботі місцевих органів влади, контроль над всією діяльністю Рад, волвинокомів та їх відділів³.

Керівництво організацією та діяльністю комнезамів здійснював Наркомат внутрішніх справ УСРР та відділи управління виконкомів губернських і повітових рад. Всі органи радянської влади зобов'язані були подавати комнезамам всебічну допомогу і підтримку.

6 червня 1920 р. була поширена докладна інструкція Народного комісаріату внутрішніх справ УСРР з роз'ясненням усіх деталей щодо формування класових органів в селах і повітах⁴.

¹ Комітети незаможних селян України (1920–1933)... – С. 7.

² Там само. – С. 7–8.

³ Там само. – С. 8–9.

⁴ Там само. – С. 14–16.

10 червня ВУЦВК звернувся зі спеціальною заявою до робітників, у якій говорилося: «Ви, робітники міст України, повинні утворити якнайскоріше летючі загони робітників-пропагандистів і агітаторів. Ви мусите повести затуркану, загнану бідноту проти куркулів села, об'єднати на ґрунті загальної вимоги – переділу всіх куркульських земель, куркульського реманенту, робочої худоби. Ви повинні скупчити навколо себе всіх обійдених незаможних, яким припали при наділі панських земель гірші й найбільш віддалені участки та яким немає чим їх оброблювати. Ви повинні роз'яснити незаможному селянству, що закон не тільки звільняє від розкладки «трьохдесятинників», але, навпаки, пропонує продовольчим органам залишати від 10 до 25% всього заготовленого хліба в сільських коморах з метою задоволення потреб селянської бідноти. Ви, пролетарі України, повинні не тільки вимагати в незаможного селянина допомоги у виконанні продовольчої розкладки, але й уміти зацікавити бідноту організацією комітетів незаможного селянства. Ви мусите вміти показати ту економічну вигоду, яку дає для бідноти організація комітетів незаможних селян. Ви повинні показати, що незаможне селянство буде тим шаром українського села, за яким Радянська влада має піклуватись так само, як у місті вона турбується за робітників. Незаможне селянство мусить бути в першу чергу задоволено речами першої потреби, яких ми постачати на село можемо дуже небагато, воно мусить бути в першу чергу наділено землею, реманентом, відібраним від поміщика та куркуля»¹.

Самими найрізноманітнішими способами радянська влада прагнула перетворити сільську бідноту на свою надійну опору і в сенсі зміцнення влади і, не меншою мірою, в розрахунку на розв'язання питання про хліб, яке набувало цілком певного політичного сенсу. Про це заявлялося з повною відвертістю: «Незаможні повинні бути очима й вухами Радянської влади на місцях. Вони повинні допомогти зібрати для армії і для робітників хліб та допомогти роззброєнню куркулів і бандитів»².

Звернення ВУЦВК до робітників завершилося закликами: «Тепер од вас вимагається нове напруження сил, щоб зміцнити наш тил, щоб організованим шляхом вкупі з найбіднішим селянством врятувати себе й своїх дітей від голоду.

Центральний Виконавчий Комітет Рад України кличе вас на новий бойовий пост – у село. В історію української революції ви повинні вписати ще одну славну сторінку по встановленню братнього союзу між пролетаріатом міста й біднотою села.

Ви, робітники, виконаєте з честю покладене на вас нове завдання. Пролетарії, несіть під червоним стягом Жовтневу революцію на село.

¹ Комітети незаможних селян України (1920–1933)... – С. 15.

² Там само. – С. 15–16.

Хай живе революція в селі!

Хай живе союз робітників і незаможників селян!»¹

Для підготовки кадрів для села були влаштовані спеціальні центральні, губернські і повітові курси. За короткий час з міст на село було відряджено 10576 чоловік, з них 1323 комуністи. Крім цього, 6356 чоловік було мобілізовано в Полтавській, Одеській і Катеринославській губерніях².

Партійні і радянські організації, посланці робітничого класу розгорнули серед трудящого селянства широку агітаційну, пропагандистську й організаторську роботу. В порядку підготовки до створення комітетів незаможних селян в багатьох селах були проведені збори селян, наради сільського активу і, за неповними даними, 620 спеціальних селянських конференцій³.

У багатьох збірниках документів і матеріалів містяться численні резолюції селянських зборів, з'їздів, конференцій (поширеними тоді були безпартійні селянські конференції), в яких висловлювалася достатньо масштабна підтримка радянській владі, Червоній армії, готовність КНС рішуче боротися з ворогами трудового народу, до яких, крім зовнішніх інтервентів, завжди зараховували куркулів, бандитів, вимоги звільнення від них селянських організацій, запевнення у тому, що поставки хліба по продрозкладці будуть виконані тощо⁴.

Як приклад можна навести резолюцію, ухвалена Київським повітовим з'їздом КНС 29–30 серпня. В постановляючій частині говорилося: «1. Всіма засобами допомагати Радянській владі в проведенні мобілізації в Червону Армію на Київщині і вести безпощадну боротьбу з дезертирами, видаючи їх як зрадників робітничо-селянської влади.

2) Для остаточного закріплення здобутків російсько-української Червоної Армії і всього того, що після тяжкої боротьби з всесвітньою контрреволюцією здобули ми за часи революції, необхідно твердо закріпити тил, для чого ми всіма засобами будемо боротися проти різних бандитських виступів, отаманів і отаманчиків і будемо допомагати нашій владі знищувати ці банди, котрі перешкоджають налагоджувати працю соціалістичного будівництва.

3) Для того, щоб не було надалі різних бандитських виступів, необхідно обеззброїти головним чином в першу чергу всіх куркулів, бандитів, і взагалі всі села, котрі мають зброю, повинні її здати волосним військовим комісарам, позаяк ця зброя піде в Черво-

¹ Комітети незаможних селян України (1920–1933)... – С. 16.

² Отчет ЦК КП(б)У к V Всеукраинской партийной конференции: Приложение к журналу «Коммунист». – 1920. – № 5. – С. 3.

³ Обзор организации комитетов незаможных селян (с начала организации до 1 декабря). – Харьков, 1920. – С. 6.

⁴ Див.: Комітети незаможних селян України. – С. 24–39, 56–100.

ну Армію, в якій Червона Армія відчуває великий недостаток і з допомогою якої буде захищати нас від різних контрреволюційних нападків»¹.

З приводу організації комнезамів той же з'їзд постановив: «1) Визнати, що комнезами єсть єдина організація, котра може захистити для бідного селянства і робітництва здобутки революції і стать проводирем для утворення на Україні справжньої Радянської влади працюючих мас.

2) Роз'їхавшись по селах, всіма засобами пояснять населенню велике значення комнезамів і покласти всі сили на те, щоб ця організація утворилась якнайскоріше і в належному порядку приступила до праці на користь всього неможливого селянства»².

Досить чіткими й категоричними були рішення Київського повітового з'їзду КНС з поточного моменту. Делегати наступним чином заявили про свою позицію: «1) ...Остаточне закріплення здобутків революції може бути проведено тільки тоді, коли неможливе селянство, створивши свої класові організації на селі – комнезами, поведе рішучу і остаточну боротьбу з сільськими куркулями і бандитами.

2) Покінчивши з куркулями і створивши міцну спілку з робітниками міста, неможливе селянство може вийти на широкий шлях соціалістичного будівництва.

3) Ставлячи ці завдання для революції на селі, неможливе селянство не повинно забувати завдань світової революції – остаточної перемоги праці над капіталом і всю увагу повинно звернути в сучасний момент на фронти, перш за все на боротьбу з недобитками своєї рідної контрреволюції, як барон Врангель і різні бандити, під чийм би проводом вони не йшли і за яким би ім'ям не ховались, чи агентів Петлюри чи інших агентів буржуїв.

4) Неможливе селянство повинно звернути увагу на успішне проведення мобілізації в повіті»³.

Звісно, саме створення КНС повсюдно «підігрівало» суспільну атмосферу. З одного боку, наростав спротив куркульства. З іншого – продукувалися радикальні, почасти навіть агресивні настрої біднішої частини селянства. Цьому, зокрема, сприяла публікація в пресі численних документів, що виходили від комнезамів з різних регіонів. Прикладом (а подібних документів в періодиці того часу справді була велика сила) є звернення Київської губернської наради КНС від 12 жовтня, в якому, зокрема йшлося:

«Біднота селянська

Потрібний є хліб для Червоної Армії, що б'ється з панями на кривавому фронті. Потрібний є хліб для робітників, що б'ються з

¹ Комітети неможливих селян України (1920–1933)... – С. 33.

² Там само. – С. 34.

³ Там само. – С. 36.

господарською руїною на фронті безкровному. Потрібний є хліб для нас, для бідноти сільської, що не має чим прохарчуватися, що не має чим обсятися.

Чи віддасть куркуль свій хліб на розкладку, чи буде з чого утворити волосний фонд у сільських магазинах для бідноти сільської, доки вона не згуртується тісно, не прийде до куркуля цілим комітетом і не скаже грізно: «Мусиш дати, бо нас є сила».

Гуртуймося мерщій у свої комітети незаможних селян, коли хочемо справедливої розкладки, коли хочемо мати свій волосний запас.

Брати-незаможники! Кого обиратимуть у сільські волосні комітети, хто крутитиме нами по своїй уподобі, доки не з'єднаємося в свій комітет, що має право стежити за правильною працею в Радах? Хто слухатиме нас, доки ми не згуртуємося, не матимемо однодушної сили?

Гуртуймося ж у комітети незаможних селян, коли хочемо, щоб на селі була справжня Радянська влада, влада трудящих самої бідноти.

Отже, в гурті наша сила, силою здобудемо правду й волю, здолаємо й панів і підпанків, приборкаємо лихих куркулів.

*Хто хоче миру, спокою, порядку, хто хоче перемоги над панством і глитаями, гуртуйтеся в комітети незаможних селян!*¹

Так чи інакше, створення комнезамів набрало велетенського розмаху. Згідно офіційних даних, станом на 10 вересня 1920 р. в республіці було створено 6510 КНС (є відомості по 8 губерніях; Поділля й Волинь були окуповані поляками). 10 жовтня їх було вже 7681 (тут відомості наводяться по 11 губерніях). А на 10 листопада кількість організацій досягла 9599².

Консолідація в тисячах комітетів представників сільської бідноти стала безперечним досягненням Компартії України, радянської влади, важливою передумовою, водночас – складовою істотного збільшення їх прибічників, надійним знаряддям творення нового ладу.

Важливу роль у справі організації КНС, виробленні напрямків їх діяльності, визначенні конкретних завдань відповідно до місцевих умов, обміну досвідом роботи відіграли волосні, повітові й губернські з'їзди. Наприкінці літа-весни 1920 р. за неповними даними відбулося близько 3000 волосних і районних з'їздів КНС, близько 100 повітових, 3 губернські і 1 Всеукраїнський³. На цих з'їздах обговорювалися найважливіші питання політики радянської влади й діяльності КНС; боротьба з інтервентами, білогвардійцями, бан-

¹ Большевик (Київ). – 1920. – 13 жовтня. – № 192.

² Комітети незаможних селян України... – С. 40–55; 100–105.

³ Обзор организации комитетов незаможных селян (с начала организации до 1 декабря). – С. 20.

дитизмом, зміцнення Червоної армії, продовольче, земельне питання та ін. Делегати з'їздів – представники неможливого селянства – у своїх промовах і рішеннях висловлювали волю домогтися розгрому всіх контрреволюційних сил і повсюдного зміцнення органів диктатури пролетаріату. «Основним завданням робітників і селян, – говорилося в резолюції Хорольського повітового з'їзду комнезамів Полтавської губернії, що відбувся 20 вересня 1920 р., – є: відновлення міцного червоного тилу, повна ліквідація польського і врангелівського фронтів, відбудова зруйнованого народного господарства і нещадна боротьба з усіма ворогами робітників і селян до остаточної перемоги. Перший повітовий з'їзд комітетів неможливих селян постановив об'єднати всі пролетарські сили села і всю сільську бідноту в комітети неможливих селян, які повинні стати опорою Радянської влади на селі і бути додатковими захисниками трудящих мас. Комітети неможливих селян повинні повести найзапеклішу боротьбу з куркулями села, визволити бідняка від впливу куркуля і примусити куркуля підкоритися Радянській владі і перетягти на свій бік трудових середняків на боротьбу проти куркулів... Нагодувати Червону Армію, робітників міста і цим самим прискорити перемогу на польському і врангелівському трудовому фронті є одним з головних завдань селян і робітників; для виконання якого комітети неможливих селян повинні проявити найактивнішу роботу, відібрати хліб у куркулів і віддати його Червоній Армії, робітникам міста і бідноті села. Всі на боротьбу з польською шляхтою і бароном Врангелем!»¹

18–22 жовтня 1920 р. у Харкові відбувся I Всеукраїнський з'їзд комнезамів. На з'їзді були присутні 1082 делегати (очевидно, дані уточнювалися, або протягом роботи з'їзду кількість делегатів зростала, оскільки під час відкриття форуму Г. Петровський назвав цифру 967); у тому числі 144 робітники, 890 бідняків і 48 середняків; 298 делегатів були комуністами².

Великого значення проведенню з'їзду, визначенню позиції сільської бідноти надавали РКП(б), В. Ленін. Незадовго до форуму (2 жовтня 1920 р.) більшовицький вождь звернувся зі спеціальним листом «До неможливих селян України». Оскільки головним ворогом радянської влади тоді поставала армія П. Врангеля, весь пафос ленінського звернення був спрямований на те, щоб закликати бідніше селянство України надати всіляку допомогу Червоній армії в розгромі решток білогвардійщини³.

Безпосередньо у переддень з'їзду 16 жовтня В. Ленін направив РНК України і штабу Південного фронту телеграму, в якій накрес-

¹ ЦДАВО України. – Ф. 257. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 23.

² Обзор организации комитетов неможливых селян (с начала организации до 1 декабря). – С. 30; Комітети неможливих селян України. – С. 68.

³ Комітети неможливих селян України... – С. 18–19.

лив конкретний перелік дій КНС: «У відповідь на Вашу телеграму про неможливість сповіщати мою думку. Якщо вони дійсно революційні, то треба б вважати програмою «1) колективний обробіток; 2) прокатні пункти; 3) відібрати землю у куркулів зверх трудової норми; 4) надлишки хліба зібрати повністю, винагороджуючи неможливість хлібом; 5) сільгоспзнаряддя куркулів брати на прокат пункти; 6) всі ці заходи проводити тільки при умові успіху колективного обробітку і під реальним контролем». В.Ленін особливо попереджав: «Комуни поставити на останнє місце, бо найбільше небезпечні штучні лжекомуни і виділення одиночок з маси. Крайня обережність нововведень і потрібна перевірка реальності здійснення запроваджуваного»¹.

І Всеукраїнський з'їзд КНС заслухав і обговорив доповіді з місць, про внутрішню і зовнішню політику, про завдання комнезамів, питання земельне, продовольче, про освіту, доповідь про Ризькі мирні переговори з Польщею і III Інтернаціонал та доповідь про допомогу хворим і пораненим червоноармійцям.

Селянські делегати схвалили продовольчу політику Радянської влади, висловивши впевненість, що при допомозі комнезамів продовольча розкладка буде виконана, і закликали усіх неможливіх селян до рішучої боротьби проти куркульства, проти міщечництва і спекуляції².

В резолюції у земельному питанні зазначалося, що «основним завданням всієї земельної політики радянської влади є створення умов більш безболісного переходу до усупільнення праці в землеробстві»³. Неможливім селянам земля мала відводитися в порядку землевпорядження в першу чергу, в одному місці, комнезами повинні були організувати її громадський обробіток⁴.

І Всеукраїнський з'їзд КНС висунув завдання: налагоджуючи господарське життя «одночасно завдати останнього удару куркулеві для встановлення дійсної диктатури неможливого на селі.

Куркульське господарство повинно бути ліквідовано так само, як і поміщицьке. Земля в куркуля вся повинна бути відібрана, його будинок використаний для громадських потреб, його мертвий реманент переданий на прокатний пункт, його племінна худоба зведена на злучні пункти, або передана біднішим селянам, а сам куркуль повинен бути вигнаний із села, як поміщик вигнаний із свого маєтку.

...Комнезаможні повинні разом з земельними органами встановити граничну норму трудового землекористування в районі і лишки проти неї передати безземельним і малоземельним, враховуючи

¹ Ленін В. І. Повне збір. тв.. – Т. 41. – С. 349.

² Комітети неможливіх селян України... – С. 73–77.

³ Там само. – С. 77.

⁴ Там само. – С. 78.

господарські можливості трудового господарства і кількість їдоків у ньому»¹.

Делегати закликали усі комнезами взяти найактивнішу участь у культурно-освітній роботі: всемірно підтримувати волосні відділи народної освіти і рішуче не допускати захоплення їх куркулями, завоювати під свій вплив хати-читальні, народні будинки, бібліотеки, просвіти, подавати допомогу школам і дитячим притулкам, сприяти поширенню сільськогосподарських та технічних знань тощо².

У резолюції про боротьбу з бандитизмом I Всеукраїнський з'їзд КНС від імені всіх незаможників України заявив, що «боротьба з бандитами – наша справа, справа незаможних селян. Перемога над бандитами хай буде нашою перемогою, перемогою незаможних селян». Форум закликав селян вливатися до військ внутрішньої служби, організувати оборону своїх кіл, виловлювати і знищувати бандитів³.

За пропозицією ЦК КП(б)У, ВУЦВК і Раднаркому УРСР для надання допомоги органам Радянської влади і захисту інтересів бідноти в центральних установах, зокрема для контролю за постачанням селян сільськогосподарськими знаряддями, I Всеукраїнський з'їзд КНС обрав Центральну комісію незаможних селян (ЦКНС) у складі 24 членів і 24 кандидатів⁴. Очолив ЦКНС Г. Петровський⁵.

I Всеукраїнський з'їзд комнезамів підвів підсумки періодові їх організаційного становлення й, визначивши завдання, сприяв активізації їх діяльності.

З перших кроків роботи КНС на селі рішуче загострилася класова боротьба. Куркульство, природно, не збиралося легко, без спротиву, а то й без бою, здавати позицій. Воно добре уловлювало й загальну тенденцію: консолідація середняцько-бідняцьких мас, що дедалі вороже налаштувалася до заможних верств села, вела до неухильного обмеження позицій останніх, поступової їх ізоляції з перспективою втрати власності, повної воєнно-політичної поразки. Тому куркулі «в штики» зустріли організацію й розгортання роботи комнезамів, намагаючись зірвати здійснення земельної і продовольчої політики радянської влади терористичними актами, вбивствами активістів, продармійців, з якими пліч-о-пліч розвивалася діяльність КНС.

Наприклад, у с. Комісарівці Верхньодніпровського повіту на Катеринославщині куркулі, у яких конфіскували 3000 пудів хліба, вбили шість активістів. У селах Текуче Уманського повіту і Раківці Гадяцького повіту на Полтавщині ними було вбито голів комнеза-

¹ Комітети незаможних селян України... – С. 78.

² Там само. – С. 80–81.

³ Там само. – С. 81–82.

⁴ Там само. – С. 82–83.

⁵ Див.: Історія Української РСР. – Т. 5. – С. 465.

мів. А в селі Райтинці Кролевецького повіту на Чернігівщині куркулями разом з головою місцевого КНС було вбито двох його дітей¹. В Павлоградському, Верхньодніпровському і Криворізькому повітах Катеринославської губернії з травня по вересень 1920 р. куркулі і бандити вбили близько 100 продармійців².

Великих куркульських загонів у 1920 р. стало менше, ніж у попередньому році, але дрібних, розсіяних було ще чимало. Вони грабували селян, вбивали активістів, спалювали радянські установи, тероризували, залякували мирних жителів.

З низки місць надходила інформація про те, що куркулям на певний час вдавалося досягти бажаного ефекту. Так з Кременчуцького повіту Полтавщини повідомляли, що «у зв'язку з розвитком бандитизму, в багатьох місцевостях селяни відмовлялись від організації комнезаможів». У Миргородському повіті організація КНС затримувалася «через бандитизм». Як говорилося в документі, надісланому з Кролевецького повіту Чернігівщини, «куркулі агітують проти комнезаможів і навіть активно діють проти їх»³.

Однак значно обширніша інформація про підтримку селянами створення комнезамів і заходів, які ними здійснювалися⁴.

Ці тенденції дедалі посилювалися в міру підриву сили куркульства, ліквідації повстанських загонів. Селяни допомагали в обеззброєнні бандитів. Так, 30 вересня повідомлялося про те, що в Одеській губернії «за час походу на куркуля викачано із сіл 10000 нових гвинтівок, 700 револьверів, 700 «обрізів», а у Вознесенському повіті на той же час «викачано у куркулів 3000 справних гвинтівок, 4500 «обрізів» і 100 наганів»⁵.

Про зростання авторитету КНС серед біднішого й дедалі серед середнього селянства доповідали багато промовців на I Всеукраїнському з'їзді комнезамів⁶.

А відтак «кількість» невмолимо порушувала баланс настроїв, почала все більше «переходити у якість»: через організацію комітетів незаможних селян підносився політичний вплив найпригнобленіших і найбідніших верств українського села (а це переважаюча маса) і, відповідно, знесилювалися куркульські верстви.

Ситуація на селі доволі швидко змінювалася й стабілізувалася: КНС здійснювали фактичне керівництво життям села паралельно з радами, якісний склад яких вони контролювали, впливаючи на

¹ Комітети незаможних селян України... – С. 45, 50.

² Історія Української РСР. – Т. 5. – С. 406.

³ Комітети незаможних селян України... – С. 45, 46, 49.

⁴ Там само. – С. 40, 42–54.

⁵ Коммунист. – 1920. – 3 октября. – № 221.

⁶ Вісті першого Всеукраїнського з'їзду комітетів незаможних селян. – Харків, 1920. – Ч. 2. – С. 2–6; Ч. 3. – С. 1–2 та ін.; Комітети незаможних селян України... – С. 83–86.

їх політичні і адміністративні функції. Вони були також органами безпосереднього зв'язку між міським робітником і трудящими села, органами зміцнення їх класового союзу.

Паростки нового, соціалістичного в сільському секторі нездоланно росли, тому що вони відповідали життєвим інтересам його трудящих елементів.

Природно, найгострішим, найнагальнішим питанням, на якому концентрувалися зусилля комнезамівців, було продовольче. Від його розв'язання залежала перемога над найлютішим для того часу ворогом – голодом.

Щоб нагодувати трудящих, численну Червону армію (міжнародна обстановка не давала переконливих підстав для масової демобілізації), радянський уряд України, за прикладом радянської Росії, запровадив політику «воєнного комунізму» в усіх галузях життя, в тому числі і у продовольчому питанні. Була введена продрозкладка і заборонена вільна торгівля. У проведенні в життя цього курсу, забезпеченні робітничого класу і Червоної армії хлібом поряд з комнезамами велику роль відіграли робітничі продовольчі загони.

Комітети незаможних селян проводили подвірний облік хліба і продуктів, визначали кількість хліба, який необхідно було залишити селянинові, виявляли лишки на основі класового принципу, розподіляли продрозкладку, брали безпосередню участь у вилученні хлібних лишків у куркулів і здачі їх державі, вели рішучу боротьбу проти спекуляції і мішечництва, задовольняли бідноту тією частиною зібраного за продрозкладкою хліба, яка для цього, відповідно до закону, залишалася в селі. Про активну діяльність комнезамів у продовольчому питанні свідчать численні документи. «Комнезаможі беруть участь у вилученні хлібних лишків у куркулів і в доставці їх на зсипні пункти», – повідомлялося восени 1920 р. у зведенні на ім'я НКВС УРСР із Зіньківського повіту, Полтавської губернії. «Комітети успішно допомагають продзагонам викачувати хліб у куркулів», – зазначалося там же з Ніжинського повіту на Чернігівщині. Вишкінівським КНС Лебединського повіту Харківської губернії було роздано сім'ям червоноармійців і місцевій бідноті понад 300 пудів хліба, у Богданівській волості Павлоградського повіту на Катеринославщині «всі товари, одержувані з міста, розподіляються серед біднішого населення через комнезаможі. Комітети взяли під контроль млини і кузні. Розверстка виконується на класовій основі»¹.

Розгортаючи наступ на куркулів, комнезамами відбирали у них землі понад трудову норму, реманент, худобу, перерозподіляли відібрану землю, інвентар і худобу між бідняками і маломісними се-

¹ Комітети незаможних селян України. – С. 41, 45, 48, 50 та ін.

редняками. Уже на момент I Всеукраїнського з'їзду КНС комітетами незаможних селян було відібрано у куркулів і передано біднякам 348622 дес. землі¹. В ряді ж місць, де опір куркульства був особливо запеклим, КНС проводили розкуркулювання, відбирали у куркулів всю землю і все майно і виганяли їх, як ворогів трудового селянства, з сіл.

3 вересня 1920 р. почала запроваджуватися система колективної відповідальності за здачу надлишків хліба. Все село поділялося на п'яти- чи десятихатки на чолі з уповноваженим із місцевих жителів. Він розподіляв мануфактуру між дворами, стежив, щоб всі надлишки були здані. Ті, котрі не виконували поставлених перед ними завдань, притягалися до відповідальності². Такий поділ селянських дворів на групи сприяв покращенню обліку хліба, вилученню надлишків, врахуванням запасів кожної сім'ї.

У цей період зі вже випробуваними формами та методами продовольчої роботи з'являються нові. Головною опорою у виявленні резервів хліба став не продзагін, а продовольча агентура. Враховуючи минулі помилки, допущені в попередньому році, було взято курс на спілку з середняком і захист інтересів бідняків. Продрозкладка тривала, але головним методом дедалі ставав тиск на куркуля.

Ще у травні Наркомпрод України розіслав усім продкомітетам телеграму, в якій вказувалося, що в разі невиконання селом плану продрозкладки необхідні: натиск на куркулів із застосуванням військової сили; політичний вплив на решту населення; швидкий розподіл 10 або 25% зібраного в ході розкладки між незаможниками³. При невиконанні розкладки бідняцтву залишалася така кількість продуктів, яка передбачалася нормою.

Це стимулювало збільшення тиску на куркулів, який зрештою набував характеру репресій. Недостатня, з точки зору партійних і радянських органів, рішучість у боротьбі проти заможних верств, невисока активність у здійсненні продрозкладки часом сприймалися як нерозуміння потреб моменту, як вияв аполітичності тощо. Так, наприклад, Донецький губком КП(б)У в циркулярній телеграмі за підписом секретаря В. Молотова вимагав від повітових і волосних осередків «...виконувати пропозиції продорганів як бойові накази... розкладку треба буде проводити з усією рішучістю, не спиняючись перед застосуванням якнайсуворіших заходів і репресій аж до взяття заручників, конфіскації майна тих, хто відмовився давати розкладку»⁴. В телеграмі наголошувалося на обов'язковому до-

¹ Комітети незаможних селян України... – С. XIII; Обзор организации комитетов незаможных селян (с начала организации до 1 декабря). – С. 35.

² ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 368. – Арк. 28.

³ ЦДАВО України. – Ф. 340. – Оп. 1. – Спр. 2809. – Арк. 28.

⁴ Цит. за: Борисов В. І. Продовольча політика на Україні (1917–1920). – Луганськ, 1991. – С. 104.

веденні продрозкладки до всіх без винятку селянських дворів, незважаючи на рівень їхнього достатку. Телеграма стала підставою для наказу по Олександро-Невському волвиконкому: «Для перевірки наявності хліба у кожного домогосподаря обрати місцевих селян у кожному селі до складу комісії по два чоловіки від кожного кварталу.

На ці комісії та комітет незаможних селян покладається вся відповідальність за виконання продрозкладки, а за невиконання – притягатимуться до суду ревтрибуналу. За несвоєчасне й неповне виконання розкладки будуть взяті заручники й до них будуть застосовані суворі заходи та покарання»¹. Як приклад, поширення подібних методів стягнення продрозкладки на Україні Донецький губком партії повідомив факти з досвіду Вовчанського повіту Харківської губернії, підтверджуючи, що там було заарештовано 92 куркулів, із них звільнено тільки 66, котрі погодилися віддати хліб державі².

В Одеській губернії набула великого поширення практика створення «п'ятірок» і «трійок», які керували кампаніями тиску на куркуля. До складу «трійки» входили перші керівники партійної організації, продкомітету, військовий комісар. «Трійки» створювалися на різних рівнях – губернському, повітовому, волосному. В серпні 1920 р. в губернії розпочався похід на куркуля, до участі в якому залучалися робітники, селянська біднота. Перед цим були звільнені від продрозкладки селяни, чиї наділи не перевищували 3 десятин³. Оскільки до цього уряд звільняв від розкладки господарства з площею в 5 десятин землі, то нововведення створювало можливість відносити до категорії куркулів також і середняків, і навіть частини бідняків.

В Одеському повіті застосовувалися реквізиції, було взято 300 заручників, при цьому загинули продзагонівці. Але до 31 серпня план розкладки був виконаний більшістю, а до 15 вересня – всіма волостями. У звіті про ці кампанії було пояснення: «Коли застосували систему репресій, то збирали по 200 тис. пудів за день, а без репресій цю ж кількість хліба за 25 днів»⁴. В Арнаутській волості в наказі «трійки» зазначалося: «Розкладка має бути виконана до 5 вересня 1929 р. Якщо протягом 3-х днів від дня одержання наказу продрозкладка виконуватиметься слабо, то заарештовані від кожного села по 2 куркулі будуть розстріляні й знову заарештований вже кожний десятий за рахунком куркулів від кожного села». Куркулів, котрі не обмолотили зібраний хліб, арештовували⁵.

¹ Борисов В. І. Назв. праця. – С. 104.

² Там само.

³ Там само.

⁴ Там само. – С. 105.

⁵ Там само.

Кампанії натиску на куркуля були повторені у жовтні-листопаді 1920 р. В листопаді з Ананіївського повіту повідомили про деякі зміни в практиці продовольчої розкладки: «Працюємо не на вилучення надлишків, а на виконання розкладки, що правильно. В цілому ряді волостей розкладка виконана сповна, а в Ісаївській – на 75% вище за повну розкладку як спосіб впливу щодо проведення посівної кампанії. Інтенсивність виконання по 50 тис. пудів за день... Спостерігається цікаве явище, коли населення, виконавши розкладку, не тільки не озлоблюється, а й, навпаки, відчуває свою пов'язаність із Радянською владою, вдоволеність і навіть ніби-то пишасться перед іншими виконанням свого обов'язку»¹.

Проте «круті заходи» не завжди приводили до бажаного результату – через посилення спротиву не вдавалося заготувати розрахункову кількість продовольства, в чому переконувалися ті ж партійні й радянські органи. Так, у процесі обговорення продовольчого питання Одеською конференцією КП(б)У 4 листопада 1920 р., зокрема, відзначалося: «У Вознесенському повіті розстріляли 200 чоловік, а результати не кращі, ніж в інших повітах у ході продрозкладки». Або: «Як тільки в Ананіївському повіті була утворена «трійка», почалися бандитизм і повстання». У ряді виступів реально оцінювалося становище на селі. В одному з них зазначалося, що «проведення продовольчої розкладки болюче вдарило по сільському господарству на місцях». В іншому вказувалося, що «руйнувати, стирати на порох куркуля ми можемо, але зберегти сільське господарство не думаємо»². Каральні акції в 1920 р. набули чималих масштабів. Не обмежуючись військовими придушеннями повстанських елементів, з виправною метою створювалися органи примусових робіт. В літературі наводяться дані про обладнання 18 концентраційних таборів, розрахованих на 20 тис. осіб, через які в 1920 р. пройшло 25–30 тис. осіб³. Можна припустити, що ними були, передовсім ті, хто був причетний до спротиву владі, повстанства тощо.

Фактів репресивних дій щодо куркульства можна знайти чимало. Вони незаперечні, залучаються з вірогідних джерел. Однак при цьому не можна не звернути уваги на очевидну тенденцію, яку якнайрельсфніше втілює в розділах низки колективних праць плідний дослідник революційної доби, зокрема повстанського селянського руху, В. Верстюк⁴. Найширше й, відповідно, з найбільшою мірою

¹ Борисов В. І. Назв. праця. – С. 106.

² Там само.

³ Історія українського селянства. Нариси в 2-х т. – Т. 1. – К., 2006. – С. 592.

⁴ Див., напр.: Утвердження радянської державності // Солдатенко В. Ф., Верстюк В. Ф. Революції в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917–1920). – С. 415–433; «Пролетарська диктатура в Україні в 1920 році // Україна: політична історія XX – початок XXI століття. – С. 420–423.

авторської аргументованості його точка зору представлена у фундаментальному двотомнику «Історія українського селянства»¹.

Видається, що історик демонструє не надто переконливу логіку. Полишаючи тут осторонь специфіку оформлення оцінок, коли терміни «пролетарська диктатура», «куркуль», селяни «свої» та «чужі» та ін. беруться в лапки, звертає на себе увагу «нестиковка» понять по ходу дослідження. В. Верстюк то наполягає на тому, що в 1920 р. «заможне селянство залишалося єдиним виробником товарної сільськогосподарської продукції»² (іншими словами – порівняно невеликий відсоток тих, хто до революції уже володів чималими земельними угіддями, з допомогою економічних важелів зміг примножити їх під час та після поділу поміщицьких маєтностей і забезпечував свої статки за рахунок експлуатації найманої праці, тобто бідних односельців – *В. С.*), то раз за разом ставить під сумнів соціальне (почасти навіть майнове) розшарування на селі, вважає штучним поділ селян на бідняків, середняків, куркулів, називає далекою від реальності й досконалою застосування до останньої категорії критеріїв, якими користувалися В. Ленін, більшовики³. Сумарний же результат подібних розлогих міркувань і умоглядних вибудов – спроба довести, що селянський клас був по суті єдиним; антагоністичні настрої, збурення в нього привносили (провокували) комуністи, їх загалом антиселянська політика (в першу чергу – в аграрному й продовольчому питаннях) викликала майже суцільний селянський спротив проти радянської влади і являла «антикомуністичний селянський повстанський рух», який аж на початок 1921 р. був «головною формою громадянської війни»⁴.

Підсумовує своє бачення проблеми автор наступним (полемічним) чином: «Спроби більшовицьких лідерів (Х. Раковського, Я. Яковлева, Г. Петровського, С. Косіора та ін.) пояснити у публічних виступах, що повстанство зразка 1920 р. – це продукт розколу села на два табори, вже не були такими голосливими, як аналогічні заяви, зроблені у 1919 р., але й вони грішили проти об'єктивності. Повстанський рух красномовно доводив, що селянство загалом (підкреслено мною – *В. С.*) активно протидіє «диктатурі пролетаріату» і «воєнному комунізмові»»⁵.

Гадається, що сучасний історик, вдаючись до його ж термінології, також «грішить проти об'єктивності», коли використовує в своїх дослідженнях винятково документи, які пов'язані з негативами тогочасної радянської політики, зокрема в аграрному й продовольчо-

¹ Комуністичний режим проти селянства України // Історія українського селянства. Нариси в 2-х т. – Т. 1. – К., 2006. – С. 575–597.

² Історія українського селянства. – Т. 1. – С. 590.

³ Там само. – С. 581.

⁴ Там само. – С. 579–580, 594, 596 та ін.

⁵ Там само. – С. 594.

му питаннях. Такі документи, безперечно, відбивають реалії 1920 р. Однак кількісно вони значно поступаються перед тими, в яких зафіксована підтримка курсу більшовицької партії, радянської влади. Це цілком природно, адже безземельного, малоземельного, середнього селянства була абсолютна більшість і прагматичні розрахунки В. Леніна, партійно-радянського керівництва на підтримку їх політики саме цими категоріями трудящих виявились в цілому і зрештою виправданими.

То ж повністю ігнорувати справді величезні пласти таких документів, широко відомих кожному історику (вони збереглися в архівних фондах, роздруковані в багатьох збірниках документів і матеріалів, використовувались у численних дослідженнях попередників, серед яких чимало достатньо серйозних академічних видань), як це робить такий добре поінформований фахівець як В. Верстюк – значить продукувати однобокий, упереджений підхід. А відтак назвати адекватними відтворені у згаданих публікаціях процеси не доводиться.

Повертаючись на останок до згаданих логічних «нестиковок», треба сказати, мабуть, і про те, що всіяко симпатизуючи передусім заможному селянству, відверто вболіваючи за його долю, В. Верстюк твердить, що «його (заможного селянства. – В. С.) ліквідація (насправді для 1920 р. можна вести мову лише про початок цього процесу, яким було завдано першого удару по міці куркульства, тоді як повномасштабна політика, спрямована на ліквідацію куркульства, як добре відомо, реалізовувалася на зламі 20-х – 30-х рр. – В. С.) неминуче вела до продовольчої катастрофи – голоду, який в Росії дався взнаки вже у 1920 р., а на Україні обернувся мільйонними людськими жертвами у 1921–22 р.¹

Якщо в наведеній тезі не брати до уваги наявних перебільшень, а звернутися лише до сутнісного, стрижньового боку справи, оцінки багатогранних суперечливих процесів, то навряд чи за такого підходу можна відповісти на ключові питання: чи могла б радянська влада перемогти (навіть маючи достатньо чисельну на той час Червону армію, звісно, переважно селянську за складом), зміцнитися в республіці, де абсолютна більшість населення була селянством, вороже налаштованим до нового ладу?; якщо соціальна революція в числі іншого приводить до заміни одних керівних (панівних) класів (верств, страт) на інші, то чиї інтереси, зокрема, на селі, представляла в громадянській війні радянська влада?; політика яких політичних сил виявилася ближчою пориванням, прагненням біднішого селянства?; чи не переконав досвід 1917–1920 рр., що, попри всі вади і прорахунки запроваджуваної диктатури пролетаріату з її політикою «воєнного комунізму» – то усе ж «менше зло», ніж будь-який експлуататорський режим, в тому числі й у варіан-

¹ Історія українського селянства. – Т. 1. – С. 590.

ті залежності від глитая-куркуля?; чи погодилось би бідніше селянство після чотирьох років революції залишатись безземельним (відповідно, щоб куркульська власність, влада заможних верств на селі залишались недоторканими), і чи не проти збереження соціальної нерівності, несправедливості воно, зрештою, бралось за зброю?; наскільки виправдано покладати всю відповідальність за таке складне явище, як громадянська війна, її зтяжний характер, лише на одну сторону, одну політичну силу, до того ж в чисельному відношенні не таку вже й могутню?; чи можна вважати винною в розпалюванні терору (іманентної складової громадянської війни) одних, повністю виводячи за критичне поле інших, хоча подібна позиція знаходиться у волаючій суперечності з фактами?..

Низка питань подібного роду може за потреби бути продовженою. Але пошук істинних відповідей навіть щодо наведеного ланцюжка приводить до неминучого висновку: однозначність, однобокість, очевидна задана асиметричність у даному разі ніяк не можуть гарантувати бажаного наукового результату, неодмінно хибуватимуть на осоружну заданість, викликатимуть закономірні сумніви, несприйняття, заперечення.

То ж доводиться вкотре апелювати до дотримання всебічності, комплексності як неодмінних засад наукового пізнання.

Повертаючись до конкретно-історичного контексту, слід відзначити, що відбираючи у куркулів землю й інвентар і здійснюючи радянський земельний закон, комітети незаможних селян уже в період «воєнного комунізму» намагалися сприяти впровадженню колективного обробітку землі і утворенню колективних об'єднань. Про це, зокрема, розповідали у своїх виступах делегати I Всеукраїнського з'їзду КНС. «Колективний обробіток землі, – говорив делегат з Сосницького повіту Чернігівської губернії, Турас, – у нас є, хоч і в невеликій кількості. З організацією комнезаможів почали створюватися різноманітні артїлі, в деяких селах навіть по дві-три артїлі!»¹. Про такі ж факти говорили й делегати з інших місцевостей².

Оскільки ще з початку 1920 р. в офіційних документах директивних органів заборонялась агітація за створення комун³, ініціатива організації колективних господарств перейшла якщо не винятково, то переважно – до селянських низів. Із повсюдним заснуванням КНС ця тенденція посилилася. Практично розгорнуту програму створення умов для безболісного переходу до усупільненої обробки землі намічено було I з'їздом комітетів незаможних селян

¹ Комітети незаможних селян України. – С. 84.

² Там само. – С. 85.

³ Див.: Сборник декретов, положений, инструкций, циркуляров по земельному вопросу на Украине с 1 января 1920 г. по 1 августа 1920 г. – Х., 1920. – С. 91; Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919–1920 pp.). – К., 1957. – С. 463.

Україні¹. Вона включала: відведення селянам земель в одному місці; ліквідацію причин, які утруднюють перехід до спільної обробки землі (черезсмужжя, далекоземелля і довгосмужжя); організація громадського обробітку землі, «причому це усупільнення не повинно носити характеру примусовості, а вільної угоди між окремими землекористувачами», першочергове забезпечення ремонтною базою, інвентарем, агрономічною, землемірно-технічною, ветеринарною допомогою тощо громадян, що перейшли до спільного обробітку землі.

Відхід від помилкових рішень, кроків попереднього періоду здебільшого з розумінням був сприйнятий трудовим селянством, яке дедалі виявляло ініціативу щодо колективних господарств, виходячи з власного досвіду².

Подібна тенденція виявилася і щодо організації радгоспів. В 1920 р. їх кількість порівняно з попереднім роком зменшилася майже в 5 разів. А головна роль, яка їм відводилася, полягала в демонстрації переваг діяльності культурних, зразкових господарств: поширення агрокультурного досвіду і надання безпосередньої допомоги індивідуальним селянським господарствам. Це відразу вплинуло на настрої на селі: його жителі, передусім комнезамівці, самі почали приймати рішення про доцільність створення радгоспів³.

Так поволі готувався ґрунт для розвитку колективістського руху на селі. Початкові паростки цього процесу, що з'явилися в перші місяці переходу від війни до миру, давали підстави для оптимістичних висновків щодо його розвитку в наступному⁴.

Водночас недостатньо критична оцінка перших успіхів породжувала й доволі поширені ілюзії, згідно з якими село можна легко втягнути в соціалізм, перебудувавши на воєнно-комуністичний лад розподіл продуктів сільського господарства, увівши суспільне користування землею, організувавши постачання хліборобів мінімумом необхідного.

Сільській бідності, зорганізованій в комнезами, продовольчу й інші проблеми намагалися допомогти розв'язати й посланці на село від пролетаріату, сформовані у продовольчі загони. В 1920 р. в їх рядах налічувалося понад 10,5 тис. робітників, у тому числі 1300 комуністів. Усе більше уваги приділяли вони культурно-освітній, організаційно-політичній, агітаційній роботі. Робітничі загони багато робили для організації шкіл, народних будинків, клубів, читалень, бібліотек. До 10 липня 1920 р. у селах Харківської губернії було проведено за участю продармійців 2445 мітингів, 16 безпар-

¹ Комітети незаможних селян України... – С. 77–80.

² Див.: Ксензенко Н. И. Революционные аграрные преобразования на Украине (декабрь 1919 – март 1921 гг.). – Х., 1980. – С. 129–130.

³ Там же. – С. 130–131.

⁴ Там же. – С. 132–134.

тійних селянських конференцій, відкрито 20 народних будинків, 70 клубів. У Чернігівській губернії до грудня було проведено 424 мітинги, організовано 414 хат-читалень і 116 бібліотек¹.

Підтримка робітничим класом трудового селянства в боротьбі з куркульством, передача біднякам певної частини заготовленого хліба, допомога в організації партійних осередків, комнезамів, практична допомога в ремонті і виготовленні сільськогосподарської техніки сприяли зміцненню і дальшому розвитку змички між робітничим класом і селянством. В цих взаємовідносинах знаходив конкретний вияв характер зв'язків робітників і селян у період воєнного комунізму: захист робітничою державою трудящого селянства від спроб реставрації старого ладу – з одного боку, і допомога селянства робітничому класу продовольством – з другого.

Роль біднішого й середнього селянства не обмежувалась лише участю в боротьбі з голодом. Через свої органи – комнезами вони надавали дієву допомогу в ліквідації бандитизму, повстанської стихії. В умовах рішучого розшарування села, активізації дій щодо всебічного обмеження прерогатив куркульства, останнє робило головну ставку на воєнні акції проти радянської влади невеликих озброєних загонів. Такі ставали власне головною й останньою надією куркулів. Звісно, бідніші верстви села відчували це не лише інтуїтивно, а й переконувалися на власному досвіді. Тож неможливі селяни масово вливалися до військ внутрішньої служби, створювали в селах загоны самооборони, допомагали червоноармійським частинам у вилловуванні і знищенні бандитів.

Величезну роботу провели комнезами в справі мобілізації сил на боротьбу проти останньої спроби білогвардійців на чолі з П. Врангелем, підтриманої Антантою, знищити радянську владу.

Комітети неможлих селян приймали рішення про поповнення зі своїх рядів лав Червоної армії, з добровольців-неможлих формувалися загоны, батальйони, полки. Лише в одній Харківській губернії з 1 жовтня до 21 грудня 1920 р. комнезами направили до Червоної Армії 1480 чоловік, передали їй 1407 коней, 957 сідел, 698 гвинтівок, 332 шашки, 24 револьвери. «Інакше кажучи, – говорить в інформації Харківського губвійськкомату, – комнезамові Харківської губернії в найтяжчий для країни момент дали можливість губвійськкомату сформуванню і послати проти Врангеля три кавалерійських добровольчих полки, наполовину обмундированих і на хороших конях»².

Формування добровольчих загонів і полків проводилося комнезамами в усіх губерніях України. Одночасно комітети неможлих селян організовували добровільну передачу Червоній армії коней,

¹ Історія Української РСР. – Т. 5. – С. 468.

² Комітети неможлих селян Харківщини (1920–1933). Зб. док. і матер. – Харків, 1961. – С. 292.

збирали для неї продовольство, теплий одяг і білизну, подавали допомогу хворим і пораненим червоноармійцям та їх родинам.

Періодика друкувала одну за одною резолюції, які приймалися зборами незаможних селян різних місць. Так, селяни с. Тернівки Херсонського повіту Одеської губернії у жовтні 1920 р. ухвалили: «...Віддати усі свої сили для зміцнення Червоної Армії, здійснити державну розкладку, яка так необхідна Червоній армії і робітників міста, оголосити нещадну боротьбу проти куркуля і його друзів, дезертира і бандита. На перший заклик сядемо на куркульських коней і рушимо в останній, рішучий бій»¹.

Подібні резолюції ухвалювались зборами незаможних селян багатьох населених пунктів². Такі збори селян Трикратської волості Вознесенського повіту тієї ж Одеської губернії ухвалили: «Всіма силами, всіма засобами надамо потрібну допомогу Червоній Армії не лише потрібними речами, але й докладемо всіх своїх сил для того, щоб виловити всіх дезертирів, а також дамо Червоній Армії нових червоних героїв-добровольців.

Усі спроби поміщиків [і] капіталістів порушити наше вільне життя отримують дружний відпір незаможного селянства»³.

Цікаву інформацію про активну участь жінок-селянок Кременчуцької та Полтавської губерній у допомозі фронту та червоноармійським сім'ям вмістив друкований орган інструкторсько-агітаційного потягу голови ВУЦВК Г. Петровського «Робітник і селянин».

У дописі, зокрема, йшлося: «Численні виступи селянок на повітових та губернських конференціях у Полтаві, Кобеляках, Миргороді, Кременчузі *доводять свідоме ставлення селянок до революційної боротьби*. Особливу увагу селянки проявили до питання про допомогу фронтові, яку вони вважали своїм обов'язком.

У Кременчуку на повітовій конференції делегатка з Омельчанської волості вказувала на те, що селяни в першу чергу повинні допомогти Червоній Армії, для чого треба лише потрусити куркуля.

У Полтаві, після закінчення повітової конференції, *одна з селянок поїхала до себе у волость, влаштувала збір полотна і через два дні привезла на губернську конференцію 854 арш. полотна для Червоної Армії*.

На з'їздах незаможних селян Полтавщини і Кременчуччини в доповідях з місць селяни вказують, що *незаможні селянки скрізь беруть участь у зборі речей для Червоної Армії, в ремонті шкіль і першими виступають ініціаторами надання допомоги сім'ям червоноармійців*. І все це селянки роблять в той час, коли село кишить

¹ Незаможний селянин (Миколаїв). – 1920. – 17 жовтня. – № 31.

² Див., напр.: Українська РСР в період громадянської війни. – Т. 3. – С. 395–396.

³ Гражданская война на Украине. – Т. 3. – С. 693.

бандитами і дезертирами, які всіляко зривають роботу незаможних селянок.

А тому черговим завданням жінвідділів, які проводять роботу через селянок, є залучення до боротьби з бандитизмом і дезертирством, що розкладає село.

Робота ще тільки розпочалась, але енергія, з якою селянки взялись за неї, говорить про те, що найближчим часом жіноче село стане міцною опорою Радянської влади»¹.

Отже, здійснюючи владу бідняків на селі, комнезами уже в період громадянської війни і воєнного комунізму стали опорними пунктами радянської влади.

Завдяки їх діяльності уже тоді було завдано серйозного удару по позиціях куркульства, розгорнуто перерозподіл експропрійованих у куркулів земель і проведення в життя радянської земельної політики, досягнуто певних успіхів у збиранні хліба по продрозкладці. Комнезами організували боротьбу проти бандитизму, подавали всебічну допомогу Червоній армії, проводили велику роботу по зміцненню органів радянської влади на селі, по посиленню союзу робітничого класу з середнім селянством.

Однак, звичайно, організаційно-політичні зрушення в українському селі впродовж 1920 р. зовсім не були самодостатньою цінністю. Планувалося поступове піднесення сільськогосподарської галузі, яка, після кількох врожайних років, на кінець війни почала викликати дедалі тривожні настрої.

У 1920 р. посівні площі в Україні скоротилися, порівняно з 1913 р., на 15%, а посіви пшениці, жита, ячменю й вівса – більше як на 30%. Урожайність головних зернових культур зменшилася на 16,6%, ніж вона була в середньому у передвоєнне п'ятиріччя. При цьому врожайність пшениці впала на 38,6%, жита – на 27,5%. Падали врожаї технічних культур. Все це, зрештою, призвело до того, що валовий збір зернових культур скоротився, відповідно до 1913 р., на 38,5%².

Воєнне лихоліття не могло не накласти свого негативного відбитку на кількісні й, особливо, якісні параметри продуктивного тваринництва України. Просто катастрофічно зменшилася кількість коней.

То ж було ясно, що від невідкладного вибору шляхів розвитку села, чуйної, ефективної, прагматичної політики та якомога доцільних форм організації багато в чому залежало майбутнє не лише наймасовішого, наймасштабнішого виробничого сектору, а й доля республіки, її народу, навіть ширше – радянської влади в цілому. Природно, розв'язати ці проблеми, до яких українське суспільство

¹ Робітник і селянин. – 1920. – 15 листопада. – № 15; Комітети незаможних селян України... – С. 94.

² Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР. – С. 186.

наблизилося впритул, мав уже наступний рік, а ще точніше – вже прийдешня весна.

В міру поширення територією України влади рад, налагодження функціонування економічних галузей, «руки доходили» й до інших не менш життєво важливих справ. Хоча і в обмежених обсягах, та все ж уже до кінця 1920 р. було вжито заходів щодо поліпшення матеріально-побутових умов трудящих елементів.

Особливої турботи вимагав робітничий клас, економічне становище якого через громадянську війну, упадок продуктивних сил, занепад виробництва, виявилось найбільш підірваним. Одним із перших завдань поставало відновлення чисельності пролетарів, яка почала скорочуватися ще з 1914 р.

Уже в 1920 р. в результаті розпочатої демобілізації частина висококваліфікованих робітників в першу чергу була спрямована до підприємств вугільної, оборонної промисловості, залізничного транспорту. Для поповнення кадрами цих галузей проводились численні мобілізації. Допомогу кваліфікованими спеціалістами Україні надавала радянська Росія. В 1920 р. на Донбас, наприклад, було відряджено 17543 чоловіка, з них лише на шахти – близько 14 тис., у механічні цехи – 1004. Всього ж кількість робітників у Донецькому басейні протягом 1920 р. збільшилася на 45 тис. чоловік. На 11 тис. чоловік поповнились ряди робітників на підприємствах металообробної та металургійної промисловості республіки¹.

Поповнюючи провідні підприємства і залізничний транспорт робітниками, радянська влада робила все можливе для поліпшення їх постачання продуктами харчування. На фабриках і заводах запроваджувалася натуральна оплата праці, для робітників встановлювались пайки, відкривались їдальні.

Вживалось оперативних заходів щодо безпритульних дітей (звісно, цей контингент істотно збільшився на момент завершення громадянської війни), їх захисту від голоду, холоду, смерті. Впродовж короткого часу в республіці було відкрито 550 дитячих будинків на 45 тис. дітей². Робились перші кроки до організації «денних дитячих будинків» і «відкритих дитячих будинків», в які можна було віддавати дітей для нагляду й виховання, коли їх батьки були зайняті на виробництві³.

Справжнім лихом для людей, змучених недоїданням та іншими нестатками, були епідемії. Особливо жахливим був висипний тиф, від якого в роки громадянської війни загинуло людей більше, ніж від куль і снарядів. У 1920 р. в Україні було зареєстровано по-

¹ Історія Української РСР. – Т. 5. – С. 470.

² Там само. – С. 471.

³ Культурне будівництво в Українській РСР. 1917–1927. – С. 144.

над 570 тис. захворювань на висипний тиф, 326 тис. – на повторний тиф, близько 24 тис. – на віспу, 11 тис. – на холеру¹.

На боротьбу з епідеміями йшло першочергове виділення коштів (як це не важко було робити в умовах тотальної розрухи), перетворюючи з перших днів свого існування медичну допомогу на безкоштовну, загальнодоступну. У важкому 1920 р. загальна кількість медичних закладів в Україні зросла на 40% порівняно з 1913 р., а мережа міських лікарень – удвічі². Захворювання різко пішли на спад.

При місцевих органах влади повсюдно створювалися органи соціального забезпечення трудящих, які розпочинали роботу щодо допомоги особам, що втратили працездатність, старикам, вдовам, сиротам, сім'ям червоноармійців, що не мали годувальників, потерпіли від ворогів.

Місцеві ради розпочали перерозподіл житла, зокрема, до залишених або експропрійованих квартир багатіїв переселялися ті, хто гостро потребував поліпшення житлових умов, кращі особняки перелаштовувалися під дитячі заклади, лікарні, культурно-освітні осередки. Спеціальні комісії здійснювали конфіскацію одягу, білизни у багатіїв і постачали їх до госпіталів, лікарень, дитячих будинків. Соціальна спрямованість політики радянської влади знаходила делати зростаючу підтримку.

Паралельно розгорталася все масштабніша й активніша політико-виховна та культурно-освітня робота. Осередками політичної освіти, ідейного виховання, поширення культури ставали клуби, народні бібліотеки, хати-читальні, агітпункти, сельбудди. В 1920 р. в Україні вже працювало 1300 клубів, понад 550 хат-читалень, понад 3100 бібліотек³. Кращі пропагандистські й мистецькі сили залучалися до лекційної й концертної роботи, яка здійснювалася для населення безкоштовно.

Невпинно зростали тиражі періодики, яка видавалася не лише в столиці й губернських центрах, а й на місцях. Все більшою ставала частка видань українською мовою. До них додавалися газети, журнали, листівки, брошури, що надходили з РСФРР. Всього впродовж 1920 р. в республіці було поширено понад 18,5 млн. примірників періодичних і неперіодичних видань. 3 млн. з них надійшли з радянської Росії (10% всієї її друкованої продукції)⁴.

Трудящі ставали не лише активними читачами, а й кореспондентами партійно-радянської преси.

Великого значення надавалося друкуванню й розповсюдженню книжкової продукції. Поряд з творами політичного змісту (серед них високою була питома вага праць класиків марксизму, керів-

¹ Історія Української РСР. – Т. 5. – С. 470.

² Там само.

³ Там само. – С. 541.

⁴ Там само. – С. 542.

ників РКП(б) й КП(б)У), масово видавалися книги класиків російської та української літератури, молодого покоління авторів революційної доби. Дедалі доступнішою ставала творчість О. Пушкіна, М. Лермонтова, М. Гоголя, Л. Толстого, Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, Марка Вовчка, І. Нечуя-Левицького, А. Тесленка, М. Коцюбинського, П. Тичини, М. Рильського, В. Чумака, В. Блакитного, А. Головка. Масово виходили праці зарубіжних авторів – Г. Гейне, Й.-В. Гете, А. Франса, Жюль Верн та ін. Загалом у 1919–1920 рр. в УСРР побачило світ 2274 назв книг і брошур сумарним накладом 20 млн. примірників, з них 1122 назви тиражем 10,5 млн. примірників – українською мовою¹. Це набагато перевищувало всі дореволюційні показники.

Однак наявні можливості не могли задовольнити масового попиту на друковане слово. Слід було враховувати й невисоку освіченість, писемність населення. Тому великого розмаху набула усна пропаганда і агітація: повсюдно проводилися мітинги, конференції, лекції, безкоштовні спектаклі. Досить вміло, зокрема, було використано заходи зі вшанування пам'яті Т. Шевченка. Раднарком УСРР визнав день пам'яті «святом робітників і селянської бідноти України», виділив значні кошти на влаштування урочистостей у всіх губерніях, підпорядковуючи святкування ідеологічному зміцненню радянської влади².

Збереглося чимало постанов, указів, розпоряджень народного комісаріату освіти (його очолював колишній боротьбист Т. Гринько) про постановку виховної справи в республіці, організацію відповідних заходів. Прикладом комплексного, цілеспрямованого підходу може бути наказ НКО УСРР «Про використання театру, музики, живопису і кіно як засобу пропаганди» від 1 липня 1920 р.³

Довідка: *ГРИНЬКО Григорій Федорович* (1890–1938, Москва) – радянський політичний діяч.

Походив із родини службовця.

В роки Першої російської революції долучився до соціалістичного руху. Навчався в Московському університеті, виключений в 1913 році за участь у студентських заворушеннях і відданий у солдати.

В роки Першої світової війни – в лавах діючої армії.

Член УПСР. З 1919 р. – боротьбист, ввійшов до Всеукраїнського Ревкому, провадив переговори з Комінтерном про визнання УПСР-боротьбистів за його єдину українську секцію.

В 1920 р. – член КП(б)У, незабаром член ЦК КП(б)У. В 1920–1923 рр. – народний комісар освіти УСРР, один з організаторів

¹ Історія Української РСР. – Т. 5. – С. 542.

² Культурне будівництво в Українській РСР. 1917–1927. 36. документів і матеріалів. – К., 1979. – С. 134.

³ Там само. – С. 147–148.

реформи школи в Україні з перетворенням університетів на інститути народної освіти і створенням системи соціального виховання та професійної освіти з вузькою спеціалізацією (професійних шкіл, технікумів та інститутів).

В 1923–1925 рр. – голова планової комісії (Держплану) й заступник голови РНК УСРР; в 1926–1929 рр. – заступник голови Держплану СРСР, в 1929 р. – заступник наркома земельних справ, в 1930–1937 рр. – нарком фінансів СРСР, член Президії Центрального Виконавчого Комітету СРСР. В 1937 р. заарештований і 1938 р. розстріляний за процесом «право-троцькістського блоку» в Москві.

Для залучення до самодіяльної творчості робітників, селян, червоноармійців (звісно, цілком певного ідеологічного спрямування) використовували гуртки, студії, будинки культури, селянські клуби тощо¹. Свідченням серйозної уваги, якої надавалося Комуністичною партією організації широкопланової просвітницько-виховної роботи було винесення в порядок денний V конференції КП(б)У питання «Про агітацію і пропаганду», ухвалення відповідної резолюції. Центральному Комітету доручалося «в найкоротший строк розробити детальний план агітпропагандистської роботи, створити працездатний центральний апарат, який би спрямовував і об'єднував роботу всіх органів у цій галузі (Наросвіта, політвідділи, окружні і губернські військкоми, політ секції Наркомпроду, Центродрук, Укроста, агітпункти і т. п.)².

Буквально за три тижні після ухвалення цієї резолюції було прийнято Декрет РНК УСРР «Про створення головного політико-освітнього комітету УСРР». Згідно документа, створюваний Головополітпросвіт мав організаційно об'єднати всю політико-просвітню роботу Наркомоса, ПУРа, ВУЦВК. Південполітшляху, Південбюро ВЦРПС і ЦК КСМУ.

Всі інші організації, які вели аналогічну роботу, підпорядковувалися Головополітпросвіту, контролювалися ним. Під началом Наркомпросу централізувалася і спрямовувалася вся політична, освітня і художня пропаганда. Забезпечувалося відповідне фінансове забезпечення³. З перших же кроків своєї діяльності за мирних обставин радянська влада прагнула до реалізації програмної мети – підвищення освітнього рівня найширших мас. Першочерговими заходами тут була ліквідація неписьменності. У липні 1920 р. було створено Комісію по ліквідації неписьменності на чолі з головою ВУЦВК Г. Петровським, а на місцях – губернські, повітові та волосні комі-

¹ Культурне будівництво в Українській РСР. 1917–1927... – С. 149, 151, 165 та ін.

² Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. – Т. 1. – К., 1976. – С. 92–93.

³ Культурне будівництво в Українській РСР. 1917–1927.. – С. 170–172.

сії. Досить оперативно були розроблені плани організації навчання неписьменних.

Повсюдно відкривалися школи і курси підготовки для шкіл дорослих. Наркомат освіти забезпечив видання масовими накладками підручників, передусім – букварів. У 1920 р. в містах і селах України вже діяло близько 7 тис. шкіл і гуртків лікнепу, в яких навчалось понад 200 тис. неписьменних. Понад 50 тис. чоловік навчалися самостійно. Наслідки виявилися просто вражаючими. Уже за переписом 1920 р. серед трудящих України 51,9% були письменними, тоді як до революції цей показник рівнявся лише 27,9%¹.

Першочергової уваги радянська влада надавала, звичайно, дитячій освіті, розбудові початкової й середньої школи. Керівними документами тут слугували схвалені ще 1919 р. РНК УСРР «Положення про єдину трудову школу Української Соціалістичної Радянської Республіки» (на його основі 15 червня 1920 р. Наркомосом України було розроблено постанову «Про проведення в життя семирічної єдиної трудової школи»²) і прийнята 1 липня 1920 р. Наркомосом республіки «Декларація про соціальне виховання дітей». Закладалися підвалини «єдиної трудової школи». Вона передбачала два ступені: перший – для дітей віком від 7 до 12 років (п'ятирічний курс), другий – від 13 до 16 років (чотирирічний курс). Першому ступеню передував дошкільний заклад для дітей віком від 5 до 7 років. Вводилося обов'язкове безплатне навчання всіх дітей до 16 років, спільне навчання хлопчиків і дівчат, викладання предметів рідною мовою. Оволодіння основами наук передбачалося у зв'язку з продуктивною працею – це йменувалося політехнічною школою. Належне місце відводилося фізичному й естетичному вихованню. Гарантувалася повага до особи дитини. Очевидними «забіганнями вперед» були плани перетворення школи на самообслуговуючі заклади – комуни, засновані на «вільному вихованні» тощо.

Зі значним успіхом у жовтні-грудні 1920 р. було проведено (поетапно у різних регіонах) «Тиждень захисту дітей». Чи не найскладнішою проблемою налагодження шкільної справи був величезний брак необхідних приміщень (наявні, практично без винятку, потребували ремонту, часто капітального), забезпечення учбового процесу необхідним інвентарем, приладдям. Партійно-радянські органи вишукували фінансові засоби, без зволікань направляли їх у сферу освіти.

У результаті навіть за порівняно найкоротший строк сталися істотні зміни: якщо в 1914/1915 навчальному році в Україні функціонувало 19568 загальноосвітніх шкіл з 1 млн. 678 тис. учнів у них, то на кінець 1920 р. в 21887 школах навчалось вже 2 млн. 250 тис. дітей. Природно, змінився соціальний склад учнів.

¹ Історія Української РСР. – Т. 5. – С. 544.

² Культурне будівництво в Українській РСР. 1917–1927. – С. 148–149.

Непросто формувався учительський корпус. Однак і тут спостерігалися серйозні зрушення, зумовлені цілеспрямованими організаційними зусиллями. Ще 24 травня 1920 р. була обнародована постанова НКО УСРР «Про мобілізацію професорів і вчителів». В ній говорилося: «Всі професори та вчителі оголошуються в порядку трудової повинності мобілізованими Наркомосвітою. Ніхто не має права відмовлятися від обов'язків, що накладаються на них Наркомосвітою в межах творчої праці по проведенню реформи вищої школи, а також в межах інших завдань, які належать до народної освіти. З виданням цього наказу ніякі другі установи, окрім військової, не мають права без дозволу Наркомосвіти задержувати у себе на праці учительський персонал Наркомосвіти»¹.

Свою роль відіграли найвищі урядові постанови про матеріальну підтримку учительства, зокрема про постачання працівників освіти продуктами². Виявлялася інша турбота про піднесення суспільного авторитету працівників освіти. В результаті на кінець 1920 р., порівняно з довоєнним часом число викладачів в школах зросло майже на 30 тис.³

Прискореними темпами повсюдно створювалися технікуми, професійно-технічні, ремісничі, сільськогосподарські, соціально-економічні школи.

Звичайно, це були лише перші успіхи, досягнуті в екстремальних умовах, коли по суті ще не встигли перейти від війни до миру, або такий процес тільки-но розпочинався. Було добре відомо, що близько 1 млн. дітей лишалося поза школою, тяжке матеріальне становище, голод, епідемії змушували десятки тисяч дітей залишати навчання. Отже, належало докласти ще чималих зусиль, щоб впродовж далеко не одного року розв'язати проблему корінним чином, у цілому.

Без зволікань радянська влада стала і на шлях налагодження функціонування вищої школи. Долаючи чималі труднощі й перешкоди, наприкінці 1920 р. вдалося почати роботу 38 вузів, до яких прийшло 57 тис. студентів. Ще понад 60 тис. навчалося в середніх спеціальних навчальних закладах (665 профшкіл і 13 робітфаків).

Була виявлена турбота про розвиток науки, зокрема про створення сприятливих можливостей для функціонування наукових і мистецьких осередків⁴. 31 серпня 1920 р. було опубліковано Декрет Ради Народних комісарів УСРР «Про поліпшення становища вчених спеціалістів і заслужених працівників літератури і мистецтва». Документом визначалося: «З метою збереження наукових сил і осо-

¹ Культурне будівництво в Українській РСР. 1917–1927... – С. 141.

² Там само. – С. 145.

³ Історія Української РСР. – Т. 5. – С. 548.

⁴ Культурне будівництво в Українській РСР. 1917–1927... – С. 151–152, 153, 158, 160–161, 165–166.

бливо цінних працівників мистецтва і літератури, необхідних для соціалістичного будівництва, для розвитку народного господарства і культури, а також для найбільш дійсного забезпечення потреб робітничо-селянської оборони, Рада Народних Комісарів УСРР постановляє:

1. Надати посилене постачання ученим спеціалістам наукових галузей, які є істотно важливими для розв'язання вказаних завдань, а так само заслуженим працівникам літератури і мистецтва.

2. Звільнити перелічених у п. 1 осіб від різного роду повинностей (трудової і т. п.), що не мають прямого відношення до їх роботи в галузі науки, літератури і мистецтва.

3. Створити для роботи пойменованих осіб життєві умови, які забезпечують їх мінімальними, безумовно для такої роботи необхідними вигодами...»¹. Передбачалися й інші пільги.

Впорядковувалася архівна справа², різними органами влади ухвалювалися рішення і здійснювалися заходи щодо охорони археологічних пам'яток³, історичних пам'яток старовини і мистецтва, створення музеїв⁴.

Особливого значення надавалося забезпеченню сприятливих умов для розгортання повномасштабної діяльності Української Академії Наук. Більшість академіків-засновників УАН 1918 р. не просто пережили спробу закриття Академії денікінцями, репресії проти деяких її членів, інші негаразди нестабільності воєнного часу, продовжували займатися науковою роботою, виявили лояльність до радянської влади⁵. Активізували роботу усі три відділи, якими керували видатні вчені: історико-філологічний (голова – Д. Багалій), фізико-математичний (голова – М. Кашенко) та соціально-економічний (голова – Ф. Тарановський). Склад академіків поповнили такі славетні імена як В. Кістяківський, К. Липський, М. Андрусов, О. Ейхенвальд, О. Орлов, Ф. Тарановський, С. Єфремов, М. Біляшівський, В. Перетц, М. Сумцов, К. Харлампович, Ф. Міщенко, Д. Граве, Г. Пфейффер, М. Птуха, Б. Срезневський, Б. Кістяківський, М. Василенко⁶.

В Історично-філологічному відділі в 1919–1920 рр. працювало декілька комісій: Комісія для складання словника живої української мови; Комісія для складання історичного словника української мови (Є. Тимченко); Правописно-термінологічна комісія (А. Кримський, А. Ніковський); Комісія для складання історично-географічного

¹ Культурне будівництво в Українській РСР. 1917–1927... – С. 157–158.

² Там само. – С. 135.

³ Там само. – С. 138–139.

⁴ Там само. – С. 172–174 та ін.

⁵ Див.: Національна академія наук України. 1918–2008: до 90-річчя від дня заснування. – К., 2008. – С. 28–29.

⁶ Там само. – С. 29.

словника української землі (Д. Багалій, О. Грушевський); Комісія для складання біографічного словника української землі (Д. Багалій, В. Модзалевський); Комісія для складання археологічної карти України (С. Тимошенко); Археографічна комісія (Т. Сушицький), що видавала пам'ятки мови, письменства та історії; Комісія для видання пам'яток новітнього письменства (С. Єфремов); Єврейська історично-археографічна комісія (Д. Багалій, А. Кримський, І. Талант); Комісія з видавання творів класиків української літератури. Вони залучили до діяльності десятки вчених, які проводили цю копітку роботу винятково на науково-патріотичних засадах. З 1920 р. працювали Фольклорно-етнографічна комісія (В. Клінгер, А. Лобода) і Кабінет мистецтв (Ф. Шміт, Г. Павлуцький).

При Фізично-математичному відділі діяли установи майбутніх Ботанічного (В. Липський) та Акліматизаційного (М. Кащенко) садів; Інститут технічної механіки (С. Тимошенко); лабораторія фізичної хімії як частина майбутнього Фізичного інституту. Працював Комітет для вивчення фауни (С. Кушакевич, М. Кащенко); Біологічна секція (М. Кащенко); Комітет для вивчення нижчих рослин (О. Фомін).

Відразу почала працювати Комісія з вивчення природних багатств України у складі С. Тимошенка, В. Шапошникова, П. Тутковського, В. Кістяківського, М. Кащенка, Б. Лисіна, О. Фоміна, М. Малюшицького, Г. Висоцького, А. Ярошевича, В. Лучицького, Б. Личкова, В. Устьянцева, Є. Оппокова, В. Плотникова, Д. Белінга, М. Шарлеманя, Б. Клопотова та ін. Влітку 1919 р. організовано її секції: теплову, будівельних матеріалів (С. П. Тимошенко); підземних багатств, гідрологічну (В. Лучицький); хіміко-технологічну (В. Кістяківський); прикладної фізики (Г. Де-Метц); сільськогосподарську (С. Богданов).

Активна праця характеризувала й діяльність Соціально-економічного відділу, де в 1919 р. замість М. Туган-Барановського, який помер, було обрано Ф. Тарановського. У складі Відділу працювали три постійні комісії: для виучування звичаєвого права (О. Левицький), західноруського і українського права (Ф. Тарановський); для виучування соціального питання (Б. Кістяківський), Демографічний інститут (М. Птуха, Г. Кривченко, Р. Орженцький), Інститут для виучування економічної кон'юнктури та народного господарства (М. Туган-Барановський, К. Воблий, В. Тимошенко)¹.

Вочевидь, не всі дослідники мотивували свою діяльність служінням радянській владі, однак самовіддано працювали на благо науки, власного народу, нації, позитивно реагували на ту увагу, яку виявляла до них нова влада. До того ж, у останній їх приваблювала революційна романтика, демократична спрямованість вибудованого ладу.

¹ Національна академія наук України. 1918–2008.. – С. 29–30.

Перехід від війни до миру стимулював розвиток літератури, мистецтва, ознаменувався приходом у цю сферу значної когорти талановитих молодих митців (П. Тичина, В. Сосюра, В. Чумак, В. Блакитний), прозаїків (С. Васильченко, А. Головка, М. Ірчан). У творення нової літератури включилися вже відомі митці М. Семенко, О. Слісаренко, М. Зеров, П. Филипович.

Поступово входить у звичне русло театральне життя, де з кращого боку виявляють себе визнані майстри сцени – П. Саксаганський, М. Заньковецька, І. Мар'яненко, їх молодші колеги – О. Курбас, Г. Юра, А. Бучма та ін. Починається процес заснування низки театрів, формування труп.

Набирає поступового розвитку музичне і хорове мистецтво, причетними до якого стали Л. Собінов, М. Леонтович, В. Глієр, Л. Ревуцький, М. Вериківський, Г. Верьовка, П. Козицький, П. Лятошинський.

В творчий процес активно втягуються художники, скульптори, архітектори, з'являються кінематографісти, які одне з головних своїх завдань вбачають у тому, щоб зафіксувати в своїй творчості, передати нащадкам дух буремної революційної епохи.

Увага, виявлена радянською владою до найрізноманітніших галузей суспільного життя, з одного боку, внесла відчутні імпульси в їх розвиток, з іншого – зумовила зростаючу масову прихильність до нового ладу, що демонстрував свою дієвість, прогресивні устремління.

Останнє особливо цінувалося творчими, схильними до критичного мислення людьми, творчою елітою, яка відіграє авангардну роль у житті кожного суспільства, істотно впливає на моральний клімат, настрої.

У підсумку, як видно, на кінець 1920 р. основні верстви нації – селяни, робітники, інтелігенція в своїй переважній більшості виявилися на боці радянської влади, соціалістичної революції.

Ядром політичної системи УСРР була Комуністична партія (більшовиків) України, яка брала на себе відповідальність за стан справ у республіці, визначала основні напрямки розвитку нації, ініціювала і здійснювала політику соціалістичних перетворень, узгоджувала її з програмними засадами, стратегічною метою.

Керівництво всією партійною роботою здійснював призначений Політбюро ЦК РКП(б) ще в квітні тимчасовий ЦК КП(б)У і тривалий час в умовах воєнних обставин не вдавалося виправити це загальне аномальне становище. Потрібно було зібрати черговий партійний форум і розв'язати на законних (статутних) підставах організаційне питання. З цією роллю впоралася V Всеукраїнська кон-

ференція КП(б)У. До її роботи виявляв підвищену увагу партійний центр у Москві.

Загалом то Кремль завжди пильно цікавився станом справ в Україні – другій після РСФРР за величиною радянській республіці і КП(б)У – найкрупнішій республіканській партійній організації. Однак Україна 1920 р. – чи не найнапруженіший у воєнному відношенні регіон, де навіть на кінець року ще дуже свіжими були глибокі воєнні рани. Не давали спокою й вогники повстанського спротиву. До ЦК РКП(б), РНК час від часу надходила тривожна інформація з Півдня, яка насторожувала їх керівників. Так, наприклад, заступник надзвичайного уповноваженого по постачанню Червоної армії М. Ейсмонт після повернення з України проінформував про підготовку до чергової конференції КП(б)У. При цьому підкреслив, що переважає «самостійний» напрям, одне з гасел – господарська і воєнна самостійність. В. Ленін висловив свою думку щодо конференції КП(б)У: «послати 1–2 членів ЦК». Оргбюро ЦК РКП(б) розглянуло 26 жовтня 1920 р. це питання і ухвалило направити на конференцію двох з когорти найвпливовіших членів Політбюро – Л. Троцького і Л. Каменєва¹. Останній згодом був замінений Г. Зінов'євим.

Конференція проходила 17–22 листопада 1920 р. у Харкові. 378 делегатів з ухвальним і 129 з дорадчим голосом представляли 75119 членів і кандидатів у члени партії, включаючи й комуністів Південного фронту (вони нараховували до половини загального складу)². Було затверджено порядок денний: доповідь ЦК; політичні та організаційні питання; чергові внутрішні завдання партії; господарське будівництво; земельне та продовольче питання; робота на селі та боротьба з бандитизмом; робота серед молоді; організаційні питання; з'їзд рад; вибори³.

Конференцію вступним словом відкрив Г. Петровський, відзначивши особливості поточного моменту, величезні заслуги Червоної армії у розгромі антисоціалістичних сил.

Від Виконкому Комінтерну та ЦК РКП(б) делегатів вітав Г. Зінов'єв. Він наголосив на надзвичайно тяжких умовах роботи комуністів України, яким довелося вирішувати три основних питання: воєнне, національне та соціально-господарське. Перше – в основному вирішене завдяки підтримці українських робітників і селянської бідноти. Вдалося також визначити напрями розв'язання національного питання, ослабити його гостроту, завоювати довіру до пролетарської партії з боку населення. Найскладнішою залишалася проблема господарського будівництва. А для цього потрібна

¹ Владимир Ильич Ленин. Биографическая хроника 1870–1924. – Т. 9. Июнь 1920 – январь 1921. – М., 1978. – С. 409.

² Комунистична партія України: з'їзди і конференції. – К., 1991. – С. 46.

³ Там само.

єдність партійних лав. На закінчення Г. Зінов'єв передав конференції побажання ЦК РКП(б): «Сперечайтесь з тих питань, які спірні, але лінія партії і рішення повинні бути тверді як сталь». Були також заслухані привітання від Червоної армії, комуністів Великобританії, Румунії, Галичини, від Комуністичної спілки молоді України.

Політичний звіт ЦК КП(б)У зробив Х. Раковський. Він підкреслив, що головне завдання ЦК полягало у максимальному сприянні веденню війни. Адже на Україні фактично діяли чотири фронти: польський, петлюрівський, врангелівський і бандитський. Саме цьому були підпорядковані партійні мобілізації, партійні тижні та інші заходи. Продовольча робота велася під знаком допомоги фронту. Далі доповідач детально зупинився на питаннях міжнародного становища радянської Росії та України, на політиці імперіалістичних держав. У заключній частині Х. Раковський говорив про завдання відбудови промисловості, необхідність зміцнення заводських партосередків, посилення зв'язків партії з масами. Однак доповідь не давала повного уявлення про політичну лінію ЦК КП(б)У за період, що минув.

З організаційним звітом ЦК виступив С. Косіор, який охарактеризував його роботу, зміни у складі, діяльність Політбюро та Оргбюро. У центрі уваги знаходилися питання встановлення зв'язків з місцевими парторганізаціями, забезпечення кадрами. За цей час ЦК РКП(б) направив на Україну 1099 працівників, які провели значну роботу на місцях. У ході партійних мобілізацій більшість комуністів направлялася на фронт, а частина до партійних організацій. Всього через обліково-розподільний відділ ЦК пройшли 8,5 тис. осіб. Крім того, КП(б)У дала 10,5 тис. комуністів для продовольчої справи. Зупинившись на забезпеченні партійних комітетів літературою, С. Косіор сказав, що центральні газети, інша література надсилалась до губкомів, а до повітових організацій майже не доходили. Далі він дав оцінку роботи відділів ЦК, партійної школи, стану фінансового забезпечення. Доповідач самокритично визнав, що у діяльності ЦК було чимало недоліків і прорахунків.

Навколо звітів ЦК КП(б)У розгорнулися гострі дебати. Представники «робітничої опозиції», колишні «децисти» І. Перепечко, І. Антонов, Я. Ліфшиць, Я. Дробніс та інші звинуватили ЦК у відсутності політичної лінії, допущенні тактичних помилок, зокрема у стосунках з дрібнобуржуазними партіями, Н. Махном, В. Винниченком. ЦК безпідставно критикувався за «селянський ухил» на шкоду інтересам робітничого класу України. А один з делегатів В. Барчук навіть стверджував, що комнезами – «шкідливі організації». І. Дашковський, як і на попередній конференції, обстоював точку зору про недоцільність існування КП(б)У, «штучність» її ЦК. Не обійшлося й без особистих випадів та намагань звести старі рахунки.

Безперечно, було висловлено багато справедливих зауважень: про відсутність належної плановості у роботі ЦК, часті зміни у складі Оргбюро, серед керівних працівників губернського рівня, зловживання призначенством, слабкі зв'язки з низовими партійними організаціями (про це говорили Я. Гамарник, П. Любченко, М. Гуревич та ін.). У виступі В. Блакитного містилася теза про слабкий зв'язок КП(б)У з українським народом, про засилля в партійних органах міщанських елементів, що прибули з РСФРР.

Делегати конференції різко критикували Г. Зінов'єва, який у своєму виступі пропагував великодержавну «теорію боротьби двох культур»¹.

Делегати Д. Мануїльський, М. Попов, О. Шумський розкрили головні напрями діяльності ЦК, вказали на об'єктивні труднощі, спростували ряд безпідставних звинувачень в його бік. Зокрема, Д. Мануїльський нагадав ленінську оцінку розвитку взаємин з партією боротьбистів, як перемогу. А постійна увага роботі на селі дозволила домогтися в Україні підтримки селянством радянської влади, розпочати вирішення продовольчого питання, поповнення лав Червоної армії. Г. Зінов'єв від імені ЦК РКП(б) в цілому позитивно оцінив діяльність ЦК КП(б)У.

З цього питання було внесено три проекти резолюцій: Я. Гамарника – від імені частини делегатів, І. Антонова – від групи «робітничої опозиції» та Д. Лебеда від делегатів Харківської, Катеринославської та Олександрівської парторганізацій. Перші два проекти негативно оцінювали роботу ЦК за звітний період, третій – позитивно. При голосуванні за них подано відповідно 104, 23 і 189 голосів, тобто переважна більшість присутніх делегатів висловилися в підтримку діяльності ЦК. Однак наступного дня Г. Зінов'єв запропонував не обмежуватися формальною більшістю, а провести голосування по пунктах резолюції, а потім і в цілому. В кінцевому підсумку виявилось: за позитивну оцінку 215, проти – 13, утрималися – 48 делегатів. Уперше в історії всеукраїнських партз'їздів та конференцій діяльність ЦК була оцінена схвально.

Доповідь «Про чергові завдання партії» зробив Г. Зінов'єв. Виходячи з рішень ІХ Всеросійської партконференції, він проаналізував розвиток негативних процесів у внутріпартійному середовищі як наслідок переходу від нелегального стану до функцій правлячої партії. В умовах громадянської війни РКП(б) по суті стала частиною державної машини, уособленням диктатури пролетаріату. Це вилилося у надмірний централізм, бюрократизм, комісарство у гіршому розумінні цього слова. Саме на такому підґрунті в партії з'явилися розходження у поглядах, сформувалася опозиція. У тезах, запропонованих на доповідь Г. Зінов'єва, містилася широка програма заходів по оздоровленню внутріпартійного життя, роз-

¹ Нариси історії Комуністичної партії України. – С. 304–305.

витку демократичних засад, піднесенню ролі партійних зборів, перереєстрацій як форми очищення партії. Особлива увага була звернута на активізацію агітації та пропаганди, партійно-політичної роботи у червоноармійських частинах. Були також викладені вимоги до діяльності керівних партпрацівників, намічені заходи щодо упередження їх відриву від мас, зокрема необхідність прикріплення до низових партосередків, заборонялися всілякі привілеї тощо. Намічалось створення спеціальних контрольних комісій.

З цього питання три групи делегатів виставили своїх співдоповідачів і проекти резолюцій у формі тез. Від «робітничої опозиції» виступив І. Перепечко. Аналіз, проведений Г. Зінов'євим, він визнав «не марксистським», а запропоновані заходи «паліативними і недостатніми». У підготовлених групою тезах були характерні для «робітничої опозиції» твердження про «перенесення центру ваги господарської роботи у профспілки», «про перетворення партії у технічний, підсобний апарат державної влади» тощо. Однак під впливом рішень ІХ конференції РКП(б), об'єктивних умов діяльності парторганізацій погляди представників «робітничої опозиції» на Україні помітно еволюціонували в бік загальнопартійних оцінок.

Ще одну співповідь зробив В. Блакитний, який визнав правильними основні положення доповіді Г. Зінов'єва, а мету свого виступу вбачав у внесенні до неї «українського корективу», тобто врахування специфічних, зокрема, національних особливостей роботи партії в Україні. Поряд з цілком зрозумілими тезами про необхідність єдності партії, її керівної ролі, товариської спайки, зв'язку з пролетарськими масами, В. Блакитний пропонував помилкові й нереалістичні установки на «якнайшвидше стирання національних відмінностей між основними соціальними групами пролетаріату», асиміляцію пролетарських елементів з РКП, які працюють в Україні, «з основним кадром КПУ» тощо.

Від імені донецької делегації зі співповіддю виступив Т. Харченко. Він заявив, що група, яку представляє, в основному згодна з положеннями доповіді Г. Зінов'єва, але рішення ІХ Всеросійської партконференції з питань розвитку внутріпартійної демократії вважає неприйнятними щодо парторганізації України. У внесених тезах підкреслювалося, що об'єктивна обстановка в республіці і становище в КП(б)У «владно диктують у організаційній політиці лінію жорстокого демократичного централізму з суворою майже військовою дисципліною». Після тривалого обговорення цього питання співдоповідачі зняли свої тези і висловилися за підтримку проекту, внесеного на доповідь Г. Зінов'єва, який і був прийнятий за резолюцію конференції.

В умовах закінчення громадянської війни стрижневим у діяльності КП(б)У ставало господарське будівництво. У доповіді голови Укрпромбюро В. Чубаря був зроблений аналіз тогочасного дуже

тяжкого стану головних галузей промисловості. Знекровленим був робітничий клас, погано поставлене продовольче постачання, кадрове забезпечення промислових центрів і перш за все Донбасу. Завдання партійних організацій щодо розгортання господарського будівництва були визначені у запропонованих В. Чубарем тезах. Обговорення носило гострий, проте в основному діловий і конструктивний характер. Х. Раковський розкрив внесок Української трудової армії у відбудову промисловості, висловив пропозиції щодо подальшого використання у цих цілях військ, які вивільняються з фронту. М. Іванов зупинився на підвищенні ролі профспілок у відбудовний період, залученні через них до господарської роботи широких мас трудящих. Було у його виступі й помилкове положення про підпорядкування раднаргоспів профспілкам.

У обговоренні вказаного питання взяв участь і Л. Троцький, який у той час очолював надзвичайну комісію Ради Праці і Оборони РСФРР по наданню допомоги Донбасу. Він закликав кинути на вугільний фронт «кращих бойових адміністраторів, організаторів», добитися того, щоб профспілка гірників «охопила б весь виробничий апарат, наглядала б за ним, контролювала б його». Однак остання теза Троцького, яка згодом увійшла до його платформи у дискусії про профспілки, ніким, крім М. Іванова, підтримана не була і до резолюції конференції не включалась.

Делегати майже одноставно ухвалили постанову «Про господарське будівництво», у якій визначалися завдання партійних організацій України по відбудові промисловості. Зокрема, наголошувалося на доцільності зміцнення органів керівництва народним господарством, шляхом вливання до них комуністів, залучення до управління представників широких трудящих мас, визначення форм участі профспілок. Визнано було необхідним перетворити Раду Української трудової армії в Економічну раду республіки. У резолюції також були викладені завдання партійних комітетів та осередків по посиленню політичної роботи, пропаганди, агітаційного забезпечення виборних компаній. Практичною відповіддю учасників конференції на невідкладні завдання відбудови народного господарства стала мобілізація 58 делегатів для роботи в Донбасі.

Далі делегати обговорили два надзвичайно важливих і взаємопов'язаних питання – земельне і продовольче. Нарком землеробства УСРР Д. Мануїльський докладно проаналізував тогочасний стан сільського господарства, показав його низхідні тенденції – зменшення посівних площ, недобір зерна, занепад технічних культур, нестача тяглової худоби, реманенту, тощо. Була підкреслена роль комнезамів у класовому розшаруванні села, послабленні позицій куркульства, проведенні продовольчої політики.

Однак у визначенні головних форм організації селянства, шляхів підвищення продуктивності сільського господарства доповідач

припускався авантюричних тверджень. «Треба питання про колективізацію, – підкреслював Д. Мануїльський, – поставити не з точки зору якихось теоретичних міркувань, а як чергове завдання нашої партії». Слід відзначити, що виступаючи у дебатах, В. Блакитний, Г. Петровський, В. Аверін, О. Шумський підтримали ідею усуспільнення землі, хоч і розходилися у формах ведення господарства – комуни чи радгоспи.

Ці установки знайшли відбиття у резолюції «Земельне питання», де зазначалося, що «колективізація сільського господарства є за даних умов єдиним засобом відтворити велике сільськогосподарське виробництво, підвищити продуктивність землеробської праці...». Разом з тим, у резолюції міститься низка цілком вірних положень і заходів, спрямованих на розвиток сільського господарства, зміцнення земельних органів на місцях.

Одним з найбільш важливих питань на цей час залишалося продовольче. Нарком продовольства УСРР М. Владимиров доповів про певні зрушення у справі заготівель. Зокрема, починаючи з вересня вдалося зібрати 21 млн. пудів продовольства, дещо поліпшилося постачання промислових центрів, Червоної армії. Було вказано й на численні недоліки у роботі органів наркомпроду.

Делегати відзначили невдоволення селян масовим вилученням хліба, неузгодженістю дій між земельними і продовольчими органами, зловживаннями у розподілі продуктів, мізерними поставками промислових товарів на село.

Доповідач і учасники обговорення виходили з усталеної на той час тези про необхідність збереження і безумовного виконання продовольчої розкладки, хоча вона вже була досить непопулярною серед селянства, підривала продуктивні сили сільського господарства. Конференція одностайно схвалила запропоновану ЦК резолюцію про продовольче питання, наголосивши, що розверстка як основа продовольчої політики «виправдана життям і повинна дістати дальший розвиток». Як відомо, соціальна практика спростувала це твердження, а X з'їзд РКП(б) прийняв постанову про заміну розкладки продовольчим податком.

З роботою на селі було тісно пов'язане ще одне питання порядку денного – про боротьбу з бандитизмом, який по суті складав широкий внутрішній фронт, серйозно стримував соціалістичні перетворення.

Доповідач Я. Яковлев (Епштейн) відзначив, що здійснення земельної політики радянської влади, розшарування селянства, зміцнення комнезамів значно звузили соціальну базу бандитизму, звели його до двох видів – куркульсько-націоналістичного (Правобережжя) та куркульсько-махновського (Катеринославщина). Ідейно-живильною силою цього руху нерідко виступала українська сільська інтелігенція (учителі, кооператори, лікарі).

У доповіді та виступах делегатів були викладені конкретні пропозиції щодо посилення боротьби з бандитизмом, які знайшли відбиття у прийнятій резолюції (при 3-х, що утрималися). В ній, зокрема, наголошувалося на залученні до активних дій незаможних селян, на подальшій експропріації куркульства, зміцненні військ внутрішньої служби комуністами, врахуванні соціальної, національної і політичної своєрідності різних районів України.

Були також визначені заходи по об'єднанню дій військ, які ведуть боротьбу з бандитизмом, координуванню їх зусиль з місцевими органами, залученню частин, що вивільняються після ліквідації Південного фронту.

На доповідь секретаря ЦК Комуністичної спілки молоді України Л. Шацкіна була прийнята резолюція «Робота серед молоді». В ній підкреслювалася велика роль юнацтва у зміцненні бойової готовності республіки, відродженні промисловості, здійсненні земельної та продовольчої політики.

Серед першочергових завдань молодіжного руху вказувалося на необхідність організаційно-політичного зміцнення КСМУ, постановки політичної освіти, підготовки кадрів комсомольського активу. Йшлося також про налагодження взаємин між комсомольськими і партійними організаціями, про небажаність дріб'язкового втручання партосередків у справи спілки.

Були намічені конкретні заходи щодо забезпечення молодіжних організацій агітаторами і лекторами, пропагандистською літературою, надання фінансової допомоги. А також обумовлено, що всі комуністи до 20 років ввілються в осередки КСМУ. На вечірньому засіданні 22 листопада без доповіді, після короткого обговорення була схвалена запропонована С. Косіором резолюція «В організаційному питанні».

Цей розгорнутий документ орієнтував КП(б)У на перерозподіл партійних сил за умов мирного будівництва. В галузі агітації та пропаганди головна увага зосереджувалася на боротьбі з господарською розрухою, політичному вихованні комуністів, створенні партійних шкіл, гуртків політграмоти. Нові завдання висувалися й перед агітаційно-пропагандистським відділом ЦК КП(б)У. Особливо виділялися питання зміцнення фабрично-заводських, рудникових, червоноармійських партосередків, наголошувалося на необхідності посилення зв'язків партійних комітетів з масами, практикувалося прикріплення відповідальних працівників до низових організацій КП(б)У.

Були визначені періодичність проведення всеукраїнських партконференцій, чисельний склад ЦК КП(б)У, Політбюро та Оргбюро ЦК, загальна конструкція губкомів партії. У резолюції з питань оргроботи також визначалися принципи взаємовідносин цивільних і військових парторганізацій, комітетів КП(б)У і політорганів Черво-

ної армії. Було вжито заходів до пожвавлення діяльності профспілок, зміцнення їх активними і дисциплінованими комуністами¹.

У конференція обрала ЦК КП(б)У у кількості 17 членів і 3 кандидатів у члени та Контрольну комісію з 6 чоловік.

До складу Політбюро і Оргбюро ЦК КП(б)У не потрапив жоден з колишніх керівних партпрацівників, які раніше належали до правих чи «лівих» у КП(б)У. Г. Пятаков став головою Центрального правління кам'яновугільної промисловості, а С. Косіор та Я. Яковлев взагалі після конференції відкликалися з України. Першим секретарем був обраний В. Молотов² – нещодавно направлений ЦК РКП(б) для роботи у Донбасі.

Г. Зінов'єв на засіданні Політбюро ЦК РКП(б) доповів про підсумки всеукраїнської партконференції. Сигнали про сепаратистські настрої не підтвердилися. ЦК РКП(б) відзначив, що «партійні організації по всій Україні дуже зміцніли і позбулися тієї хаотичності і недисциплінованості, які ЦК довелося відзначити на своєму першому засіданні після ІХ з'їзду партії».

П'ятою всеукраїнською конференцією завершився початковий період діяльності Комуністичної партії (більшовиків) України. Він повністю припав на часи громадянської війни й іноземної воєнної інтервенції. Це дуже істотно вплинуло на форми і методи діяльності КП(б)У, привело, зокрема, до обмежень внутріпартійної демократії й утвердження централістських засад. Захист радянської влади вимагав мілітаризації партійного життя, періодичних мобілізацій комуністів до Червоної армії.

Надскладні завдання національно-державного будівництва доводилось розв'язувати в екстремальних умовах воєнно-політичної боротьби з її каркаломним, часто непередбачуваним характером, наслідками. Ці обставини породжували й тривалий час підживлювали гостру внутріпартійну боротьбу, головні спалахи якої припадають на перші з'їзди та конференції.

Своє ставлення до інших партій КП(б)У вибудовувала, виходячи з тогочасних уявлень про роль правлячої РКП(б) у системі диктатури пролетаріату.

Ліві національні партії розглядалися як тимчасові союзники, велася лінія на їх саморозпуск і влиття до більшовицької партії. Наявні тоді можливості міжпартійного співробітництва не були використані сповна.

Громадянська війна стала суворим випробуванням для КП(б)У. Тисячі її членів загинули, відстоюючи радянську владу. Це був час організаційно-політичного зміцнення, складання структури, здобуття політичного досвіду партією, відповідальною за соціалістич-

¹ Комуністична партія України: з'їзди і конференції. – С. 46–52; Нариси історії Комуністичної партії України. – С. 304–305.

² Там само.

ні перетворення, які в мирних умовах мали стати головним змістом її діяльності.

Революційна доба довела життєспроможність радянської влади. З політичної арени зійшли політичні сили, які пропонували альтернативні моделі суспільного розвитку для України. Перспектива подальшого розвитку республіки, народу, нації повною мірою залежали від того, наскільки новий лад виявиться відповідним їх потребам та інтересам.

Звичайно, народу України належало докласти величезних зусиль для того, щоб подолати руйнівні наслідки світової та громадянської війни, іноземних воєнних інтервенцій. Перш ніж рухатися вперед, необхідно було відродити економіку, піднести до довоєнного рівня інші життєві стандарти, а потім уже думати про нові рубежі.

Було ясно, що з багатьох причин досягти бажаних темпів розвитку продуктивних сил, поліпшення загального добробуту, підвищення культури буде надзвичайно складно. Адже тільки загибель сотень і сотень тисяч працездатних людей могла вкрай негативно позначитись на реалізації найпрекрасніших планів. Немало було й інших причин, які викликали настрої обгрунтованої настороги, а то й невіри у майбутнє.

Однак комуністи цілком впевнено входили у нову епоху, без вагань брали на себе роль керівників суспільних процесів і відповідальність за долю багатомільйонного народу, країни. Поряд з іншими чинниками, які живили їх соціальний оптимізм, були почуття переможців у затяжній класовій боротьбі, переконання у вірності обраного шляху революційного творення.

Розділ VI

МОМЕНТ ІСТИНИ

(РОЗДУМИ ПРО РЕВОЛЮЦІЇ ТА ЇХ РОЛЬ
В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІЇ)

Висновки з будь-якої наукової праці – справа вкрай відповідальна й дуже складна. Аж надто складна вона в історичних дослідженнях. Кожен автор, який ставить перед собою завдання оприлюднити своє бачення певних проблем, чи ж то цілих відтинків (епох) минулого, начебто апіорі має в голові, як мінімум, незгоду (може – сумніви) з тим, як вони були відтворені в публікаціях попередників. Природним є бажання включити до аналізу певні, не враховані раніше, додаткові документально-фактологічні матеріали, запропонувати власний шлях досягнення істини, свої оцінки й узагальнення. То ж, здається, певна умоглядна схема (хай не в деталях, а в самих загальних контурах – передбаченнях) існує з самого початку. І дослідник, починаючи вимальовувати заново історичну картину, вільно чи невільно має й попередні образи-орієнтири. Це зовсім не упередження, це радше одна з серйозних мотивацій, чому науковець знову береться за розробку теми, чи періоду, з приводу яких уже «зламано немало списів».

Взагалі «переписування», точніше мабуть – переосмислення минулого, яке здійснюється кожним новим поколінням, зовсім не показник низького наукового рівня наявних уже історичних праць,

не свідчення довільного маніпулювання знаннями–незнаннями, реаліями–фантазіями, правдою–обманом. Тут закладено, вочевидь, певний смисл, зумовлений діалектикою життя: з кожного нового шабля розвитку історичні події бачаться науковцю дещо під іншим кутом зору, в іншому світлі й масштабі (йдеться, звісно, не про банальну кон'юнктуру, коли історичний матеріал використовується на примітивну потребу сьогодення і препарується з усвідомленням зради наукових принципів – відходу від них).

Мотивацією нових звернень до подій, явищ, процесів, які вже ретельно й неодноразово вивчалися, може бути й розуміння авторами (та й читачами їх творів), що певні елементи знання з неминучістю обмежувалися, зокрема й через специфічний рівень суспільної свідомості, не говорячи уже про прагматичну кон'юнктуру, ідеологічно-політичну заданість тощо.

Кожен дослідник розраховує зробити бодай невеликий, однак все ж власний (бажано б помітніший) крок уперед в якомога адекватнішому відтворенні минулого досвіду, його об'єктивному тлумаченні й виваженій кваліфікації. В цьому аспекті можливі й ті висновки, які, так би мовити, не планувалися. Їх не можна було передбачити. Вони є породженням збагачення фактологічного боку справи, коригування точки зору до нього, ґрунтовніших, всебічніших, вивіреніших підходів.

Сполучення ж обох вищеозначених компонентів здатне пролонгувати нескінченний процес наближення до істини, що є найпершим і найвищим призначенням науки, дати багату, плідну поживу для продукування повчальних уроків, які якнайбільше відповідають якнайвимогливішим запитам сьогодення і можуть бути ефективно використані для потреб перспективного суспільного поступу.

Однією зі зрозумілих причин підготовки нової праці може бути апелювання до матеріалів, прикладів, зразків, що лежали поза межами інтересу даного дослідження або просто його фізичного обсягу (перебували «поза кадром», або «поза лаштунками»). Було б невіправдано, безвідповідально взагалі відмежовуватися від названого чинника. Маючи ж його постійно на увазі, намагаючись раціонально співвідноситися із ним, все ж, гадається, є достатньо підстав для адекватних висновків на основі відтвореного вище процесу з висхідною цільовою настановою робити це якнайвсебічніше, найпевніше, по можливості наближатися до рівнодіючої історичного досвіду, «схоплення», розкриття логіки реалій.

Здійснений в чотирьох книгах аналіз чотирьох років одного з найбуремніших періодів вітчизняної історії спонукає до цілої низки міркувань, що видаються принципово важливими, суспільно значимими. Вони можуть сприйматися з цікавістю, а можуть виклика-

ти настороженість, сумніви, а то й заперечення. З усвідомленням означеного, гадається, є сенс за аргументацією відмінних позицій (на які має право будь-хто з фахівців чи читачів) звертатися не до голих абстракцій чи «висмикнутих» фактів з подальшою їх абсолютизацією, а, передусім, до аналізу викладеного в чотиритомнику фактичного матеріалу. Він підбирався комплексно, симетрично, без намагань забезпечити маніпуляціями (скажімо замовчуванням «незручних» документів, моментів) перевагу у відтворенні певних суспільних тенденцій. Звісно, ніяк не можна штучно відмежовуватися і від можливих інших підходів, міркувань у розрахунок, що вони також матимуть під собою адекватне наукове забезпечення, відповідатимуть дослідницьким критеріям.

Відправним моментом для продукування узагальнень, природно, є сучасний підхід до визначення ролі революцій в історичному поступі загалом, української спільноти зокрема. Контраверсійність проблеми самоочевидна, незліченну кількість разів історіографічно й ідеологічно-політично підтверджена. Однак обійти її неможливо. І навіть налаштовуючись на поміркованість, «академічну компромісність», все ж з невмолимою невідворотністю слід займати чітку й ясну позицію, усвідомлюючи, що все одно в ній тією чи іншою мірою буде присутня (принаймні в ретроспекціях) психологічна ситуація сьогодення, реагування на домінуючі умонастрої, тенденції розвитку суспільної думки.

Одна з найпоширеніших точок зору сьогодні – безкомпромисне засудження революцій. А основні аргументи з посиланнями на останнє, ХХ століття, зводяться до того, що вони порушили природній цивілізаційний поступ, привели до нічим невинуватих соціальних експериментів, які, зрештою, у переважній кількості випадків зумовили тяжкі людські випробування, катаклізми, катастрофи, не лише не наблизили суспільство до щастя, благополуччя, а віддалили від них, дестабілізували світ, змусили повернутися до давно апробованих, надійних шляхів, засобів «нормальної» життєдіяльності. Найбільші претензії висуваються до ідеологів радикальних моделей суспільного переустрою, прискорених варіантів досягнення прогресу. Революціонери постають у образі страшних монстрів, злочинців, що «зомбуючи» пересічних громадян, брутально їх ошукуючи, заводять у глухий кут, прирікають на бідування й трагедії.

Не вдаючись до спростування далеко небездоганної логіки вищезначених тверджень, є сенс спочатку спокійно, спираючись на мінімум історичних знань і уявлень, якими володіє практично кожна освічена особистість, поміркувати над відповідями на деякі питання, без яких навіть вдалі й переконливі на перший погляд умовляння конструкції все ж залишаться поверховими або й такими, що штучно «зависають», не маючи надійного фундаменту.

Важко знайти в історії ту межу, коли, пізнаючи світ, у людей вперше виникло бажання змінити його, вдосконалити суспільні відносини. Можливо, ці два напрямки розумової діяльності розвивалися у взаємозв'язку, взаємозумовленості (швидше за все, так і було). А ще одночасно додавалися природні, хоча стихійні й рефлекторні, почуття тих, хто опинився залежним, пригнобленим, але не бажав миритися з таким станом. І чим більше ті, хто в силу якихось причин вивищився, прагнули довести правомірність, доцільність статус-кво, зберегти рівновагу, яка завжди була нетривкою і удаваною, тим більше виявлялося бажання знищити панівний порядок, вирватися на нові щаблі розвитку. Так, самою природою розвитку людського суспільства, підвладного законам еволюції, несумісним з «тупцюванням» на одній стадії, породжувалися революції як неминучі історичні феномени. Звісно у одних вони завжди породжували і породжують жах і огиду, а іншим, навпаки, віщують надію на нове, краще життя.

Ясна річ, кардинальна ломка порядків не може бути безболісною. Однак, в цьому пункті міркувань дуже важливо зрозуміти, що більше, і в першу чергу, винні в революціях не ті, хто до них кличе, а ті керівні сили суспільства, які, діючи здебільшого за інерцією, не знаходять творчих можливостей (почасти не хочуть їх шукати) для безкризового і безконфліктного розв'язання проблем, що постійно виносяться на історичну авансцену. Зусилля ж витрачаються на дискредитацію нових ідей та різноманітну боротьбу (включаючи й фізичну) проти їх носіїв.

Сутність революцій не в їх кровожерливості, насильствах, перепривласненні благ, а зміні принципів функціонування суспільства. При всій своїй спонтанності й стихійності це цілком закономірне явище, аж ніяк не суперечне природі життя, а, навпаки, іманентне їй, зумовлене не суб'єктивними нахилами, намірами, настроями, а об'єктивним ходом самого життя. Революції – це рух, це його внутрішня потреба, коли інший (еволюційний) шлях не дає ефекту, а лише загострює суперечності, не дає виходу з кризових станів.

Революції – це перерив поступальності. Безперервність розвитку – природна даність. А безперервність окремих етапів, їх органічна досконалість – утопія.

У ході революцій знищуються бар'єри, які заважають прогресивному поступу, долаються закостенілі традиції, змінюються уяви. «Вороги революції, контрреволюціонери полюбляють говорити про жахи і зло революцій – зауважував М. Бердяєв. – Але не мають права говорити, – рішуче заперечує відомий філософ. – Відповідальні за жахи й зло революції перш за все старе, дореволюційне життя і його захисники. Відповідальність завжди лежить на тих, які нагорі, а не внизу. Жахи революції – є лише трансформацією жахів старих режимів, лише дія старих отрут. Саме старі отрути і є злом в рево-

люції. Ось чому контрреволюційні сили можуть лише посилити зло в революціях, ніколи не можуть від нього звільнити»¹.

Глибоко проникаючи в сутність дії об'єктивних історичних механізмів, оригінальний мислитель не може не визнати: «Є дві мети в соціальному житті – зменшення людських страждань, бідності й приниження і творення позитивних цінностей. Можливий конфлікт між цими цінностями, але кінець-кінцем вони поєднані, тому що зменшити людські страждання, бідність і приниження – значить розкрити людині можливість творити цінності»².

Є й інша детермінованість революцій – їх гуманізаційна спрямованість, прагнення задовольнити найнагальніші потреби існування людини (скажімо, в їжі) – проблема, яка не може розв'язуватися сама собою в «збалансованому» соціально-неоднорідному суспільстві: «Не можна відмовитися вирішувати проблему хліба для трудящих мас на тій підставі, що при нерозв'язаності цієї проблеми і при пригнобленні мас культура була красивою»³. Розшарований соціум – це «співтовариство», де експлуататор і деспот елементарно не може бути людським стосовно залежного від нього (економічно, політично, юридично, ідеологічно, освітньо й т. ін.) індивідуума. В кращому разі можна досягти послаблення напруженості в стосунках, зняти ж проблему в принципі неможливо.

Отже, за будь-якого ставлення до революцій «відмінити» їх не можна. То ж обійцанки політичних сил, діячів запобігти таким катаклізмам завжди приховують в собі нереальність. Революції можна дещо відстрочити певними зусиллями, прагматично прорахованими кроками, компромісами й т. ін. Але вони невіддільні від життєвого поступу.

Інша справа, що здійснюючи радикальні суспільні прориви, ініціатори, керівники революцій достатньо швидко потрапляють в полон уявлень, що досягнутий ними рівень організації можна (і слід) лише дещо вдосконалювати, «рихтувати», однак не можна (не варто) кардинально змінювати. Виконавши на перших порах свою авангардну роль, вони надалі перетворюються на охоронців набутих станів розвитку, на гальмо для радикальних зрушень, стають на перешкоді й суб'єктивно «заперечують» дальший прогрес.

Різновидом революцій в їх обширній класифікації – «соціальні революції», «політичні революції», «революції знизу», «революції мас», «революції згори», «революційний верхівковий переворот», «революційний заколот» тощо) є національно-визвольні революції. Головна їх особливість полягає в тому, що першопричиною прагнення до радикальних змін є національна нерівність, залежність; їх

¹ Бердяев Н. А. О рабстве и свободе человека. Опыт персоналистической философии. Б. м., б. д. выхода. – С. 188–189.

² Там же. – С. 195.

³ Там же. – С. 13.

нестерпний стан зумовлює пориви цілих етнічних груп (колективів), націй проти інонаціонального засилля, задля ліквідації національної несправедливості й досягнення ніким іншим не обмежуваних можливостей для повноцінної реалізації власних потенцій.

Вивченням революцій займаються (і немало) й ті, хто заперечує їх правомірність, намагається здискредитувати, звести оцінку до однозначно негативної суспільної ролі¹. Умовно здійснювані зусилля можна найменувати анти-, негативно- або превентивно революційними концепціями. Однак незмінно пробиває собі дорогу й комплексний, всебічний науковий підхід, який породив чималу конструктивну (не апологетичну) літературу. В останні роки науковий напрямок навіть почали іменувати спеціальним терміном – революціологія².

Орієнтуючись на досягнуті результати (в концентрованому вигляді вони представлені в згаданій книзі В. Шепелевої, а тому свідомо вдаючись до теоретичних, історіографічних запозичень з її комплексної праці – щоб не повторювати від свого імені пророблене), звісно, в потрібних випадках ставлячись до них з необхідною мірою критичності, можна вже на новому якісному рівні – рівні науково-теоретичного аналізу, окреслити найзагальніші уяви про роль революцій в історичному процесі.

Відправними елементами – логічними «блоками» стали «теорія природного права» й концепція «суспільного договору», основи яких закладалися такими мислителями і політичними діячами як

¹ Див., напр.: Красин Ю. А. Революцией уstraшенные. Критический очерк буржуазных концепций социальной революции. – М., 1975; Гавлин М., Казакова Л. Современные буржуазные теории социальной революции. – М., 1980; Гавлин М., Казакова Л. Великий Октябрь и буржуазная социология революции. – М., 1987; Плимак Е. Г., Пантин И. К. Драма российских реформ и революций (сравнительно-политический анализ). – Ч. 1–2. – М., 2000.

² Див.: Cohen A. S. Theories of Revolution. London, 1975; Уоддис Дж. «Новые» теории революции. – М., 1975; Stockpol T. States and Social Revolutions. – Cambridge, 1978; Волобуев П. В. Выбор путей общественного развития: теория, история, современность. – М., 1987. – 312 с.; Шанин Т. Революция как момент истины. Россия 1905–1907 гг. – 1917–1922 гг. – М., 1997. – 560 с.; Зародов К. И. Три революции в России и наше время. Изд. 2-е, испр. и доп. – М., 1977. – 636 с.; Управление риском. Риск, устойчивое развитие. Синергетика. – М., 2000; Ханнингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах. – М., 2004; Шепелева В. Б. Революциология. Проблема предпосылок революционного процесса 1917 года в России (по материалам отечественной и зарубежной историографии): Уч. пособие. – Омск, 2005. – 392 с.

Дж. Мільтон, Дж. Лільберн, Дж. Локк, Т. Гобс, Ж.-Ж. Руссо, Дж. Вашингтон, Т. Джеферсон, М. Робесп'єр та ін. Наріжна неспростовна ідея полягає в тому, що боротьба за природні права (на життя, свободу, щастя, рівність, братерство) абсолютно правомірні, оскільки існують раніше договору-закону. Відтак революція в ім'я прав і супроти усталеного закону цілком правомірна саме через свою природність.

Слід зауважити побіжно, що коли цьому сформульованому принциповому погляду протиставлялися *консервативні концепції* (скажімо, подані у праці Е. Берка «Роздуми про революції у Франції»), вони не могли витримати сутнісної конкуренції й у науково-теоретичному сенсі програвали, виявлялися безпорадними. Співвідношення підходів не мінялося й тоді, коли з різних причин захоплено оптимістичні сприйняття й кваліфікації революцій (Т. Пейн «Права людини») ставали значно стриманішими, виваженішими. Не змогли поколивати позицій прибічників революційно-оптимістичних поглядів і достатньо глибоко обґрунтовані ідеї еволюціонізму, зокрема концепції соціальної еволюції Г. Спенсера й О. Конта (еволюція – норма, благо, революція – злочин, біда).

Полеміка в суспільнознавчій літературі впродовж кількох століть лише з новою й новою силою підтверджує: революція – один з двох природних варіантів руху необхідних соціальних змін.

Достатньо наочно невідворотний детермінізм революцій аргументують прибічники так званого *абстрактно-натуралістичного* напрямку. Так, для автора широко відомої книги «Анатомія революції» (1938 р.) К. Брінтона суспільство – це живий організм, що постійно росте й розвивається, а його оболонка (надбудови, політичні зокрема), як своєрідний «шкіряний покрив» не в змозі розвиватися такою ж, синхронною мірою, автоматично і співмірно відповідати потребам організму – то ж він «підганяється» до умов, що безкінечно змінюються такими свідомими й болючими зусиллями як революції.

Отже причини революцій – об'єктивні, щонайгостріші потреби росту, самого життя, організації суспільства, навіть «спасіння» останнього в кризових обставинах через віднаходження адекватних кроків, які забезпечують можливості висхідного поступу.

Розвиваючи й конкретизуючи абстрактно-натуралістичний напрямок в революціології, прибічники *політико-правового* напрямку (Д. Бодін, Б. Адамс, П. Сорокін, Л. Едвард, Д. Уебстер) підходять до революцій в першу чергу як політичних переворотів, які, своєю чергою, відкривають шлях до соціальних трансформацій (еволюцій), втім як і технічних, культурних, релігійних зрушень тощо (Г. Лебон, Ч. Еллвуд, К. Брінтон, Д. Пітті, марксистські автори).

Поширення набув і соціально-структурний напрямок (Т. Парсонс, Ч. Джонсон), Згідно його уявлень, суспільство, як соціальна

система, недовго може знаходитися в «нормальному», «здоровому», «стійкому» стані, перебувати у відносному, умовному балансі, рівновазі. Динамічно розвиваючись як складно організована система, суспільство саме собою входить в асинхронність іманентних йому соціальних цінностей і витвореного на даний момент соціально-політичного середовища. Настає час революцій як особливого виду змін, коли інші варіанти «не спрацьовують», втрачають «рятівне» значення.

Одним із цікавих проявів соціально-структурного (системно-структурного) підходу є *елітистські* концепції (Г. Моска, В. Парето, Р. Міхельс), за якими політична влада в суспільстві має належати еліті, яка перебуває в постійній циркуляції (перманентний прихід у владні структури найобдарованіших, найрозумніших, найвольовитіших, найфаховіших особистостей з одночасним «відсіюванням» елементів, які перестають відповідати критеріям еліти). Якщо такі канали соціальної мобільності забиваються, «костеніють», революції постають як останні клапани циркуляції еліти, рятівники, які «хірургічним втручанням», попри всю його болісність, відкривають перспективу оздоровлення, зокрема морального (А. Тойнбі), Англійський релігійний філософ і історик вважає зміну еліт (як би не намагалися чіплятися за свої удавані переваги ті, хто не можуть запропонувати конструктивні відповіді на виклики часу) зовсім не випадковими актами, а цілком природними, об'єктивно зумовленими: «рух постійно виявляється в феномені розпаду – через безсмысленне й дике руйнування цінностей до відродження в новому акті творення»¹.

Для А. Тойнбі незаперечно: якщо суспільство не в змозі відповідати на «виклики Часу», воно ставить на собі хрест, провалюється, невмолимо розчиняється у Пітьмі, приречено на загибель. Революція в цьому зв'язку (процес, який відповідає загальноцивілізаційній тенденції розвитку), безумовно, повинна розглядатися як відповідь соціуму на історичний виклик. Звісно, здатною давати відповіді на виклики Історії лише «творча меншість» вона і опиняється на чолі революційного процесу.

Найскладнішим і найважче адаптованим до історичного ґрунту залишається *«психологічний напрямок»* сучасної революціології. Втім, зародився він достатньо давно і має за собою такі гучні в науці імена як Г. Лебон, П. Аман, Д. Йодер, Ч. Еллвуд, П. Сорокін, М. Вебер, В. Зомбарт і багато інших. Всі вони тією чи іншою мірою схильні шукати якийсь універсальний, всезагальний, притаманний усім революціям психологічний фундамент як органічний закон життя суспільства. Так сталося, що при цьому значно більше розробляються не стільки позитивні начала індивідумів, груп, страт – такі, скажімо, як альтруїзм, колективізм, тяжіння до гармонійності,

¹ Цит. за: Шепелева В. Б. Назв. раб. – С. 28.

взаємодопомоги (П. Кропоткін, І. Мечніков, К. Тімірязєв, Л. Гумільов, Г. Заварзін), а негативні інстинкти – егоїзм, страх, заздрість, ненависть, садизм і т. ін. (соціал-дарвіністи Д. Гумплович, У. Мак-Дугалл, У. Самнер, Е. Росс та ін.). На жаль, такий однобічний крен породжує просто зловисту, цинічну нервово антигуманну літературу як книга В. Булдакова «Красная смута. Природа и последствия революционного насилия»¹. Правда, поміркованіші (можливо – просто прагматичніші) школи і напрямки демонструють вміння інтегрувати в себе, точніше – обертати собі на користь будь-який настрій, протестне дійство – аж до соціальних конфліктів включно. Це соціальне маніпулювання, яке, між іншим, здійснюється тим ефективніше, чим краще й глибше розпізнається дійсна природа походження конфліктів на всіх їх зрізах – від індивідуально-особистісних до глобально-вселюдських.

Лапідарно окреслені вище напрямки у вивченні феномена революції, попри певні неминучі суперечності, «нестиковки», все ж дають можливість здійснювати множинність, різноманітність підходів, які в чомусь доповнюють один одного, в чомусь «перекривають», в чомусь породжують зрозумілі різночитання, а разом свідчать про об'єктивно-суб'єктивну закономірність явища, яке аналізується, і здатність підлягати системному науковому дослідженню, поясненню з обґрунтованими результатами – висновками.

У найзагальнішому революції – це найінтенсивніші, найусвідомленіші і найнасиленіші процеси в межах всієї сукупності соціальних рухів, їх апогей і кульмінація (Х. Арендт, С. Ханінгтон, Ш. Ейзенштадт). В них якнайповніше втілюються емоції, високі пориви, неабиякі організаційні здібності, високо розвинута ідеологія соціального протесту і визвольного ідеалу, заснованого на вірі в Справедливість, Рівність, Свободу, Прогрес, на переконанні, що революції відкривають шлях до кращого, досконалішого соціального порядку. Ставка в революціях робиться на пріоритет політики, ідеали прогресу, розуму, на соціальну й культурну активність, потенційну здатність покращувати суспільні відносини. При всьому драматизмі протікання, революції найуспішніші періоди – прориви в історії до нової якості, до змін у моральній сфері. Обґрунтованим виглядає марксистський підхід, за яким революції здійснюють злам застарілої політичної надбудови і створення нової, що, як правило, супроводжується подоланням опору певних, часом достатньо чисельних суспільних груп.

Водночас варто враховувати, що революції охоплюють суспільство в цілому як єдиний суспільний організм і різні сфери громадського життя. Цілком правомірними є терміни: промислова, індустріальна, наукова, науково-технічна, управлінська, інформаційна,

¹ Булдаков В. П. Красная смута. Природа и последствия революционно-го насилия. – М., 1997. – 376 с.

соціальна, політична, культурна, інтелектуальна, духовна, моральна, сексуальна, екологічна революції. Якщо революції не досягають, або не відразу (не з першого разу) досягають тієї мети, яка оформляється в програми, теорії, концепції її ідеологами, їх внесок у цивілізаційний поступ все одно позитивний. Таку їх властивість дуже тонко підмітив один з найяскравіших представників народництва, інтелектуал П. Лавров. Він наголошував: «Саме в процесі боротьби за найширшу й найвищу, навіть і недосяжну життєву мету можуть бути здійснені ті реальні цілі, які роблять історію людства процесом прогресивним. Реальний прогрес історії складається ні з чого іншого, як з окремих завоювань, зроблених за прагнення до далеко ширшої і далекої правди в мислі і житті, завоювань, які були б неможливими, якби перед очима особистостей, які здійснюють ці завоювання, не вимальовувалися ідеали далеко ширші, правда далеко радикальніша»¹.

Практично ту ж думку, значно лапідарніше повторив і М. Вебер, підкресливши, що навіть утопічними задумами політики-революціонери спонукають іти за горизонт, оскільки «можливого не можна було б досягнути, якби в світі знову і знову не тягнулись до неможливого»².

Якщо революції, не досягши мети, завершившись поразками, не знімають назрілих суспільних суперечностей, неминуче залишається об'єктивний ґрунт для їх повторення (наприклад, за 12 років – 1905–1917 – в Росії відбулося аж три революції з повторними намаганнями розв'язання багатьох тих самих проблем), іноді за «дозріліших» обставин, а іноді – ще за складніших умов, що нерідко призводить до більш загострених форм протікання, спонтанних «викидів» енергії, вибухів ексцесів, яких би, вочевидь, вдалося уникнути за своєчасного досягнення історично зумовлених потреб, подолання кризових фаз розвитку.

Революціологи пропонують цілу низку логічних критеріїв, застосування яких дозволяє ввести певний порядок у кваліфікацію революцій, тобто її типологізацію.

Оскільки набір критеріїв (схем), до яких вдаються дослідники, має відмінності, по різному оформляються і пропоновані типології (абсолютизувати жодної не варто, апріорі розуміючи їх умовність).

Так, у схемі Р. Тантера–М. Мідларського акцент зроблено на критеріях: а) ступінь участі мас; б) тривалість революцій; в) рівень насильства; г) цілі повстанців. В результаті вичленяються чотири типи революцій.

¹ Цит. за: С чего начинается личность. 2-е изд. – М., 1984. – С. 23.

² Вебер М. Политика как призвание и профессия // Избранные произведения. – М., 1990. – С. 706.

1) Революція мас – рух широких соціальних сил, тривалий за часом, з високим рівнем насильства, рух, який веде до фундаментальних політичних і соціальних змін.

2) Революційний переворот, «революція згори» – порівняно невисокий рівень участі мас, короткочасність, поміркованість в усіх сферах діяльності і як наслідок – зміни лише в політичній системі суспільства.

3) Переворот-реформа – еkleктичний варіант, коли опора – мета робиться на другому елементі, а перший по суті підпорядковується другому, відтак він здійснюється млявіше за революційний переворот, з меншою рішучістю, інтенсивністю.

4) «Двірцева революція» – заколот, здійснюється без участі мас, швидкоплинно, миттєво, з обмеженим, «точковим» насильством і без скільки-небудь помітних внутрішніх політичних наслідків – змін.

Ф. Гросс значною мірою слідує означеній схемі, хоча вводить і новий елемент – комбінований етап революцій – «революції згори» і «революції знизу».

За типологічною схемою Ч. Джонсона, в якій наріжними є критерії а) мета; б) особистість революціонерів (еліта, середні верстви, нижчі верстви; в) ідеологія руху (реформізм, націоналізм, месіанство); г) урегульованість (стихійність чи плановість), виділяється шість типів революцій.

1) Жакерія – широкий масовий стихійний рух селянства з обмеженими цілями – вимогами (ослабити ступінь гноблення, повернути втрачені права і т. ін.) без постановки питання про необхідність повалення наявного політичного ладу).

2) Месіанський рух – має всі ознаки жакерії, однак доповнюється формулюванням мети, хоча і проблемної, утопічної (зміни ладу), але заклично-мобілізаційної.

3) Анархічний бунт – ностальгічна реакція – несприйняття змін під знаком романтизації – ідеалізації старого (зразок – Вандея).

4) Верхівковий державний переворот – дворцева революція.

5) Якобінська комуністична революція, основними ознаками якої є стихійність, масовість, спрямованість до радикального політичного і соціального переустрою. Це фактична «революція мас», «революція знизу» за попередньою схемою.

6) Збройний масовий виступ – добре підготовлений в усіх відношеннях національний і соціальний рух на базі партизанської війни.

Свою логіку має і вичленення із множини революцій тих, які виявилися особливо масштабними, справили вплив (іноді визначальний і довготривалий) на цивілізаційний поступ. Так Ш. Ейзенштадт вибудовує ланцюжок «Великих революцій»: «Великий заколот» (1640–1660 рр.) і «Славна революція» (1688 р.) в Англії, Американська революція (1761–1766 рр.), Велика французька революція

кінця XVIII ст., європейські революції 1848 р., Паризька Комуна 1871 р., Велика Жовтнева соціалістична революція, комуністична революція в Китаї (1911–1948 рр.).

Зрештою, міркування з приводу типології революцій неможливі без звернення до марксистського спадку. В методологічному відношенні марксизм розрізняє а) рухи-переходи, зрушення в рамках однієї суспільно-економічної формації і б) переходи (стрибки) між суспільними формаціями.

Орієнтуючись на них, сучасний дослідник В. Шепелева сформулювала власну градацію: «... Катаклізми, які породжені суперечностями між «базисом» (який виривається вперед) і старою надбудовою (передусім політичною владою) є сенс визначати як «політичні революції». Катаклізм всередині «базиса» – між продуктивними силами (найдинамічнішим соціальним чинником) і виробничими відносинами на міжформаційному рівні (коли неможливо вже обійтися лише перетвореними формами старих сутностей) – можливо, виправдано називати «революціями соціальними»¹. Аналізуючи різні, часом відмінні сентенції К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна, історик «еластично» солідаризується з точкою зору (П. Ткачов, М. Ріджсі, Ю. Красін), згідно якої вирішальною ознакою і політичним змістом соціальної революції є перехід влади в руки революційного класу².

На сьогодні зусиллями представників різних галузей гуманітарного знання досить ґрунтовно, детально розроблені складові елементи – аспекти революціології. Хоча «дрібниць», «другорядностей» тут немає, все ж є сенс згадати про ті моменти, які безпосередньо дотичні до піднятої теми.

Йдеться, передусім, про революційні альтернативи як втілення історичної детермінованості, перетворення ймовірної можливості – тенденції на реалію життя.

Важливо брати в розрахунок, що наявності об'єктивних передумов для революційного прориву може виявитися і недостатньо для «автоматичного» сходження на більш високий суспільний щабель, що вибір шляху суспільного розвитку – це надскладна рівнодіюча боротьби класів (страт), активності різних соціальних сил – тенденцій. Слід мати на увазі й те, що реалізація однієї з «можливостей» «виключає», «знімає» реалізацію інших «можливостей» на даному історичному відтинку.

Щоправда, неантагоністичні вектори здатні хоча б частково «зійтися», «співпасти», витворюючи еkleктичний (не в осудному сенсі, а в розумінні поєднання, доповнення) варіант.

¹ Шепелева В. Б. Назв. раб. – С. 49.

² Там же. – С. 50.

Оскільки при наявності об'єктивних передумов вибір дальшого шляху суспільного поступу залежить від суб'єктивного чинника, саме на останній покладається історична відповідальність за використання шансу, за визначення відповідного (критичного) моменту активізації вирішальних дій. В політології такий переламний момент іменують точкою біфуркації системи. В цьому сенсі лєнінські «крилаті» слова «зволікання смерті подібне», «завтра буде пізно» не яскрава риторика, а жорстка істина. На піку революційної кризи вагання лідерів, їх схильність до м'якості, обережності, поміркованості, гуманності швидше недолік, аніж рішучість, непохитність, незламність. Невиправданим браком радикалізму можна згубити не лише суб'єктивну справу окремої особистості, групи, партії, класу, можна втратити саму «можливість», яка не так часто складається сприятливо.

Однак «зчеплення» об'єктивного з суб'єктивним також відбувається і не автоматично, і не просто: суб'єктів політики, які претендують на роль виразників інтересів не лише тих чи інших сил, а й історичного прогресу в цілому, акторів, здатних краще за інших, адекватніше відчувати «виклики часу», «запити історії», завжди більше ніж достатньо. І всі вони, як правило, ведуть відчайдушну боротьбу за впливи, за те, щоб створити під своєю зверхністю «критичну більшість», схилити на свій бік «терези історії».

Сказане має пряме відношення і до реалізації в суспільному поступі прямого і звивистого шляху розвитку. Звісно, найбажанішим видається прямий шлях – найповнішого найінтенсивнішого втілення історичної необхідності. Однак подібний ідеальний варіант вкрай рідкісний: тенденції, яка відбиває закономірність, протистойть контртенденція, та ще й, як правило, не одна. Тоді парадигма набуває складної, зітканої з суперечностей і різновекторностей рівнодіючої, що включає в себе післякризовий прорив вперед, до нової якості і, водночас, широкий спектр відтінків реакційної, консервативної поведінки, прагматизм, вимушений реалізм, угодовство, компроміси, рятівне реформаторство тощо.

Дуже непростою, багатоаспектною постає проблема «ціни революції», «сплати» за суспільний прогрес, неминучості чи допустимості «жертв» й т. ін. Полишаючи осторонь розмови про «передчасні революції», діалектично зумовлені «провали назад», слід констатувати, що не лише представники всіх вищеозначених наукових напрямків революціології, але навіть і найяскравіші репрезентанти релігійно-філософської думки (М. Бердяєв, С. Булгаков, С. Франк, євразійці) сходяться на тому, що революції – один з найефективніших (якщо не найефективніший) спосіб руху соціуму вектором прогресу. Саме вони відкривають можливість в історично найкоротші строки опинитися на вістрі загальноцивілізаційного поступу, долаючи відсталість і всі пов'язані з нею біди, зберегти життя цілих по-

колінь від історичного (точніше позаісторичного) животіння, забезпечення для власної нації – народу – суперетносу переважаючих щодо інших спільнот або оптимізованих позицій на міжнародній арені, в міжнародному поділі праці, на світовому ринку товарів і послуг. Саме так забезпечуються найсприятливіші умови для самореалізації всіх внутрішніх потенцій суспільства відповідно до загальноцивілізаційних тенденцій розвитку. Здавалось би, за такі перспективи або жодної ціни не жаль, або вона за будь-яких обставин буде незрівнянно меншою, ніж «блукання історичними манівцями», або марнотратне «тупцювання в болоті».

Однак з моменту перших революційних «дослідів» здійснювався вал їх тлумачень як «соціальної хвороби», «стихійного лиха», «руйнівного зла» «патологічного відхилення від природного шляху людства», «кривавого насильства над історією» тощо (Ж. Еллюль, М. Понті, А. Леруа-Больє, Д. Брөгген, С. Хуке та ін.). Вважаючи революції «найспустошливішим, найдорожчим способом руху вперед», руху «вкрай малоефективного й болісного», прибічники подібної позиції пропонують суспільній свідомості дуже примітивну думку: хай буде що завгодно, тільки не революція. Народною мудрістю така позиція кваліфікується просто: за деревами не бачити лісу. Якщо суспільство не в спроможності реалізувати назрілу історичну необхідність, відмовляється від належної відповіді на виклики часу, воно неминуче прирікає себе на історичне небуття, розпад, деградацію, зникнення з історичної арени і тим самим гальмує, завдає шкоди й загальноцивілізаційному прогресу. Отже доводиться говорити про ціну відмови від революцій, тобто від прогресу, виміряти яку взагалі неможливо.

Якщо виходити з тези про народні маси як творців історії (після К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна її дуже глибоко й предметно обґрунтовує в своїх працях один з кращих знавців суспільних рухів ХХ століття П. Волобуєв), то вона якнайповніше й найрельєфніше виявляється саме в епохи соціальних революцій. Отже, за законами логіки – революції – найдемократичніше явище. В цьому зв'язку варто ще раз звернутися до прикметного історіософського зауваження-висновку А. Тойнбі: «великі новації ніколи не приходять згори, вони завжди розвиваються знизу догори, подібно до дерев»¹.

Зрештою, хто б то не був, зустрічаючись зі звинуваченнями революцій в антигуманізмі, насильстві, терорі, не полишаючи правди фактів, не можуть заперечити, що всі покоління революціонерів, починаючи хоча б із соціалістів і комуністів-утопістів, таких радикальних прибічників зміни світоустрою як К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ленін, беззастережно вважали найкращим, найперспективнішим, найбажанішим варіантом прогресу революцію мирну, безкровну, обережну, поступову, «реформістську». Однак і її перспекти-

¹ Цит. за: Шепелева В. Б. Назв. раб. – С. 71.

ва, і досвід здійснення завжди потрапляли у залежність зовсім не від інтересів, розрахунків, планів революціонерів...

Дуже промовистий приклад – поширений Виконавчим комітетом «Народної Волі» лист спадкоємцю царя після вбивства Олександра Другого. В ньому щиро, зворушливо говорилося: «Кривава трагедія, яка розігралася на Катерининському каналі (місце вбивства царя – В. С.), не була випадковістю... Пояснювати подібні факти зловмисністю окремих особистостей або хоча б «зграї» може лише людина, зовсім нездатна аналізувати життя народів. Революціонерів створюють обставини, всезагальне невдоволення народу, прагнення... до нових суспільних форм». Охарактеризувавши політику уряду як посилення народного рабства, примноження репресій проти противників хижачького ладу, народовольці наголошували: «З такого становища може бути лише два виходи: або революція, абсолютно неминуча, яку не можна відвернути жодними стразами, або добровільне звернення верховної влади до народу... В інтересах рідної країни, для уникнення... страшних бідувань, завжди супутніх революції, Виконавчий Комітет звертається до вашої величності з порадою обрати другий шлях». Надзвичайно прикметні наступні слова листа: «...Як тільки верховна влада перестане бути свавільною..., Виконавчий Комітет сам припинить свою діяльність..., щоб присвятити себе культурній роботі на благо рідного народу. Мирна ідейна боротьба змінить насильство, яке противне нам більше, ніж вашим слугам»¹.

У контексті міркувань щодо висновків зі здійсненого дослідження особливої ваги набуває з'ясування причин вибуху, сутності Лютневої й Жовтневої революцій в Росії. Адже вони не просто захопили в свою природну орбіту Україну, що була до 1917 р. складовою частиною імперії, а й породили такий феномен як Українська національно-демократична (національно-визвольна) революція.

Якщо теоріям революцій присвячена велетенська література, то історіографія Лютневої і Жовтневої революції просто гігантська, мабуть і сьогодні вона не піддається точному обліку. Це легко пояснюється. Майже 74 роки радянської влади йшов безперервний широкомасштабний процес вивчення й популяризації перемоги соціалістичної революції на одній шостій частині планети. В інших її частинах інтерес до подій 1917 р. був також надзвичайним. Одні виявляли тяжіння до російської революції, намагаючись зрозуміти її як перший крок світового переустрою, як певний зразок і надихаючий приклад для наслідування. Та незрівнянно більше зусиль витрачалося тими, хто прагнув пізнати справжні механізми історичних перемог більшовизму й не допустити поширення соціалістич-

¹ Цит. за: Шепелева В. Б. Назв. раб. – С. 43.

ної моделі на світові обшири. Сумарно це дало значний ефект. Знімаючи товстелезні ідеологічні нашарування часів протистояння двох систем, холодної війни (звичайно, таку санаційну «операцію» можна здійснювати лише до певної межі, здебільшого умовно), а також прагнучи якомога відійти від поширених позицій сучасної політизації історичного минулого, гадається, в науковому сенсі можна виділити такі найважливіші результати.

Ленінські теоретичні висновки щодо концепції розвитку революції в Росії загалом підтвердилися суспільною практикою. За будь-яких обставин неспростовними залишаються такі положення як переміщення на початку ХХ ст. центру світового революційного руху в Росію, перетворення країни на вузловий пункт тогочасних суперечностей, визрівання тут загальнонаціональної революційної ситуації, взаємозв'язок двох етапів революції (демократичного і соціалістичного – тлумачення сутності названих етапів в світовій історіографії дуже відмінні, однак почерговість фаз все одно залишається непорушною), неможливість одночасного, якщо не в усьому світі, то, навіть, у європейському вимірі, прориву пролетарською революцією наявної формаційної системи, тобто того цивілізаційного середовища, шлях якому проклала («визначила») Європа.

У цьому сенсі мабуть поквапилися ті автори, які оголосили надбання радянської історіографії позбавленими будь-якої наукової цінності, вартими лише осуду і забуття. З цим навряд чи можна погодитися хоча б у тому відношенні, що революціологічні обґрунтування В. Леніна за великим рахунком підтвердив історичний досвід перших десятиліть ХХ століття, а історична наука в Радянському Союзі ґрунтувалася саме на відзначених вище та похідних від них теоретичних засадах. Тому як численні історико-партійні видання, включаючи багатотомні історії КПРС, фундаментальні історичні нариси СРСР, ґрунтовні академічні дослідження узагальнюючого характеру¹, так і різноманітні розвідки з окремих проблем відтворили на якнайпредметнішому, якнайвсебічнішому зрізі широченну картину (з обов'язковими регіональними компонентами) визрівання і здійснення революційного процесу в 1917–1920 рр. Гадається, що до цих праць обов'язково будуть звертатися ті, хто забажає об'єктивно розібратися в подіях 1917–1920 рр., дати їм неупереджену оцінку. Звичайно, слід буде по-різному використовувати історичний доробок радянських істориків. Він неоднорідний. Публікації

¹ Ленин – вождь Октября. – М., 1969. – 318 с.; Партия большевиков в Февральской революции 1917 года. – М., 1971. – 254 с.; Минц И. И. История Великого Октября. В 3-х т. Изд. 2-е. – Т. 1. – М., 1977. – 784 с.; Т. 2. – 1978. – 1008 с.; Т. 3. – 1151 с.; Исторический опыт трех российских революций. Кн. 1. – М., 1985. – 575 с.; Кн. 2. – М., 1986. – 415 с.; Кн. 3. – М., 1987. – 655 с.; Великая Октябрьская социалистическая революция. Энциклопедия. Изд. 3-е, доп. – М., 1987. – 639 с. и др.

переважної частини істориків заслуговують на обережніше, критичніше ставлення в певних елементах. Однак часом (на зламі 60–70-х років, на етапі горбачовської перебудови) з'являлися такі новаторські підходи, методологічні витвори¹, які сутнісно збагачували не лише радянську, а й світову історичну науку (в даному випадку йдеться, звісно, про революціологічний напрямок).

Власне, останній висновок підтверджується публікаціями зарубіжних революціологів, певною мірою навіть тих із них, хто рішуче негативно оцінює революційні зміни 1917 року в Росії (Л. Шапіро, Р. Пайпс, П. Дьюкс, Т. Хасегава, О. Файджес та ін.).

Ще більшою мірою кореспондуються з науковими надбаннями згаданого напрямку праці тих дослідників, які піднімаються до рівня оригінального, системного аналізу, поглибленого знання реалій революційних феноменів, у тому числі російських. Так, привертає увагу саме високою якістю теоретичних узагальнень, новизною авторських міркувань і тлумачень історичних подій перших десятиліть ХХ ст., «свіжим» конструктивно-критичним поглядом на праці попередників книга англійського вченого Т. Шаніна².

Його важко запідозрити в симпатіях до більшовизму, схильності перед радянською історичною наукою (про це свідчать відверті висловлювання на багатьох сторінках твору). Йдучи ж своїм шляхом (а їх до істини, вочевидь, немало, якщо альтернативність вважати серйозним методологічним засобом досліджень), Т. Шанін часом демонструє гідний захоплення вихід на ті ж сутнісні контури й параметри, оцінки початку ХХ століття, що й кращі представники марксистської концепції, радянської історичної школи. Особливо цінним при цьому видається те, що принципово схожий результат досягається за логічних вибудов у відмінних системах координат представниками різних дослідницьких шкіл і генерацій. Таким чином, означене може бути немаловажною підставою для умовиводів про підвищення рівня об'єктивності одержуваних висновків.

¹ См.: Историческая наука и некоторые проблемы современности. Статьи и обсуждения. – М., 1969. – 430 с.; Свержение самодержавия. Сб. статей. М., 1970. – 328 с.; Российский пролетариат: Облик. Борьба. Гегемония. – М., 1970. – 362 с.; Зародов К. И. Три революции в России и наше время. Изд. 2-е испр. и доп. – М., 1977. – 636 с.; Хохлюк Г. С. Уроки борьбы с контрреволюцией: (К вопросам теории). – М., 1981. – 205 с.; Волобуев П. В. Выбор путей общественного развития: теория, история, современность. – М., 1987. – 312 с.; Россия 1917 год. Выбор исторического пути: «Круглый стол» историков Октября 22–23 октября 1988 г. – М., 1989. – 283 с.; Октябрь 1917: Величайшее событие или социальная катастрофа? – М., 1991. – 239 с.; Октябрьская революция. Народ: ее творец или заложник? – М., 1992. – 428 с.

² Шанин Т. Революция как момент истины. Россия 1905–1907 гг. 1917–1922 гг., М., 1997. – 560 с.

У площині даної розмови побіжно варто звернути увагу уже на те, яке величезне враження справили на Т. Шанина практично бездоганні, безпомилкові передбачення народовольця Кібальчича щодо характеру і етапів розвитку російської революції в ХХ ст.¹ А В. Ленін, як відомо, критикуючи ліберальне народництво 90-х рр. ХІХ ст., дуже високо цінував революційних народників 70–80-х рр., багато чому вчився у них, творчо аналізував їх ідейний спадок, беручи на озброєння кращі ідеї справжніх мислителів і подвижників.

І міркування Т. Шанина часто не просто перегукуються з ленінськими навіть на термінологічному зрізі («партія нового типу» – «революція нового типу» тощо), а з позицій вченого кінця ХХ віку він органічно доповнює й розвиває напрацювання попередніх десятиліть. Скажімо, він вважає, що російська революційна епоха продовжувалася з 1902 р. по 1922 р., органічно вписуючи в неї «генеральну репетицію» революції 1917 р. (В. Ленін), тобто Першу російську революцію, додаючи до цього період 1900–1904 рр. як «передрепетицію» і період 1906–1911 рр. як період «революції згори»².

Сутнісно кореспондуються з ленінськими положеннями про Росію початку ХХ ст., як епіцентр революційного руху, про особливий характер розвитку російського капіталізму, про специфічне призначення її інтелектуальної, політичної еліти міркування британського аналітика, згідно яких ХХ ст. для всього світу почалося саме з російської революції 1905–1907 рр., а її поразка ...стала драматичним початком епохи, в якій сама природа російського суспільства зазнала випробувань і змінилася в мірі, в якій вона ніколи раніше не змінювалася.

Головний підсумок цієї трансформації для всього світу – утворення СРСР – був очевидним і грандіозним, але до цього слід додати і дещо інше, не менш важливе. Події, що відбувалися в Росії, були частиною хвилі радикалізму, яка прокотилася всім світом: масових страйків, селянських бунтів, боротьби за загальне виборче право, воєнних заколотів, державних переворотів і т. д. Погляд з нашого часу дозволяє вести мову про особливий характер цієї картини і виявити, по суті, новий тип явищ.

Для неколоніальної периферії капіталізму російська революція 1905–1907 рр. була першою в серії революційних подій, які піддали суворому випробуванню євроцентризм структур влади і моделей самопізнання, що склалися в ХІХ ст.»³.

Автор звертає увагу, що за революцією в Росії негайно відбулися революції в Туреччині (1908), Ірані (1909), Мексиці (1910), Китаї (1911), могутні соціальні протистояння й рухи в Індії, Індонезії, Монголії, інших регіонах, в яких проглядає вплив подій в Росії. Од-

¹ Шанин Т. Назв. раб. – С. 19.

² Там же. – С. 20, 34 и др.

³ Там же. – С. 26.

нак ще важливішим Т. Шанін вважає «істотну подібність цих подій, яка була закоріненою в соціальних структурах того, що пізніше стало відомим під назвою «суспільство, яке розвивається». Ось чому перше в світі «суспільство, що розвивається» – Росія – зазнало першої в світі революції нового типу – революції, характерної для «суспільств, що розвиваються»¹.

Принципово важливе у вищезитованому те, що Росія, опинившись у вузловому пункті суперечностей «третього світу», першою зважилася на пошук відповідей, що об'єктивно постали не лише перед нею, а перед дуже великою частиною людства.

Зауваживши, що «політичні теорії, в яких співвідносяться революційна мета й засоби з передбачуваною природою суспільства, надзвичайно важливі як для революціонерів, так і для їх найпроникливіших ворогів», Т. Шанін дуже логічно й переконливо заключає: «Без деякої, – навіть найпростішої – осмисленої картини оточуючого світу і без уяв про краще майбутнє люди будуть бунтувати, якщо їх доведуть до крайності, але вони ніколи не здійснять революції. Свідомість трансформації й свідомість, що трансформується, навіть, якщо вона «нереалістична» – ось необхідні складові фундаментальної зміни соціальної структури, яка справедливо може бути названа революційною»².

Вважає не лише абсолютна тотожність з марксистським поглядом на співвідношення об'єктивного (та ще й у світовому вимірі) й суб'єктивного чинників у революціях, а й чесна констатація того, що саме в Росії народилися ті сили, що краще за інших зрозуміли генеральний розвиток суспільства нової історичної епохи. Звісно, в цьому пункті Т. Шанін рішуче розходиться з уявленнями тих авторів, для яких революціонери – то монстри з незбагненою, або злочинною, навіть божевільною психікою, які, зомбуючи суспільство, ведуть його у прірву, «плюндрують» цілі століття³.

Вищезначене зовсім не слугує приводом для того, щоб (заплановано, або ж у полеміці) зводили сучасну революціологію до повторень теоретичних надбань вчорашнього дня. Один з очевидних недоліків колишніх схем революційних перетворень полягав у тому, що вони уявлялись результатом дії (взаємодії) матеріальних (економічних переважно) детермінант і людським (політичним) вибором. Останній, як вважалось, виявлявся найефективнішим у сенсі точного розуміння вимог часу і здійснення відповідних дій у «передписаному» об'єктивними обставинами напрямку. Тут, власне,

¹ Шанин Т. Назв. раб. – С. 26.

² Там же. – С. 26–27.

³ Див., напр.: Конквест Р. Роздуми над сплюндрованим сторіччям. – К., 2003. – 371 с.; Попов Г. Ошибка в проекте (Ленинский тупик): Серия: Мне на шею кидается век-волкодав. Переосмысление судеб России в XX веке. – М., 2008. – 510 с.

між згаданими двома елементами – матеріальними реаліями і суб'єктивними намірами встановлювався причинно-наслідковий зв'язок, а закони розвитку суспільства (революційних змін в першу чергу) діяли начебто механічно (за зразком точних наук).

Однак у такому разі «знімалися» проблеми вибору і випадковості, в які неминуче «впиралася» думка будь-кого, хто прагнув зрозуміти логіку історичного поступу взагалі, й Росії в перші десятиліття XX століття, зокрема.

Уява про феномен революції, в тому числі в її російському варіанті, була доповнена елементами діалектичної комплексності, згідно яких «об'єктивне» й «суб'єктивне» знаходяться в нескінченному процесі «творення» й «розпаду», комбінаціями як «нав'язаної» необхідності, так і «неортодоксальними прозріннями», проривами розуму, де черговість складових зовсім не визначена, змінюється часто всупереч передбаченням і «здоровому глузду».

Такі епістемологічні зрушення дозволили звільнити відроджувані картини історичних епох від «глибокого детермінізму», простіше б сказати – фаталізму, повернувши наукову свідомість до глибокого висловлювання К. Маркса: «Люди самі роблять свою історію, але вони її роблять не так, як їм спаде на думку»¹.

Догматизовані тлумачення «базиса» і «надбудови» синонімами причини й наслідків у однолінійній схемі не витримали випробувань історичними (фактичними) реаліями в їх не спрощеному (редукціоністському) розумінні. Спроби широкого погляду на проблему призвели й до коригування уявлень про людську історію як теорію прогресу, тобто неухильного підйому соціальними шаблями².

Все відзначене в плані розмов про революційний процес в Росії початку XX ст. по особливому висвітлює проблему суб'єктивного чинника. З позицій новітніх історіографічних надбань він постає як прагнення тогочасних політичних сил усвідомити сутність нагальних суперечностей й знайти шляхи їх подолання.

Наявність у перші десятиліття XX століття в Росії близько 300 партій (разом з регіональними, національними, відгалуженнями-течіями) – об'єктивне свідчення прагнень політично активної частини суспільства запропонувати свої варіанти чи ж то широко-масштабного, у межах всієї країни, чи ж то галузевого, чи регіонального владнання справ. Звісно, спектр «рецептів» був якнайширшим – від наполягань на збереженні статус-кво (а то й надання йому жорсткіших форм) до ліворадикальних і анархо-екстремістських проєктів.

Серед інших організацій особливого впливу набували численні партії соціалістичного спрямування. Своєю чергою, вони також бу-

¹ Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – Т. 8. – С. 113.

² Див.: Shanin T. The Idea of Progress // The Post-Development Reader. – London, 1997.

ли дуже різноманітними – від тих, що підфарбовували свій ліберальний сутнісний фасад модною на той час марксистською термінологією, до тих, хто поривався якнайшвидше втілити в суспільну практику, головним чином, через революційні дії, ідеї наукового комунізму. Правда, й порівняно з останніми були ще «лівіші», як правило, авантюристичні організації, які тим не менше намагалися видати себе за колективи ортодоксів-революціонерів.

Можна, вочевидь, робити висновок і ще в одній площині: виникнення й функціонування такої кількості партій було безпосередньою реакцією на питання, які породжувалися життям, а не наслідком діяльності «змовників», «бешкетників», просто «кримінальних» елементів.

Звісно, зі свого боку, це «підігрівало» суспільну атмосферу, «електризувало» масові настрої, прагнення – тобто впливало на визрівання кризових ситуацій. Інтегральним же підсумком був діалектичний революційний процес.

Україна в даному відношенні була аж ніяк не винятком. Навпаки, відзначені тенденції виявлялися часто потужніше і рельєфніше за середньостатистичні характеристики по Росії в цілому¹. Це стосується, передусім, розвитку й діяльності організацій майже всіх загальноросійських партій. Порівняно меншої інтенсивності набув процес становлення українських партій, проте і він випереджав інші національні регіони.

Отже, до об'єктивного існування латентних альтернатив загального характеру в Україні додавався величезний спектр вибору суспільної перспективи, який обґрунтовували й обстоювали національні партії. Йдеться про визрівання, з одного боку, умов, а, з іншого – наростання рівня підготовки до здійснення національно-демократичної (визвольної) революції.

Відтак, за самим великим рахунком, революції в Росії стали інтегральною відповіддю на виклики часу, зумовлювалися всім ходом історичних подій і, з точки зору досягнень сучасної революціології, цілком зрозуміло, підлягають логічним науковим поясненням.

¹ Див.: Багатопартійна українська держава на початку ХХ ст.: Програмні документи перших українських партій. – К., 1992. – 96 с.; Українські політичні партії кінця ХІХ – початку ХХ століття. Програмові і довідкові матеріали. – К., 1993. – 336 с.; Головченко В. І. Від «Самостійної України» до Спілки визволення України. – Харків, 1996. – 191 с.; Висоцький О. Ю. Українські національні партії початку ХХ століття: соціалістичний сегмент (УСДРП та УПСР у компаративістському вивченні). – Дніпропетровськ, 2001. – 160 с.; Стрілець В. В. Українська радикально-демократична партія: витоки, ідеологія, організація (кінець ХІХ століття – 1939 р.) – К., 2002. – 361 с.; Бевз Т. А. Партія соціальних перспектив і національних інтересів (Політична історія УПСР). – К., 2008. – 587 с.; Любовець О. М. Українські партії й політичні альтернативи 1917–1920 років. – К., 2005. – 311 с.

Час від часу зусиллями головним чином Наукової Ради «Історія революцій в Росії», потім її наступниці Наукової Ради «Історія соціальних реформ, движень і революцій» Інституту російської історії РАН робляться спроби колективно вийти на розв'язання назрілих проблем досвіду 1917–1920 рр. в Росії. Проводяться міжнародні наукові конференції, на які запрошуюються кращі фахівці різних країн і обмінюються новітніми досягненнями¹.

Гадається, є сенс дослухатися до позиції і висновків тих сучасних дослідників, які не ділять революції на першу, другу, третю, а, навпаки, встановлюючи об'єктивний логічний сутнісний зв'язок між ними, об'єднують під синтетичним поняттям – російська революція початку ХХ століття.

В такому, «укрупненому» вигляді є більше можливостей для розуміння того кардинального виклику, який постав перед російським суспільством в означену добу і тієї синтезованої відповіді, на яку спромігся соціум однієї шостої планети².

Достатньо переконливою, зокрема, видається думка про те, що без революції неможливі були б модернізація, форсована індустріалізація країни як найважливіші чинники збереження цілісності й незалежності СРСР³.

Йдучи цим шляхом народи зверхдержави розвивалися в руслі світового прогресу⁴. Інша справа, що радянська модернізація носила навздогінний характер, не створила надійного, ефективного механізму саморозвитку, призвела до істотних суспільних деформацій, зумовивши серед інших причин і розпад СРСР, крах створеної системи⁵.

Тезу про міцну історичну зумовленість російської революції доводиться обстоювати в полеміці з тими, хто вважає, що під стягом марксизму з початку ХХ століття здійснювався глобальний проект, спрямований проти Росії. В 1917 р. руїни російської державності, її

¹ 1917 год в судьбах России и мира. Февральская революция: от новых источников к новому осмыслению. – М., 1997 – 400 с.; 1917 год в судьбах России и мира. Октябрьская революция: от новых источников к новому осмыслению. – М., 1998. – 511 с.; Россия в ХХ веке. Реформы и революции. – В 2-х т. – М., 2002. – Т. 1. – 657 с.; Т. 2. – 543 с.

² См.: Алексеев В. В. Русская революция в контексте индустриальной цивилизации // Октябрьская революция и Восточный социализм. Международный научный симпозиум. – Nanjing, 2008. – С. 128–138.

³ Там же. – С. 131–134.

⁴ Там же. – С. 134.

⁵ См.: Алексеев В. В., Нефедов С. А. Гибель Советского Союза в контексте истории социализма // Общественные науки и современность. – 2002. – № 6. – С. 66–77; Алексеев В. В., Алексеева Е. В. Распад СССР в контексте теорий модернизации и имперской эволюции // Отечественная история. – 2003. – № 5. – С. 3–20.

народ начебто слугували лише «в'язанками дров» для пожежі світової революції та ще для соціального й ідеологічного експериментування¹.

Принагідно можна згадати й про те, що природна сутність революційного збурення перших десятиліть ХХ ст. в Росії кореспондується з висновками видатного біофізика, основоположника геліобіології О. Чижевського, зробленими в 1924 р. у праці «Фізичні чинники історичного процесу». Психологічно виникають зрозумілі застереження проти того, щоб вважати цей аргумент абсолютним і самоцінним. Однак у взаємспіввіднесенні з іншими доказами й міркуваннями вочевидь не слід поспішати скидати з рахунку впливу на суспільні процеси й космічних факторів, зокрема циклів сонячної активності.

Не зайве врахувати й те, що сьогодні вчені багатьох країн вельми успішно розвивають спадок О. Чижевського, застосовують його історіометричну концепцію залежності соціальних, політичних, воєнних процесів у суспільстві від впливу активності Сонця на фізичне тіло людини, її інтелект, настрої, поведінку.

Один з істотних аспектів, до якого буває час від часу прикутою увага революціологів, це проблема війни і революції. У розумінні взаємозв'язку двох феноменів (звісно на основі аналізу широкого історичного досвіду) тут, здається, особливих ускладнень не виникає.

Революційні ситуації виникали, суперечності досягали крайніх антагонізмів і вибухали революціями багатократно за мирних обставин. Однак, коли паралельно складалась несприятлива міжнародна ситуація, велись війни, їх чинники накладалися додатковим тягарем на маси, реформували економіку, негативно впливали на управлінські процеси, одним словом – порушували ритм звичного, чи ж то усталеного життя, що прискорювало суспільні колізії, надавало їм більшої гостроти, інтенсивності. Історики завжди звертали увагу, скажімо, на зв'язок тридцятилітньої війни з революційними зрушеннями в Європі першої половини XVII ст. Українська національна революція, розпочата в 1648 р. під проводом Б. Хмельницького, також вписується у цей контекст. Прямі впливи франко-прусської війни стимулювали феномен Паризької комуни. Кримська війна 1853–1856 рр. мала своїм наслідком визрівання революційної ситуації в Росії, яку вдалося розрядити відміною кріпосного права – своєрідною «революцією» згори². З російсько-японською війною виявилася безпосередньо пов'язана й Перша російська революція.

¹ См.: Нарочницкая Н. А. Россия и русские в мировой истории. – М., 2005. – С. 10, 117, 217; Кузьмин Н. Возмездие. – К., 2005. – С. 197–228; Шамбаров В. Нашествие чужих: заговор против империи. – М., 2008. – 608 с.

² Див.: Эйдельман Н. Я. «Революция сверху» в России. – М., 1989. – 176 с.

Цей ряд можна продовжувати щодо багатьох країн. Що ж до Росії, останнім часом дедалі частіше заводиться мова, ніби-то смутно-революція (кінець смути) початку XVII ст. – напряду був зумовлений перемогою росіян над польськими загарбниками¹. Особливий сюжет – це роль Першої світової війни у виникненні загальноєвропейської революційної ситуації, яка «розродилася» таким, по суті – тектонічним, зсувом як Російська революція, а також розпадом Австро-Угорщини, революційними зривами в цілій низці країн Європи, а потім і Азії.

Безумовно, війна стала могутнім каталізатором революційних тенденцій і процесів, однак вважати її наявність обов'язковою умовою революцій не варто.

Здається, в підході до цього питання було досягнуто мовчазної згоди після нав'язаних в 60-ті рр. Мао Цзедуном і його оточенням з Компартії Китаю дискусій про те, що саме в результаті війни (Першої і Другої світових) було прорвано ланцюг імперіалістичних держав, а потім створено і соціалістичну систему. Все ж блефом виявилися гучні заяви керівництва КНР про готовність до третьої світової війни, яка б мала принести соціалістичний тріумф усій планеті (в горнілі війни, за твердженням китайської пропаганди і самого Мао Цзедуна, вони готові були йти на гігантські жертви – втрату понад 300 млн. людей)².

Знімаючи питання про роль воєн як передвісників і складової частини революцій, не можна обминати конкретних проявів досвіду визрівання і здійснення саме у розпал воєнних подій революційних вибухів. Вочевидь, такою є проблема зв'язку Першої світової війни, участі в ній Росії та Лютневої й Жовтневої революцій. Ця проблема має достатньо широку й ґрунтовну історіографію, що весь час поповнюється новими, часом досить оригінальними працями³.

Загальноприйнятим місцем усіх праць, присвячених російській революції, включаючи навіть представників релігійної філософії⁴, є визнання такого механізму її здійснення, коли вона стала власне найслабшою ланкою воюючих держав. Не зупиняючись на тому, що поразки самодержавства у Першій світовій війні стали однією з надзвичайно важливих передумов, причин кардинальних суспільних потрясінь вселенського масштабу, початих в Росії, залишається немало тих, хто волів би віднайти в цьому факті «зовнішній чинник», «чужу руку».

¹ Соловей В. Д. Что было первой русской революцией? // Смысл, логика и форма русских революций. – М., 2007. – С. 11–19.

² Дубинявский М. Мао Цзедун: поединок с историей // Личности (Москва). – 2009. – № 2 (18). – С. 63–64.

³ См.: Галин В. В. Война и революция. – М., 2004. – 592 с.

⁴ См.: Бердяев Н. А. Истоки и смысл русского коммунизма. – М., 1990. – С. 112–114.

Досить поширеним, зокрема, є міф про німецькі гроші (марки Генерального штабу ворожої Німеччини), на які більшовиками, що виступали за поразку свого уряду у війні, й було начебто здійснено переворот, стратегічно вкрай вигідний Четвертому союзу. Для багатьох, починаючи з чиновників Тимчасового уряду, і до сьогодні подібна теза виглядає дуже виграшною. Не маючи об'єктивного ґрунту, революція стала реалією в результаті втручання потужної зовнішньої сили, фінансової підтримки нею деструктивних елементів – безпринципних запроданців-більшовиків, для яких не існувало святих понять честі, гідності, патріотизму (за розрахунком, «вбивається» відразу кілька «зайців» – плямується феномен революції, брудняться її ініціатори і переможці, хоч якоюсь мірою «поряднішими», «чистішими» виглядають ті, хто були відсторонені від влади – наївні невдахи залишилися чесними, непідкупними, програли справу, не поступившись принципами).

Ці мотиви постійно тиражуються як у закордонній історіографії, починаючи з революційних часів, і до наших днів¹ (незважаючи на спростування – у більшості предметні й переконливі²), також і у російській та українській літературі.

Серед інших пояснень живучості сумнівних міфів (документально проблему німецьких грошей, шпигунства більшовиків не могли довести ні юристи Тимчасового уряду, ні публіцисти пізніх часів) можна пояснити двома головними обставинами. По-перше, це нерозуміння самих механізмів революційних феноменів – на потрясіння такого масштабу і наслідків, які сталися в Росії, а потім прокотилися по світу, не вистачило б жодних фінансових ресурсів будь-якої чужої країни. Іншими словами, без зрілості об'єк-

¹ Див.: Nnorteva S. An Open Letter to American Liberals. With a Note Recent Documents. New York: The Socialist Publication Societi. – 1918 ; Reed J. The Sisson Documents. – New York: The Liberator Publishing C^o. 1919; Sisson E. One Hundred Red Days. New Haven, 1931; Мельгунов С. П. Золотой немецкий ключ к большевистской революции. – Париж, 1940; Konnan G. F. The Sisson Documents. The Journal of Modern History. Vol XVIII. June. 1956. – P. 130–154; Jeman L. A. Germany and the Revolution in Russia 1915–1918: Documents from the Archives of the German Foreign Ministry. – London, New York, 1958; Futrell M. The Northerk Underground. – London, 1963; Possony S. Lenin: The Compulsive Revolutionary. Chicago, 1964; Katkov G. Russia 1917; The February Revolution; German Political Intervention in Russia During World War I» in «Revolutionary Russia: A Simposium» ed R. Pipes. – Cambridge, 1968. – P. 80–112; Peasson M. The Sealed Train. – New York, 1975; Рабинович А. Большевики приходят к власти. – С. 40–42 и др.

² См.: Bonnin G. Les Bolcheviques et l'argent allemande pendant la premiere querre mondiale // Revue historique. Т. CCXXXIII. – Paris, 1965. – P. 125; Новые документы о финансовых субсидиях большевикам в 1917 году // Отечественная история. – 1993. – № 2. – С. 193.

тивних умов, доповненої кризою як низів, так і верхів, відомий усім результат був би просто неможливий.

По-друге, сама собою тема є інтригуючою, гостросюжетною, навколо якої часом цікаво «пограти розумом», пофантазувати, вправно стираючи грані між імовірністю, припущеннями і реальними фактами.

Не заглиблюючись у журналістські «розслідування» проблеми, в яких буквально можна «втопитися», гадається, достатньо послатися на одну з останніх праць, що витримує перевидання – «Гроші на революцію»¹ і значною мірою концентрує в собі «набутки» в обраній темі (щоправда, «джерелами» для автора слугують всі без розбору публікації, в яких так чи інакше згадуються відповідні сюжети, а критичний їх аналіз відсутній²). Невідомо чи відчуває автор хисткість своїх умовиводів чи ні, але за наведеними ним матеріалами, сили, що зробили спробу звинуватити й засудити В. Леніна, більшовиків у шпигунстві, німецькому запродавстві, ще до Лютого отримували із закордону (і це очевидно з книги) чималі кошти на повалення самодержавства, що й поклато початок революційним потрясінням усього 1917 року. (Дехто, як приміром О. Керенський, щедро фінансувався з іноземних джерел, ввійшовши до Тимчасового уряду й очоливши його). Що ж до РСДРП(б), то тут йдеться про те, що незрівнянно невеличкі кошти, сліди яких вдається виявити (у більшості випадків це спонсорська допомога зарубіжних колег-революціонерів, соціал-демократів³) викликають у Є. Сікорського питання – а чи не йшли вони від німецького генерального штабу через руки агентів-посередників?

Виключити будь-якого варіанта відповіді абстрактно-теоретично не можна. Однак необґрунтовано й «підкидати» сумнівні, апіорно недоведені (принаймні на сьогодні й тими матеріалами, які наводяться) тези широкому читачу, психіка якого часто спрацьовує за схемою – «димув без вогню не буває» – значить більшовики – німецькі шпигуни, які нарobili з любимою вітчизною лиха на німецькі гроші.

Значної уваги питанню сприяння революційному руху в Росії з боку Німеччини, в тому числі шляхом фінансових «ін'єкцій» різ-

¹ См.: Сикорский Е. А. Деньги на революцию: 1903–1920 г. Факты. Версии. 2-е изд., доп. и перераб. – Смоленск, 2004. – 624 с.

² См., напр.: Кузьмин Н. Назв. раб. – С. 202.

³ См.: Новые документы о финансовых субсидиях большевикам в 1917 году // Отечественная история. – 1993. – № 2. – С. 137; Соболев Т. Тайна «немецкого золота». – СПб, 2002. – С. 202–203; Фроянов И. Октябрь семнадцатого. Взгляд из настоящего. – М., 2002. – С. 116, 143, 146; Улам А. Большевики. Причины и последствия переворота 1917 года. – М., 2004. – С. 319–320; Зеeman З., Шарлау У. Кредит на революцию. План Парвуса. – М., 2007. – С. 206, 246–248.

ним політичним силам свого стратегічного суперника, з яким було надзвичайно важливо просто життєво необхідно заключити сепаратний мир, надає в своїй праці Г. Катков (його значна за обсягом, ретельно документована книга не так давно з'явилася в російському перекладі)¹. Цей чинник автор вважає одним із істотних складових перемоги Лютневої революції, хоча дещо обережніше висловлюється щодо прямого звинувачення вождя більшовиків у отриманні німецьких грошей. «Ленін надто потребував фінансової підтримки, – пише англійський вчений, – і німецькі власті надавали таку підтримку, знав про це більшовицький вождь чи ні»².

Що дуже прикметно, так це те, що посилено апелюючи до логіки, уважного ставлення до будь-якого можливого варіанта розвитку подій, наукової глибини, посилянь на документальні підтвердження (як правило, це голослівні завіряння), старанно обходяться (не хочеться думати, що залишаються непоміченими, невідомими) серйозні дослідження фахівців, вибудовані на справді наукових засадах.

Наприклад, на основі введених до наукового обігу документів спецслужб (природно, до часу засекречених) доктор історичних наук, генерал-майор, начальник Центру громадських зв'язків Федеральної служби безпеки Російської Федерації О. Зданович опублікував детальне «розслідування» питання про «німецький чинник» (гроші) й неспростовно довів, що «документи», які були в розпорядженні Тимчасового уряду, то ніщо інше, як матеріалізація зусиль французьких розвідників. Останні виконували плани Антанти щодо недопущення припинення воєнних дій на Східному фронті, а то й його ліквідації, виходу Росії з війни, сепаратного миру з Німеччиною та Австро-Угорщиною³.

Уже трьома виданнями вийшла книга відомого дослідника джерелознавця з Санкт-Петербурга В. Старцева «Німецькі гроші й російська революція»⁴. Здається, більшого зробити не можна – історик навіть на криміналістичному, а не лише критично-джерелознавчому зрізі довів, документи Є. Семенова і Е. Сіссона (Л. Нікіфорової та Р. Імбрі й Г. Аккермана) – надзвичайно хитра містифікація талановитого пройдисвіта, великого шахрая-авантюриста, в наступному відомого польського письменника-фантаста Ф. Оссендовського. Для наочності В. Старцев роздрукував додатки, за якими будь-хто з неупереджених читачів здатен переконатися у істиннос-

¹ Катков Г. М. Февральская революция. – М., 2006. – 478 с.

² Его же. Политическое вмешательство немцев // Там же. – С. 140.

³ Зданович А. Антибольшевистские операции. Они проводились объединенными усилиями стран, входивших в Антанту / Независимое военное обозрение. – 1998. – № 34. – С. 7.

⁴ См.: Старцев В. И. Немецкие деньги и русская революция: Ненаписанный роман Фердинанда Оссендовского. 3-е изд. – СПб., 2006. – 288 с.

ті зроблених істориком висновків про абсолютну фальшивість матеріалів, фактів¹, якими чомусь продовжують оперувати чимало публіцистів. Ввівши свого часу в омани довірливих американських дипломатів, що, попри фах розвідників, не виявили достатніх навичок критичної роботи з документами і за великі гроші придбали підроблені папери, Ф. Оссендовський серйозно збагатився. Невже мотиви нинішніх послідовників сумнівної практики не змінилися?..

Згадані публікації В. Старцева не є винятком, до якого загалом з високою довірою ставляться в науковому середовищі. Своїми шляхами, методами, на основі аналізу інших сюжетів до аналогічних висновків приходять чимало солідних, авторитетних, головне – об'єктивних вчених, які не підкоряються кон'юктурі². Побіжно варто зауважити, що навіть Д. Волкогонов, який в останні роки свого життя став на відверто антиленінські позиції й цілеспрямовано, наполегливо шукав компрометуючі матеріали на вождя більшовиків, змушений був зізнатися, що достатніх підстав для звинувачень російських революціонерів у запродавстві йому добути так і не вдалося³.

Мабуть з тих часів, коли з'явилися перші спроби зміни заведених порядків (особистостей, які їх ініціювали в якомусь сенсі, розуміючи всю міру умовності, можна вважати революціонерами), зародилися й способи протидії прагненням суспільних перетворень. Одним із найпоширеніших напрямків збереження status quo можливо-владцями завжди був не тільки фізичний захист своїх позицій (аж до нищення супротивників), а й моральна дискредитація кожного, хто тільки задумувався над недосконалістю того чи іншого устрою.

Відтак зворотним боком революціологічних теорій, згодом публікацій (зі знаком плюс, або просто пошуком об'єктивних оцінок і відповідей на проблеми суспільного прогресу) завжди була, так би мовити, антиреволюціологічна література (зі знаком мінус).

Зважаючи на переважаючі можливості (від матеріальних до ідеологічних), такі концепції, спрямована на їх обґрунтування (обслуговування) література ніколи не поступалася в кількісному вимірі

¹ Старцев В. И. Назв. раб. – С. 240–277.

² См.: Попова С. С. Французская разведка ищет германский след // Первая мировая война. Дискуссионные проблемы истории. – М., 1994. – С. 268–279; Мальков В. Л. О «документах Сиссона» (находки в США) // Там же. – С. 280–289; Соболев Г. Назв. раб.; Пейн Р. Ленин: Жизнь и смерть. – М., 2003. – С. 341–342; Гросул В. Я. Октябрьская революция: истоки, ход, результаты // Октябрьская революция – известная и неизвестная. – М., 2008. – С. 24–27.

³ См.: Волкогонов Д. А. Ленин: политический портрет. – Кн. 1. – М., 1994. – С. 200.

суто революційній пропаганді, а незмінно й багатократно її перевершувала. При всьому поважному ставленні до нинішньої ролі релігійного чинника в житті сьогоденного суспільства, досить згадати, скільки було зроблено з найдавніших часів, в різні епохи служителами найрізноманітніших культів для того, щоб доводити справедливість панівних порядків і зображати не просто в непривабливому або негативному світлі, а як заповзятих злочинців, злісних ворогів революціонерів. Між іншим, варто зауважити, що після переходу суспільства на вищий щабель, попри попередні релігійні догмати, церква завжди знаходила можливості з ентузіазмом попередніх часів, відстоювати інтереси й позиції нових можновладців. Оскільки висхідні ідеї, наріжні камені релігійних вірувань суперечили науковому знанню, приходили у невідповідність, суперечність і з наступними досягненнями досліджень світоустрою (достатньо переконливо, на логічно-художньому зрізі це показав Ден Браун у своїх всесвітньо-популярних бестселерах «Код да Вінчі» та «Ангели і демони»), можна було б, здається, і не згадувати про це у одному-двох абзацах: все одно це виходить за межі визначеного ракурсу розмови.

Однак саме потужна апеляція до моралі у її вічних іпостасях – чи не найпоширеніший засіб вибудовувати всі антиреволюційні теорії. Гнівно засуджуючи тезу Ф. Енгельса про те, що насильство – то бабця-повитуха історії (щоправда, класик марксизму далеко не першим прийшов до цього висновку, хіба що сформулював його лаконічно-образно), величезна кількість публікацій противників революційних методів розв'язання суспільних проблем сходяться на тому, що природній шлях поступу людства – ненасильство. Насильство – найбільший гріх, який тільки може бути для людини, й вона повинна цього якнайбільше боятися, убезпечуватися.

Саме навколо подібної позиції обертається думка тих суспільствознавців, які висувують зверхзавдання – переконати кожного, хто хоче змінювати несправедливий світ (якщо він навіть абсолютно, очевидно нездатен до самовдосконалення) у тому, що від першої думки й кроку – це вищою мірою аморально, варте не лише жалю, а й беззастережного осуду. Одним з недавніх прикладів подібного підходу, гадається, може бути випуск хрестоматії «Мораль в політиці»¹.

Достатньо поглянути на підбір вміщених творів (у більшості – їх частин): Ф. Фанон «Про насильство», М. Ганді «Промови і статті про ненасильство і ненасильницький спротив», В. Гавел «Сила безсильних», Х. Арендт «Про насильство» та ін². Навіть ті праці, які виходять у своєму тлумаченні за межі однієї заданості – Е. Че Гевара «Партизанська війна: метод», Р. Нібур «Збереження моральних

¹ Мораль в політике. Хрестоматия. – М., 2004. – 480 с.

² Там же. – С. 62–378.

цінностей в політиці», «Конфлікт між індивідом і суспільною мораллю», Б. Уільямс «Політика і моральна особистість», Г. Лукач «Тактика й етика»¹ – покликані доповнити (звісно, різними сюжетами) задум книги, сформульований в її анотації: «В хрестоматії зібрані міркування видатних зарубіжних мислителів ХХ століття про роль і можливості насильства і ненасильства в політиці».

Укладач збірника Б. Капустін у передмові «Моральна політика і політична мораль» виділяє спеціальний сюжет «Насильство/ненасильство як ключова проблема політичної моралі»². Посилаючись на Г. Маркузе, професор-філософ висловлює думку, ніби «...моральний революціонер протистоїть як «щасливим» чи несвідомим рабам, так і господарям. Його самотність (самотність його групи) з необхідністю виражається в терорі – індивідуальному проти господарів, як у російських народовольців і есерів, *оскільки* вони були «опозицією», чи у тотальному, як у якобінців, *оскільки* вони були «урядом». Терор тому і стає необхідним виявом «чистого» морального розуму в політиці (на відміну від морально-політичного розуму, котрий завжди представляє чиюсь історико-політичну перспективу визволення), що цей розум не має іншого зв'язку з дійсністю, окрім терору»³.

Оскільки важко знайти когось, хто б публічно виправдовував терор (категорія від початку негативна, осудна), читач підводиться до висновку-сумніву щодо смислу революцій і дій їх рушіїв. На додаток – передача думки Ф. Фанона, за якою «у витока революції – той (раб), хто здатен її розпочати як заперечення, але хто (в якості морального й історичного суб'єкта) не здатен її завершити як ствердження. Однак іншого руху революції немає (? – В. С.). Звідси ключове питання: як можливе моральне перетворення раба, не здатного ні на яку іншу дію, крім просякнутого заздрістю і ненавистю насильства?»⁴

Хоча Б. Капустін торкається в своєму супровідному матеріалі значно ширшого кола проблем і тлумачить їх у багатьох відношеннях цікаво й оригінально, однолінійний заряд сюжетів на зрізі насильство/ненасильство щодо оцінки революцій викликає незгоду. Адже навіть у творах такого послідовного проповідника концепції ненасильства як М. Ганді, який надавав цьому варіанту розв'язання назрілих проблем незаперечну перевагу, можливо й більше – необґрунтовано абсолютизував його («ненасильство не знає поразок»), чітко й цілком визначено говорилося: «Якщо ми не знайдемо нового методу боротьби з імперіалізмом усіх мастей замість застарілого метода насильницького повстання, то для пригноблених народів не

¹ Мораль в політике. Хрестоматія. – С. 117–154, 378–472.

² Там же. – С. 117–154, 378–472.

³ Там же. – С. 32.

⁴ Там же. – С. 35.

буде жодної надії»¹. Безперечно, тут у наявності очевидний крок від однозначності у напрямку пошуку діалектичнішого підходу.

На жаль, подібні тонкощі «випадають» з поля зору тих авторів, які понад усе прагнуть лише засудити феномен революцій та їх репрезентантів. Не зупиняються навіть перед відвертими фальсифікаціями, некрасивими пересмикуваннями. Скільки разів з вуст противників суспільного прогресу в останні десятиліття звучала просто перебрехана фраза з «Інтернаціоналу», приписана революціонерам, передусім більшовикам: «Весь мир разрушим, до основанья...» Однак, свідомо опускалося те, який світ малося зруйнувати – а саме світ насильства: «Весь мир насилья (! – В. С.) мы разрушим. До основанья. А затем...». А далі йшло кепкування з приводу наступної фрази: «Мы наш, мы новый мир (!) построим. Кто был ничем, тот станет всем».

Особливо нервову рефлексію, злобну ненависть викликає остання фраза: як так – низи, раби, чернь, холопи хочуть іще на щось претендувати? Це протиприродно, дико, злочинно...

З цього приводу також багато можна було б висловити міркувань. Однак, гадається, достатньо обмежитись тим, що прибічники такої позиції, яку, звісно, рядять в наукоподібні розлогі трактати, навряд чи усвідомлюють, що самі вони набагато примітивніші за тих рабів, які прагнуть змін. Раби ж, які ще й славлять своє й інших рабство (навіть за пристойну часом матеріальну винагороду) й ненавидять тих, хто не поділяє їх приниження (хоча б все у тому ж моральному плані), з погляду цивілізаційного поступу можуть викликати лише співчуття, жаль.

Певне поширення означена лінія знаходить у працях сучасних російських істориків. Для прикладу можна послатися на публікації В. Булдакова, в концентрованому вигляді представлені в монографії «Красная смута»².

Автор гранично відвертий у задумі книги: «Смисл революції практичніше почати з'ясувати не з того, як високо здатна піднятися людина в своїх соціальних мріях, а як низько вона може впасти на грішну землю, віддаючись ним»³. Як видно, знову все починає обертатися навколо «гріховності», навколо моралі. Втім В. Булдаков достатньо щиро (за що треба віддати йому належне), можливо у чомусь цинічно (не в осудному, а в характеристичному сенсі) з перших же рядків заявляє: «Взаємодія двох головних агентів історичного розвитку – людської маси і влади – здійснюється через зміну, трансформацію і правове упорядкування насильства, а зовсім не через усунення його як такого. Революція може розглядатися як

¹ Мораль в політике. Хрестоматия. – С. 195.

² Булдаков В. П. Красная смута. Природа и последствия революционно-го насилия. – М., 1997. – 376 с.

³ Там же. – С. 9.

дика реакція (підкреслено мною. – В. С.) на латентні форми насильства, які набули соціально-задушливої форми. Разом з тим революція – це найбільше нагадування про ті вроджені садомозахістські нахили людини, які були задавлені в буденній «цивілізованій» дійсності. В силу цього революції прагнуть перевернути весь старий порядок і змінити соціокультурне кодування державності. Революційний хаос можна розглядати як розкриття «варварського» людського єства, схованого під оболонкою «цивілізаторського» насильства влади, яка стала затісною¹. Навіть спробою внести певну словесну симетрію у співвідношення між латентним, «цивілізованим» насильством і диким, революційним насильством приховати антипатію автора до прояву явища другого порядку не вдається. Ну, наприклад, наступна сентенція: «Революція – це виплеск загнаних у підпілля суперечностей людської природи, в ході якого хаос «доктринальної шизофренії» буває переможним інстинктом соціального самозбереження»².

Втім, подібних висловлювань можна зустріти немало. Й належать вони вельми авторитетним у науковому середовищі особистостям. Так один зі «стовпів» російської соціології П. Сорокін, не особливо турбуючись про добір дефініцій, писав: «В революції в людині просинається не лише звір, а й дурень»³. Правда, він вважав, що звільнитися від нерозумних впливів війн і революцій нікому не дано, оскільки їх умови «знищують ті гальма в поведінці, які стримують незагнудані вияви чисто біологічних імпульсів, 2) прямо зміцнюють останні, 3) прямо прищеплюють «антисоціальні», «злочинні акти»⁴.

Цікаво відзначити, що пристрасно картаючи революціонерів і маси, які підпадають під їх впливи, ревні захисники підтримуваних ними порядків (вони їх влаштовують, навіть подобаються їм) самі готові вдаватися до не менш обурливого насильства, репресій, коли справа доходить до перспективи втрати власного статусу, добробуту тощо.

Той же П. Сорокін у розпал подій початку літа 1917 р. занотував до свого щоденника міркування щодо того, як би слід було поводитися, щоб паралізувати вплив більшовиків, їх лідерів – В. Леніна і Г. Зінов'єва: «Ці люди, я впевнений, – віщують жахливі речі. Якби я був Урядом, я б заарештував їх без коливань. Якщо необхідно, я б стратив їх, щоб запобігти жахливій катастрофі, в яку вони планують занурити країну... Бідний Керенський робить все, що тільки може. Він виголошує одну яскраву промову за іншою, але дикі звірі

¹ Булдаков В. П. Назв. раб. – С. 5.

² Там само. – С. 354.

³ Сорокін П. Долгий путь. Сыктывкар, 1991. – С. 87.

⁴ Его же. Современное состояние России // Общедоступный учебник социологии. Статьи разных лет. – М., 1994. – С. 459.

не можуть контролюватися промовами, навіть красномовними»¹. Через короткий час, в ході липневої кризи, 5–6 липня 1917 р. П. Сорокін робить такий запис: «Сьогодні Троцький, Коллонтай та інші заарештовані. Ленін і Зінов'єв зникли. Тепер стоїть питання: що робити? Ми помірковані, не кровожерливі (підкреслено мною. – В. С.), однак, щоб запобігти повторення кривавих заколотів, необхідно виявити більшу твердість. Якщо потрібно – стратити кілька тисяч голворізів. Щоб врятувати мільйони росіян, ми повинні бути готові зробити це»².

Принагідно можна зазначити, що в 1922 р. П. Сорокін, добре відомий своєю контрреволюційною діяльністю, активним сприянням ворогам радянської влади в ході громадянської війни був висланий з Росії тими, кого він кваліфікував «дикими звірами» і без вагань розстріляв би, якби у нього була можливість.

Однак В. Булдаков добирає зі спадку П. Сорокіна те, що справцює на схему «кровожерливості революціонерів»³, замовчуючи інші відомі сентенції соціолога. Слідом за своїм кумиром автор «Красной смуты» ще хоч якоюсь мірою намагається стримуватись відносно добору епітетів щодо західних революцій, та жодних гальм не використовує щодо характеристик багатомірного загальноросійського бунту»⁴. Правда, це дивним чином узгоджується і навіть сполучається з вірою у прийдешнє цивілізаційне майбутнє Росії, принаймні у те, що не варто турбуватися за долю країни («імперії») «в масштабах століть»⁵.

У згаданих прийомах відбору «потрібної» інформації, аргументів В. Булдаков далеко не оригінальний. Багато хто так же чинить з творчістю М. Горького, особливий акцент роблячи на його статтях (окрема авторська колонка «Несвоевременные мысли») в газеті «Новая жизнь» за 1917–1918 рр., коли письменник доволі критично сприймав і оцінював революційні процеси, особливо діяльність більшовиків, В. Леніна. Вони широко розпубліковані окремим виданням і без співвідношення з іншими працями дають чималу поживу для тенденційних вправ⁶.

Звісно, з охотою, навіть ентузіазмом, використовуються витяги зі щоденників І. Буніна, його мемуарних творів, де витончений майстер слова, зраджуючи інтелігентності, переходить на дешеву брутальність, оцінюючи дії тих, хто ризикнув зазіхнути на «священні

¹ Сорокин П. Страницы из русского дневника // Рубеж. Альманах социальных исследований. – 1991. – С. 65.

² Там же. – С. 69.

³ См.: Булдаков В. П. Назв. раб. – С. 346–347.

⁴ Там же. – С. 346–352.

⁵ Там же. – С. 370.

⁶ Горький М. Несвоевременные мысли и рассуждения о революции и культуре (1917–1918 гг.). – М., 1990. – 192 с.

порядки» і навіть безсоромно зловтішається, коли його супротивники зазнають невдач¹.

У чомусь, на перший погляд, неочікуваною, а в чомусь такою, що має й свою логіку, постає ідея (концепція) «смутореволюції», оформлена в певну цілість В. Соловєєв². Автор запропонував точку зору, згідно якої в Росії сталося три смутореволюції – наприкінці XVI – на початку XVII ст., в перші десятиліття XX ст. і, зрештою, на зламі XX–XXI століть.

Хоча щодо багатьох моментів, деталей авторської позиції виникає чимало питань, є й заперечення, які він навряд чи в спроможі спростувати, певний інтерес викликає тлумачення автором перехідних епох, в яких відбувалися гігантські зіткнення напрямків розвитку Росії, в ході яких не завжди посткатастрофічний розвиток набував прогресивніших за попередній період сутностей.

Однак, на переконання В. Соловєєва, революції іманентні природі суспільства взагалі, носять особливу (національну) зумовленість (смысл) в Росії і неодмінно будуть реальністю прийдешньої історії, як її неминуча доля.

Останнім часом, у зв'язку зі світовою економічною кризою різко зросла кількість публікацій (не лише журналістів, а й серйозних представників науки), в яких «докопуючись» до причин нових випробувань, що впали на голову людства, вкотре робиться висновок про необхідність рішучої, кардинальної зміни світоустрою, який упродовж тривалого часу видавався за найдосконаліший. Деякі автори прямо вказують, що «сама капіталістична система зі своєю ринковою моделлю економіки по суті кризова. І як цю систему не модернізує, все одно її шлях приречений, від кризи до кризи»³.

Як перший крок у порятунку світу вбачається створення «принципово нової парадигми, як системи концепцій»⁴. Отже мова знову заходить про революційні зміни в суспільній теорії, які б обґрунтували необхідність докорінних (тобто – знову революційних) змін усього способу життя⁵.

Живий відгук в академічних колах знайшла цікава ініціатива Н. Назарбаєва про радикальні шляхи оздоровлення світової фінансової сфери⁶. Розвиваючи сформульовані Президентом Казахстану

¹ См.: Бунин И. Окаянные дни. Воспоминания. Статьи. – М., 1990. – С. 46, 57, 66, 67, 94, 122, 126, 127, 158, 339 и др.

² Соловєєв В. Д. Смысл, логика и форма русских революций. – М., 2007. – 72 с.

³ Мунтиян В. И. СНГ и мировой финансовый кризис // Инновации. – 2008. – № 12 (122). – С. 4.

⁴ Там же.

⁵ Там же.

⁶ Назарбаєв Н. Ключи от кризиса // Российская газета (Центральный выпуск). – 2009. – 2 февраля.

ідеї, провідні українські вчені-економісти пропонують поширити їх на всю систему сучасного світоустрою, її кардинального вдосконалення. В. Геєць і В. Сіденко наголошують: «Ми всі маємо усвідомити, що світ вступив у нову еру, еру глобального переходу до якісно нового глобального суспільства, яке повинно звільнитися від пороків, притаманних системі, яка існує – гегемонізму і національного егоїзму, превалювання примітивних короточасних матеріальних інтересів над інтересами довготривалого усталеного розвитку економіки, суспільства і культури. І не в останню чергу – від використання на шкоду людині винаходів людського розуму, якими є серед іншого новітні інформаційні і пов'язані з ними фінансові технології, що породили бум віртуальної економіки, яка вийшла з-під контролю, і привела зрештою до нинішньої глобальної кризи!».

У світлі вищезазначеного причини негараздів вбачаються аж ніяк не у «гріхах» тих, хто вже у минулому столітті прагнули віднайти (хай не безпомилково, не оптимально) альтернативні шляхи вдосконалення світу.

Звичайно, історіографія будь-якої проблеми ніколи не була одноманітною, однолінійною, більше того завжди перебувала й перебуває у неспинному русі. Так, від колишнього тотального протистояння із зарубіжними авторами поступово дійшло до поширення на теренах колишнього СРСР (переважно у російських перекладах) праць, у яких простежуються прагнення підійти до вивчення російського революційного досвіду без заданого бажання будь-що спростувати саму ідею революції, зокрема, у її більшовицькій реалізації. У певних межах прикладом тут може бути ґрунтовна, ретельно аргументована книга російського емігранта, історика й філософа, професора Оксфордського університету Г. М. Каткова «Февральская революция» («The February Revolution»). Автора турбувала не скільки витворювала схема, скільки «добування» якомога ширшого кола фактологічних свідчень про настрої й поведінку усіх без винятку верств російського суспільства, що й мало інтегральним результатом такий катаклізм, як закономірне повалення самодержавства, перехід Росії на принципово вищий щабель розвитку.

Своєрідним логічним продовженням цього дослідження можуть слугувати праці американського дослідника О. Рабіновича² (його батьки були родом з Росії, однак залишили країну в перший рік Громадянської війни).

¹ Геєць В., Сіденко В. План Назарбаєва по переустройству мировой системы «Ключи от кризиса» // 2000. – 2009. – 19 июня.

² Див.: Рабінович А. Большевики приходят к власти: Революция 1917 года в Петрограде. – М., 1989. – 416 с.; Его же. Большевики у власти. – Первый год советской эпохи в Петрограде. – М., 2007. – 624 с.

Автор чесно зізнається в еволюції своїх поглядів в міру того як відходила в минуле епоха маккартизму, «холодної війни», здійснювалася поступова відмова від тоталітаризму в СРСР¹.

Та найголовнішим чинником відходу від стереотипів випадковості Жовтня чи ж то блискучої воєнної операції – добре підготовленого державного перевороту, який не мав значної підтримки мас, стало ретельне оволодіння фактичним станом справи. «Вивчаючи за документами тієї епохи настрої та інтереси фабрично-заводських робітників, солдатів і матросів, я виявив, що їх прагненням відповідала висунута більшовиками програма політичних, економічних і соціальних реформ, в той час як усі інші головні політичні партії Росії були ґрунтовно дискредитовані нездатністю здійснити значні реформи і небажанням негайно припинити війну. В результаті оголошені більшовиками цілі мали в жовтні 1917 року підтримку широких мас»².

Процитоване – не випадковість і не одне з положень, на якому наполягає колишній «буржуазний фальсифікатор». Це квінтесенція його досліджень. «Я прийшов до висновку, – акцентує увагу читачів А. Рабінович, – що Жовтнева революція в Петрограді була меншою мірою воєнною операцією, а більшою – об'єктивним і поступовим процесом, коріння якого заховувалося в масовій політичній культурі, повсюдному розчаруванні результатами Лютневої революції і, в цьому контексті, магнетичній притягальності більшовицьких обіцянок негайного миру, хліба, землі для селян і дійсної народної демократії, яка здійснювалася через багатопартійні Ради»³.

Автор переконливо констатує, що неупереджені підходи «дуже багатьох, якщо не більшості молодих західних істориків, які працювали незалежно один від одного, над темами, пов'язаними з революційною Росією», привели «до такого ж спільного висновку»⁴.

В устах недавнього рішучого критика більшовиків особливо вражають сторінки, на яких він (знову таки на основі реальних фактів, а не користуючись поширеними схемами) доводить, що РСДРП(б) на чолі з В. Леніним виявилася зовсім не змовницькою організацією закритого типу, а напрочуд демократичним, гнучким утворенням, якнайбільше відповідним потребам історичного моменту. Вона змогла запропонувати обґрунтовану стратегію революційного розвитку, застосувати ефективну тактику, на що виявилися просто нездатними усі інші політичні сили⁵. «...Найголовніше – феноме-

¹ Див.: Рабінович А. Большевики приходят к власти. – С. 8; Его же. Большевики у власти. – С. 10, 14, 15 и др.

² Рабінович А. Большевики приходят к власти. – С. 13; Его же. Большевики у власти. – С. 10.

³ Там же. – С. 13.

⁴ Там же. – С. 10.

⁵ Там же. – С. 13–27, 331–332.

нальні успіхи більшовиків значною мірою витікали із характеру партії в 1917 р., – резюмує А. Рабінович. – І тут я маю на увазі зовсім не сміливе й рішуче керівництво Леніна (величезне історичне значення якого безспірно) і не перетворену на прислів'я (хоча й дуже перебільшену) організаційну сутність і дисципліну більшовиків. Тут важливо підкреслити притаманні партії порівняно демократичну, толерантну і децентралізовану структуру і методи керівництва, а також її по суті відкритий і масовий характер»¹.

Не з усіма положеннями книг американського дослідника беззастережно погодилися російські колеги, заманіфестувавши свою позицію у супровідних публікаціях². Однак вони підтримали основний висновок незаангажованого дослідника: «Ні, більшовики не захопили владу, як це протягом багатьох років стверджували їх противники і радянологи-традиціоналісти. Більшовики прийшли до влади (підкреслено мною. – В. С.), як це показав у своїй книзі А. Рабінович. – Прийшли тому, що їх підтримали, а вірніше висунули маси після того, як стало очевидним, що жодна інша партія не готова долати загальнонаціональну кризу на шляхах радикальних соціальних реформ.

Видається, що таке бачення Жовтня відбиває справжню реальність 1917 року. В цьому баченні – ясне розуміння того, що Жовтень врятував демократичні завоювання Лютневої революції, запобіг вірогідності встановлення військової диктатури і відкрив можливість соціалістичних перетворень в інтересах народу»³. Хоча ці слова написані 1989 р., гадається, як і кожна справді наукова сентенція, вони вповні придатні й для будь-якого іншого часу.

На цьому аспекті варто спеціально наголосити, оскільки і до наших днів (особливий сплеск спостерігався в 2007 р., коли виповнювалося 90-річчя повалення самодержавства) не стихають суперечки навколо причин, характеру, рушійних сил, окремих дійових осіб, головне ж – наслідків Лютневої революції, зв'язку її з майбутнім Жовтнем.

Задля досягнення бажаного результату підтягується «важка артилерія»: передрукуються раніше обнародовані міркування О. Солженіцина⁴, тиражуються великі обсягом публіцистичні студії модних авторів⁵. Не обмежуючись цим, створюються і новітні праці з достатньо претензійними, навіть епатуючими, провокативними на-

¹ Рабінович А. Большевики у власти. – С. 331.

² Там же. – С. 335.

³ Иоффе Г. З. Послесловие // Рабінович А. Большевики приходят к власти. – С. 339.

⁴ Солженицын А. Размышления над Февральской революцией // Российская газета. – 2007. – 27 февраля.

⁵ Радзинский Э. С. Распутин: жизнь и смерть. – М., 2007. – 544 с.; Его же. Николай II: жизнь и смерть. – М., 2007. – 510 с.

звами і видань у цілому, і ще частіше – відповідних розділів¹. У хід пускається безліч «аргументів»-звинувачень – частково достатньо справедливих і виважених, однак ще більше – надуманих, фантастичних, навіть – спекулятивних, покликаних якщо не очорнити соціальний катаклізм (епітетів негативного забарвлення просто не перерахувати), то, принаймні, навести на нього густу тінь презирства, тотального осуду. Та ще нагнати пристрасті з допомогою безкінечних панічних питань-окликів на кшталт: «Хто ж міг очікувати, хто б взявся передрікати, що наймогутніша імперія Світу обрушиться з такою незбагненою швидкістю?.. Століттями стояти скелею – і обрушитися в три дні? Навіть у два...»².

Миколу II, який зрікся престолу, вважають головним винуватцем того, що сталося. Але тут же обов'язково підкреслюється його людяність, любов до родини, ніжна турбота про неї. Тут можна все вибачити – навіть приречених самодержцем на найтяжчі випробування мільйони вчорашніх підданих³.

Втім, чого особливо жалкувати з останнього приводу?! Навіть представники народу в Петроградській Раді робітничих і солдатських депутатів, точніше її Виконкомі, зневажливо іменуються «зграєю ніким не обраних напівінтелігентських, напівреволюційних покидьків»⁴.

Нову ж владу загалом іменують «владою натовпу, що переміг»⁵.

Своєрідною квінтесенцією подібних підходів може бути невеликий абзац зі згаданої книги М. Старикова: «Російська революція це і є все разом. Це й саме ТАКИЙ цар на чолі країни, це саме ТАКЕ оточення царя, це жменька безмірно талановитих циніків і покидьків із революційних партій, це везіння одних і фатальне невезіння інших. Це злочинна тупість і підле зрадництво, недозволена віра і ораторський талант. Наша революція – це все разом. Це десятки тисяч факторів, які склались нещасливо для Росії»⁶.

Оголошуючи Лютневу революцію фактично незбагненим феноменом і чи не найбільшим за всю історію нещастям, водночас закладається наріжний камінь під тлумачення Жовтневої революції як продовження трагедії Росії, її народу, що не закінчилася і в наші дні. Так автор цитованої вище книги починає її предметним пасажем:

¹ Баландин Р. К. Мифы революции 1917 года. – М., 2007. – 352 с.; Стариков Н. Разгадка «русской» революции. – М., 2008. – 414 с.; Кара-Мурза С. Маркс против русской революции. – М., 2008. – 320 с.; Его же. Советская цивилизация. От начала до наших дней. – М., 2008. – 1200 с.

² Солженицын А. Назв. раб. – С. 11.

³ Див., напр.: Радзинский Э. Николай II: жизнь и смерть. – С. 205–233.

⁴ Солженицын А. Назв. раб. – С. 23.

⁵ Радзинский Э. Назв. раб. – С. 233.

⁶ Стариков Н. В. Назв. раб. – С. 9.

«Лютий і Жовтень 1917 року.

Це частини одного цілого.

Це кулі, випущені з однієї зброї.

Це шаблі однієї драбини, які ведуть до загибелі Росії.

До цього часу немає відповідей на безліч питань.

До цього часу неясно, як сталося те, чого не мало статися.

І до сьогоднішнього дня Росія не прийшла до тями остаточно від потрясінь тих днів...

Ми не усвідомили, як і чому впала наша держава – Російська імперія.

Ми не засвоїли уроків Лютого і Жовтня...

До цього часу при погляді на географічну карту стискається десь під ложечкою...»¹.

Такого роду продукція не просто поширюється, передруковується і періодикою України, а часом містить і заклики до сучасних політиків, керуватись положеннями і висновками названих та їм подібних праць, принаймні, прислухатись до них².

Немало зусиль продовжує витратитися на протиставлення «справжньої революції» (Лютневої) «перевороту» і «контрреволюції» (Жовтневій), в яких лєнінська партія «спрямувала енергію російського народу на маячні й антинаціональні цілі»³.

Вітчизняні науковці в такій атмосфері часом погоджуються з пропонованими підходами, часом же, підхоплюючи мотиви їх генеральної фабули, урізноманітнюють аргументи за рахунок «включення» регіонального погляду, здебільшого через долучення до загальної картини національних чинників. Зокрема, це стосується праць С. Кульчицького⁴.

Безумовно, свій внесок в осягнення суті й результатів революції 1917 р. намагаються внести й сили, які вважають себе її прямими спадкоємцями і принциповими послідовниками. Поряд з проявами неподоланого догматизму, ідеологічної інерції дедалі активніше заявляють про себе ті дослідники, які, не кидаючись у крайнощі, вдумливо реагують на розвиток історіографії, світової революціології. А відтак публікації по суті нової генерації фахівців з лівополітичного табору (скажімо із Загальноросійської громадської організації «Російські вчені соціалістичної орієнтації») виглядають вда-

¹ Стариков Н. В. Назв. раб. – С. 1.

² Див., напр.: Воронцов С. Обитателям Банковой надо срочно читать... Солженицына // Свобода слова. 2000. – 2007. – 19 апреля.

³ Смирнов П. И. Слово о России. Беседы о российской цивилизации. СПб, 2004. – С. 27.

⁴ Див.: Кульчицкий С. В. Комунизм в Україні: перше десятиліття (1919–1928). – К., 1996. – 396 с.; Його ж. Велика російська революція // Сучасність. – 1998. – № 1. – С. 84–90; Його ж. Російська революція 1917 року: новий погляд. – К., 2008. – 79 с.

лим синтезом багатодесятилітніх теоретичних надбань і новітніх досягнень¹. Мабуть варто погодитися з одним із наріжних висновоків: «Жовтнева революція знаменувала собою початок нової історії, історії боротьби й існування капіталізму й соціалізму. У все-світньо-історичному процесі виявилася нова соціальна й політична якість... Жовтнева революція була не стільки революцією руйнування, скільки революцією будівництва...»².

Цілком у руслі довготривалих прагнень (і відповідних зусиль) щодо цементування державності знаходяться й наступні міркування: «Велич Жовтневої революції в тому, що разом зі створенням політичних передумов для соціалістичних перетворень вона водночас запобігла сповзанню країни в прірву завдяки розв'язанню життєво важливих завдань. Вдалося зробити, здавалось би, неможливе: встановити сильну державну владу й забезпечити умови для подолання глибокої й затяжної кризи»³.

Заслуговують на увагу й публікації суспільно-політичного й аналітичного журналу «Альтернативы», редколегія якого ставить собі за мету налагодження діалогу між вченими й активістами, які поділяють соціалістичні ідеї. Виваженістю оцінок, продуманістю суспільних характеристик відзначається, зокрема, вміщена у виданні заява 16 вчених – докторів наук різних галузей суспільствознавства і одного відомого драматурга (М. Шатрова) під прикметною назвою «Жовтень для нас, Росії і всього світу»⁴, яка з'явилася напередодні 90-ліття революції.

Прикладом сказаному можуть бути гнучко скориговані на сучасне бачення проблем слова: «Жовтень був кульмінацією Великої російської соціальної революції ХХ століття. Її лідерами стали революційні соціал-демократи, які раніше за інших усвідомили потреби і прагнення простих людей, ті найгостріші проблеми, вирішення яких потребувало російське суспільство на рубежі віків. Головну роль серед них, звичайно, зіграли Володимир Ульянов-Ленін і його найближчі соратники.

Ніхто з вождів Жовтня не був безгрішним. Але невірною як обожнювати, так і демонізувати їх. Злісні наклепи, що на них сьогодні зводяться, не мають під собою реальної основи. Нікому, крім своїх революційних ідеалів, вони не служили. Жодні земні спокуси, на кшталт грошей та інших атрибутів обивательського благополуччя для них не мали значення. Своє життя вони міряли найвищою мір-

¹ Див., напр.: Октябрьская революция – известная и неизвестная. – М., 2008. – 170 с.

² Див.: Гросул В. Я.: Истоки, ход, результаты // Октябрьская революция – известная и неизвестная. – С. 34, 36.

³ Воронцов А. В., Ходячий Ф. З. Октябрьская революция как национальное явление // Там же. – С. 42.

⁴ Альтернативы (Москва). – 2007. – № 3. – С. 6–12.

кою беззавітного служіння свободі і щастю пригноблених і обездо-
лених»¹.

Цікаво, що документ знайшов достатньо широкий відгук серед інтелектуалів (з Канади, Угорщини, Греції, Франції, Румунії, Польщі, природно – Росії), які запропонували цілу низку конструктивних міркувань – доповнень, узагальнень, частину з яких редколегія опублікувала². Теоретичні набутки авторського активу журналу «Альтернативы» (О. Бузгаліна, Б. Славіна, А. Колганова, С. Дзарасова, М. Воейкова, Л. Булавки та ін.), гадається, мають обов'язково враховуватися при оцінці стану сучасної революціології. І важливо це зовсім не з делікатного розрахунку якоюсь мірою урівноважити ситуацію в дискусійному морі. Справа в тому, що означений напрям продукує глибоко іманентну самій природі наукового пошуку тенденцію: не здаючи кон'юнктурно очевидних позицій щодо принципової оцінки досягнень, здобутків, зумовлених революційною творчістю, водночас з самою високою вимогою критичності аналізуються недоліки, прорахунки, помилки, зовсім не замовчуються, а дуже жорстко кваліфікуються дії, що обернулися величезними втратами. Перед нами спроба всебічного, органічного, синтетичного підходу до неоднолінійних, неодномірних явищ і процесів. Тобто створюється можливість наближення до істини, відходу від практики тлумачення досвіду на чию б то не було угоду.

Якщо підходити до оцінки Російської революції ХХ століття з вищезначеними науковими критеріями і уявленнями (враховуючи, звичайно, й публікації антиреволюціології), то, гадається, можна обґрунтовано вийти на наступні найзагальніші висновки, які повною мірою стосуються й України, як складової частини держави, політичної системи, культурного простору, народжених в 1917 році.

Російський капіталізм, попри достатньо високі темпи свого розвитку після 1861 р., особливо у 1900–1912 рр., виявився все ж нездатним здійснити в потрібному обсязі і на необхідному якісному рівні індустріальну модернізацію країни. Відставання Росії від передових країн Заходу не лише зберігалось, воно навіть дещо посилювалося, а Перша світова війна взагалі продемонструвала надзвичайно низьку, падаючу конкурентоспроможність економіки, відсутність скільки-небудь ефективних підходів до управління господарством, які стали вже нормою цивілізованого світу.

Не здійснивши завдання індустріалізації країни, російський капіталізм заклав лише її підвалини, але й цього досяг ціною варварського руйнування, нищення села, де панували примітивні форми господарювання, не говорячи вже про залишки кріпосництва – най-

¹Альтернативы (Москва). – 2007. – № 3. – С. 7.

² Там же. – № 4. – С. 4–13.

гіршого різновиду феодалізму. В країні, яку іменували житницею Європи (і справді експорт зернових був велетенським), недоспоживання, недоїдання у гігантських масштабах було «нормою».

Навряд чи скільки-небудь могли зарадити негативному розвитку подій задуми й розрахунки П. Століпіна: намагаючись наділити землею удільних селян за рахунок інших, при недоторканості поміщицьких латифундій, «реформатор» насправді закривав шлях до вільного фермерського господарювання як нагального веління часу. Не мали конструктивної програми тут і меншовики й есери (не говорячи вже про партії правішого спектру).

Тож в роки Першої світової війни середньорозвинута система російського капіталізму (дехто вважає її слабдорозвинутою) не витримала випробувань і вступила у фазу затяжної кризи. В 1917 р. ситуація стрімко наблизилася до стану, який найточніше можна вважати розпадом. Причому, мова йшла про розпад і продуктивних сил і виробничих відносин – тобто всього народногосподарського організму. В безвиході, в яку втрапила Росія, революційний злам був неминучим.

Такий механізм взаємозв'язку між реальним станом суспільства (у його визначальній, економічній сфері) і революційною детермінантою видається значно сутніснішим за давні, значною мірою доктринерські суперечки про те, що до соціалістичної фази суспільство має (мало б) переходити лише за умови високого рівня капіталістичних продуктивних сил, а ще краще – тоді, коли їх потенції вичерпають себе.

Однак розрахунок В. Леніна, партії більшовиків базувався зовсім на іншому – при «відомій висоті» капіталізму (якою вона все ж була в Росії) здійснювати не негайне запровадження соціалізму, а робити лише попередні кроки до нього (націоналізація банків, монополій, землі, робітничий контроль над виробництвом). Революція була засобом відвернення катастрофи, суспільного порятунку, новою політичною основою для розвитку цивілізаційних (як на міркі того часу) тенденцій. Свідома зміна «порядку» у погляді на матеріальні передумови соціалізму і перехід на новий щабель суспільної організації, звісно, була достатньо радикальною новацією, ініціативою. Причому остання була не просто плодом оригінальної теоретичної знахідки, а й спиралася на те, що за рівнем зрілості політичних передумов революції Росія перевершила, випередила всі інші країни. То ж спроба вирвати її з безвиході отримувала додаткове психологічне підсилення.

Звичайно, Жовтнева революція стала втіленням національного, а саме – російського, а не західноєвропейського варіанта шляху до індустріального суспільства. І відбулася вона не передчасно, як дехто вважає, а тоді, коли до неї дійшла черга – вона за історично короткий строк (всього 12 років!) стала третьою, начебто трьохкратно

підкреслюючи нагальність, невідкладність, неминучість перетворень. Відтак більшовики опинилися при владі не волею випадку, а тому, що найкраще вловили напрямок суспільного руху, обґрунтували ідеї, спрямовані не на підновлення (реформування), а радикальне оновлення (перебудову) життя.

Більшовики завоювали авторитет, потрібну підтримку, якнайбільше через набуття масами власного політичного досвіду. З двох головних альтернатив, що об'єктивно оформилися в 1917 р. – капіталізм чи соціалізм (не виключеним був, щоправда, і сценарій повернення до монархії, однак, порівняно з попередніми двома варіантами, у нього було незрівнянно менше шансів) – більшість народу пристала до курсу відмови від капіталізму. Внутрішньою пружиною суспільного вибору була очевидна нездатність Тимчасового уряду, угодовських партій (тобто уособлення Лютневої революції) розв'язати загальнодемократичні і загальнонаціональні завдання (про мир, землю, боротьбу з господарською розрухою, голодом, робітниче, національне питання тощо).

З одного боку, суспільно зумовленою, з іншого боку – виграшною, привабливою виявилася лінія більшовиків на органічну ув'язку демократичних вимог з лозунгами соціалістичного перевороту («Вся влада Радам!»).

Принципово стоячи за демократію, утвердження народоправства, маси восени 1917 р. цілком визначено виявилися в таборі рішучих противників воєнної диктатури – вимушеного для лідерів буржуазної революції й апіорі суперечного прогресивній перспективі шляху.

Фактичною абстракцією залишилися розмови есерів і меншовиків про «третій шлях» – не соціалістичний і не капіталістичний, а якийсь еклектичний. Однак ні відповідної конкретної програми, ні серйозних зусиль тут не спостерігалося. Радше мова йшла про дещо відсторонене («академічне») споглядання, широкі моралізування й малопредметні мудрствування. Тому фактом стало тяжіння мас до позицій ліворадикальних сил (більшовиків, лівих есерів, меншовиків-інтернаціоналістів) і майже фізичне відсторонення, «відштовхування» від угодовських лідерів, опортуністичних течій¹.

Більше гіпотетичне значення мають міркування щодо питання про можливі наслідки лояльнішого ставлення РСДРП(б) до інших сил лівого, лівоцентристського спектру – як передумови складання ширшого (звісно неоднорідного) фронту прихильників соціалістичних орієнтацій. В цьому контексті дещо розважливішими можуть (і повинні) бути оцінки щодо обраного революцією і здійсненого після неї шляху. Навряд чи конструктивно (і теоретично і, особливо, з погляду довготривалого, непростого досвіду) вважати бездоганим курс, який комуністичною пропагандою і радянською істо-

¹ Див.: Старилов Н. И. Хроники Красного Октября. – М., 2007. – 352 с.

ріографією оцінювався як єдино вірний, «магістральний» шлях до соціалізму.

Вочевидь, значно точніше говорити, що було зроблено лише перший прорив у попередній системі, зреалізовано один, як з'ясувалося зовсім не найоптимальніший й, можливо, не найнебездоганніший варіант поступу. Загалом-то це само собою вже також немає, й повинно одержати належне визнання.

Внівши кардинальні зміни у весь світовий розвиток, ініціювавши розкол людства на дві системи, давши могутні імпульси розширенню і зміцненню соціалістичного ареалу, стимулювавши серйозні зрушення в протилежному таборі, що обернулися певними, в деяких країнах достатньо істотними набутками соціальних низів, Жовтнева революція, за великим рахунком, справила величезний вплив на хід історії. Однак з часом, особливо в другій половині ХХ століття, цей вплив став зменшуватися, набрав хвилеподібних проявів. І все ж, та багатомірна конструкція-будова буремного століття, яка, можливо, й до сьогодні повною мірою залишається далеко не осягнутою в науковому сенсі, головним своїм «архітектором» мала саме Велику російську революцію.

Неможливо передбачити (це й не варто робити), яким би був світ, якби не сталося тих «десяти днів, які його потрясли». Але вони таки потрясли, і завдання істориків – не гадати, а збагнути, пояснити, оцінити те, що сталося, спробувати вивести повчальні уроки.

У пошуках якомога адекватніших характеристик розпочатих революцією в Росії процесів, гадається, можна багато в чому погодитися (або, принаймні, прислухатися) з Г. Уеллсом. Причому зробити це без найменшої тіні іронії. Саме хист всесвітньовідомого фантаста дозволив цій обдарованій особистості розгледіти смисл подій, що протікали на його очах й порівняно надійніше прозрівати перспективу розпочатої революцією. Відвідавши в черговий раз в один із найскладніших моментів розбурхану, розтерзану, «вмиту кров'ю», обпалену суспільними пристрастями Росію, поспілкувавшись з «кремлівським мрійником», тими, хто щиро захопився його планами, з величезним ентузіазмом поринувши у незвіданий ніким процес творення нового життя, великий англієць зазначив: «Основне наше враження від становища в Росії – це картина колосального, непоправного краху. Велетенська монархія, яку я бачив в 1914 році, з її адміністративною, соціальною, фінансовою і економічною системами, рухнула й розбилася вщент під важким тягарем шести років безперервних війн. Історія не знала ще такої грандіозної катастрофи. На наш погляд, цей крах затьмарює навіть саму Революцію. Наскрізь зігнала Російська імперія – частина старого цивілізованого світу, що існувала до 1914 року, – не витримала такої напруги, якої вимагав її агресивний імперіалізм; вона впала і її більше немає. Селянство, яке було основою попередньої державної піраміди, за-

лишилося на своїй землі і живе майже так же, як воно жило завжди. Все інше розвалилося чи розвалюється. Серед цієї безмежної розрухи керівництво взяв на себе уряд, висунутий надзвичайними обставинами і опертий на дисципліновану партію... – партію комуністів. Ціною численних розстрілів він придушив бандитизм, встановив деякий порядок і безпеку в змучених містах і ввів жорстку систему розподілу продуктів.

Я відразу ж повинен сказати, що це єдиний уряд, який можливий в Росії в даний час. Він втілює в собі єдину ідею, яка залишилася в Росії, що її згуртовує¹.

Вроджена здатність бачити глибше й масштабніше, міркувати, оперувати справді «космічними» категоріями, не збиватися на неістотні дрібниці дозволила мислителю точно «схопити» сутність тогочасних процесів і лапідарно передати їх зовсім не в компліментарних, навпаки у відверто жорстких (аж до непривабливості) тонах і формулах. Жовтнева революція започаткувала радянську історію. З одного боку, до соціальної творчості було піднято мільйони трудящих і цим доведено, що не лише вузький елітарний прошарок країни здатен бути суб'єктом, деміургом прогресу.

З іншого боку, через певний час почалися порушення політичних свобод громадян, проголошених Жовтнем, інші неприродні деформації, що перетворили шлях соціалістичного творення на палатив величних досягнень і страшних трагедій.

Епохальні здобутки радянського народу, який в історично найкоротші строки перетворив свою країну на зверхдержаву, яка здійснила вирішальний внесок у перемогу в найстрашнішому катаклізмі всіх часів – Другій світовій війні, відкрила космічну еру людства, вражала світ небаченими досягненнями. Здійснивши справжні прориви у сфері забезпечення соціального захисту особистості, викликавши небачену раніше енергію масового творення, велетенський сплеск ентузіазму, продемонструвавши зразки інтернаціоналізму й нефальшивого братерства народів, народжений Російською революцією лад довів, що інший, справедливіший за історично пережитий, світ можливий.

Правда, спродукowana модель виявилася дивним поєднанням високих вартостей і очевидних вад. Так, зовсім неспівмірною виявилася ціна, заплачена за індустріалізацію й форсовану, насильницьку колективізацію. Масштабними злочинами обернулося згорання розпочатої в перші роки радянської влади демократизації політичної системи і її переродження в панування бюрократії. Найстрашнішими виявами наростання тоталітарних тенденцій стали репресії часів сталінізму. Окрім усього іншого, це ще дискредитувало й самі ідеали революції, соціалізму, сіяло зневіру в масах щодо істинності торованого суспільного шляху.

¹ Уэллс Г. Россия во мгле. – М., 1958. – С. 10–11.

Природно, це приносить позитивні зрушення, веде до збагачення, поглиблення висновків у вивченні надзвичайно складної і суперечливої сторінки вітчизняної історії. Серед інших незаперечних історіографічних надбань особливої уваги заслуговують такі: спроби аналізувати події в Україні в 1917–1920 рр. у міжнародному, європейському, світовому контексті¹; подолати застарілі соціальні парадигми пояснення здобутків і втрат визвольної боротьби; предметно розібратися у співвідношенні національно-державницьких орієнтацій лідерів руху та їхнього реального впливу на кінцеві результати суспільних процесів².

Цілком солідаризуючись з перспективними пошуками нових, неординарних підходів, поділяючи значну частину цікавих оцінок, висновків, узагальнень, хотілося б водночас звернути увагу на деякі моменти, тенденції, що вже встигли виявити себе досить виразно і можуть негативно позначитися на плідності дальших досліджень.

Йдеться, зокрема, про те, що, долаючи справді спрощену і примітивну схему експорту в Україну чужої для неї соціальної революції з Росії, «міжнародний контекст» вичерпується (принаймні, на сьогодні) здебільшого порівняннями дій проводу Української революції і більшовиків, з'ясуванням причин перемоги останніх і поразки українського національно-визвольного руху, неприхильністю

¹ Україна в революційних процесах перших десятиліть ХХ століття. Міжнародна науково-теоретична конференція 20–21 листопада 2007 р. – К., 2007. – 582 с.; Україна в революційних процесах перших десятиліть ХХ століття. Міжнародна науково-теоретична конференція 20–21 листопада 2007 р. Наукові дослідження. – К., 2008. – 572 с.

² Див.: Verstiuk V. Концептуальні проблеми вивчення історії Української революції // States, societies, cultures. East and West. Essays in Honor of Jaroslav Pelenski. – New York, 2004. – P. 1171–1188; Солдатенко В. Ф. Новітні тенденції й актуальні проблеми історіографічного освоєння процесів революційної доби 1917–1920 рр. в Україні // Український історичний журнал. – 2008. – № 1. – С. 75–88; Його ж. Нові підходи в осмисленні історичного досвіду та уроків революційної доби 1917–1920 рр. в Україні // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. XXXIV тематичний випуск «Соціальні й національні чинники революцій і реформ в Україні: проблеми взаємовпливів (до 90-річчя УНР) – Запоріжжя, 2008. – С. 93–103; Его же. Украинская революция 1917–1920 гг. К выяснению контуров и параметров исторического феномена // Гілея. Науковий вісник. Зб. наукових праць. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки. – Вип. 18. – К., 2009. – С. 4–20; Его же. Новейшие тенденции и актуальные проблемы историографического освоения опыта украинского национального движения в 1917–1920 годах // Там же. – Вып. 20. – К., 2009. – С. 4–30; Его же. Феномен Украинской революции // Российская история. – 2009. – № 1. – С. 34–46; Суспільно-політичні трансформації в Україні в ХХ столітті: від задумів до реалій. – К., 2009.

європейських держав до українських інтересів, української справи, формуванням украї несприятливого зовнішньополітичного чинника¹. Що ж до впливу на розвиток процесів в Україні загальноєвропейських революційних рухів, з'ясування їхнього місця і ролі в подіях на українських теренах, то, крім взаємних закликів до конкретних, детальних досліджень, далі справа майже не рухається. А без цього істотного нарощення знань, логічного завершення започаткованої тенденції просто не станеться.

У вивченні причин і сутності Української революції особливий наголос робиться на національних, національно-державотворчих завданнях, а схилення українських соціалістичних партій до ініціювання кроків щодо перебудови суспільства на засадах народоправства, у тому числі й зміни системи форм власності, нерідко розглядаються як данина модним соціальним течіям, пасування перед соціальним (соціалістичним) більшовицьким екстремізмом і тиском соціальних низів, спроби здійснення передчасних соціальних експериментів (хоча і в обмежених масштабах, з уповільненим темпом), руйнування єдності нації, що призвело зрештою до трагічного фіналу².

Дослідникам-початківцям, зокрема, імпонують підходи зарубіжного «прагматичного покоління науковців», які виявляють «максимальну безсторонність» у дослідженні гостроти аграрної проблеми в Україні³. Зарубіжні дослідники, слідом за П. Скоропадським, вдаючись до даних статистики, намагаються довести, що причина аграрного голоду полягала в «надмірному зростанні кількості сільського населення», а скасування приватної власності на землю, плани поділу великих земельних латифундій все одно не

¹ Див., напр.: Яневський Д. Політичні системи України 1917–1920 років: спроби творення і причини поразок. – К., 2003. – С. 337–365; Верстюк В. Ф., Горобець В. М., Толочко О. П. Українські проекти в Російській імперії // Україна і Росія в історичній ретроспективі. Нариси в 3-х т. – Т. 3. – К., 2004. – С. 412–499; Михутина І. Украинский Брестский мир. Путь выхода России из Первой мировой войны и анатомия конфликта между Совнаркомом РСФСР и правительством Украинской Центральной Рады. – М., 2007. – 288 с.; Зарецька Т. Юзеф Пілсудський і Україна. – К., 2007. – 288 с.; Федюшин О. Украинская революция. 1917–1918. – М., 2007. – 334 с.; Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності. – К., 2008. – С. 391–404; Красівський О. Українсько-польські взаємини в 1917–1923 рр. – К., 2008. – С. 14–255.

² Див., напр.: Яневський Д. Назв. праця. – С. 347–441; Тимошук О. В. Охоронний апарат Української Держави (квітень-грудень 1918 р.). – Харків, 2000. – 462 с.; Єфіменко Г. Г. Взаємовідносини Кремля та Радянської України: економічний аспект (1917–1919 рр.). – К., 2008. – 230 с.

³ Див., напр.: Земзюліна Н. І. Селянське питання в Україні 1917–1918 рр. (історіографія проблеми). Дис... канд. іст. наук. – К., 1998. – С. 36–38.

могли задовольнити всю масу малоземельного й безземельного селянства, а відтак – соціальні програми українських партій були не тільки необґрунтованими, а й шкідливими, авантюрними, руйнівними¹.

Однак поза увагою цих дослідників залишається психологічна атмосфера революційного часу, яка залежала не лише від суб'єктивних побажань і «бюрократично-бухгалтерських розрахунків», тим більше – сформульованих «заднім числом» у тиші наукових кабінетів, а не у вирі гострих соціальних конфліктів, революційних буревіїв, на що справедливо звернули увагу Ю. Присяжнюк і О. Михайлюк².

Протиставляючи реалізові державників романтизм революціонерів («народників»), покладаючи на останніх основну відповідальність за невикористаний історичний шанс, виразники так званого державницького напрямку в історіографії чомусь не помічають очевидного – М. Грушевський був не меншим прихильником української державності, аніж, скажімо, Д. Дорошенко (прізвища в даному разі взято просто для більшої наочності, переконливості, оскільки за значного поширення в історіографії саме даного прийому, розбіжності у поглядах двох визначних політиків і вчених із багатьох принципових політичних питань всім добре відомі, хоч для порівняння позицій діячів різних напрямів з таким самим успіхом можна обрати й інших осіб).

Навіть більше – М. Грушевський – особистість, поряд з якою важко будь-кого поставити, оскільки ніхто не зробив стільки у справі наукового переконання світу (а власної нації – насамперед) у тому, що українці – нація з давніми державотворчими традиціями (від Антського царства й Київської Русі), а, головне – у піднесенні державницької ідеї на височинь масового творення й здійснення перших (справді – найважчих, найскладніших, безумовно – найважливіших) кроків до запровадження української державності в ХХ столітті.

Справа зовсім в іншому – М. Грушевський і Д. Дорошенко мали своїми суспільними ідеалами зовсім різні за сутністю держави. Перший – державу, якої до того ще не було і до якої кликало переконання в неминучості перемоги соціальної справедливості, другий –

¹ Величківський М. Сільське господарство України і колоніальна політика Росії. – Нью-Йорк, 1957. – С. 12–13; Borys J. The Sovietization of Ukraine 1917–1923; Communist Doctrine and Practice of National Self-Determination. – Edmonton, 1980. – Р. 280; Скоропадський П. Спогади. – С. 284–285 та ін.

² Див.: Михайлюк О. В. Селянство України в перші десятиліття ХХ ст.: Соціокультурні процеси. – Дніпропетровськ, 2007. – 456 с. Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини ХІХ – початку ХХ ст. – Черкаси, 2007. – 640 с.

державу, добре знану в світі, ту, що викликала спротив будь-якої особистості, наділеної здатністю гуманно мислити й діяти. І весь парадокс полягав у тому, що реалізація як першої, так і другої моделі була в умовах 1917–1920 рр. можливою лише революційним шляхом.

Бачення ж революції, точніше віра в її неминучість і необхідність (М. Грушевський) і заперечення її як методу розв'язання суперечностей (Д. Дорошенко) були справді різними, несумісними. В світлі зазначеного й критерій оцінки реалістичної політики і курсу, неадекватного вимогам конкретного історичного моменту, безперечно, має бути іншим.

Такою самою мірою це стосується й оцінки співвідношення та ступеня впливу на розвиток подій і результати революції прихильників автономістсько-федералістського та самостійницького напрямів українського державотворення. Вбачаючи в «автономістах-федералістах» основних винуватців у втраті історичного шансу, сучасні дослідники нерідко беруть на себе місію визначати завдання революції 1917 р., забуваючи, що вони – історики ХХІ століття¹, а не її натхненники, ініціатори, організатори. І їх зовсім не бентежить, що такі висновки суперечать сотням і тисячам документів революційної доби, тоді як на підтвердження довільно обраної схеми закликається авторитет Р. Млиновецького – автора, публікації якого також побудовані на підміні історичних реалій вимислами.

Вищенаведеного, очевидно, досить для того, щоб зробити ще одну спробу (автор даної праці вдавався вже до варіанту², який, як гадається, повністю виправдав себе, довів доцільність і наукову корисність) підійти до старої проблеми, поставивши в центр уваги міркування, оцінки, висновки безпосередніх учасників Української революції, її ідейних вождів і водночас – талановитих учених і полум'яних патріотів, нарешті – людей, чиї моральні якості вирізняли їх серед інших особистостей свого часу і, природно, викликають повагу наступних поколінь. Йдеться, передусім, про М. Грушевського, В. Винниченка, П. Христюка, М. Шаповала, Д. Дорошенка, І. Мазепу, М. Лозинського, інших їхніх сучасників.

Незважаючи на те, що значна частина нинішніх дослідників критично, а то й упереджено ставиться до думок цих непересічних

¹ Див.: Турченко Ф. Микола Міхновський: Життя і слово. – К., 2006. – С. 210–216; Солдатенко В. Ф. Ідейний опонент М. Грушевського (полемічні зауваги на полях книги Ф. Турченка «Микола Міхновський: життя і слово») // Український історичний журнал. – 2006. – № 5. – С. 108–109.

² Див.: Солдатенко В. Ф. Українська революція: концепція та історіографія (1918–1920 рр.) – К., 1999. – С. 361–404; Його ж. Українська революція. Історичний нарис. – К., 1999. – С. 859–888; Його ж. Українська революція: причини поразки, уроки та історичне значення // Україна вчора, сьогодні, завтра. – К., 1999. – С. 118–135.

особистостей¹, їхні висловлювання, цитати – все одно неодмінні атрибути всіх публікацій, в яких порушуються проблеми оцінок Української революції, причин її поразки, історичного значення і уроків.

Дуже поширена хиба при цьому – відбираються окремі сюжети й положення, що покликані посилити аргументацію сучасних схем. Не доводячи, наскільки це неправомірно, було б доцільно спробувати проаналізувати, звісно – в міру можливостей, цілісний спадок творців і перших літописців революції з окреслених моментів.

Відомо, що ідеологи, керманічі Української революції й водночас її перші талановиті історики, дуже болісно переживали поразку, якою скінчилася зніщійована й керована ними боротьба. Беручись за перо, кожен з них усвідомлював, що головне завдання полягає не в тому, щоб переповісти події, свідками, учасниками яких довелося стати, проаналізувати відому суму фактів і документів, а в тому, щоб, врешті-решт, дати відповіді на запитання, чому не вдалося реалізувати віковічні мрії, досягти жаданої перемоги і які уроки впливають з набутого досвіду.

На жаль, сталося так, що не всі історичні праці містять окремі структурні частини або сюжети, присвячені реалізації такого завдання.

Йдеться, передусім, про М. Грушевського, який, відповідно до наукової кваліфікації, міг дати чи не найґрунтовнішу теоретичну оцінку всіх аспектів Української революції. Цікавих узагальнень, оригінальних висновків можна було чекати і від такого авторитетного фахівця, як Д. Дорошенко. Однак задуманий багатотомник (Історія України. 1917–1923 рр.) він обірвав другою книгою – подіями кінця 1918 р.

Не судилося дійти до підсумкової розмови П. Христюку, який мріяв видати п'ятий том своєї ґрунтовної праці і, можливо, саме в ньому планував відповідний сюжет.

Безперечно, у працях кожного автора, в тому числі й згаданих вище, можна вичленити певні елементи, що торкаються таких важливих питань, як причини поразки й уроки Української революції. Безперечно, це слід обов'язково робити. Без цього взагалі навряд чи можливе повноцінне, всебічне уявлення про сутність, характер, ре-

¹ Див.: Солдатенко В. Ф. Де справжнє коріння сучасної української державності? (Спроба оцінки деяких тенденцій вивчення процесу державотворення в добу революції 1917–1920 рр.) // 350-річчя Української держави Богдана Хмельницького: Матеріали міжнародної наукової конференції 15–16 грудня 1998 р. – К., 1998. – С. 18–23; Попович М. Червоне століття. – К., 2005. – С. 195–222; Шаповал Ю. Володимир Винниченко: трансформація образу у дискурсі новітньої історіографії // Доля як історія. – К., 2006. – С. 111–122; Солдатенко В. Ф. Винниченко і Петлюра: політичні портрети революційної доби. – К., 2007. – С. 5–49 та ін.

зультати процесів, якими наповнювалось життя в Україні в 1917–1920 рр. і їх підсумкова оцінка.

Однак при цьому варто орієнтуватись, передусім, на праці, в яких містяться оцінки досвіду Української революція не на окремих етапах, щодо певних епізодів, а в цілісному, завершеному вигляді. І зовсім не з формальних причин або через бажання спростити реалізацію завдання. Так би мовити, «проміжні» оцінки нерідко згодом коригувалися і часто можна лише гадати, в які б формули вилилися остаточні міркування справжніх учених, мислителів, неординарних особистостей. В іншому ж разі існує реальна загроза припуститися досить дошкульних прорахунків.

Важливо й інше – при спеціальній постановці подібних питань автори створювали й власні системи пріоритетів, подавали міркування у певному порядку, піклуючись не стільки про структуру відповідних сюжетів, скільки про їхню логіку, взаємозв'язок, черговість елементів. Зрозуміло, наскільки це нерідко принципово для з'ясування авторських позицій, індивідуального бачення важливіших і дорядних чинників тощо.

Крім того, слід мати на увазі й те, що підсумково-оціночні елементи вбирали в себе справді широкий, різномірний комплекс об'єктивних і суб'єктивних моментів (у тому числі, звісно, й партійні симпатії, особистісні прихильності тощо), а відтак – нерідко розводили їх авторів на досить різні позиції, зумовлювали критичне ставлення один до одного, зауваження, спростування і т. ін. За таких обставин було б неприпустимим прагнути до якогось механічного знаменника (простого зведення до купи) положень з різних праць, хоча слід усвідомлювати, що й зважати на всі нюанси також не можна, та й не потрібно.

Доводиться констатувати, що більш-менш цілісні сюжети, присвячені дослідженню причин поразки й історичних уроків Української революції містяться в третій частині «Відродження нації» В. Винниченка, третьому томі праці І. Мазепа «Україна в огні й бурі революції» та на заключних сторінках праці М. Шаповала «Велика революція і українська визвольна програма».

Відразу ж привертає увагу такий момент. Жоден з авторів не розмежував жорстко причини поразки й уроки досвіду 1917–1920 рр., що у багатьох випадках є цілком виправданим органічним взаємозв'язком обох елементів.

Всі згадані автори надавали першочергового значення оцінці соціальної структури української нації, яка потенційно не відповідала чи мало, недостатньо, відповідала (передусім в організаційному сенсі) тим завданням, що їх мала розв'язати національно-демократична революція. М. Шаповал з цього приводу писав: «Які сили

українські виступили в революції? В ролі *організатора* революції – була в 1917–1920 рр. українська інтелігенція і півінтелігенція, а в ролі *ударних мас* – селянство і робітництво. Інших сил *української* революції і не могло бути, бо їх нема в суспільній структурі Української національності. Обидві сили укр. руху – організуючі і ударні, були на початку революції цілком *не організовані*, а тому не мали жадного свого технічного апарату для боротьби і політичного досвіду. Революційна влада неминуче-логічно опинилася на Україні в руках національних меншостей, через те, що ці меншості були (і досі є) в *містах* України *більшостями*, і що була сприятлива кон'юнктура для них (наша неорганізованість і помилки). В чітїх руках міста, в тих руках є й технічний апарат суспільного керовництва і в їх руках неминуче буде й політична влада, особливо тоді, коли трудові маси поневоленої нації не зорганізовані. Неорганізоване селянство, робітництво і інтелігенція – це значить *неорганізована ціла нація*, а це далі значить, що така нація не може самоуправлятися аж доти, *доки не організується*, цеб-то доки не утворить в собі безліч *керуючих органів* і мас у всіх царинах життя¹.

Одержане в спадщину після 250-річного гноблення неструктуроване українське суспільство було надзвичайно важко організувати на осмислені, цілеспрямовані дії, передусім через низький ступінь свідомості його членів. «Революція 1917 року застала українців зкаліченими національно, соціально і культурно, – оцінює ситуацію І. Мазепа. – Після довгої московської неволі, перед вибухом революції лише селянство залишалося українським щодо мови та національних традицій. Всі інші верстви українського суспільства були денационалізовані. Відсіль недостача української інтелігенції – мозку нації – і взагалі мала національна свідомість в народніх масах. Інтелігенція, яку ми в той час мали, це була тонесенька плівка, що майже безпомічно плавала на поверхні розбурханої революційної хвилі.

Все це мало вирішальний вплив на організацію українських національних сил, зокрема на організацію українського проводу. Загально кажучи, нам не бракувало організованих і добре підготованих сил, бракувало людей добре дисциплінованих, з характером, людей з фаховою та загально-політичною освітою. Наслідком того в багатьох галузях державного життя ширилася безвідповідальна «отаманщина» та сваволя на шкоду українській визвольній боротьбі»².

Практично перегукуються з наведеними положеннями міркування М. Шаповала: «Суб'єктивний стан наших сил був такий (наша

¹ Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. – Прага, 1928. – С. 240–241.

² Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917–1921: У 3-х т. – Мюнхен, 1951. – Т. 3. – С. 114.

свідомість): Український народ жив до революції *традицією*, цебто нова генерація жила переказаним, в спадщину одержаним примітивним світоглядом відповідно до соціальної групи: чи селянство, чи робітництво, чи ремісництво, чи сільська і міська інтелігенція та пів-інтелігенція. Подавляюча більшість українців не мала навіть найменшої національної свідомости, навіть не мала окремого національного імені – більшість міських українців називала себе росіянами і в кращім разі малоросами, селяне ж не називали себе ніяк. Це стан примітивний»¹.

І. Мазепа спеціально загострює увагу на тому, що на чолі національно-демократичної революції опинилися соціалістичні партії – передусім українські соціал-демократи та українські есери. Він вважає це природним явищем для даної епохи і пише, що «як витвір певної історичної доби названі соціалістичні партії виконали своє завдання», хоч і зазначає, що вони більшим або меншим чином були «під впливом романтичного ідеалізму, що привів їх провідників до наївного космополітизму (всесвітництва)»².

Серйозні проблеми, як відомо, виникли під час революції через розходження між політичними партіями, які намагались очолити визвольний рух і, у відповідності до переконань і планів, повести за собою маси. Своєрідним каталізатором тут, на думку І. Мазепа, був більшовизм, радянський варіант розв'язання суперечностей суспільного руху. «Попередній єдиний український фронт розпадається, – і чим далі, все більше, – пише історик. – Крім українських комуністів, що утворилися з лівого крила українських соц.-революціонерів (т. зв. «боротьбистів») і лівих чи «незалежних» соц.-демократів, в самому українському протибольшевицькому таборі, з причин різного розуміння цілей і завдань революційної боротьби, незабаром доходить до гострого роз'єднання між соціялістами і несоціялістами. Соціялістичні партії намагались відповідною революційною тактикою відтягнути українські маси від впливу московських більшовиків і повести їх за собою. Несоціялістичні групи, навпаки, залякані большевицькою пропагандою в кожному революційному кроці українських соціялістів вбачали «більшовизм» і національну небезпеку. Таким чином, своєю консервативною політикою, зокрема в справах суспільно-господарських реформ, праві групи фактично гальмували боротьбу з поширенням большевицьких впливів на Україні»³.

Звертаючись до історико-партійного сюжету у світлі новітніх дослідницьких публікацій⁴, неважко прийти до досить переконли-

¹ Шаповал М. Назв. праця. – С. 241.

² Мазепа І. Назв. праця. – С. 115.

³ Там само. – С. 115–116.

⁴ Стрілець В. В. Назв. праця; Любовець О. М. Назв. праця; Бевз Т. А. Назв. праця.

вого висновку: українські партії виявилися у відповідальній історичний момент організаційно слабкими, немонолітними, після 1917 р. не набирали авторитет, посилювали вплив у масах, а неухильно скорочували свою чисельність, ділилися на групи, течії, обособлені формування. Звісно, це ніяк не могло бути позитивним чинником для реалізації завдань, які ставили перед собою і повинні були розв'язувати саме національні партії.

Уже на початок 1919 р. сумарна кількість членів українських партій не досягала й 10 тисяч. І саме в цей час йшов інтенсивний процес збільшення чисельності організацій КП(б)У, позиції якої посилювалися створеними Українською комуністичною партією (боротьбистів) й Українською комуністичною партією¹. На комуністичній позиції перейшов і Бунд, офіційно найменувавшись Комфарбандом. Все це, звісно, було об'єктивним свідченням слабкостей українського руху, передумовою здачі позицій в конкурентній боротьбі. Давали себе знаки й інші негативні моменти.

Серйозно зашкодив Українській революції, на думку І. Мазепи, «реакційний режим» гетьманщини. У вину йому ставиться успіх більшовицької пропаганди в масах не тільки проти контрреволюційного курсу П. Скоропадського, але й проти українського вільного руху взагалі, а також розвал єдиного національного фронту, що склався за Центральної Ради².

Про практично одностайне засудження отаманщини писалося не раз. Цікаво, що зрештою був змушений визнати шкідливість цієї практики й основний її натхненник С. Петлюра. «Сновигання військових частин по території з реквізиціями, кінською повинністю – все це дратує селянина і він часто-густо повстає проти всіх, утворюючи волосні республіки, які сепарують з себе комітети, ради, ватажків-отаманів etc.»³.

Мабуть, варто зазначити, що у наведених словах міститься, хоч і обережна, констатація того факту, що селянин чинив опір усім владам, у тому числі й рідній, українській. Щодо цього думка С. Петлюри перегукується з неодноразовими яскравими самокритичними й критичними твердженнями В. Винниченка.

Не вельми переконливо звучать слова С. Петлюри про те, що він намагався свідомо підтримувати авторитет уряду і боровся проти спроб його змін силовими методами. «Я кілька разів міг би успішно «розганяти уряди», але не робив цього, бо гадаю, що, особливо в молодій державі, це привело би до внутрішньої деморалізації. В зв'язку з цим, я вважаю абсолютно недопустимими генеральські деякі чи отаманські інтенції до переворотів. ...Через це я задавив

¹ Див.: Солдатенко В. Ф. У пошуках соціальної і національної гармонії (ескізи до історії українського комунізму). – К., 2006. – 479 с.

² Мазепа І. Назв. праця. – Т. 3. – С. 115–116.

³ Петлюра С. Статті. – С. 206–207.

болбочановщину, оскілковщину, розоружив Божка, усунув [Омеляновича]-Павленка...»¹.

Своєрідний кут зору, під яким визнаються хиби революції (отаманщина), поєднується тут з висновком про необхідність боротьби з подібними проявами і водночас виглядає як спроба виправдати, а то й піднести особисту роль у висвітлюваних подіях. Керівник УНР явно «роздвоюється», коли намагається оцінити сутність отаманщини, виведеної в 1919 р., за його участі, на рівень загальнодержавної політики. Так, він вважає, що на певному етапі (збирання сил, створення армії) це був навіть свідомий прийом, який заслуговує на схвалення: «...*В той момент*, при певних історичних обставинах, при даних обставинах, ці засоби (малась на увазі ще й інспектура в армії. – *В. С.*), на мій погляд, були єдиними, за допомогою котрих можна було певну програму в життя переводити. Коли я бачив, що отаманщина свою службу відслужила, свою ролю виконала, я з легким серцем її нищив, як пережиток, одрізав її, як відрізують сліпу кишку...»². Цілком очевидно, що в даному випадку міркування С. Петлюри малопереконливі, а спроби видати явно негативні моменти, що зумовили внутрішню нестабільність УНР, за позитивні, тільки зайвий раз підкреслюють особисту відповідальність Головного отамана за розгул тієї ж самої отаманщини.

Подібним чином можна поставитись і до спроб С. Петлюри відвести від себе критику за прорахунки у військовому будівництві, у керівництві збройними силами, воєнними операціями. Головну причину невдач на фронті Головний отаман зводить до того, що його не розуміли і не виконували його наказів військові чини – навіть із найближчого оточення³. Виваженим оцінкам результатів Української революції, розумінню її прорахунків і невдач останніми роками дуже заважає «специфічне» ставлення до С. Петлюри, відхід від об'єктивності у сприйнятті його діяльності.

Це стосується і тих документів найвищої державної ваги (спеціальних указів Президента України), й тих суспільно-політичних акцій (організація персональних урочистостей-вшанувань за участю найвищих посадовців), і навіть форм організації та змісту наукових заходів (масштабність, фінансування, виготовлення супровідних матеріалів): скрізь проглядає бажання ретроспективно виокремити С. Петлюру як самотнього героя, що переважав будь-кого з когорти тогочасних лідерів й будь-якою ціною поставити на чільне місце в українській історії як «індикатора національної ідентичності»⁴. В жертву приноситься елементарна логіка: Директорія заслуговує

¹ Петлюра С. Статті. – С. 224.

² Там само.

³ Там само. – С. 224–225.

⁴ Див., напр.: Романчук О. Петлюра як індикатор національної ідентичності / Львівська газета. – 2007. – 9 липня. – № 5 (185).

всілякого осуду як соціалістична інституція, створена «комунізуємим» політиком – В. Винниченком, а те, що С. Петлюра був на чолі цього державного органа кілька років, тоді як В. Винниченко – менше трьох місяців – забувається; Директорія «винна» в тому, що поваливши владу П. Скоропадського, розчистила ґрунт в Україні для більшовицького панування, а те, що на чолі повстанського війська був не хто інший, як член Директорії і Головний Отаман С. Петлюра, якимось вуалюється. Гучномовно декларується теза про «соборницький чин С. Петлюри» і всіляко виправдовується підписаний ним Варшавський договір (дехто вважає його першим кроком до європейської інтеграції; чимало твердиться про полководчеський талант С. Петлюри, а прикладу жодної переможної воєнної кампанії не віднаходиться. Кон'юнктурні розрахунки й прагнення мають поступитися науковим підходам і неупередженим висновкам.

В. Винниченко вважав серйозним прорахунком Української революції те, що на свій гребінь вона винесла політиків, які неухильно еволюціонували в бік буржуазної державності (принагідно варто зауважити, що подібні трансформації свідомості С. Петлюри деякі автори також оцінюють як позитивне явище). І то – всупереч багатьом об'єктивним обставинам (соціальна структура українства, рушійні («ударні») сили руху тощо).

В заключному розділі «Відродження нації» він пише: «Ті люди, які, йдучи за своїми власними клясовими симпатіями й інтересами, хотять утворити українську державність клясово-буржуазну, – шкодливі й злочинні фантасти: вперед треба мати ті буржуазні класи, а тоді з ними творити ту державність. Коли ж вони знають самі, що цих кляс немає, що процес витворення їх є справою цілих поколінь, а все ж таки намагаються іменню таку державність утворювати й ради неї боряться проти національної робітничо-селянської державності, коли ради цього валяються в ногах світових насильників і злочинців і продають за поміч у цій боротьбі свій народ, то їм місце тільки на лаві народного суду»¹.

Серйозною вадою революції стала відсутність єдності, розбіжності і навіть суперництво всередині українського проводу. «Роз'єднання українських національних сил в большевицьку добу революції виявилось не тільки в широких українських масах, але й у самому проводі української визвольної боротьби, – констатує І. Мазепа. – Після приходу московських большевиків на Україну попередні українські провідники, як М. Грушевський, В. Винниченко, М. Шаповал та інші, відходять від активної участі в українській боротьбі і від'їздять за кордон. Із старих популярних провідників доби Центральної Ради на полі бою залишається тільки один Петлюра, що непохитно продовжує боротьбу з московськими окупантами. Цим Петлюра, як політичний і національний провідник, став вище від

¹ Винниченко В. Відродження нації. – Ч. III. – С. 497.

Грушевського і Винниченка, бо передбачав, що большевицький чад, посіяний московською пропагандою в українських масах, скоро розійдеться»¹.

Однією з важливих причин поразки боротьби в 1917–1920 рр. М. Шаповал вважав відсутність чіткої революційної програми, що, в свою чергу, він пов'язував з браком підготовлених кадрів керівників, ідеологів руху.

Серед інших авторів один із лідерів революції детальніше намагається аргументувати висновок, що цілком поділяється його колегами: «Провідниками української революції стали *випадкові* люде. Наприклад: М. Грушевський – історик, вів ціле життя науково-історичну працю. Фах історика не є фах політика. Не був до революції провідником навіть малої політичної групи, через те не мав досвіду керування. Був відомий між українцями і лише через це був обраний на провідника. Якщо не він, то хто інший? В. Винниченко, член партії соціал-демократів, але головний фах – письменство белетристичне. Політично-керівничий досвід малий та й то одержаний в маленьких підпольних гуртках. Більше живе почуттями, ніж інтелектом, тому органічно не надається на провідника. С. Петлюра – по фаху журналіст, урядовець. У провідники попав *випадково*, навіть не маючи в той час того, що мали обидва попередні: де-якої популярності. ...Є. Петрушевич (Галичина) єдиний, що по фаху був політиком, як посол до парламенту, але провідником не був – вдача не відповідна. По світогляду політично найбільш ближче до ідеї революції стояли: Винниченко і Петлюра, яко чинні соціал-демократи..., що ж до Грушевського, то на початку революції був типовий «радикал-демократ», потім став співчувати с-рам, с-ром став (не формально) на Трудовому Конгресі, формально – в січні 1921 року, і в тім же році відмовився від боротьби. Петрушевич, як націонал-демократ, політично був ворогом соціальної революції. По темпераменту революціонером був Винниченко, з перевагою емоцій над інтелектом і волею, близько до нього – Петлюра, з слабкими психологічними даними – емоції, інтелект і воля пересічної людини; Грушевський переважно інтелектуаліст, слабкі емоції, пересічна воля, безтемпераментний, як Бич (лідер революції на Кубані. – В. С.) і Петрушевич, у яких слабкий інтелектуалізм, слабкі емоції і ще слабша воля. Нема чого казати, що всі згадані провідні особи української революції не мали виробленої програми революції: найбільш свідомими щодо цього були Винниченко і Петлюра, що як меншевики в початку революції обстоювали *буржуазний* характер революції, а потім еволюціонували в протилежному напрямі (весною 1919 року): Винниченко став комуністом, а Петлюра перейшов до дрібної буржуазії. Грушевський еволюціонував планомірно вліво, прийняв соціальну революцію і відмовився від боротьби з боль-

¹ Мазепа І. Назв. праця. – С. 116.

шевіками. Петрушевич політично орієнтувався по черзі: на німців, на Антанту, на Денікіна, на большевиків, при чім в останній орієнтації прийняв не ідею соціальної революції (не став соціалістом), а лише в даній ситуації знайшов за більш доцільне орієнтуватись на большевиків (на уряд, а не большевизм)»¹.

Особливою вадою лідерів Української революції М. Шаповал вважав відсутність послідовності, витримки, сили духу, що призвело до відходу їх від великої політики. «Ясно, що на провідника не створений той, що від боротьби усовується: чи він «зморився», чи «розчарувався», чи «передумав», чи «образився» – це не важно, а важно те, що *відійшов*, – підкреслює автор однієї з найцікавіших праць про події 1917–1920 рр. – Грушевський по типу учений, культурник. Політика – це його данина історичному моменту, виконання громадянського обов'язку в фатальний, як пожежа, час: хочеш-не-хочеш, а роби політику. Винниченко – експансивний письменник і сибарит, який органічно не може братись за чорну, невдячну, клопітну працю суспільного будівництва і боротьби. Він так само особа в революції епізодична. Бич і Петрушевич не революціонери взагалі, Петрушевич же просто не сучасна людина: обороняти капіталізм в добу соціальної революції – це значить бути безмірно одсталим. Найбільш витривалий був Петлюра, але його здібности занадто малі, щоб йому виробитись на провідника революції чи політика першорядної величини.

Вимоги від політика – провідника міряються величиною чергових історичних завдань, які мають бути вирішені, щоб народ ступив на шлях, що веде вперед, у будучність»².

Думається, що у наведених міркуваннях М. Шаповала багато спірних моментів, які, зокрема, до певної міри спростовуються в інших історіографічних працях автора³. В усякому разі, навряд чи можна беззастережно використовувати його оцінки і висновки на сучасному етапі розвитку вітчизняної історіографії⁴.

На основі досвіду Української революції М. Шаповал, як соціолог, обґрунтував низку вимог, яким мав відповідати лідер широкомасштабної політичної боротьби, і дійшов висновку, що серед відомих йому особистостей немає жодного такого діяча⁵. Вчений вважає, що певний час єдиною авторитетною постаттю був М. Грушевський. Іншим же зовсім бракувало цієї якості, без чого й мови не

¹ Див.: Шаповал М. Назв. праця. – С. 242–243.

² Там само. – С. 243.

³ Див.: Солдатенко В. Українська революція: концепція та історіографія. – К., 1997. – 416 с.; Його ж. Українська революція: концепція та історіографія (1918–1920 рр.). – К., 1999. – 508 с.

⁴ Кремень В., Табачник Д., Ткаченко В. Україна: альтернативи поступу (критика історичного досвіду). – К., 1996. – С. 210–211 та ін.

⁵ Шаповал М. Назв. праця. – С. 243–245.

може бути про ефективний вплив на маси, на перебіг подій. Тому В. Винниченко, С. Петлюра, Є. Петрушевич «не були провідниками, хоч і стояли в проводі»¹.

Все це, зрештою, й призвело до того, що керівники Української революції «не мали *програми визволення*, програми будівництва і політичної *техніки*. Метою вони називали «визволення України», але це ж голі слова: щоб вони мали вагу, мусило б поняття «визволення України» бути розгорнуте в програмі політичної поведінки і будівництва. У Грушевського була одна програма на початку революції, друга в середині, третя наприкінці. У Винниченка так само: спочатку «буржуазна революція», а через 2 роки – «комунізм». У Петлюри те ж саме: спочатку буржуазна революція в інтересах пролетаріату, потім українська соціальна революція, згодом – буржуазна революція в інтересах буржуазії. Петрушевич так само: ідеал залишився однаковий, але методи змінив – раніше германофільство, а тепер – орієнтація на большевиків, але не на большевизм. Шукання програми під час боротьби – це вказує на сліпий політичний емпіризм, цебто на політичну невідготованість до провідної ролі. Ці люде подають через якийсь час все «нові гасла», виступають проти своїх же недавніх гасел, а ми маємо право спитати: коли вони були «глибоко переконані» – раніш чи тепер? Коли вони нас дурили: раніш чи тепер? Революція, як і всяка боротьба при слабкому, недостатньому проводі, завжди неуспішна, хоч би як підлеглі були революційні. Так сталося і в нас: маси були революційні, а революція все-таки не вдалась»².

Тому М. Шаповал доходить висновків, у основі яких критична оцінка якостей проводу Української революції. Хоч автор не називає жодного прізвища, вони досить легко вгадуються будь-ким, хто хоч трохи орієнтується в українській історії: «Не кажи «я сам», а «ми гуртом», вибійрай собі справжніх провідників. Не вибійрай того, що лише вміє історію писати, а бери того, що може історію робити. Писати історію і її робити – це два ріжні фахи. Не бери письменника, що вміє писати гарні романи про кохання, а бери того, хто вміє організувати і вести партію, військо, кооператив, школу, газету, підприємство; хто знає, що таке суспільство, будівництво – не на словах, а на ділі; хто знає кого треба визволяти, від чого і від кого, яким шляхом і во ім'я чого.

Не бери руського генерала і поміщика, бо хто в руки ворога передає владу, той в його руки передає свою свободу. Не бери попа, бо він во ім'я бога і церкви держатиме тебе в неволі ще тисячу років, як вже продержав тисячу літ. Не бери того, що кричить про свою «любов до нації», а разом з тим селянина і робітника ненавидить, визискує і з чужої праці живе – цей тебе одурить, бо не дарма сказано у

¹ Шаповал М. Назв. праця. – С. 246.

² Там само. – С. 246–247.

Шевченка при «Посланії» з церковного старого письма: коли хто скаже, що любити бога, а брата свого ненавидить – лож есть.

Не бери й того «соціаліста», що на словах слинить про селян і робітників, а на ділі з польською шляхтою єднається та селян і робітників продає шляхті – і це твій ворог, не йди і за тим «комуністом», що про робітничо-селянську владу кричить, а з селян і робітників останню шкуру лупить, в тюрму завдає, на шибеницю посилає, народи поневолює – і це твій ворог.

Коли навчишся ворога і в темноті одріжняти, коли організовано виступатимеш – тоді визволиш себе і Україну!¹.

І. Мазепа робить, власне кажучи, досить серйозні закиди на адресу тих українських діячів, які стояли біля витоків революції, але потім з різних причин усунулись від активної боротьби.

Йдеться, передусім, про М. Грушевського і В. Винниченка. Їм він протиставляє С. Петлюру, якого вважає «історичною особою» «в українській визвольній боротьбі часів революції». На відміну від тих, у кого не вистачило бійцівських якостей, «Петлюра залишився на своїм місці, вів далі непримиренну боротьбу проти московських окупантів. Найбільша заслуга Петлюри в тім, що він тоді врятував український фронт проти большевизму від остаточного розкладу й розпорощення: дальша боротьба української армії та праця уряду У. Н. Р. поглибили національну свідомість в українських народніх масах і зміцнили у нашій народі волю і стремління до незалежної державности. В другу добу революції українська боротьба, під проводом Петлюри, провадилась виразно й непохитно під прапором *незалежної української держави*. Під цим прапором тисячі й тисячі найкращих синів України положили тоді свої голови за волю України і майбутнім поколінням залишили заповіт боротися до останньої перемоги за наш національний ідеал»².

Істотною вадою керівництва Української революції стала нездатність її лідерів скористатися зі сприятливих політичних обставин, які, за М. Шаповалом, виникали, принаймні, тричі: в добу Тимчасового уряду, в листопаді 1917 р. і під час антигетьманського повстання в листопаді-грудні 1918 р.³ При цьому постійно спостерігалося одне й те саме: маси виявлялись значно радикальнішими, лівішими за своїх провідників, які, начебто за злим фатумом, саме в ці відповідальні моменти докладали всіх зусиль, щоб рухатись у *протилежному* від трударів напрямку.

Особливо наголошує М. Шаповал на відсутності динамізму, оперативності в діях керівників руху – «тяганину (кунктаторство), як основну прикмету українського ведення справи» взагалі⁴.

¹ Див.: Шаповал М. Назв. праця. – С. 250–251.

² Мазепа І. Назв. праця. – С. 116–117.

³ Шаповал М. Назв. праця. – С. 247.

⁴ Там само. – С. 249–250.

Дуже тяжко позначилась на перебігу революційних подій розірваність української нації, яку не вдалося подолати ані Актом соборності 22 січня 1919 р, ані спробами державних центрів УНР і ЗУНР досягти бодай якогось порозуміння.

Різноспрямовані орієнтації лідерів («краєвий патріотизм») обох утворень трагічно вплинули на всю справу визволення саме в той момент, коли для того з'явилась, здавалося, обнадійлива перспектива. Хоча влітку 1919 р. «українські вояки зійшлися з усіх українських земель для спільної боротьби за волю України, але в той же час дійшло до згубного політичного розламу українського об'єднаного фронту, – сумно констатує І. Мазепа. – Наслідком того була листопадова катастрофа 1919 року. Наддніпрянський соціалістичний провід на чолі з Петлюрою намагався провадити боротьбу з московськими більшовиками, рахуючись з революційними настроями, що панували тоді на Україні. Петрушевич разом з правими українськими групами уважали, що треба йти до «тіснішого порозуміння» з Денікіном, хоч він прийшов на Україну з гаслами старої «єдиної невідомої Росії».

Правда, велику роль в трагічних подіях Кам'янецької доби відіграв той факт, що в цей час, як і раніше, нашої визвольної боротьби не визнавав світ. Це не сприяло встановленню єдиного погляду на цілі та завдання української боротьби. Але поза тим всім Кам'янецька доба показала, що дійсна соборність нації досягається не деклараціями і взагалі не словесними заявами, а лише фактичним співжиттям та співпрацею на одній території і в однакових умовах»¹.

Надзвичайно шкідливими для національної справи були регіональна роз'єднаність України, намагання керівництва різних державних утворень, що поставали під час революції, самостійно, без погодження з іншими рухатися до досягнення мети, яка мала бути спільною.

Виходячи з того, що М. Шаповал досліджував і всі процеси 1917–1920 рр. на Кубані, яку він беззастережно вважав українським тереном, історик кваліфікував як найголовнішу помилку те, що «один народ, а будується одночасово 3 українські держави: Кубанська Республіка, Українська Республіка, Західньо-Українська Республіка. 1918–1920 рік був цікавий: аж три українських держави, три уряди, три армії, кілька орієнтацій, посольств, представництв. Нація свідомо так не робила б»².

Мабуть, цілком доречним буде висвітлити погляди на цю проблему С. Петлюри, його міркування й оцінки. Він декларує свою відданість ідеї соборності України і відразу наголошує: «Основою

¹ Мазепа І. Назв. праця. – С. 117.

² Шаповал М. Назв. праця. – С. 247.

державности повинна бути Центральна Україна – Наддніпрянська, а не периферія, частина її. Коли об'єктивні обставини складаються так, що сьогодні соборності, етнографічно-територіяльного принципу нації не можна здійснити, було би божевільством в угоду максималізму територіяльного одмовлятися од державної самостійності на тих землях, де цю самостійність можна зреалізувати¹. А саме такою була, на думку Голови Директорії, лінія М. Грушевського: «...У нас хотіли або все, або нічого, хотіли волю політиків Галичини (3,5 мільйони) накинути цілому українському народові»².

С. Петлюра виявився єдиним зі згаданих вище політиків, хто серед причин поразки Української революції згадав відсутність належної уваги до релігійно-церковних питань, зокрема, до автокефалії Української православної церкви.

У листі до І. Огієнка він писав: «...Надаючи справі організації української церкви велике значення з погляду державного, я, оглядаючи пройдений шлях, прихожу до висновків, що ми не продумали до логічного кінця поставленого перед українською державністю питання про націоналізацію нашої церкви»³.

На результати боротьби за українську справу вкрай згубно вплинув несприятливий зовнішній чинник, практично всуціль вороже оточення Української Народної Республіки, перманентні військові втручання тощо.

І. Мазепа так пояснює причину ускладнень у цій сфері: «Великі природні багатства України, як і її геополітичне положення (на шляху між Європою і Азією), завжди притягали до себе увагу різних сусідніх держав, і це власне було одною з поважніших причин постійних нападів на Україну різних чужонаціональних сил. Так і тепер, після вибуху революції 1917 року, Україна опинилася в центрі боротьби великих держав, в інтересі яких не був український державно-національний рух. Цим пояснюється, що, напр., держави Антанти (Англія, Франція, Америка) після закінчення війни з Німеччиною 1918 р. помагали російським монархістам боротися за відновлення «єдиної неділимої Росії». Так само проти нас був світ революційно-большевицький, що намагався перетопити всі народи колишньої Росії в єдину «советську націю» і утворив свої організації не тільки на Україні, але в цілій Європі. А ми знаємо з історії, що то значить, коли народ, навіть організований, не має в світі прихильників і примушений захищати себе перед багато сильнішим ворогом. В таких умовах навіть найбільш героїчні змагання свідоміших синів нації бувають засуджені на неуспіх, а іноді й давні держави падають»⁴.

¹ Петлюра С. Назв. праця. – С. 225.

² Там само. – С. 225–226.

³ Там само. – С. 213.

⁴ Мазепа І. Назв. праця. – С. 118.

Навіть С. Петлюра, який свого часу доклав чимало марних зусиль для досягнення порозуміння з Антантою, змушений був визнати, що позиція західних держав щодо України виявилась не просто недружньою, але й вкрай ворожою. «Ми потерпіли велику невдачу, – писав український провідник голові дипломатичної місії УНР в Італії Д. Антоновичу в листі від 29 січня 1920 р., – не тільки через зраду галичан (установлено, що її санкціонував шифрованою телеграмою Петрушевич), не тільки через виснажливість та неорганізованість нашу, але головню через нашу ізольованість од світу і ту блокаду, в яку кинула нас Антанта. А провадити боротьбу при таких обставинах та ще творити при цьому державу абсолютно не можна, ні організувати культурно-національне життя так само нежливо»¹.

Водночас лідер УНР намагався знайти й пояснення ворожому ставленню, що його демонстрував щодо України західний світ. Він доводить, що від часу вступу в світову війну Сполучених Штатів Америки було зрозуміло, що Четверний союз приречений і тому сам С. Петлюра тримав курс на Антанту. «Але «божевільство», недалекозорість, недержавність наших тодішніх політиків, як-от: Грушевський, Винниченко, абсолютна нікчемність Голубович, направили наш курс на іншу дорогу... Ми досі покутуємо за цей блуд, бо альянти (країни Антанти. – *В. С.*) і досі ще не можуть нам забути «зради» нашої...»². Союз з Польщею 1920 р. С. Петлюра пропонував розглядати «як тактичний хід для встановлення зв'язку з Європою, незалежно од того, що цей акт був актом спасіння для дальшого провадження нашої боротьби»³. Водночас Голова Директорії заперечував перспективність досягнення порозуміння з Німеччиною, що найнаочніше довів переворот П. Скоропадського.

Кожен з політичних діячів, згодом істориків, начебто, розумів: хоч би яким широким був окремих сюжет, що в ньому з'ясовуються причини невдач, уроки революції, її значення, сама масштабність, точніше багатоаспектність, багатовимірність досліджуваного процесу у позначених параметрах така, що вичерпати її важко. Тому й вдавався до своєрідного «телеграфного стилю», коли переходив до переліку його складників (це зовсім не означало, що лише позначені, а не розкриті, не аргументовані елементи менш значні, менш вагомі). М. Шаповал, зокрема, відносить до хиб, помилок Української революції такі: «...Антимілітаристичний настрій с-рів і с-деків 1917 року був перешкодою до утворення доброго війська. Далі: орієнтація на Антанту 1919 р. (кабінету Остапенка, політика Петлюри), орієнтація на Польщу – це відкинуло маси від УНР. Далі: орієнтація Галицької Команди на Денікіна так саме вплинула рішуче на роз-

¹ Петлюра С. Назв. праця. – С. 206.

² Там само. – С. 223.

³ Там само.

биття сил і відхід народніх мас від українського проводу. Далі: двоєвластя на Україні 1919 року (Петлюра і Петрушевич) – це може найбільший злочин. А люде стояли за це в сліпій певности, що так треба, це ліпше. Всяка організація, де утворюється двоєвластя, гине. Це є соціологічний закон. Далі: при поході на Україну поляки роззброїли 18.000 галичан, а Петлюра і його осередок приймали цей факт, як нормальне явище. Це їх і зарізало, бо 18.000 тоді – велика сила. Далі: Військо революційне, а штаби контрреволюційні. Допустити це могли лише люди, що нічого не тямлять в політиці.

Безконечно помилок ще можна б вказати, але хіба мало того, що вказано?»¹.

З серйозним, талановитим ученим важко не погодитися: з одного боку, заглиблюватися у проблему, називати й дрібніші прорахунку недоліки можна й далі, а з іншого – її найважливіші, визначальні моменти, без яких сподіватися на успіх боротьби було безперспективно (а досвід це ще раз довів), уже названі.

Підсумовуючи причини поразок Української революції, автори доходять невтішного висновку про те, що об'єктивних підстав для кінцевої перемоги було замало, скоріше їх у конкретно-історичних умовах 1917–1920 рр. зовсім не існувало. І саме це, а не помилки та прорахунки, хоч би скільки їх було і хоч би якими прикрими вони здавалися, особливо ж з позицій часової дистанції, вирішило долю боротьби. Хиби і невдачі боротьби, за оцінками І. Мазепа, «випливали насамперед з загального незрілого стану української нації, в якому її застала революція. Україна була ще не готова до великих подій. Народ, що століттями перебував у національній неволі, не міг відразу стати на власні ноги, відродитися культурно, господарськи, соціально. Нація, що втратила свої освічені верстви, не була в стані за один-два роки утворити потрібні кадри інтелігенції, опанувати міста, перебрати в свої руки промисел, торгівлю та всі інші ділянки свого національного життя»².

На роль своєрідної синтетичної оцінки Української національно-демократичної революції, її недоліків і здобутків, очевидно, може претендувати таке міркування М. Шаповала: «Велика революція 1917 р. сталась предовсім не нашою силою й ініціативою! Вона до нас прийшла, а не ми її свідомо викликали. Прийшла з Росії, з Петрограду й Москви, де організоване, підготовлене російське робітництво під проводом російської революційної інтелігенції її вчинило. Ми лише скористувались добром революції 1917 року і розгойдали трохи український народ, ведучи першу національно-соціально пропаганду. Вже восени 1918 р. ми змогли перевести українську революцію самостійними силами, які витворилися в революційних переживаннях протягом більше року і повстали в певних

¹ Шаповал М. Назв. праця. – С. 248.

² Мазепа І. Назв. праця. – С. 116.

сприятливих обставинах осені того року. Одначе наші сили ще не були такі завеликі і так свідомі, щоб відбити другу московсько-большевицьку навалу. Москва була і величезна, мала більш культурних, більш свідомих сил – вона розбила українські слабші сили. Фізично ми велика сила, але якраз свідомість була дуже мала. За це і караємося тепер в неволі»¹.

В. Винниченко у своїх оцінках Української революції, її досвіду постійно звертався до проблеми поєднання соціальних і національних завдань. Вона набувала в нього різного оформлення – й критичного, щодо уроків минулого, й повчального щодо наступних етапів боротьби, – повторювалась безліч разів на сторінках відомого тритомника.

«Відродження української нації в національній сфері йшло й ітиме в гармонії з соціальним визволенням. Це є аксіома трьохлітнього досвіду нашої революції, – наголошував письменник. – Що правіше й реакційніше заводився режим на Україні, то більше й глибше було нищення української національності. І то все одно: чи чужими руками чи своїми заводилась та реакція, вона необхідно, неминуче приводила до національного гноблення»².

І зовсім навпаки, вважав В. Винниченко, – «чим «лівіший» буде соціально-політичний режим на Україні, тим більше він буде сприятливий для національного відродження нашого народу. Що повніше буде соціальне визволення, то необхідно тягтиме з собою й повне національне визволення»³.

Проаналізувавши весь досвід боротьби за державність у революційну добу, В. Винниченко сформулював категоричний імператив: «З усіх режимів, які можуть бути на Україні, найповніше може забезпечити національне відродження нашого народу режим національно-української радянської соціалістичної влади»⁴.

Цікаво, що колишній лідер українських соціал-демократів був одним з небагатьох, хто допускав можливість і неукраїнської влади. «З тих же режимів, які можуть бути на Україні не нац.-українського характеру, безперечно, найбільш сприятливий для українського відродження є все-таки режим радянської соціалістичної влади»⁵, – формулював свою думку В. Винниченко. Він удався й до її логічної аргументації: «Бо природа сеї влади, її соціальна суть і завдання необхідно й неминуче ведуть її до найбільшого національного розневолення. Як влада кляс експлуаторських, паразитарних *мусить* національно поневолювати для можливості поневолити соціально, так влада кляс експлуатованих, працюючих мусить націо-

¹ Шаповал М. Назв. праця. – С. 332.

² Винниченко В. Назв. праця. – С. 497–498.

³ Там само. – С. 499.

⁴ Там само. – С. 500.

⁵ Там само.

нально визволяти, мусить сприяти й допомагати цьому визволенню, коли хоче найповніше визволити соціально.

І ми бачимо, як ця соціальна необхідність штовхала й штовхас далі руських соціалістів по шляху активності і в національному питанню. І що далі буде йти розвиток соціалістичної революції на Україні, що глибше вона пройматиме працюючі маси, що ближче й діяльніше вони візьмуть у ній участь, то ця необхідність активності в національному питанню стане виразнішою для всякого послідовного, активного комуніста всякої національності, навіть бувшої пануючої»¹.

Цілком природно, зовсім по-іншому розглядав порушений В. Винниченком зріз проблеми С. Петлюра. Його позицію позначали безкомпромісність, переконаність у неминучості боротьби з комуністами, росіянами. «Логіка розвитку національного руху на Україні веде до повторення воєнних подій 1918–1920 рр., – доводив Голова Директорії УНР. – Ми хотіли б, щоб неминучість їх була завоювана ширшими кругами громадянства, як і той факт, що цей конфлікт матиме місце незалежно від форми влади в Росії. Всі вони для нас мають однакову вагу, бо однаково не миряться з існуванням державної незалежності України і однаково будуть боротися проти неї і з нею, як політичними, так і мілітарними засобами. Між царською Росією і сучасною комуністичною для нас немає різниці, бо обидві вони уявляють собою тільки різні форми московської деспотії та імперіялізму. Ідеал державности української не може бути втиснутий у вузькі межі федерації, конфедерації, тим більше автономії ні з Росією, ні з ким би то не було»².

Надзвичайно критично оцінюючи досвід 1917–1920 рр., історики (колишні політичні діячі) зовсім не були схильні перекреслювати значення Української революції. Вони зовсім не вважали боротьбу марною, або такою в якій українці продемонстрували лише свою «мізерію»³.

Ще в один із найкритичніших моментів революції, наприкінці листопада 1919 р., перед її бранцями об'єктивно постало питання про остаточне припинення боротьби. Тоді на політичній нараді (26 листопада 1919 р.) С. Петлюра окреслив параметри, в яких оцінювались основні здобутки революції, її роль у долі нації. «...Наша боротьба в історії українського народу буде записана золотими буквами, – доводив Голова Директорії і Головний отаман військ УНР. – Ми виступили на арену історії тоді, коли весь світ не знав, що таке

¹ Винниченко В. Назв. праця. – С. 500.

² Пам'ять століть. – 1998. – № 1. – С. 24.

³ Див., напр.: Андрієвський. З минулого. – Берлін, 1923. – Т. 2. – Ч. 2. – С. 102.

Україна. Ніхто не хотів її визнати, як самостійну державу, ніхто не вважав нашого народу за окрему націю. Єдиною боротьбою, упертою і безкомпромісовою, ми показали світові, що Україна є, що її народ живе і бореться за своє право, за свою свободу й державну незалежність. Ті, що легковажили наш рух, тепер побачили, що ми така сила, якої не можна не брати на увагу... Признаймося без гордощів і без зайвої скромності, що за час двохлітньої нашої боротьби ми створили українську націю, яка й надалі активно боротиметься за свої права, за право самостійно й ні від кого незалежно порядкувати на своїй землі»¹.

С. Петлюра завжди з почуттям гордості говорив про ті завоювання, які принесла доба революції і всі їх ставив у заслугу передусім українському народові. У спеціальному зверненні з нагоди п'ятої річниці ухвалення IV Універсалу Центральною Радою, підписаному Головою Директорії і Головним отаманом військ УНР та Головою Ради міністрів, говорилося: «З вірою в серці, з великим напруженням сил своїх, серед нечуваних перешкод і в обставинах нікому з їх народів на їх шляхах історичних незнаних, підняв Ти, Народу Український, на міцні рамена свої справу творення власної Держави. Від хвили визволення Ти відродив стару культуру національну, відновив українську церкву незалежну, збудував рідну школу і для оборони Держави своєї створив військо національне»².

Досить емоційно оцінював історичне значення Української революції М. Шаповал. Найголовнішим він вважав те, що після багатвікового гноблення нація пробудилася до життя, стала на шлях відродження: «Велика Революція, як історичне явище, має для українського народу виключну вагу. Передовсім, в ній народ знайшов своє ім'я. Укравлене ворогом ім'я наше вернулось. Тепер кожний селянин і робітник знає, що він українець.

Це великий здобуток революції...

Але що більш! По цілому світі прокотилось і прогреміло ім'я України, що змучена і окрадена повстала до боротьби за своє людське право. Кілька років цілий світ чув і чує й тепер ім'я України, це веде до того, що світ таки пізнає справу нашу, визнає її за справедливу і своєю опінією підтримуватиме існування України, як рівноправного члена всесвітнього суспільства.

Наша справа, наше ім'я вже не загине»³.

Реальним досягненням боротьби став потужний потяг нації до широкомасштабного, всеосяжного відродження, що позитивно позначилося на етнічній еволюції української спільноти, відкрило їй

¹ Петлюра С. Назв. праця. – С. 188–189; Його ж. Вибрані твори та документи. – С. 165.

² Петлюра С. Статті. – С. 228; Його ж. Вибрані твори та документи. – С. 181.

³ Шаповал М. Назв. праця. – С. 251.

шлях до формування повноцінної сучасної політичної нації. «Українська визвольна боротьба часів великої української революції відіграла історичну роль в пробудженні українського народу до свого власного незалежного життя, – висловлював спільну для багатьох істориків думку І. Мазепа. – Революційні роки 1917–1921 будуть навіки вписані в історію українського народу, як початок нової епохи, нового життя. В огні великої революційної бурі з аморфної і майже етнографічної маси *створилася українська нація*. Коли до революції національно свідомими у нас на Наддніпрянській Україні були майже виключно наші дуже нечисленні національні діячі, яких можна було «почислити на пальцях», то після двох-трьох років національно-революційної праці широкі маси українських робітників і селян підняли високо прапор національної ідеї, і збройна боротьба за вільну Україну не припинялася до останньої можливості»¹.

Безперечно, важко переоцінити набутий під час Української революції досвід. Народ немов почув гучний поклик до історичної дії, переконався, що він може впливати на власну долю. «А хіба не є найбільшим чудом революції, що широкі маси зрозуміли і відчули свою *силу*? – риторично запитував М. Шаповал. – Старий, тисячелітній переляк минув, і тепер поневолені трудові маси знають, що вони величезна сила життя, що проти їх не втримається жадна інша сила, коли вони організуються і разом захотять»².

Чи не найбільшим завоюванням революційної боротьби І. Мазепа вважав зростання національної свідомості мас, повернення інтелігенції до лона українського народу: «Протягом революційних років відбувся величезний здвиг в українських народніх масах, що освідомлювалися національно, також ряди української інтелігенції поповнювалися новонаверненими українцями із колишніх «малоросів» та «общеросів». З цим фактом мусіла числитися і московська большевицька окупація, що спробувала загальмувати український політичний рух мовною поверховою «українізацією» совітського апарату»³.

Як і в інших випадках, досить оригінальну сентенцію щодо аспекту, який розглядається, запропонував С. Петлюра: «Мені здається іноді, – повідомляв він, – що воюючи за самостійну Україну на Україні, часом при «нейтралітеті» самого українського народу, ми, як ті біблейські жиди, лише в цих войовничих митарствах врешті пізнали самих себе, пізнали, чого ми хочемо і за що боремось»⁴.

Справді величним здобутком революції М. Шаповал вважав відродження ідеї соборності українського народу, вкорінення її у масову свідомість. «Пізнавши себе, ми пізнаємо нашу національну

¹ Мазепа І. Назв. праця. – С. 119.

² Шаповал М. Назв. праця. – С. 251.

³ Мазепа І. Назв. праця. – С. 119.

⁴ Петлюра С. Статті. – С. 227.

суспільність. Це значить, що розшматована між сусідами Україна не знала до революції, не відчувала своєї соборності, а тепер соборність стала нашою мрією. Поперед соборні мусимо стати духом, працею, боротьбою. Не будуймо трьох окремих держав і не кажім, що інтереси у нас ріжні тому, що живемо одні під Карпатами, другі – під Кавказом. І Кубанщина прокинулась, і Велика Україна, і Галичина. Навіть Підкарпаття прокидається. В свідомости своїй пізнаємо спільність нашу і в серцях її переживаємо!»¹.

На перший погляд, дещо парадоксальним може видатись в інтерпретації М. Шаповала такий аспект історичного значення Української революції, як розв'язання найпекучішого питання – аграрного.

Один з найпристрасніших поборників цього завдання революції пише: «А земля українська з рук дідичів перейшла в руки трудового люду і вже ніхто її не вирве назад. Рабство землі є разом з тим і рабством людей. Що земля тепер стала селянською, українською – це заслуга революції. І тепер ви розумієте, так заслуги одних, що за землю боролися, як і злочини других, що з шляхтою російською та польською в союзи входили та землю українську їм віддавали. Тепер ви розумієте, що землю нашу як основу існування і розвитку нашого, треба охороняти від чужих посіпак і від своїх п'явок, що хотіли-б вирвати землю з трудових рук. Здобуто *землю!* Ще треба *здобути волю!*»².

Тут, звичайно, не все так просто, можна відразу ж вдатись до логічних заперечень. Однак, при вдумливому підході, можна згадати, врахувати й цілком сутнісні взаємовпливи різних революційних потоків, у розвитку яких викристалізовувалось сумарне розв'язання проблеми, обов'язкової для кожного з них.

Більшість із висловлених вище висновків-уроків М. Шаповал скомпонував у короткому абзаці, який посднує й критичні зауваження щодо минулої боротьби, й антиподи-настанови на майбутнє. «Революція прийде! – переконано заявляв політик і вчений. – Але нова наша революція, будучи по програмі продовженням і здійсненням соціальної програми 1917–1920 рр., по формі буде инакшою: замість хитання – стремління до ясної мети, замість шукання допомог – опертя на свої революційні сили, замість єдиного національного фронту – єдиний революційний селянсько-робітничий фронт, замість одночасового будування трьох українських держав – одна Соборна Українська Республіка, замість хаосу, розперезаности, безглуздої метушні – строга дисципліна, замість всепрощення – кара злочинцям, дезертирам, зрадникам, грабіжникам і політичним шахраям, замість дрібнобуржуазного націоналізму – забезпечення прав трудовим масам всіх народів, що живуть на нашій землі, як і

¹ Шаповал М. Назв. праця.– С. 251.

² Там само.– С. 252.

безпощадна боротьба проти буржуазії всіх народів, в тім числі й проти української»¹.

З метою рельєфнішого підкреслення того, що сталося протягом буремних 1917–1920 рр., І. Мазепа вдається до поширеного в історичних працях порівняльного прийому, який дав йому право на синтетичний висновок: «Українська Визвольна боротьба часів великої української революції зробила більше, ніж увесь наш попередній рух за ціле століття. Хоч наша дореволюційна доба дала нам великих поетів і письменників, але, очевидно, не вона могла «поставити на порядок денний» українське питання. Це могла зробити тільки революція»².

Все вищезазначене давало право дослідникам історичного досвіду з оптимізмом дивитися в майбутнє: «Часи кволого дореволюційного життя минули назавжди. Наша національна революція вивела український народ на шлях розвитку, якого вже ніякі сили не зможуть спинити»³.

Наукові висновки вчених є дороговказом всім тим, в чійх серцях не згасали високі ідеали Української революції, хто жив з надією на їхнє неминуче торжество.

Звичайно, надалі оцінки й узагальнення першого покоління істориків революції 1917–1920 рр. не тільки творчо використовувалися фахівцями, а й зазнавали критичних розборів, навіть спроб спростування. Ця робота триває донині. Викликають безперечний інтерес, заслуговують на увагу словесні нюанси в спробах повному сформулювати повчальні уроки з досвіду Української революції, оцінити її історичне значення з позицій державотворчих здобутків останніх років. Проте предметне порівняння того, що було зроблено першими істориками і наступними поколіннями дослідників, виявляє не стільки розбіжності, чи дає підстави для протиставлення висновків у працях, розділених десятиліттями, скільки доводить не лише принципову правильність параметрів, у яких шукалися відповіді на найважливіші, концептуальні аспекти досвіду революційної доби, а й практичну незмінність, об'єктивність підсумкових оцінок, обґрунтованість сутнісних, узагальнюючих моментів. Коли мова все ж заходить про відмінності, то вони переважно зводяться до уточнень деталей, подробиць, нюансів.

Весь сукупний розвиток історіографії Української революції доводить, що ідеї, досягнення видатних діячів і перших істориків надзвичайно рельєфного і плідного етапу боротьби за національне відродження гідно витримали випробування часом, і без звернення до них не може обійтись жоден дослідник, який намагається збагнути сутність процесів дуже повчальної сторінки вітчизняної історії.

¹ Шаповал М. Назв. праця. – С. 324.

² Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. – Т. 3. – С. 119.

³ Там само.

Однак шанобливе ставлення до історіографічного спадку має й надалі органічно поєднуватися з творчими пошуками логічних, ґрунтовних пояснень надзвичайно складних теоретичних аспектів досвіду подій в Україні 1917–1920 рр.

У достатньо предметному, ретельному аналізі причин невдачі Української революції (звісно, йдеться про кінцевий, основний результат – частковий і вельми серйозний завоювання виявилися незворотними і непорушними), який не раз здійснювався фахівцями і на сьогодні непогано репрезентований у низці видань, проглядають і чіткі контури обставин, детермінант перемоги соціальної революції. Це й об'єктивне прагнення переважної частини учасників суспільного життя розв'язати передусім соціальні питання (звісно, ступінь активності був дуже різним). Це й достатньо могутній заґін пролетаріату промислового Лівобережжя і почасти Півдня, який тягнувся до соціалістичної ідеї, намагався наблизитися до її реалізації. Це й соціальна активність значного сегменту селянства, яке вбачало в невідкладних аграрних перетвореннях засіб покращення свого життя. Це – майже тотальне нестримне бажання, особливо величезного солдатського загалу, покласти край затьяжній кривавій війні. Це – діяльність добре організованої ідейно заґартованої партії більшовиків, організації якої в Україні виявилися достатньо чисельними і мобільними. Збільшуючи вплив у масах, вони зробили праґматичну ставку на згуртування широких народних сил у різних організаціях – рядах робітничих, селянських, солдатських (потім червоноармійських, депутатів), профспілках, фабзавкомів, селянських і солдатських комітетах, комнезамах тощо, домагалися своєї ідейної зверхності в них, схилилися на бік своєї програми, повели під своїми ґаслами і прапорами.

Це й власний політичний досвід чотирьох років буремної революційної практики, зі зміною влад, перевіркою спрямованості політики різних політичних сил, партій, їх програм і орієнтацій. Це й перехід на комуністичну, радянську платформу значного числа вихідців з найкрупніших і найвпливовіших українських партій – есерів і соціал-демократів.

Це, зрештою, оформлення і зміцнення по суті єдиного фронту ліворадикальних таборів України й Росії, можливо точніше – включення політичних потенцій регіону в загальноросійські процеси і, відповідно, зворотна тенденція – різнобічне сприяння місцевим прихильникам соціальної революції з боку РСФРР, можливості якої були, зрозуміло, дуже значними і в певні, ключові моменти відігравали вирішальну роль у перебігу подій.

У літературі (й не лише в науковій) безліч разів стверджувалося, що істина одна, що шлях, який веде до її пізнання, неодмінно має

базуватися на несхибних, теоретично обґрунтованих вченими і багаторазово перевірених дослідницькою практикою принципах. Однак, можливо, найскладніше піддається сутнісному осягненню, чіткій, однозначній, незаперечній науковій кваліфікації історичній досвід, особливо його переламні сторінки. І справа не лише в тому, що до авторитетів тут часто не дослуховуються, а фахівцями майже безапеляційно себе вважають практично всі. Адже суперечливі підходи й оцінки публікацій викликають сумніви – нерідко достатньо вмотивовані, з часом, навіть, недовіру до будь-яких і будь-чиїх історичних студій.

Одна ж із об'єктивних причин поширених настроїв негативного ставлення до праць про минуле (враховуючи й навчальні видання різних рівнів) полягає у частих і вельми істотних змінах акцентів, карколомних ціннісних переорієнтаціях, а то й простих «перелицюваннях» – радикальних заміщеннях плюсів на мінуси (і навпаки). Долати ж пристосувальні, нашвидкуруч оформлені у концепції, схеми, виявляється в деякі моменти не так уже й просто, особливо, коли переважна частина тих, хто займається наукою й публікаціями в історичній сфері, залюбки (запопадливо) «видають на гора» праці, обумовлені новомодною кон'юнктурою, ідеологічними потребами чергових владоможців.

Про це доводиться згадувати, коли постає завдання «докопати-ся» до глибинної сутності таких дуже складних за своєю природою феноменів, як далекосяжні результати революційної доби 1917–1920 рр. для України, її народу, нації. Оскільки вищенаведені сюжети про причини поразки Української революції, її історичні здобутки не вичерпують інтегративного, комплексного підсумку, доводиться ставати на шлях, якого прагне уникнути більшість сучасних істориків. Так як соціалістична революція вважається апріорі протиприродною, привнесеною силоміць на український ґрунт, то й усі наступні процеси, детерміновані нею, оцінюються негативно.

Гадається, комплексний підхід до дослідження 1917–1920 рр. в Україні зумовлює потребу в таких висновках, які б охоплювали революції разом, у сукупності (а не обмежуватися однією з них), у всіх взаємозумовленостях, взаємопроникненнях, взаємовпливах, тобто «брали» революційну добу в цілому і на такому ж зрізі розглядали її (доби) наслідки.

Безперечно, найбільшим досягненням стало відродження нації у всіх сферах буття. Українство завоювало право мати своє природне наймення, в чому їм відмовлялося впродовж віків. Одна з великих європейських націй з часу революційної доби гордо несе своє ім'я через життєві перипетії і немає сил, які б змогли змінити ситуацію. Як би не найменували спільноту – «соціалістична», «радянська», «модерна», «сучасна», «політична» – вона залишається українською, в своєму розвитку значною мірою використавши історичні

можливості, що виникли в результаті радикальних суспільних зрушень.

Українською була названа і відроджена в 1917 р. державність. З того часу ця геополітична реальність ніколи не зникала, переважний відтинок буремного минулого століття, існуючи у словосполученні з термінами Соціалістична Радянська Республіка. Саме на базі останньої оформилася й розвивається нинішня незалежна, самостійна Україна.

В межах соціалістичної радянської республіки вдалося реалізувати споконвічну соборницьку мрію українців – об'єднати практично всі свої етнічні землі, гілки народу у державну цілість.

За часів соціалістичної української державності у взаємодії з іншими суб'єктами СРСР народ зміг накопичити такий економічний потенціал, який дозволив вивести республіку на одне з чільних місць у світі. А за стрімким розвитком української культури, літератури мистецтва із захопленням спостерігали і в близькому, і в далекому зарубіжжі. Міжнародне визнання здобули українська освіта і наука, які дозволяли Україні займати почесне місце у когорті країн, що торували науково-технічний прогрес.

Перемога соціалістичної революції на одній шостій планети зумовила виникнення й зміцнення такої феноменальної держави як Союз Радянських Соціалістичних Республік. Однією з її важливих, органічних складових весь час була УРСР. Вона незмінно здійснювала свій величезний внесок у прогрес СРСР, перетворення його на супердержаву, водночас була можливість користуватися колосальними перевагами й завоюваннями, які мала радянська країна у світі.

Це реалії, здається, настільки очевидні, що заперечувати загальновідомому ніяк не можна. Однак, виявляється, за бажання – можна. Можна й історію довільно «членувати» й на будь-який лад переписувати. «Забуваючи» про усе вищевідзначене, іменуючи більше як семидесятилітній вітчизняний досвід «окупаційним» режимом¹.

З минулого відбираються (вириваються) окремі, переважно трагічні сторінки, такі як порушення законності, масові репресії, ГУЛАГи, голод, русифікаторство, перешкоди національній самореалізації тощо. Вони оголошуються сутністю народженої Жовтнем тоталітарної системи, від якої Україна лише потерпала, народ зазнавав неімовірних поневірянь і збитків.

Мабуть, прихильникам подібних підходів важко (а то й неможливо) пояснити, що для вивчення окремих сторінок, аспектів досвіду його, звичайно, можна логічно членувати, зосереджуватися на потрібних моментах. Але, виходячи на сумарні, узагальнюючі оцінки, висновки, уроки, не можна перебільшувати, абсолютизувати ви-

¹ Див.: Кульчицький С. Що таке радянська влада? / День. – 2007. – 9 листопада, 6 грудня; Дорошко М. Чи був більшовицький режим в Україні окупаційним? / Дзеркало тижня. – 2007. – 3–10 листопада.

хоплені сюжети, «не помічаючи» цілісного процесу. Тоді з неминучістю доведеться констатувати наступне. Як у 1917–1920 рр. події в Україні не були «відрізаними» від загальноросійських і загальноєвропейських процесів, так і в наступні більше як 70 років вони виявилися взаємопереплетеними, спільними для народів СРСР (таким уже виявився «маршрут» історії – чи подобається це кому, чи ні) зі всіма позитивами і негативами витвореної системи.

Такими ж органічно поєднаними, по суті «сплавленими», за об'єктивного підходу виглядають національні й соціальні тенденції розвитку української нації, всі її здобутки і втрати. Адже це логічне продовження того результату, який об'єктивно породила революційна доба уже майже столітньої давнини.

Не випадково тенденції останніх років до етноідеологізації вітчизняної історії, поділу її на «свою» – гарну і «чужу» – погану викликають хоч і не масові поки-що, однак дуже слушні й переконливі заперечення з боку найбільш фахово підготовлених, досвідчених незаангажованих, об'єктивних, сумлінних, чесних дослідників¹. В їх високоморальній, патріотичній позиції – прагнення не лише протистояти ненауковим тенденціям, а й щире бажання подолати панівні на сьогодні настрої безвиході, національної апатії й сорому, зробити внесок вчених-істориків у те, щоб Україна, як успішна країна, відбулася, а її народ з оптимізмом, непохитною впевненістю вийшов на широкий шлях прогресу, цивілізаційного вдосконалення. Тому-то заради майбутнього й пишуться історичні праці.

¹ Див.: Толочко П. П. Про «хороший» Захід і «поганий» Схід. – К., 2008. – С. 3–30.

КІЛЬКА АБЗАЦІВ

ЗАМІСТЬ ЗАКЛЮЧЕННЯ

Завершення року 1920 істотно відрізнялося від шести попередніх. Нарешті війна відступила з української землі, й багато хто міг полегшено перевести подих. Правда, в настроях було чимало несхожого.

Одних бадьорили одержані перемоги, вони множили енергію, породжували віру в перспективу, кликали на звершення в творенні нового життя. Інші не могли змиритися з непоправними втратами, були приречені на довготривалі оплакування жертв. Були й ті, хто не бажав заспокоюватися, сподівався на реванш. Втім, колишнього ентузіазму тут уже не було – війна втомила (й, мабуть, перевтомила) навіть найневгамовніших і фанатичних. То ж мир ставав, окрім суспільного стану, ще й своєрідною психологічною домінантою. Навіть ті, хто готував замах на нього, робили це якось кволо, непевно, неоптимістично.

Слід було звикнути до нових реалій.

Наддніпряньська Україна стала радянською. А три етнічно-українські масиви – східні галичани вкупі з західними волинянами, північнобуковинці й закарпатці опинилися, відповідно, у складі трьох держав – Польщі, Румунії й Чехословаччини.

Віднині українці виявилися не лише ще більше розшматованими й належними до різних держав. Їх розділили дві суспільно-політичні системи, стосунки між якими на десятиліття мали визначати напрямок геополітичних процесів.

Таким дуже непростим виявився фінал епохи війн і революцій. Так вступала в свої права нова епоха.

Що несла вона українцям?

Намагаючись прозріти прийдешнє, очевидно багато хто з них подумки цілком природно, закономірно знову і знову звертався до буремних 1917, 1918, 1919 і 1920 років, прагнув збагнути, оцінити їх роль у власній долі, в історії нації, народу.

Практично всім було ясно: той час став переламним, порубіжним, таким, з якого варто вести новий відлік життя.

Одні, можливо, сприймали добу, що настала, як широку й світлу дорогу, на яку їх з гуркотом і свистом виніс локомотив історії. Дорогу, на якій, попри її незвідомість, сподівалися досягти давно омріяною, бажаною – бути самими собою, всебічно розвиватися, вдосконалюватися, жити якомога повнокровно, щасливо, мирно.

Інші, можливо, з такою ж серйозністю, а ще – тривогою прагнули розібратися, чому для них минуле лихоліття, крім тяжких втрат, принесло й невідворотну перспективу нових випробувань, які невідомо коли скінчаться і чи скінчаться взагалі...

Так чи інакше, пам'ять незмінно повертала людей у вогняний час, змушуючи багатократно переосмислювати його. Та стверджувати, що віднаходились чіткі, ясні, безсумнівні відповіді на важливі питання, що не давали спокою, навряд чи хто б зважився. Як, втім, судячи з усього, в тому не можна бути певним і сьогодні.

До вище висловленого можна додати хіба що геніальні слова великого Г. Гейне: «Хроніки пишуть ті, для кого важливе сучасне». Гадається, вони напрочуд співзвучні задуму чотиритомника і його запропонованій реалізації.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

А

Авдієнко М. 105, 116
Аверін В.К. 79, 348
Адамс Б. 358
Аккерман 290
Аккерман Г. 378
Аланд 123
Алексеев В. В. 373
Алексеева Е. В. 373
Алексеев М. 113, 114, 115, 116
Алий 283
Алиськевич М. 41, 47
Аман П. 359
Ангел от. 124
Андрієвський П.(О.)М. 418
Андрусов М. 340
Антонов 79
Антонов І. 344, 345
Антонов от. 125
Антонович Д. В. 415
Арендт Х. 360, 380
Арнаутов В. 300
Архипенко Є. 182
Аршинов (Марін) П. 131, 138,
141, 290
Ашахманов П. 291

Б

Бабушкін І. В. 70
Багалій Д. 340, 341
Багатій, от. 125
Бадан О. 216, 217
Байдак І. 56

Бакун 142
Бакунін М. О. 137
Баландин Р. К. 389
Бандуревич Р. 195
Бараль (Савка) А. 196
Баран З. 147
Баран М. 56, 196
Барон А. 143, 283, 290
Барчук В. 344
Бевз Т. А. 89, 372, 405
Безпалко О. (Й.) 179, 182, 188
Безчетвертний М. 79
Бекеш Ф. 195
Белінг Д. 341
Бенеш Е. 216
Бердяєв М. О. 355, 364, 356, 375
Берендс К. 169
Берк Е. 358
Бертелемі 150, 154
Бик Й. 68, 79
Биковенко 97
Бистренко О. 40
Бич 409, 410
Бізанц А. 49, 57
Білаш В. 129, 134, 282, 283, 285,
289
Біленький 124
Білінкевич Б. 49
Біляшівський М. 340
Блакитний (Елланський) В. М.
79, 80, 83, 97, 109, 111, 180, 336,
342, 345, 346, 348
Блакитний К. 292
Блюхер В. К. 280
Богатиренко 125
Богданов С. 341

Бодін Д. 358
Божко 407
Бойко О. Д. 299
Балбочан П. 21
Бондар 125
Бондаренко 126
Борисов Б. 68
Борисов В. І. 324, 325, 326
Боровик М. А 139, 290
Бош Є. Б. 69
Браун Д. 380
Бредов М. 47, 181
Брінтон К. 358
Брова 125
Броген Д. 365
Будьонний С. М. 12, 13, 176, 177, 274, 281
Бузгалін О. 392
Булавка Л. 392
Булгаков С. 364
Булдаков В. П. 360, 382, 383, 384
Бунин І. 385
Буценко П. (А.) І. 83
Бучма А. 342

В

Василенко М. 294, 340
Васильченко С. 342
Васнецов 186
Васюта І. 194, 195, 198, 199, 200, 201, 204, 205, 206
Вацик 48
Вашінгтон Дж. 358
Вебер М. 359, 361
Вейган М. 186
Величківський М. 400
Венгринович С 56
Вересаєв В. В. 280, 281
Верига В. 18, 147, 165
Вериківський М. 342
Верн Ж. 336
Верстюк В. Ф. 131, 133, 136, 141, 282, 283, 300, 326, 327, 328, 397, 399

Верьовка Г. 342
Вєняв-Длугошовський Б. 169
Вєтров Р. І. 89, 112, 113, 114, 116, 122, 301
Винниченко В. К. 84, 93, 94, 96, 121, 176, 180, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 256, 266, 344, 401, 402, 403, 406, 408, 409, 411, 412, 415, 417, 418
Винниченко Р.Я. 216, 229, 237
Висоцький Г. 341
Висоцький О. Ю. 89, 372
Вікторов 77
Вітвицький С. 153
Вітошинський А. 48
Владимиров 279
Владимиров М. 77, 348
Воблий К. 341
Вовк 125
Воєйков М. 392
Войцеховський 22
Волинець 124
Волін (Ейхенбаум) В. 140, 290
Волковинський В. М. 128, 131, 132, 133, 134, 176, 284, 287, 289, 291
Волкогонов Д. А. 379
Волобуєв П. В. 357, 368
Волобуєв М. С. 93
Володимир, св. 186
Волох О. І. 21, 22, 23, 24
Волощенко Ю. 125
Воронцов А. В. 391
Воронцов С. 390
Ворошилов К. Є. 379
Вояка 125
Врангель П. М. 3, 4, 132, 169, 187, 192, 269, 270, 271, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 280,

281, 284, 285, 286, 289, 292, 295,
319, 331

Г

Гавел В. 380
Гавлин М. 357
Гаврилюк Г. 272
Гай Г. 187
Галаган М. М. 210
Галайда 125
Галин В. В. 375
Галицька-Дідух Т. 204
Галлер Ю. 151
Гамарник Я. Б. 79, 345
Гамрецький Ю. М. 84
Гандзей С. 74, 79
Гандзінський В. 44, 47, 48
Ганді М. 380, 381
Ганенко Є. 115
Ганкевич О. 44, 165
Гарань О. 88
Гасенко Ю. 210, 213
Геєць В. М. 386
Гейне Г. 336, 428
Гелев 125
Герострат 185
Геру 272
Гете Й.-В. 336
Гірняк Н. 37, 38, 44, 47, 56
Гладченко 125
Глієр В. 342
Глущенко 125
Гобс Т. 358
Гоголь М. В. 336
Голий 124
Голинський П. 56
Голік Л. 134
Голованов В. 130, 134, 279, 280,
286, 288, 289, 290, 291
Головінський Ю. 49, 55
Головко А. 342
Головко В. 336
Головченко В. І. 372

Голубко В. 148
Голубович В. 182, 415
Гомзин Б. 157
Гонт 125
Горбачевський А. 153
Гордієнко Г. 270, 271
Гордієнко К. 19
Горобець В. М. 399
Городовиков О. І. 276
Горький (Пєшков) О. М. 384
Гофман 290
Гошуляк І. Л. 398
Грабський В. 199
Граве Д. 340
Граціозі А. 268
Гребінник А. 124, 126
Гремучанський М. 83
Григор'єв М. 97, 98, 122, 145
Гризло С. 124
Гринько Г. Ф. 102, 103, 131, 336
Громовий 125
Гросс Ф. 362
Гросул В. Я. 379, 391
Грузенко 123
Грушевський М. С. 93, 176, 180,
400, 401, 402, 408, 409, 410, 411,
412, 414, 415
Грушевський О. С. 341
Гудь Б. 148
Гукович В. 99
Гулий-Гуленко А. 27, 30, 31, 32,
123,
124, 125, 127
Гумільов Л. 360
Гумплович Д. 360
Гуревич М. 345
Гусєв С. 285
Гусєв В. І. 122, 432
Гутман Й. 140, 290

Д

да Вінчі Л. 380
Даниленко 125

Данилов В. 134
Дашковський І. 71, 75, 344
де-Метц Г. 341
Демченко 123
Денікін А. І. 6, 7, 8, 10, 11, 13,
18, 32, 35, 37, 38, 43, 46, 60, 67,
92, 128, 129, 154, 209, 211, 223,
260, 268, 269, 270, 273, 295, 299,
410, 413, 415
Дерешук П. 124
Деркач 125
Джеферсон Т. 358
Джонсон Ч. 358, 362
Дзарасов С. 392
Дзержинський Ф. Е. 82, 281
Діброва С. С. 84
Дидик Є. 56
Дикий А. 61
Дичковська Г. 89
Дігтяр І. 125
Дідух Т. 199
Діманштейн С. 79
Долуд 19, 30
Домбський Я. 205
Донченко С. П. 89, 116
Дороган М. 73, 78
Дорош 125
Дорошенко Д. І. 400, 401, 402
Дорошенко П. 144
Дорошенко-Товмацький Б. 167
Дорошко М. С. 88, 308, 425
Доценко О. 16, 19, 20, 22, 23,
25, 26, 27, 28, 29, 32, 33, 34, 57,
58, 59, 60, 122, 123, 124, 125,
126, 127, 128, 149
Драгоманов М. П. 164
Дробніс Я. 65, 66, 67, 79, 344
Дубинявський М. 375
Дубовий І. Н. 49, 57
Дятлів 210
Дяченко 31
Дьюкс П. 368

Е

Едвард Л. 358
Ейзенштадт Ш. 360, 362
Ейсмонт М. 343
Ейхенвальд О. 340
Еллвуд Ч. 358, 359
Еллюль Ж. 365
Енгельс Ф. 363, 365, 371, 380

Є

Єгоров О. 187
Єфіменко Г. Г. 88, 399
Єфремов С. О. 340, 341

Ж

Жгир 123

З

Заболотний 124
Заварзін Г. 360
Завертайло 124
Загородний (Загородній) Л. 124,
125
Загрецький М. 83
Загородський О. 30
Залізник М. 124
Залуцький П. 71, 80
Заньковецька М. 342
Зарецька Т. 148, 167, 171, 172,
173, 399
Зародов К. И. 357, 368
Затонський В. П. 37, 44, 46, 48,
51,
79, 80, 119, 131, 196, 205, 213,
258
Зашкільняк Л. 147
Зданович О. 378

Зеєман З. 377
Зелений (Терпило) Д. 125
Зеленін В. 115
Зеленський 134
Зелінський 160
Земзюліна Н. І. 399
Зеров М. 342
Зінов'єв (Радомишльський) Г. О.
105, 117, 229, 343, 344, 345, 346,
350, 383, 384
Зомбарт В. 359
Зуєв Ф. 146

I

Иоффе Г. З. 388, 433
Іванис В. 165
Іванов В. 48
Іванов М. 347
Іванов О. 65, 68, 73, 79
Ільченко 124
Імбрі Р. 378
Іоффе А. 67, 205
Ірчан М. 57, 342

Й

Йодер Д. 359
Йозеф 216
Йосипишин Я. 152

К

Казакова Л. 357
Какурин Н. Е. 145, 169
Калакура О. Я. 148, 167
Калинович І. 210
Каліберда 125
Калінін М. І. 82
Калмакан І. К. 89
Каменєв (Розенфельд) Л. Б. 222,
229, 343
Каменєв С. С. 187

Канашенко 124
Канєв С. Н. 139
Капустін Б. 381
Кара-Мурза С. 389
Каретников С. 287, 288, 290
Карпенко О. 145, 185, 186, 199,
200, 201, 202,
203, 204, 205, 206, 207
Катков Г. М. 378, 386
Качинський М. 97, 99, 113, 131
Кашенко М. 340, 341
Квірінг Е. Й. 78, 79
Кедровський В. 157
Керенський О. Ф. 377, 383
Керзон Дж. 200
Кикоть 125
Кириченко 48
Кізіюк 53
Кістяківський Б. О. 340
Кістяківський В. О. 340, 341
Клепач 125
Клименський А. 195
Клінтух Ю. Ф. 84
Клінгер В. 341
Клопотов Б. 341
Кобенко 123
Ковалєвський М. 83, 157
Ковалєвський О. 157
Коваленко 123
Ковалів Л. 102, 103
Коваль Р. 292
Ковальчук 123
Кожин Ф. 287
Козак О. В. 88
Козельський Б. В. 125, 146
Козенюк В. А. 188
Козицький П. 342
Колганов А. 392
Коллард Ю. 157
Коллонтай О. М. 384
Колодницький В. 45
Колчак О. В. 10
Комин В. В. 139
Кон Ф. Я. 69, 78, 80, 109, 196, 216
Кондратський Ф. 41, 44

Конквест Р. 370
Консе 290
Конт О. 358
Конфіно М. 268
Копаць 20
Користильов 136
Корновенко С. В. 273
Корноухов Е. М. 139
Косіор В. В. 68, 69, 73, 79, 81
Косіор С. В. 67, 73, 80, 81, 103,
119, 327, 344, 349, 350
Костюк Г. 210, 211, 220, 227
Котовський Г. І. 12, 13, 14, 46,
53, 56, 294, 295, 296
Которович А. 140
Коханенко Є. 39, 44
Коцур 28, 127
Коцюбинський Ю. М. 79, 119
Кочуржук 20
Кравс А. 49, 53
Краєвський 43
Красин Ю. А. 357, 363
Красівський О. Я. 147, 199, 200,
201, 202, 205, 399
Красний П. 182
Крачкевич 175
Кремень В. Г. 410
Крестінський М. 251
Криворуков І. Н. 128, 129
Кривченко Г. 341
Крикун М. 147
Кримський А. 340, 341
Кропоткін П. О. 132, 137, 360
Крук О. 195
Ксензенко Н. І. 330
Кузьменко Г. А. 134, 135
Кузьмин Н. Ф. 146, 186, 374
Кулініченко 240
Кульчицький С. В. 88, 301, 309,
390, 425
Кун Б. 217, 279, 281, 285
Куравський 124
Курас І. Ф. 83, 84
Курах М. 44, 52
Курбас Л. 342

Курдиновський В. 152
Куриленко В. 285
Курило В. М. 195
Курочка О. 124
Кушакевич С. 341

Л

Лавров П. А. 361
Ландер Я. 117
Лапчинський Г. Ф. 117, 118, 119,
120
Лебедь Д. З. 345
Лебон Г. 358, 359
Левензон Ф. 128
Левицький М. 196
Левицький О. 341
Левіс Е. 293
Левченко 124
Ленін (Ульянов) В. І. 6, 7, 8, 9,
10, 11, 38,
70, 80, 82, 102, 105, 107, 108,
110, 120, 187, 188, 198, 203, 205,
216, 217, 219, 221, 222, 227, 228,
236, 246, 251, 253, 278, 279, 280,
292, 310, 319, 320, 327, 328, 343,
363, 365, 367, 369, 377, 378, 379,
383, 384, 388, 391, 393
Леонтович М. 342
Лермонтов М. Ю. 336
Леруа-Больє А. 365
Леся Українка 336
Ливинський В. 210
Липський В. 340, 341
Лисін Б. 341
Лисняк О. 49
Лисяк-Рудницький І. 84, 87, 229
Литвин М. Р. 56, 147, 167, 194,
198
Литвин С. Х. 152, 153, 154, 163,
166, 184
Литвиненко І. 23, 24, 31
Литвиненко І. 272
Литвинович К. 196

Лихо 124
Лихолат А. В. 145, 292
Личков Б. 341
Лівицький (Левицький) А. М.
153, 155, 156,
157, 158, 159, 161, 164, 179, 182,
188, 192
Лільберн Дж. 358
Лісевич І. 147
Ліфшиць Я. 68, 344
Ллойд Джордж 199, 201
Лобатий 124
Лобода А. 341
Лозинський М. 194, 401
Лозицький В. С. 240
Локк Дж. 358
Лукач Г. 381, 435
Луначарський А. В. 82
Луцький М. 49
Лучицький В. 341
Любовець О. М. 90, 91, 107,
116, 107, 111, 114, 117 372, 405
Любченко 125
Любченко П. П. 345
Лютий 125
Лятошинський П. 342
Льобковіч В. 49

М

Магович П 56
Мазепа І. П. 17, 27, 46, 49, 57, 123,
153, 156, 160, 161, 162, 164, 165,
171, 177, 178, 179, 181, 182, 188,
192, 212, 401, 403, 404, 406, 408,
409, 412, 413, 414, 416, 420, 422
Мазлах С. 95
Мазолевський 123
Мазуренко В. 210
Мазуренко С. 222
Мазуренко Ю. 104, 120, 231,
232, 233, 239, 257, 258, 259
Маймескулов Л. Ф. 271, 300
Майстренко І. 84, 85, 107, 112

Макаренко А. 156, 157, 178, 179
Макарушка Л. 55
Мак-Дугалл У. 360
Максимовський В. 65, 73
Макух І. 45
Малашко (Мелешко) 124, 127
Маллатест 142
Малюшицький М. 341
Мальков В. Л. 379
Мамай 125
Мануїльський Д. 3. 68, 81, 119,
131, 205, 213, 214, 241, 244, 245,
249, 250, 345, 347, 348
Манцев В. 285
Мао Цзедун 375
Мар'яненко І. 342
Мариєвський І. П. 184, 185, 186
Маркс К. 93, 363, 365, 371, 389
Маркузе Г. 381
Мартиненко 123
Мартинович 305
Мартос Б. М. 182
Масарик Т. 216
Матвієнко 125
Матвієнко В. М. 147
Махно Н. І. 14, 128, 129, 131,
132, 133, 134, 135, 136, 137, 139,
141, 142, 143, 282, 283, 284, 285,
286, 287, 288, 289, 290, 291, 344
Мацієвич К. 272
Мейс Дж. 85, 86, 87
Меликов В. А. 145
Мельгунов С. П. 281, 376
Мечніков І. І. 360
Микитка О. 40, 43, 44
Микола ІІ 388, 389
Миколасенко 20
Минц І. І. 367
Михайлик П. 48
Михайлів Л. 153
Михайлюк О. В. 400
Михутина І. В. 399
Мідларський М. 361
Мільєран М. 199, 201

Мільтон Дж. 358
Мінін С. 75, 79, 81, 288
Мірчук П. 147
Міхельс Р. 359
Міхновський М. І. 401
Міщенко Ф. 340
Млиновецький Р. 401
Модзалевський В. 341
Молотов (Скрябін) В. М. 324, 350
Моргуля 125
Мордалевич Ю. 123, 125
Моркотун С. 151
Моска Г. 359
Мрачний М. 140, 290
Мунтян В. І. 385, 436
Мшанецький П. 153

Н

Нагорний В. І. 88, 89
Назарбаев Н. 385
Нарочницкая Н. А. 374
Науменко К. Є. 56, 198
Немолловський І. 22, 196
Нефедов С. А. 373
Нечас Я. 216, 218
Никонів 30
Никулин Л. В. 129
Нібур Р. 380
Нікіфорова Л. 378
Ніковський А. В. 182, 341
Новаківський М. 153
Новохатько Л. М. 88
Нога Я. 271
Носковський З. 57
Нуланс Ж. 152

О

Огієнко І. І. 149, 150, 179, 182
Огієнко В. І. 88
Око 125
Олонецький О. 290

Омелянвич-Павленко М. В. 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 32, 33, 34, 45, 46, 49, 53, 54, 55, 56, 57, 59, 61, 123, 122, 127, 151, 158, 293, 294, 295, 296, 297, 407
Омельчук 125
Онїхімовський В. 182
Опока М. 44
Оппоков Є. 341
Орджонікідзе С. 7, 129, 312
Орел 125
Орженцький Р. 341
Орлик 124
Орлов О. 340
Орловський 124
Оссендовський Ф. 378, 379
Остапенко 415
Отаманенко С. 125
Оцеткевич 150

П

Павленко С.
Павлович М 146
Павловський 124, 125
Павлуцький Г. 341
Падеревський І. 152
Падерін А. 79
Пайпс Р. 368
Паламар Г. 210
Паліїв Д. 40, 227
Пантин І. К. 357
Панченко Л. 125
Панчук М. І. 85, 86, 87, 195
Парвус (Гельфанд) А. Л. 377
Парето В. 359
Парсонс Т. 358
Пашцевський П. 19
Певний П. 17, 20, 58
Пейн Р 379
Пейн Т. 358
Перемикін Б. 192, 293
Перепечко І. 344, 346

Перетц В. 340
Петлюра С. В. 3, 14, 16, 17, 21,
31, 36, 51, 54, 55, 59, 87, 123,
126, 146, 147, 148, 149, 150, 151,
152, 153, 154, 155, 158, 159, 160,
161, 162, 163, 164, 165, 166, 167,
168, 170, 171, 173, 175, 176, 177,
178, 179, 180, 181, 182, 188, 189,
191, 192, 205, 210, 212, 214, 271,
275, 292, 293, 294, 402, 406, 407,
408, 409, 410, 411, 412, 413, 414,
415, 416, 418, 419, 420
Петренко 124, 125
Петров 156, 437
Петровський Г. І. 67, 68, 69, 70,
71, 75, 79, 81, 111, 131, 319, 321,
327, 332, 343, 348
Петрушевич Є. 51, 54, 165, 196,
201, 205, 206, 207, 09, 410, 411,
413, 415, 416
Пилипчук П. 153
Пиріг Р. Я. 64
Піддубний Г. 210
Пілесудський Ю. 54, 146, 148,
149, 150, 152, 153, 155, 159, 160,
163, 164, 165, 167, 168, 169, 170,
171, 172, 173, 174, 176, 177, 187,
191, 192, 206, 212, 399
Піскун В. 90
Пітті Д. 358
Платтен Ф. 36
Плимак Е. Г. 357
Плотников В. 341
Полоз М. М. 102
Полушкіна В. О. 83
Понті М. 365
Понятенко П. 153
Попов Г. 370
Попов Д. 285
Попов М. М. 83, 116
Попов П. 345
Попова С. С. 379
Попович М. В. 137, 402
Порайко В. 48
Потульницький В. 89

Примаков В. М. 177, 294
Присяжнюк Ю. 400
Приходько 44
Прокоп М. 85
Прокопович В. К. 181, 182, 188,
192, 272
Пронякин Д. 139
Пругло 20
Птуха М. 340, 341
Пучко 48
Пушкін О. С. 336
Пфейффер Г. 340
Пшонник 125
Пятаков Г. Л. 7, 63, 67, 79, 280,
281, 310, 311, 312, 350
Пятненко 125

Р

Рабинович А. 376, 386, 387, 388
Равич-Черкасский М. 83, 139
Радек К. 218, 231
Радзинский Э. С. 388, 389
Радзівілл С. 169
Раковський Х. Г. 64, 67, 68, 69,
73, 74, 77, 78, 81, 102, 103, 108,
109, 110, 113, 176, 185, 197, 214,
216, 219, 220, 221, 222, 227, 229,
241, 244, 245, 246, 249, 250, 251,
288, 327, 344, 347
Распутін Г. 388
Рафес М. Г. 79
Ревуцький Л. 342
Ржепецький Б. 153
Рибалка І. К. 145
Ридз-Смілга Е. 175, 176
Рильський М. Т. 336
Ріджсі М. 363
Річицький (Пісоцький) А. 93,
105, 116, 120, 232, 233, 239
Робесп'єр М. 358
Рогожин А. И. 271, 300
Романченко І. 156
Романчук О. 407

Ромашко 124
Ромер Я. 173
Росс Е. 360
Руднев В. 146
Рукоїд 123
Русова С. 157
Руссо Ж.-Ж. 358

С

Сабинин А. С. 83
Савенко В. 17, 32, 34
Савицький С. 22, 23
Савінков Б. В. 192
Савченко В. А. 128, 131, 132,
133, 136, 151, 288, 289, 291
Савчук Б. П. 19
Садуль Ж. 109
Саксаганський П. 342
Саліковський О. Ф. 182
Салтис 125
Сальський В. П. 156, 160, 179,,182
Самнер У. 360
Самойлова (Землячка) Р. 281
Сангушко 183, 184
Сапронов Т. В. 65, 66, 73, 75, 77,
79, 80, 81
Семанов М. Н. 139
Семенко М. 342
Семенов Є. 378
Сербіченко О. К. 79
Сергеев Е. Н. 145
Сергеев (Артем) Ф. А. 81
Сергієнко Ю. Г. 88
Сергійчук В. І. 167
Серебряков Л. 288
Сидак В. С. 188
Сидоренко 125
Сикорский Е. А. 377
Симоненко Р. Г. 159, 167, 169,
173, 180
Сіденко В. 386
Сікорський Є. 377
Сімон Й. 216

Сімон Н. 216
Сірко 125
Сірко В. 48
Сіссон Е. 378, 379
Сіяк 109
Скворцов-Степанов И. П. 145
Скирда А. 130
Складний 125
Скоропадський П. П. 268, 269,
399,
400, 406, 408, 415
Скрипка Ф. 68
Скрипник М. О 63, 87, 93, 94,
111, 256, 257, 258, 259, 260, 261,
262, 263, 264, 265, 266, 301, 302,
303, 304, 305, 306, 307, 308
Скульський Л. 174, 175
Славін Б. 392
Слащов Я. О. 14, 269
Сливка Ю. Ю. 145
Слинько П. Ф. 117
Слісаренко О. 342
Слынько И. 83
Смирнов П. И. 390
Смілга І. Т. 279
Смоляков В. 113
Снохацький І. 49
Собінов Л. 342
Соболев Г. 377, 379
Сокіл 124
Соколовська М. 124
Сокур 125
Солдатенко В. Ф. 19, 36, 87, 91,
249, 300, 326, 397, 398, 401, 402,
406, 410
Солженіцин О. І. 388, 389
Соловей В. Д. 375, 385
Солодуб 48
Сорокін П. 358, 359, 383, 384
Сосиковський К. 174
Сосновський Л. 65
Сосюра В. М. 342
Спенсер Т. 358
Срезневський Б. 340
Срібняк І. 147

Сталін Й. В. 7, 63, 71, 73, 74, 78,
80, 82, 110, 131, 187, 230
Станимир О. 49
Стариков Н. В. 389, 390
Старилов Н. И. 394
Старицька-Черняхівська Л. 157
Старосольський В. 157
Старцев В. І. 378, 379
Стах (С. Черкасенко) П. 210, 439
Стахевич Ю. 169
Сташис В. В. 271, 300
Стемповський С. 159, 182
Степаненко А. 157
Степовий 125
Стефанів 30
Столипін П. А. 393
Страсбургер 174
Стрілець В. В. 372, 405
Струк 123
Сумцов М. 340
Супруненко М. І. 14, 145, 146,
186, 188, 294, 295
Суслов П. В. 145
Суховольський Я. 140, 143
Сушицький Т. 341
Сюрупа 123

Т

Табачник Д. В. 159, 167, 169,
173, 174, 180, 308, 410
Талант І. 341
Тантер Р. 361
Тарановський Ф. 340, 341
Таратуга О. 290
Тарнавський М. 44
Тепер (Гордєєв) І. 134, 141, 138,
142, 283, 287, 288
Терешко 123
Терещенко 125
Терлецький Є. П. 113, 116
Тимошенко В. 341
Тимошенко С. П. 182, 341
Тимошук О. В. 399

Тимченко Є. 340
Тичина П. Г. 336, 342
Тищенко Ю. 210
Тімірязєв К. 360
Ткаченко В. М. 410
Ткаченко М. 105
Ткачов П. Н. 363
Ткачук 19
Товмачів 210
Тойнбі А. 359
Толочко О. П. 399
Толочко П. П. 426
Толстой Л. М. 336
Толстой О. М. 135
Трепет 123
Троцький (Бронштейн) Л. Д. 31,
38, 67, 130,
132, 187, 222, 223, 229, 259, 280,
286, 288, 343, 347, 384
Трощинський В. П. 90
Троян М. В. 195
Ту 126
Туган-Барановський М. 341
Турченко Г. Ф. 271, 272, 273
Турченко Ф. Г. 401
Тутковський П. 341
Тухачевський М. Н. 187
Тюленев І. 186, 187, 277, 287
Тютюнник (Г. Юртик) Ю. Н. 5,
14, 17, 20, 21, 23, 24, 26, 29, 30,
31, 32, 36, 38, 43, 46, 56, 58, 123,
127, 144, 145, 166, 170

У

Уборевич І. П. 130, 287, 295
Угрин-Безгрішний М. 44
Удовиченко М. 151
Удовиченко О. І. 54, 59, 169,
172, 192
Уєбстер Д. 358
Уеллс Г. 395, 396
Уїльямс Б. 381
Українець 124

Улам А. 377
Уоддис Дж. 357
Устьянцев В. 341
Ушаков А. И. 271

Ф

Файджес О. 368
Фанон Ф. 380, 381
Фарбман (Рафаїл) Р. Б. 65, 67,
68, 73, 79, 81
Феденко П. 84
Федюк В. П. 271
Федюшин О. 399
Филипович П. 342
Фідровський 109
Фідровський 305
Фомін О. 341
Франк С. 364
Франко І. Я. 336
Франс А. 336
Фролов М. О. 308
Фроянов И. 377
Фрунзе М. В. 275, 276, 278, 279,
280, 285,
287, 288, 289, 290, 291
Фуфлянський О. Ю. 69

Х

Ханінгтон С. 357, 360
Харечко Т. І. 79, 346
Харлампович К. 340
Харченко В. П. 117
Хасегава Т. 368
Хвиля (Олінтер) А. 37, 39, 51, 94
Хвильовий (Фітільов) М. Г. 93
Хименко Г. 210
Хмара 124
Хмельницький Б. 374, 402
Ходячий Ф. З. 391
Холодний П. 182
Хоменко 124

Хор. Г. 124
Хохлюк Г. С. 368
Христовий 125
Христюк П. О. 157, 179, 401,
402
Хуке С. 365

Ц

Цвітковський 124
Цербалюк 125
Цзигорь О. 125
Циган 125
Ціммерман 41
Ціріц Г. 41, 43, 44

Ч

Чабаненко М. 249
Чайківський В. 46
Чайківський І. Я. 89
Че Гевара Е. 380
Черчилль У. 160
Чеховський В. М. 182, 227
Чечель М. 210
Чижевський О. 374
Чикаленко П. 210
Чирко В. А. 83, 104
Чичерін Г. В. 185, 218, 222, 227,
231
Чоп В. 135
Чорний 124
Чубар В. Я. 73, 78, 79, 81, 346,
347
Чумак В. 336, 342
Чуприна 124
Чучупака 123

Ш

Шадлун М. А. 156, 179
Шаманек А. 42, 48, 49
Шамбаров В. 374

Шанин Т. 357, 368, 369, 370
Шанковський Л. 53
Шапіро Л. 368
Шаповал М. Ю. 155, 156, 159,
164, 166, 179, 180, 181, 183, 188,
210, 217, 401, 403, 404, 405, 408,
409, 410, 411, 412, 413, 415, 416,
417, 419, 420, 421, 422
Шаповал Ю. І. 88, 402
Шапошников В. 341
Шарлау У. 377
Шарлемань М. 341
Шатілов 272
Шатров М. 391
Шахрай В. 95, 105
Шацкін Л. 349
Шашкевич 239
Шашкевич Б. 52
Швець 157, 178, 179
Шевченко Т. Г. 26, 93, 139, 157,
178, 179, 213, 336, 412, 441
Шевчук С. 52
Шелгунов В. 70
Шелухин С. П. 162, 163, 166
Шемет С. 157
Шепарович Е. 34, 53, 56, 59
Шепелева В. Б. 357, 359, 363,
365, 366
Шепель 125
Шептицький А. 169
Шептицький С. 169
Широкопад А. 8
Шкрумеляк Ю. 46
Шкуро А. 270
Шліхтер О. Г. 75, 76
Шміт Ф. 341
Шостак К. 45
Шохин 124
Шраг М. І. 210
Штапа 125
Штернберг Б. 305
Шуба 125
Шубин А. В. 139
Шумський О. Я. 22, 77, 79, 81,
83, 85, 99, 109, 111, 345, 348

Шурович І. 195
Шухевич С. 43, 44, 48, 49, 52, 57

Ю

Юденич М. М. 14
Юзефовський Г. 167
Юнаков (Юнаків) М. 156
Юра Г. 342
Юрис 123
Юрченко О. 64
Юхименко Ф. 113

Я

Яблучко 125
Яворський М. 83
Якір Й. 14, 128, 185
Яковлев (Епштейн) Я. А. 72, 73,
77, 81, 113, 129, 251, 285, 286,
288, 290, 327, 348, 350
Яневський Д. Б. 399
Яременко 125
Ярославин С. 42
Ярославський (Губельман М. І.)
О. М. 139
Ярошевич А. 341

В

Bonnin G. 376
Bogys J. 84, 85, 400

С

Cohen A. S. 357
Dmytryshyn B. 84
Dziewanowski M. K. 146

F

Futrell M. 376

J

Jeman L. A. 376

K

Karpus Z. 146
Klimecki M. 146

Konnan G. F. 376
Kutrzeba T. 146

L

L. Rudnytsky I 85
Lawrynenko J. 84
Lenin 376
Lukomski G. 146

M

Mace J. 85
Majstrenko I. 84
Makhno N. 130, 290

N

Nnorteva S. 376

P

Palij M. 147
Pavliuk O. 168
Peasson M 376
Pelenski Y. 398
Petlura 146, 147
Pilsudski 146, 147, 173
Pipes R. 376

Possony S. 376
Potocki R. 169

R

Radziejowski J. 84
Reed J. 376

S

Serczyk W. 146
Shanin T. 371
Sisson E. 376
Skirda A. 130, 290
Stockpol T. 357
Suleja W. 147

T

Torzecki R. 146

V

Verstiuk V. 398
Volin 138

W

Wandycz P. S. 146, 169
Wrzosek M. 147

ЗМІСТ

Вступ	3
Розділ I. Торування незворотності	6
Розділ II. Протиборство і співдія	62
Розділ III. З поляками в Україну	144
Розділ IV. За соціальну й національну гармонію	208
Розділ V. Кінець року: між війною й миром	267
Розділ VI. Момент істини (роздуми про революції та їх роль в українській історії)	352
Кілька абзаців замість заключення	426
Іменний покажчик	428

АНОТАЦІЯ

У пропонованому виданні зроблена спроба на основі комплексного підходу відновити по можливості адекватну панорамну, калейдоскопічну картину основних подій, які наповнювали життя України на важливому, переламному історичному рубежі – в 1917–1920-х рр.

Однією з ключових мотивацій здійснення проекту стала реакція на особливості історіографічного освоєння проблеми в попередній десятиліття. Якщо в радянській історіографії події означеного періоду розглядалися майже виключно в контексті соціальної революції (Лютневої буржуазно-демократичної, Жовтневої соціалістичної і захисту її завоювань в громадянській війні та від іноземних інтервентів), то в зарубіжній літературі, зокрема, емігрантській, діаспорній, переважна увага приділялась досвіду реалізації національно-визвольних завдань, в першу чергу – відновлення національної державності (Українська національно-демократична революція).

В реальному житті все було значно складніше, а різні потоки революційно-визвольного руху взаємоперепліталися, взаємодоповнювалися, взаємодіяли один з одним. Тенденція, яка виявилася в останні роки, надання особливостям розвитку тодішньої ситуації в Україні самоцінного характеру веде до невиправданої односторонності, а в реконструйованій історичній картині штучно розривається органічний зв'язок соціальних і національних аспектів інтегрального процесу, порушується цілісність взаємозумовлених подій в центрі країни і в одному із ключових її національних регіонів.

Дослідницький підхід, який реалізується в чотирьохтомнику, як видається, дозволив перебороти тенденційності і спрощення у відображенні суті складної, багатогранної, суперечливої сторінки вітчизняного досвіду, які були раніше, допоміг краще досягнути глибинну логіку подій, зрозуміти дію їх скритих пружин і непростих механізмів революційного зриву.

Відслідковування (вивчення, аналіз) подій здійснено в їх хронологічній послідовності (не по днях, а на основі якісно важливих і відмінних за змістом часових відрізків). Важливі смислові навантаження при цьому несуть історіографічні сюжети – «вкраплення», покликані підкреслити сутнісну сторону одержуваних висновків і узагальнень, їх обґрунтованість, порівняно вищий ступінь наближення до істини, що, як відомо, і є вищим призначенням, смислом справжньої науки.

АННОТАЦИЯ

В предлагаемом издании предпринята попытка на основе комплексного подхода воссоздать по возможности адекватную, панорамную, калейдоскопическую картину основных событий, наполнивших жизнь Украины на важнейшем, переломном историческом рубеже – в 1917–1920-х гг.

Одной из ключевых мотиваций осуществления проекта явилась реакция на особенности историографического освоения проблемы в предыдущие десятилетия. Если в советской историографии события означенного периода рассматривались почти исключительно в контексте социальной революции (Февральской буржуазно-демократической, Октябрьской социалистической и защиты ее завоеваний в гражданской войне и от иностранных интервентов), то в зарубежной литературе, в частности, эмигрантской, диаспорной, преимущественное внимание уделялось опыту реализации национально-освободительных задач, в первую очередь – воссоздания национальной государственности (Украинская национально-демократическая революция).

В реальной жизни все было гораздо сложнее, а различные потоки революционно-освободительного движения взаимопереплетались, взаимодополнялись, взаимодействовали друг с другом. Проявившаяся в последние годы тенденция придания особенностям развития тогдашней ситуации в Украине самоценностного характера ведет к неоправданной односторонности, а в реконструируемой исторической картине искусственно разрывается органическая связь социальных и национальных аспектов интегрального процесса, разрушается целостность взаимообусловленных событий в центре страны и в одном из ключевых ее национальных регионов.

Реализуемый в четырехтомнике исследовательский подход, как представляется, позволил преодолеть имевшиеся ранее тенденциозности и упрощения в отображении сущности сложной, многообразной, противоречивой страницы отечественного опыта, помог лучше постичь глубинную логику событий, понять их скрытые пружины и действие непростых механизмов революционного взрыва.

Отслеживание (изучение, анализ) событий осуществлено в их хронологической последовательности (не по дням, а на основе качественно важных и отличных по содержанию временных отрезков). Важную смысловую нагрузку при этом несут историографические сюжеты – «вкрапления», призванные подчеркнуть сущностную сторону получаемых выводов и обобщений, их обоснованность, сравнительно более высокую степень приближения к истине, что, как известно, и составляет высшее предназначение, смысл подлинной науки.

ANNOTATION

This edition is an attempt to reconstruct adequate panoramic and kaleidoscopic picture of Ukrainian political life on its critical frontier – in 1917–1920.

This project is also caused by specific features of historiography researches of last decades. Soviet historians examined that period mainly in context of social revolution (February bourgeois-democratic, October socialist revolutions and defense of its acquisitions during civil war and war against foreign interventionists). The same time foreign literature, including emigrant and Diaspora researchers works, was mainly dedicated to national liberation experience with primary consideration to restoration of national sovereignty (Ukrainian national-democratic revolution).

In fact real life was more complicated while different revolutionary and liberation movements interlaced and supplemented each other. Current historiography tendency is suffer by breaking organic links between social and national aspects of integral process. Integrity of Russian (as whole state including its national regions as it was in 1917) and Ukrainian revolution events is also underestimated.

This 4-volume research, as seen by author, overcomes mentioned above tendencies and consider events of 1917–1920 as a complex and contradictory process with its own logic of revolutionary development.

Thesis researches are done on chronology basis, marking most important and different by content time segments. Historiographical chapters are emphasizing author's conclusions and generalization. Their mission is to give closer access to historical truth.

ВИДАННЯ ПРОЕКТУ:

УКРАЇНА В РЕВОЛЮЦІЙНУ ДОВУ

Історичні есе-хроніки

У 4-х томах
Том I

РІК 1917

Харків
«Транор»
2008

ЗМІСТ

Передмова

- Вступ** Короткі нотатки про революції, кон'юнктуру та історіографію
- Розділ I.** Лютневий вибух: українське відлуння
- Розділ II.** Політичні сили й суспільні альтернативи
- Розділ III.** Романтизм весняної революційної повені
- Розділ IV.** Злет і падіння визвольної хвилі влітку 1917 р.
- Розділ V.** Тривожні революційні будні та розвіяння ілюзій
- Розділ VI.** Жовтнева буря: час історичного вибору
- Розділ VII.** Конфлікт революцій: пошук виходу

Кілька абзаців замість заключення

Іменний покажчик

- Додаток** Бібліографія праць з історії Української революції

УКРАЇНА В РЕВОЛЮЦІЙНУ ДОВУ

Історичні есе-хроніки

У 4-х томах
Том II

РІК 1918

Київ
«Світогляд»
2009

ЗМІСТ

Вступ

- Розділ I.** Січнева заметіль
- Розділ II.** Безвихідь після Бреста
- Розділ III.** Гетьманська альтернатива
- Розділ IV.** Нація проти режиму
- Розділ V.** Осінь: апогей антагонізмів
- Розділ VI.** Політичні роздоріжжя кінця вісімнадцятого

Кілька абзаців замість заключення

Іменний покажчик

УКРАЇНА В РЕВОЛЮЦІЙНУ ДОВУ

Історичні есе-хроніки

Том III

У 4-х томах

Том III

РІК

1919

Київ
«Світлогляд»

2010

ЗМІСТ

Вступ

Розділ I. Під гаслами трудового принципу і соборності

Розділ II. Антагонізм орієнтацій

Розділ III. Отаманщина

Розділ IV. Погроми

Розділ V. «Воєнний комунізм». Повстанство

Розділ VI. У вирі фронтів

Розділ VII. Між білими і червоними

Кілька абзаців замість закінчення

Іменний покажчик

Наукове видання

СОЛДАТЕНКО Валерій Федорович

**УКРАЇНА
В РЕВОЛЮЦІЙНУ ДОБУ**

Історичні есе-хроніки у 4-х томах

Том IV

Рік 1920

Редактор – О. Собачко
Комп'ютерна верстка – В. Дорошек
Коректор – О. Скороход

Здано до друку 13.06.2010. Підписано до друку 14.06.2010.
Формат 60 x 90 ¹/₁₆. Папір офсетний. Друк офсетний. Гарнітура Шкільна.
Умов. друк. арк. 28,31. Друк. арк. 28,5. Ум. обл.-вид. арк. 28,5.
Замовлення № 635. Наклад 500 пр.
ЗАТ «ВІПОЛ»
03151, Київ, вул. Волинська, 60

ПП «Видавництво «Світогляд»
02192, Київ, вул. Миропільська, 17
Свідоцтво Державного комітету інформаційної політики,
телебачення та радіомовлення України ДК №1427 від 10.07.2003 р.